

For velfærdens skyld?

**En analyse af de danske debatter om velfærdsstat og medlemskab af EF
1950-1972**

For the Sake of Welfare?

An analysis of the Danish debates on the Welfare State and membership of the EC 1950-1972

Ph.d.-afhandling
Henrik Madsen
Vejleder: lektor, ph.d. Klaus Petersen
Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse

Indleveret ved Det humanistiske Fakultet,
Syddansk Universitet, 9. oktober 2006

Indholdsfortegnelse

Forord	6
Første del. Afhandlingens emne og grundlag	7
Kapitel 1. Indledning	8
Afhandlingens opbygning	16
Kapitel 2. Forskningsoversigt	18
Forskning i velfærdsstaten som begreb.....	18
Danmark og Europa	23
Velfærdsstat i EF-debatten.....	30
Udenlandsk forskning om velfærdsstat og EF	31
Kapitel 3. Teoretiske overvejelser	33
Sprog og virkelighed.....	33
Sproglig forandring	38
Perspektiver for analysen af offentlig debat	41
Kapitel 4. Metode og kilder	43
Definition af 'begreb' og kriterier for kildeudvælgelse	43
Det udvalgte kildemateriale	49
Perspektiver for undersøgelsen	58
Anden del. Kvantitativ analyse af begrebsbrug	59
Kapitel 5. Introduktion til den kvantitative begrebsanalyse.....	60
Udvælgelsen af de registrerede begreber	62
Gruppering af materialet	63
Kapitel 6. Integrationsdebattens begrebsbrug	65
Oversigt over betegnelser for EF i materialet	65
Betegnelser for EF. Statistisk behandling	70
Tilhængere og modstanderes betegnelser for EF.....	75
Tendenser i modstandere og tilhængeres begrebsbrug	78
Danmark og Europa	81
Integrationsteksternes brug af tillægsordene 'dansk' og 'europæisk'	86
Velfærdsbegreber i integrationsteksterne.....	89
Kapitel 7. Velfærdsdebattens begrebsbrug	92
Betegnelser for 'velfærdsstat' i materialet.....	92
Velfærdsdebattens begrebsbrug	93
'EF' og andre integrationsbegreber i velfærdsteksterne	98
Konklusion.....	99
Tredje del. Begrebet velfærdsstat 1953-72	101
Indledning.....	102
Kapitel 8. Indførelse af begrebet 'velfærdsstat' på dansk	104
Fra forsorg til velfærd. Dansk sociallovgivning 1950-72.....	105
Begrebet 'velfærdsstats' oprindelse	107
Kritik af 'velfærdsstaten' som begreb.....	111
Kapitel 9. Velfærdsstaten: et politisk opgør	115

Socialdemokratiet tager ansvaret	115
Kompromiset mellem højre og venstre: De Radikales velfærdsstat	119
Den borgerlige kritik: Venstre og Konservatives angreb på formynderstaten.....	121
Hvilken velfærdsstat? Venstre og Konservatives kritik.....	128
Socialreformkommissionen	131
Konklusion.....	132
Kapitel 10. Debat om velfærdsstaten uden for den politiske sfære	133
Velfærdsstaten i kunstens og kunstnernes optik	133
Kirken: Er velfærdsstaten næstekærlig?	138
Psykisk velfærd.....	142
Antimodernisme – en fællesnævner?.....	145
Kapitel 11. Velfærdsstaten, historien og det nationale	147
Velfærdsstaten som samfundsform.....	147
Velfærdsstatens tidsperspektiv.....	149
Velfærdsstaten og det nationale	155
EF's manglende rolle i velfærdsdebatten.....	161
Konklusion.....	163
Fjerde del. Analyse af dansk Europadebat 1950-1972	166
Indledning.....	167
Forhandlinger uden ende: Det europæiske samarbejde 1947-72.....	168
Kapitel 12. Europadebatten i starten af 1950'erne.....	173
Kapitel 13. Skæve vinkler i markedsdebatten.....	177
Pligt til samarbejde.....	177
Liberal kritik af EF.....	183
Afvisning af samarbejde	187
Kapitel 14. EF, historien og suveræniteten.....	189
Suveræniteten: Selvstændighed eller indflydelse?	189
EF i historiens lys.....	197
EF: fremtid på kort og langt sigt	204
Kapitel 15. EF: Politik eller økonomi.....	208
Politiske argumenter i debatten.....	208
Debatten om debatten.....	215
Sociale forhold og velfærdsstatens vægt i den samlede debat.....	219
Konklusion.....	222
Femte del. Debat om EF's betydning for velfærdsstaten	224
Kapitel 16. Social harmonisering: Risiko eller mulighed?	225
Social harmonisering ifølge de officielle betænkninger	226
Social harmonisering og produktionsomkostninger	230
Velfærdsydelse og finansiering.....	232
Afvisning af den sociale harmoniserings betydning	241
EF som økonomisk forudsætning	243
Hurra for den sociale harmonisering!	245
Konklusion.....	246
Kapitel 17. Arbejdskraftens frie bevægelighed.....	248
Arbejdskraftens frie bevægelighed i de officielle redegørelser	248
Afvisning af det fælles arbejdsmarkeds betydning	252

Indvandring som risiko	256
Udvandring som risiko, tvangsudvandring	259
Fri bevægelighed som mulighed	262
Sammenligning med Norden	264
Konklusion	265
Kapitel 18. Ligestilling og ligeløn	266
Ligeløn og ligestilling i de officielle betænkninger	266
Dansk medlemskabs konsekvenser for ligestilling	271
Ligeløn som omkostningsfaktor	273
Ligeløn som ligestilling	275
Konklusion	277
Sjette del. Perspektiv og konklusion.....	279
Kapitel 19. Perspektiver for videre forskning. Om velfærdsstat og EF 1973-1992	280
Begrebsbrug 1973-1992	280
Velfærdsstaten i nyt tidsperspektiv	283
Debat om europæisk integration 1973-1992: De små og de store temaer	284
Social harmonisering og arbejdsmarkedet 1973-1992.....	290
Kapitel 20. Konklusion	295
Refleksion over begrebshistorisk metode	295
Forskydninger i debatternes begrebsbrug	296
Fra konflikt til konsensus: velfærdsdebatten 1950-1972	297
Europadebat 1950-1972	298
Social harmonisering og det fælles arbejdsmarked.....	301
Velfærdsstat og EF.....	303
Bilag og litteratur	305
Bilag 1. Oversigt over opslagsord i udvalgte opslagsværker	306
Bilag 2.a Registrering af begreber til statistisk behandling.....	308
Bilag 2.b Principper for sortering af tekster til brug for statistisk behandling	312
Oversigt over bilag på cd-rom	317
Litteraturliste	321
Resumé	343
Summary in English	346

Forord

De fleste forfattere til bøger og større afhandlinger har vel, når de går i gang, ambitioner om til sidst at formulere et flot og velgennemtænkt forord. Jeg havde i hvert fald. Jeg har imidlertid erfaret, at nu, hvor tiden endelig er kommet, er ambitionerne afløst af lettelse over, at det er ved at være overstået, og af en udpræget lyst til ikke at forlænge læserens vej mere end højst nødvendigt. Derfor blot en kort tak til de, der har bidraget til forløbet.

Først en tak til Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, der først troede på mit projekt, og som siden har givet gode rammer omkring dets gennemførelse. Jeg har kun oplevet venlighed og imødekommenhed, og dette kollegiale forhold har betydet meget for arbejdssituationen de sidste par år. I den forbindelse også en særlig tak til institutleder Jesper Carlsen, der har vist stor forståelse for ph.d.-forløbets psykologi, bl.a. i form af en betydelig fingerspidsfornemmelse for, hvornår der *ikke* bør spørges til afhandlingen.

Desuden skal der rettes en stor tak til min vejleder Klaus Petersen, der konstant har mødt projektet med entusiasme, selv når min egen ikke har været på toppen. Mange, rigtigt mange, af afhandlingens gode træk skyldes hans vejledning, ligesom han konstant har presset på for at sikre realistiske ambitioner, og dermed også at afhandlingen faktisk blev færdig. Jeg har altid følt mig inspireret efter vore samtaler, men på den anden side aldrig følt, at det var hans snarere end mit eget projekt, jeg skrev på. Jeg håber, at mine studerende kommer til at gå fra min vejledning med samme oplevelse.

Endelig en tak til min familie og især til min kone Rikke for at holde mig ud i en periode, hvor jeg ikke har været så meget tilstede, og hvor arbejdet til tider har påvirket mit humør, når jeg faktisk har været hjemme. Hvis du ikke ligefrem har gjort afhandlingen mulig, har du i hvert fald gjort dit til, at jeg kunne leve med den og gøre den færdig. Derfor er den ikke mindst til dig.

Tilbage er blot at minde om, at alene jeg er ansvarlig for afhandlingens fejl og mangler.

Første del. Afhandlingens emne og grundlag

Kapitel 1. Indledning

Som så mange andre småbørnsforældre modtog jeg i februar 2004 et brev fra Arbejdsmarkedsstyrelsen vedrørende muligheden for at holde børnepasningsorlov. Jeg blev mildest talt overrasket over indholdet og især formuleringen:

”Kære forælder

Hvis du vil bevare din adgang til børnepasningsorlov, skal du sende vedlagte svarkort.

Folketinget har besluttet at begrænse udlændinges adgang til de danske velfærdsordninger, når EU udvides fra 15 til 25 lande. Derfor er reglerne om børnepasningsorlov ændret.”¹

Her bliver den snævre forbindelse mellem velfærdsstatens vilkår og medlemskabet af EU ikke bare tydelig, det accepteres af regeringen og dermed tilhængerne af EU, at den europæiske integration i almindelighed og den store udvidelse med øst- og centraleuropæiske lande i særdeleshed kunne tænkes at udgøre en trussel mod den danske velfærdsstat. Det er interessant, fordi tilhængerne altid har hævdet, at EF/EU enten så godt som *ingen* indflydelse havde på den danske velfærdsstat, eller at den økonomiske fordel af medlemskabet var en *forudsætning* for udbygning eller fastholdelse af de socialpolitiske reformer. Bemærk også den diskrete markering af det nationale tilhørsforhold: Det er ”udlændinges adgang til de *danske* velfærdsordninger” (min fremhævelse, hm), der skal begrænses.

Formuleringen antyder en tæt sammenhæng mellem identitet, velfærdsstat og EU; mellem indretningen af det danske samfund og dets forhold til udlandet. Det er disse sammenhænge, jeg vil forsøge at belyse i denne afhandling, hvor jeg konkret vil undersøge de offentlige debatter om velfærdsstaten og europæisk integration i perioden 1950-72. Der vil blive lagt særlig vægt på, hvordan diskussionerne i nogle tilfælde greb ind i hinanden, og hvordan de ikke gjorde det i andre. Der er i både omfang og intensitet tale om to af periodens dominerende samfundsdebatter, og de har på ingen måde mistet deres betydning i dag. Bortset fra Muhammed-krisen har foråret 2006 været præget af forhandlinger og debat om en større velfærdsreform med hævelse af efterløns- og pensionsalder som de mest fremtrædende elementer. Endnu inden reformen var på plads, arrangerede fagbevægelsen demonstrationer i landets største byer med anslået over 100.000 deltagere. Mere afdæmpet er EU’s fremtid også blevet diskuteret,² selvom det franske og det

¹ Arbejdsmarkedsstyrelsens brev fra februar 2004 til forældre med børn født mellem 1. januar 1995 og 27. marts 2002.

² Se f.eks. kronikker af Steen Gade og Pia Olsen: ”Fra Bush-aktivisme til europæisk offensiv” i *Politiken* 30/5 og Helle Thorning-Schmidt og Henrik Dam Kristensen: ”EU mangler vilje, mod og vision” i *Berlingske Tidende* 30/5.

hollandske nej til forfatningstraktaten i 2005 indtil videre har udskudt det tidspunkt, hvor danskerne på ny skal til folkeafstemning. De to temaers centrale placering har gjort dem til genstand for betydelig historisk og samfundsvidenskabelig forskning, men der har været en tendens til at fokusere på institutionelle og politiske studier. Den ideologiske dimension og den offentlige debat har været mere stedmoderligt behandlet, hvilket denne afhandling skal være med til at råde bod på.

De to emner kom for alvor kom på den politiske dagsorden omkring 1950, selvom både socialpolitik og europæisk samarbejde naturligvis havde været taget op tidligere. Den danske sociallovgivning havde rødder tilbage til 1890'erne og var senest blevet revideret i den store socialreform i 1932-33, men spørgsmålet om social retfærdighed blev på ny rejst af modstandsbevægelsen under besættelsen, hvor organisationen Frit Danmark f.eks. fremhævede, at de kæmpede for "Virkeliggørelsen af Demokratiet ikke alene paa det politiske, men ogsaa paa det økonomiske Omraade."³ I 1950'erne startede en ny social reformperiode, da Socialdemokratiet satte folkepensionen på dagsordenen til folketingsvalget i 1953. Den blev vedtaget i 1956 efter en intens debat, hvor det var nye bl.a. var introduktionen af begrebet 'velfærdsstat' som omdrejningspunkt.

Den europæiske integration er af nyere dato end socialpolitik. Fantaster havde fremlagt planer om europæiske føderationer og fredsordninger i århundreder,⁴ men de var uden politisk betydning før 1. verdenskrig. I mellemkrigstiden havde Folkeforbundet været udgangspunkt for et vist samarbejde, men det havde ikke været særligt effektivt, og det havde ikke haft europæisk integration som målsætning. Efter 1945 kom der en helt anderledes dynamik. USA forlangte europæisk økonomisk samarbejde som en betingelse for Marshall-hjælpen, hvilket førte til etableringen af OEEC i 1948. Europarådet var tænkt som et overstatsligt organ, men blev på grund af britisk pres mellemstatsligt, da det blev etableret i 1949. Først med fremlæggelsen af Schumann-planen i 1950 og etableringen af Kul- og Stålfællesskabet i 1953 med Benelux, Frankrig, Vesttyskland og Italien som medlemmer skete der for alvor noget. De samme lande fulgte initiativet op med Rom-traktaterne i 1957. Som historikeren Alan Milward har vist, var snævre nationale interesser en vigtig motivationsfaktor,⁵ men det ændrer ikke på, at europæisk samarbejde kom på dagsordenen, og at der faktisk blev etableret overnationale institutioner.

³ "Efter krigen" i *Frit Danmark* 2. årg. nr. 5, august 1943.

⁴ Parallelt med udviklingen af europæisk samarbejde er interessen for disse ideer og for Europabegrebets udvikling blevet stærkt intensiveret. Se Henrik Madsen 2003: *Fra den nye verden til USA. En undersøgelse af europæisk identitet som den kommer til udtryk i europæernes Amerikadiskurs 1750-1800*, upubliceret konferensspeciale, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, side 16-21.

⁵ Alan Milward 2000: *The European Rescue of the Nation-State*, 2. udg., London: Routledge. 1. udg. 1994.

Undersøgelsen føres frem til det danske medlemskab i 1972 med en kort perspektivering til 1992. Den kunne utvivlsomt være ført videre frem, men 1972 udgør alligevel et logisk slutpunkt. Folkeafstemningen skabte et nyt udgangspunkt for de fortsatte diskussioner om Danmarks forhold til EF, om ikke andet så fordi spørgsmålet nu måtte ses på baggrund af dansk medlemskab. Debatten om velfærdsstaten tog som dansk politik i almindelighed en ny vending i starten af 1970'erne med Fremskridtspartiet, jordskredsvalget og den voksende økonomiske krise.⁶ Overordnet er det tydeligt, at de to politiske diskussioner har udviklet sig forskelligt. Afhandlingen vil påvise, at mens debatten om velfærdsstaten var mest ophedet i 1950'erne og derefter udviklede sig mod konsensus, blev dansk deltagelse i europæisk integration og i særdeleshed medlemskab af EF stadig mere omstridt i løbet af perioden. Selvom undersøgelsen følger begge debatter perioden igennem, så vil vægten i analysen af velfærdsdiskussionen ligge i første halvdel af perioden, mens kildematerialet og analysen af EF-debatten bliver mere omfattende mod slutningen.

Undersøgelsens teoretiske og metodiske grundlag er en blanding af diskursteori og begrebshistorie. Der redegøres nærmere for disse tilgange i kapitel 3 og 4. Grundlæggende opfatter jeg politiske begreber som flertydige og derfor også som genstand for en kamp om at bestemme deres indhold. Denne kamp er politisk i den forstand, at den dominerende betydning vil udstikke muligheder for fremtidig politisk handlen. Det er f.eks. ikke ligegyldigt, om velfærdsstaten primært forbindes med omsorg for de svageste eller statsligt formynderi og EF med mellemfolkeligt samarbejde eller dominans af vesttysk kapitalmagt, for nu at tage nogle tilspidsede eksempler. Det er også en grundantagelse, at sproget udøver en selvstændig rolle som betydningskaber, og at magtrelationer er indlejret i både de enkelte udsagn og i de bagvedliggende regler for, hvilke udsagn der overhovedet kan fremføres. Teksters udformning og indhold kan med andre ord ikke *alene* forklares ud fra deres sociale udgangspunkt eller de interesser, som afsenderen ønsker at fremme.

Når sproget opfattes som politisk, er alle sproglige ytringer i princippet en del af den politiske debat. Undersøgelsen vil dog arbejde ud fra en noget snævrere afgrænsning. Jeg vil kun beskæftige mig med offentligt fremsatte udsagn, hvad enten de så er fremført i Folketinget, i avisdebatter eller andetsteds. Jeg vil helt bevidst ikke systematisk forsøge at forklare, hvorfor en bestemt aktør har fremsat en given udtalelse, ligesom det ikke vil blive undersøgt, om offentlige udtalelser var i

⁶ De ændrede forhold for velfærdsdebatten diskuteres i Klaus Petersen 1998: *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz, se især side 267-75 for en vurdering af de nye højrepartier. Om Glistrup desuden Flemming Chr. Nielsen 2000: *Anarkisten*, København: Lindhardt og Ringhof. For en generel fremstilling af udviklingen i 1970'erne, se Poul Villaume 2005: *Lavvækst og frontdannelser*, bind 15 af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 2. udg. For jordskredsvalget og oliekrisen, særligt side 81-96.

overensstemmelse med enkeltpersoner eller organisationers ikke-offentlige overvejelser.⁷ Årsagen er først og fremmest pragmatisk. Sådanne kildestudier ville gøre det umuligt at behandle to så omfattende emner over så lang tid, men valget bygger også på en vurdering af, at det er de offentligt fremsatte udsagn, der har påvirket folks stillingtagen og derfor er interessante. Det var sandsynligvis ud fra taktiske hensyn, at Jens Otto Krag op til folkeafstemningen i 1972 lod Ivar Nørgaard fremføre skeptiske holdninger til forhandlingsresultatet,⁸ men uanset årsagen kom Nørgaards skepsis til at trække lange spor, fordi partiets medlemmer og vælgere naturligvis forholdt sig til, hvad der rent faktisk blev sagt.

I princippet tillægges alle udsagn den samme vægt som levn af den førte debat. På den anden side er det klart, at de ikke alle har haft lige stor betydning i samtiden. Alt andet lige har det større effekt, at en udtalelse optræder i TV-Avisen end i et lokalblad, ligesom LO-formandens udtalelse nok bemærkes af flere end det private læserbrev. Politologen Hans Martens undersøgelse af den danske og den norske folkeafstemning tyder på, at stærke interesseorganisationers stillingtagen *havde* betydning for udfaldet,⁹ men under alle omstændigheder ville det stadig være noget nær umuligt at vurdere, hvor stor betydning en enkelt artikel eller en enkelt læserbrev har haft.

Af særlig interesse er det, når en organisation eller en enkeltperson går imod den holdning, der kunne forventes. Ud fra et analytisk synspunkt er sådanne tekster vigtige, fordi de indirekte peger på dominerende tendenser, og for aktørerne var de en propagandamæssig gevinst. I 1962 fremhævede *Frit Danmark* f.eks. med tilfredshed, at den nystiftede komite mod dansk indmeldelse i EF også rummede Jens Kirk, der både var gårdejer og NATO-tilhænger.¹⁰

Det ligger imidlertid uden for denne undersøgelses rammer at vurdere, hvilken effekt sådanne tekster og afhandlingens øvrige kildemateriale har haft på sine læsere. Materialet rummer folketingsdebatter, hvor deltagerne måtte forholde sig til modpartens synspunkter, og i den offentlige debat blev kronikker og artikler mødt af reaktioner fra læserne. Det er imidlertid ikke sikkert, at de indsendte reaktioner har været repræsentative for læserne som helhed, eller at de

⁷ Særligt i den tidlige periode kan dette være et problem. F.eks. blev Danmarks stillingtagen til "Den grønne Plan" for et europæisk landbrugsordning 1950-53 stort set ikke behandlet i pressen og slet ikke drøftet i Rigsdagen. På den anden side *ville* det være blevet debatteret, hvis forhandlingerne havde ført til et resultat i form af en traktat. Se Anders Thornvig Sørensen 1998: *Et spørgsmål om suverænitet? Danmark, landbruget og Europa, 1950-53*, Haderslev: Landbohistorisk Selskab, side 22.

⁸ Morten Rasmussen: *Ivar Nørgaards mareridt - Socialdemokratiet og den Økonomiske og Monetære Union 1970-1972* i Den jyske historiker 93, 2001. Søren Mørch 2000: *24 statsministre*, København: Gyldendal, side 346-47 er stærkt skeptisk overfor Krag's fremgangsmåde, fordi folkeafstemningen gjorde folketingspolitikken "uforpligtende", og fordi accepten af modstanderne i Socialdemokratiet fik langtrækkende følger for dets Europapolitik.

⁹ Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard. Afgørende var først og fremmest landbrugets forskellige stilling i de to lande, se side 173-75.

¹⁰ Kate Fleron: "Med kniven på struben" i *Frit Danmark* 20. årg. nr. 11, side 2.

indlæg, der slap igennem redaktionernes nåleøjer, har været repræsentative for de modtagne reaktioner.¹¹ Virkningen på det store flertal af læsere, der ikke gav deres mening til kende, kan der kun gisnes om.

I det følgende vil der blive opereret med én offentlig, dansk debat. Det sker med fuld bevidsthed om manglerne i en sådan antagelse. For det første kunne der udmærket arbejdes med en institutionel eller tematisk underinddeling, så debatten indenfor landbrugskredse, mellem arbejdsmarkedets parter eller på venstrefløjten blev studeret selvstændigt. For det andet kunne der sikkert med lige så god ret arbejdes med regionale forskelle. Folkeafstemningen i 1972 viste betydelige forskelle mellem landsdelene med København som den mest EF-kritiske.¹² Det var på ingen måder selvfølgerligt, at den industrialiserede hovedstad var mest skeptisk, for i Norge var opbakningen netop koncentreret omkring Oslo.¹³ Holdningsforskellene kan udmærket være udtryk for forskelle i debatformer og -indhold. For velfærdsstaten gælder noget tilsvarende. Historikeren Søren Kolstrup har tydeligt vist, at større, socialdemokratisk ledede kommuner spillede en afgørende rolle i udviklingen af socialpolitikken før 2. verdenskrig.¹⁴ Omvendt var rindalismen overvejende et provinsfænomen,¹⁵ og etnologen Thomas Højrup's identifikation af en rural (selvstændig) og en urban (lønarbejder) livsform udgør både en geografisk og en social inddeling af befolkningen, hvis forskellige opfattelser af f.eks. arbejde og fritid måtte få betydning for holdningen til velfærdsstaten.¹⁶ Dette fik politisk udtryk i den samlede debat, f.eks. i modsætningen mellem Socialdemokratiet og Venstre, men der kunne argumenteres for, at der i virkeligheden var tale om to adskilte diskurser. For det tredje er afgrænsningen overfor udlandet kunstig. Den europæiske integration var jo per definition international, og i debatten om velfærdsstaten spillede international inspiration - ikke mindst fra Norden – også en vis rolle, selvom det først og fremmest har været udbredt på ekspertniveau, hvor der har været en del samarbejde mellem f.eks. nordiske

¹¹ Som allerede H.P. Clausen slog fast, kan det for historikeren være umuligt at afgøre, "hvornår pressen genspejler en mening i en snævrere eller videre kreds, og hvornår den er ophav til denne mening." Se H.P. Clausen 1961: "Aviser som historisk kilde" i *Fortid og Nutid*, bind 21, side 321-45, her side 325. I visse tilfælde kan redaktionens hensigter anes - f.eks. kritiserede Preben Wilhjelm 1972: "Socialpolitik, EF og Danmark" i *Politiken* 5/4, at han havde fået stillet så lidt plads til rådighed – men det er undtagelsen snarere end reglen.

¹² Af de afgivne stemmer var ja-procenterne 68.6 i Jylland, 63.9 på øerne og 47.5 i hovedstaden. Se Nikolaj Petersen 1975: *Folket og udenrigspolitikken*, side 69.

¹³ I byområderne som helhed var ja-procenten 54.8 og i Oslofjord 62.1. Se Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard, side 192.

¹⁴ Søren Kolstrup 1996: *Velfærdsstatens rødder. Fra kommune-socialisme til folke-pension*, København: Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie.

¹⁵ Anne Marie Kastrop og Ivar Lærkesen 1979: *Rindalismen*, København: Hans Reitzel.

¹⁶ Thomas Højrup: *Det glemte folk*, 4. oplag, Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut 1989. (Første udg. 1982)

embedsmænd og økonomer.¹⁷ Med samtidige danske og norske optagelsesforhandlinger og folkeafstemninger 1970-72 var det oplagt, at der skete en vis udveksling af ideer og holdninger.¹⁸ I det omfang udenlandske synspunkter optræder i det udvalgte materiale vil de blive inddraget, men den kontekst, som de oprindeligt var fremsat i, vil ikke blive systematisk undersøgt.

I forbindelse med begrebsafklaringen vil jeg gerne slå fast, at der er to begreber, som ikke i udgangspunktet lader sig definere, nemlig velfærdsstaten og EF. Begge har adskillige betydninger og uklarheder, men eftersom det er en del af undersøgelsens målsætning at kortlægge brugen af disse begreber, nytter det ikke noget på forhånd at definere dem. I en analyse af velfærdsstatens historie ville det naturligvis være afgørende at foretage en afgrænsning af begrebet, fordi det ellers ikke ville kunne operationaliseres. Mange diskussioner om f.eks. tidspunktet for dens opståen bunder i upræcise eller forskellige definitioner på, hvad der egentligt skal forstås ved en velfærdsstat.¹⁹ Denne afhandling har imidlertid et andet sigte, nemlig at undersøge hvordan begreberne rent faktisk er blevet brugt af deltagerne i den politiske debat. Kort sagt: Velfærdsstat og EF er for mig ikke analytiske begreber, men en del af genstandsfeltet. (Jeg har i afhandlingen valgt at bruge betegnelserne 'velfærdsstat' og 'EF', selvom synonymer optræder i citater fra kilderne.)

Og så alligevel: Nissen flytter jo med, fordi kildematerialet må udvælges på baggrund af, hvad jeg regner med til henholdsvis velfærdsstatsdebatten og EF-debatten. Næppe nogen vil anfægte, at sociallovgivning er en central del af velfærdsstaten, og at socialpolitiske diskussioner derfor er relevante i forhold til debatten om den. I mange tekster fra perioden blev velfærdsstaten imidlertid forstået langt bredere, og i visse tilfælde endda som en selvstændig samfundsform, som påvirkede alle dele af det politiske liv. Tages en sådan forståelse af velfærdsstaten for pålydende, er *alle* tekster i princippet relevante. EF er heller ikke uproblematisk. Hvor meget vægt skal der f.eks. lægges på diskussionen om EFTA, som Danmark jo rent faktisk var medlem af 1960-72? Debatten om Norden i almindelighed og NORDEK i særdeleshed kunne også inddrages, fordi særligt modstanderne pegede på det nordiske samarbejde som et alternativ. Jeg skal vende tilbage til problemet i kapitel 4,

¹⁷ Klaus Petersen 2006: "Constructing Nordic Welfare? Nordic Social Political Cooperation 1919-1955" i Niels Finn Christiansen m.fl. (red): *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press, side 67-98.

¹⁸ Særligt modstanderne trykte en række norske tekster. F.eks. Eiliv Bakke 1971: "Europa-tanken er farlig" i *Folkelig Front* 1. årg. nr. 11, side 208-9, "Modstanden mot EEC øker i Norge" 1971 i *Frit Danmark* 30. årg. nr. 9, side 3 og "Norsk Jern- og Metalarbejderforbund siger nej til EEC" 1972 i *Højskolebladet* 97. årg. side 112. Se desuden Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard, side 153-55. På officielt niveau kom påvirkningen f.eks. til udtryk i, at Markedssekretariatet henviste til de norske betegnelser, da de i juni 1971 fastlagde officielle betegnelser for EF-samarbejdet. Se f.eks. "EØF = EC = Fællesmarkedet" i *Information* 17/6 1971. For spillet om det om afstemningsrækkefølgen se f.eks. Bo Lidegaard 2002: *Jens Otto Krag 1962-78*, København: Gyldendal, side 603-4.

¹⁹ Se forskningsoversigterne Søren Kolstrup 1994: "Forskning i velfærdsstatens rødder" i *Historisk Tidsskrift* bind 94, side 315-36 og Klaus Petersen 1997: "Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945" i bind 97, side 356-75.

hvor kildeudvælgelsen og kildematerialet vil blive præsenteret. Grundlæggende har jeg håndteret det ved i velfærdsdebatten at fokusere på tekster, der enten beskæftiger sig med velfærdsstaten som sådan eller med socialpolitik i bred forstand. I undersøgelsen af Europadebatten inddrages tekster om europæisk samarbejde i bred forstand – herunder EFTA - mens jeg kun undersøger tekster om nordisk samarbejde i det omfang, de også forholder sig til europæisk samarbejde eller sættes i forbindelse med det.

Diskursanalytiske tilgange kan kritiseres for at fokusere entydigt på den sproglige udvikling, mens den politiske, sociale og økonomiske kontekst, som udsagn fremsættes i, negligeres. Efter min opfattelse er det meget vanskeligt at lave en skelnen mellem diskurs og ikke-diskurs, bl.a. fordi vi kun har adgang til politik, økonomi og sociale forhold gennem deres sprogliggørelse i bredeste forstand. Når det er sagt, tror jeg til gengæld heller ikke på, at det er muligt at skildre debatten om velfærdsstaten eller EF meningsfuldt uden at inddrage eller i hvert fald redegøre for den kontekst, som den indgik i. Tre forhold var efter min opfattelse af særlig betydning, nemlig besættelsestiden, den kolde krig og moderniseringen af det danske samfund, om ikke som ”realiteter”, så som sprogligt formede erfaringer.

Der kan slet ikke være tvivl om, at besættelsestiden påvirkede opfattelsen af danskhed. For det første blev identifikationen med det nationale generelt styrket.²⁰ Denne proces fandt sted i alle de krigsførende lande, men hvor modstandsbevægelserne i Centraleuropa og især i Italien også rettede en generel kritik mod de nationalstater, der havde kastet Europa ud i to krige på 30 år, så var den stort set fraværende i Danmark og Norge.²¹ For det andet blev danskhed herefter entydigt forbundet med parlamentarisk demokrati.²² Bo Lidegaard har overbevisende argumenteret for, at der var tale om en bevidst proces, hvor de gamle partier allerede fra starten af 1930'erne systematisk udgrænsede antidemokratiske elementer og succesfuldt fik sat lighedstegn mellem danskhed og folkestyre.²³ Besættelsen udbredte og befæstede denne konsensus yderligere. Dansk Samling, der i 1930'erne havde været skeptisk over for demokratiet, støttede det nu helhjertet, og da modstandsbevægelsen i de sidste par år blev en massebevægelse, var det kravet om genindførelse af det parlamentariske styre, der samlede den.²⁴ I det omfang EF var udemokratisk – eller kunne

²⁰ Thorkild Borup Jensen 1992: ”Danskhed i litteraturens kalejdoskop. 1920-1990” i Flemming Lundgreen-Nielsen (red): *På sporet af en dansk identitet*, København: Spektrum, side 207-256, her 221-231.

²¹ Derek Urwin 1995: *The Community of Europe*, 2nd ed. London & New York 1995, side 4-12.

²² Henrik S. Nissen 1992: *Nationalstaten og folket. 1920-1990* i Flemming Lundgreen-Nielsen (red): *På sporet af en dansk identitet*, København: Spektrum, side 257-282, her 270-277.

²³ Bo Lidegaard 2005: *Kampen om Danmark*, København: Gyldendal, særligt side 102-110.

²⁴ Samme, særligt side 370 og 441-47. Vurderingen af Dansk Samling bygger på Henrik Lundbak 2001: *Staten stærk og folket frit. Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-47*, København: Museum Tusulanums Forlag.

fremstilles som udemokratisk – ville det også fremstå som udansk. For det tredje blev den antityske stemning i befolkningen selvsagt styrket.²⁵ Identifikationen af dansk med demokrati betød omvendt, at Tyskland blev forbundet med det nazistiske diktatur i særdeleshed og med en autoritær og aggressiv indstilling i almindelighed. Eftersom det europæiske samarbejde snart kom til at omfatte Vesttyskland, var det uundgåeligt, at det negative indtryk fik følger for den danske holdning til EF.

Den kolde krig var først og fremmest et sikkerhedspolitisk spørgsmål, men derudover udgjorde den rammen om hele det politiske liv frem til starten af 1990'erne. Ifølge Bo Lidegaard må velfærdsstaten ses som et sikkerhedspolitisk tiltag, der skulle sikre den folkelige opbakning til den danske stat og underminere mulighederne for kommunistisk propaganda.²⁶ Den tolkning forudsætter en temmelig bred definition af begrebet sikkerhedspolitik, og der er næppe tvivl om, at velfærdsstaten i hvert fald for socialdemokraterne også udgjorde et selvstændigt mål. Det er derimod muligt, at de borgerlige partiers opbakning bl.a. kan forklares med sådanne overvejelser. I forhold til det europæiske samarbejde er det meget nemmere at påvise den kolde krigs afgørende betydning. Som sagt blev Marshall-hjælpen brugt som løftestang for et øget økonomisk samarbejde, samtidigt med at den skulle knytte de deltagende lande til USA. Derudover støttede USA den europæiske integration, som de lige fra Schumann-planen i 1950 var fødselshjælper for. Generelt har det utvivlsomt fremmet integrationsviljen hos gamle arvefjender som Frankrig og Vesttyskland, at den sikkerhedspolitiske situation var fastfrossen, og at de var reduceret til regionale stormagter.²⁷ Der er næppe tvivl om, at den danske debat også blev påvirket af den kolde krig - den tidlige modstand trak f.eks. i vid udstrækning på fredsbevægelsen og veteraner fra kampen mod NATO og tysk genoprustning²⁸ - men det er svært at vurdere den samlede betydning.

Endeligt spillede det naturligvis ind, at det danske samfund gennemløb grundlæggende forandringer i perioden. Titlen *Landet blev by* på Henrik Nissens bind om Danmark fra 1950-70 var ikke nogen tilfældighed, og han opsummerede tendenserne som ”urbanisering” og ”internationalisering.” Den økonomiske vækst var voldsom - særligt i perioden 1958-73 - og

²⁵ Karl Christian Lammers 2005: ”Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter?” *Det dansk-tyske forhold efter 1945*, København: Schönberg, side 60-61

²⁶ Kortest og klare formuleres det i Bo Lidegaard 2003: ”Velfærdsstaten som en dansk overlevelsestrategi” i Klaus Petersen (red): *13 historier om den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 149-57. Analysen udfoldes i *Overleveren* fra 2003, København: Danmarks Nationalleksikon *Kampen om Danmark*, København: Gyldendal 2005 og *Jens Otto Krag I-II*, København: Gyldendal, 2001-2002.

²⁷ Geir Lundestad 1998: *”Empire” by Integration. The United States and European Integration, 1945-1997*, Oxford: Oxford University Press.

²⁸ Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære alliancer*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 65-66. Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard, fremhæver side 60-61, at de tidlige danske komiteer i mindre grad end de norske var sammensat af NATO-modstandere. Den tilsyneladende modsætning skyldes, at Martens hovedsagligt fokuserer på anti-EF-komiteerne, mens Hein Rasmussen samtidigt kan trække på sin undersøgelse af fredsbevægelsen.

industriens omstilling fra hjemmemarkedsproduktion til eksport var en vigtig del af forklaringen på, at adgangen til de europæiske markeder blev stadig mere presserende.²⁹ Det er vanskeligt at skille tekst fra kontekst her, for opbygningen af velfærdsstaten og deltagelsen i den europæiske integration udgjorde i sig selv vigtige elementer i moderniseringsprocessen. Politisk førte samfundsudviklingen til nye muligheder. I 1950 var det halsløs gerning at basere et politisk parti på stemmer fra offentligt ansatte kvinder, mens det gav god mening at bygge på de selvstændige landbrugere og deres organisationer. I 1990 forholdt det sig lige omvendt.

Afhandlingen vil dels analysere de to debatter, dels undersøge i hvor grad de griber ind i hinanden. Som udgangspunktet forventer jeg, at velfærdsstatsdebatten vil være forholdsvis autonom, og at Europa i almindelighed og EF i særdeleshed derfor kun omtales i begrænset omfang. På den anden side forventer jeg stadig, at velfærdsdebatten fører til en stærk identifikation med den *danske* velfærdsstat. I forhold til EF-debatten er det - bl.a. på baggrund af den eksisterende litteratur - min forventning, at velfærdsstaten spiller en vigtig rolle, og at den bruges som et markant argument både for og imod dansk medlemskab. Endelig er det min forventning, at velfærdsstaten i denne debat først og fremmest vil være en *positiv* værdi, uanset om den skal støttes ved at gå ind eller ved at blive ude.

Afhandlingen skal give svar på følgende spørgsmål: Med hvilke begreber er henholdsvis den danske velfærdsstat og det europæiske samarbejde i EF blevet omtalt i den politiske debat? Hvordan er de to emner blevet diskuteret? Hvordan og i hvor høj grad har de to emner grebet ind i hinanden?

Afhandlingens opbygning

Mine hypoteser om sammenhængen – eller fraværet af den – mellem velfærdsdebatten og europadebatten afspejler sig i afhandlingens opbygning. I første del, som udover denne indledning består af kapitel 2-4, fremlægges og diskuteres såvel det teoretisk-metodiske som det empiriske grundlag for analysen. Kapitel 2 er en forskningsoversigt, hvor de hidtidige synspunkter og analyser vedrørende debatten om den danske velfærdsstat og det danske forhold til EF/EU vil blive gennemgået. Kapitel 3 vil diskutere den sprogteoretiske og diskursanalytiske baggrund for afhandlingen. Der vil blive lagt særlig vægt på at diskutere relationen mellem sprog og virkelighed. Kapitel 4 vil redegøre for de metodiske overvejelser med udgangspunkt i tysk begrebshistorie, der anvendes til at foretage en begrundet og repræsentativ kildeudvælgelse.

²⁹ Henrik S. Nissen 1991: *Landet blev by* bind 14 af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, side 11 og 223-25.

Anden del består af kapitel 5-8 og er en kvantitativ analyse af begrebsbrugen i henholdsvis EF-debatten og velfærdsdebatten. Efter en diskussion af udvælgelsen af begreber til registrering påvises det, at EF-debatten var præget af en meget sammensat begrebsbrug med store forskelle over tid og mellem tilhængere og modstandere, mens begrebsbrugen i velfærdsdebatten var mere ensartet, selvom der kan spores forskydninger over tid.

Tredje del består af kapitel 8-11, hvor velfærdsdebatten analyseres kvalitativt. Efter en diskussion af begrebets indførelse på dansk i kapitel 8, vendes blikket i kapitel 9 mod de politiske partiers synspunkter. I kapitel 10 analyseres det, hvordan velfærdsstaten vurderes i forhold til muligheden for kunstnerisk udfoldelse, eventuelle konflikter med kristne synspunkter og menneskets almene psykiske velbefindende. I begge kapitler argumenteres der for, at debatten bevæger sig i retning af konsensus omkring velfærdsstaten som en positiv værdi. I kapitel 11 analyseres mere specielle aspekter, herunder det tidsperspektiv velfærdsstaten sættes i og debattens nationale forankring.

Fjerde del består af kapitel 12-15, hvor EF-debattens overordnede træk analyseres. Efter en kort gennemgang af debatten før EF's dannelse behandles temaer, som kun havde marginal betydning i debatten, men som *kunne* have spillet en langt større rolle. Det drejer sig om den liberale kritik af EF, pligten til at tage del i samarbejdet for Europas skyld og egentlig isolationisme. I kapitel 14 og 15 fokuseres på to af debattens dominerende temaer, nemlig konsekvenserne for dansk suverænitet og vægtningen af politik og økonomi i dansk EF-debat. I begge tilfælde analyseres modstandere og tilhængeres synspunkter ud fra den antagelse, at uenigheden bunder i forskellige opfattelser af, hvad suverænitet og EF overhovedet er.

Femte del består af kapitel 16-18 og analyserer debatten om tre aspekter af EF-samarbejdet, der i særlig grad kunne få indvirkning på opbygningen af den danske velfærdsstat. Det drejer sig om planerne om social harmonisering, arbejdskraftens frie bevægelighed samt ligestilling, herunder ikke mindst ligeløn. Det påvises, at der bag uenighederne om medlemskabets konsekvenser på disse områder, fandtes en betydelig konsensus mellem modstandere og tilhængere af EF om, at den danske model for sociallovgivning, arbejdsmarked og ligestilling var et bevaringsværdigt ideal.

Sjette del består af kapitel 19 og 20. Det første er en kort perspektivering frem til 1992, hvor der på baggrund af et mere afgrænset kildemateriale peges på brudlinjer og emner til videre forskning. Kapitel 20 er afhandlingens konklusion, hvor trådene fra analysen samles.

Dertil kommer bilag, litteraturliste og resume på dansk og engelsk. Endelig skal det nævnes, at der findes mere detaljerede bilag på en vedlagt cd-rom.

Kapitel 2. Forskningsoversigt

Som det gerne skulle være fremgået, så befinder undersøgelsen sig i krydsfeltet mellem to store forskningstraditioner, nemlig velfærdsstatsforskningen på den ene side, og forskningen i europæisk integration på den anden. En egentlig gennemgang af disse traditioner vil blive meget omfattende, og fokus i forskningsoversigten er derfor mere snævert på den danske forskning, og i særlig grad på den danske forskning om velfærdsstaten som begreb og om den offentlige debat om EF. Den begrænsede berøringsflade mellem de to debatter er også kommet til udtryk i forskningen, hvor der ikke er eksempler på undersøgelser, der kæder begrebshistoriske undersøgelser af 'velfærdsstaten' sammen med undersøgelser af den offentlige debat om 'EF.' Forskningen om dansk Europadebat fremhæver ganske vist i en række tilfælde velfærdsstatens betydning for argumentationen, men det forbindes ikke med en selvstændig undersøgelse af velfærdsdebattens samtidige udvikling. Derfor vil kapitlet være delt op i to dele, hvor jeg først gennemgår forskningen om velfærdsdebatten og derefter forskningen om Europadebatten. Til slut vil jeg kort ridse et par udenlandske undersøgelser op, der som denne afhandling fokuserer på sammenhængen mellem EF-debat og velfærdsstat, hvorefter jeg vil pege på de perspektiver, som en gennemgang af den aktuelle forskningssituation åbner. I de næste to kapitler gennemgår jeg den forskning, som undersøgelsen er inspireret af på et mere generelt metodisk og teoretisk niveau.

Forskning i velfærdsstaten som begreb

Langt det meste af den omfattende forskning om velfærdsstaten har naturligt nok beskæftiget sig med dens indhold og udvikling. Den samfundsvidenskabelige forskning har bl.a. markeret sig med forsøg på at typologisere velfærdsstater – her er sociologen Gøsta Esping-Andersens arbejde det mest oplagte og toneangivende eksempel³⁰ – mens den historiske forskning frem for alt har fokuseret på "velfærdsstatens rødder". I en lang række studier er dels de strukturelle betingelser, dels de involverede aktører blevet undersøgt, både i forhold til velfærdsstaten generelt og i forhold til enkelte reformer. Derudover har internationale og komparative studier søgt at sætte den danske udvikling i perspektiv, ligesom der særligt efter 1973 er forsket en del i velfærdsstatens "krise" og

³⁰ Gøsta Esping-Andersen 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press.

behovet og muligheden for at reformere den.³¹ Der er tale om selvstændige og vægtige forskningsfelter, som jeg ikke skal gå i detaljer med her.

Undersøgelsen fokuserer på den offentlige debat, så forskning i EF's betydning for den danske velfærdslovgivning er især vigtig for perspektiveringen af kildematerialets holdning til f.eks. social harmonisering. Anette Borchorst og Peter Abrahamson har i "EU – en udfordring for den danske velfærdsstat?" fremhævet, at EF har et modsætningsfyldt forhold til velfærdsordninger, som på den ene side fastholdes som en nationalstatslig opgave, og som på den anden side er genstand for ønsket om at fremme en europæisk social model. EF's direktiver især har fokuseret på vandrende arbejderes rettigheder, ligestilling, arbejdsmiljø og arbejdsmarked, men det vurderes, at EF's initiativer kun har haft beskeden betydning for den danske velfærdsstat som helhed. På den anden side vurderer Abrahamson og Borchorst, at udviklingen mod en fælles arbejdsmarkeds- og socialpolitik vil fortsætte, og at det fremover vil sætte den danske velfærdsmodel med skattefinansiering og universelle ydelser under pres.³² Jørgen Goul Andersen og Christian Albrekt Larsen har i *Magten på Borgen* vist, at EF har spillet en forbløffende lille rolle i 1980'ernes og 1990'ernes velfærdsreformer. Særligt skattereformer blev gennemført med henvisning til behovet for tilpasning til det indre marked, men der var ifølge forfatterne tale om et retorisk træk, der skulle skubbe forslagene igennem og samtidigt sikre, at politikerne kunne distancere sig fra ubehagelige forandringer. Selv denne funktion var af faldende betydning op gennem 90'erne, hvor globaliseringen i stedet er blevet kodeordet for det strukturelle pres for reformer.³³ Overordnet peger forskningen altså ikke på, at EF har påvirket udformningen af den danske velfærdsstat afgørende.

Mens den politiske beslutningsproces bag de enkelte reformer er godt undersøgt, er der ikke ofret den samme energi på den ophedede offentlige debat om velfærdsstaten fra det i sig selv omstridte

³¹ Se f.eks. de to forskningsoversigter af Søren Kolstrup 1994: "Forskning i velfærdsstatens rødder" i *Historisk Tidsskrift* 94, side 315-36 og Klaus Petersen 1997: "Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945" i *Historisk tidsskrift* bind 97, side 356-75. Christopher Pierson 1998: *Beyond the Welfare State*, 2nd ed. Cambridge: Polity Press gennemgår den internationale forskning. Forskellige bud på årsagerne til velfærdsstatens indførelse og dens øjeblikkelige problemer kan læses i kort og overskuelig form i henholdsvis Klaus Petersen (red) 2003: *13 historier om den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag og Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen (red) 2004: *13 udfordringer til den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.

³² Peter Abrahamson og Anette Borchorst 2002: "EU – en udfordring for den danske velfærdsstat?" i *Politica*, 34. årg. nr. 1, side 38-52. Se også deres artikel "Den danske velfærdsstats europæiske udfordringer" i Klaus Petersen og Jørn Henrik Petersen (red) 2004: *13 udfordringer til den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 129-42 og deres rapport fra 1996: *EU og socialpolitik*, Skrift nr. 13, København: Rådet for europæisk Politik. For en specifik vurdering af den sociale dimension og Maastricht-traktaten se Jesper Due, Jørgen Steen Madsen og Carsten Strøby Jensen 1992: *EF & den sociale dimension*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

³³ Christian Albrekt Larsen og Jørgen Goul Andersen 2004: *Magten på Borgen*, Århus: Aarhus Universitetsforlag og Magtudredningen, side 139-148 for skattepolitikken, og side 277-78 for en samlet vurdering af EU's betydning.

begreb dukkede op i starten af 1950'erne. Det stod allerede klart for datidens aktører, at der var tale om et nyt begreb, og der findes flere samtidige forsøg på at skitsere begrebets indtog i den politiske debat. De diskuteres nærmere i kapitel 8, mens jeg her fokuserer på senere akademiske analyser.

Henrik Pers analyserede i sin bog *Velfærdsstatens gennembrud i Danmark* fra 1981 debatten om indførelsen af Folkepensionen. Fokus er først og fremmest på partiernes politikformulering og debatterne i Folketinget, men den samtidige debat om velfærdsstaten bruges til at perspektivere analysen. Ifølge Pers kom de principielle modsætninger mellem liberalisme og socialisme tydeligt til udtryk i debatten om velfærdsstaten, mens arbejdet med folkepensionen var præget af tekniske diskussioner og Folketingets forligskultur. Ikke desto mindre var der sammenhæng, for ifølge Pers accepterede Venstre og Konservative de facto velfærdsstaten, da de stemte for folkepensionen. Derfor døde velfærdsdebatten ifølge ham ud, da reformen først var gennemført.³⁴ Analysen bygger på en del materiale fra 1956, men perioden efter vedtagelsen behandles kortfattet og tesen om velfærdsdebattens død er ikke holdbar. Det fremgår f.eks. af det materiale, som Henning Friis indsamlede.³⁵

I Henning Fonsmarks *Historien om den danske Utopi* fra 1990 er det overordnede tema skabelsen af en ideopolitisk konstellation centreret omkring Socialdemokratiet - men med rødder i befrielses-, højskolebevægelsens og de kommunistiske/kulturradikale intellektuelles demokratibegreb - som muliggjorde den voldsomme udbygning af den offentlige sektor efter 1960. Bogen rummer imidlertid også et afsnit om begrebet 'velfærdstat', der - uden kildehenvisninger - spores tilbage til nationaløkonomiske afhandlinger fra starten af 1950'erne. Begrebet blev ifølge Fonsmark genstand for en massiv debat fra midten af 1950'erne til starten af 1960'erne og i starten næsten udelukkende forsvaret af socialdemokratiske debattører, ligesom det efterfølgende især var det socialdemokratiske forlag Fremad, der holdt gryden i kog med bogudgivelser og tidsskriftet *Verdens Gang*. Det påpeges, at der trods den omfattende debat aldrig kom nogen afklaring på, hvad begrebet betød, men at det af unge socialdemokratiske ideologer som Jens Otto Krag, Viggo Kampmann, Ivar Nørgaard og K.B. Andersen blev brugt til at udvide den del af den menneskelige tilværelse, som staten kunne og skulle tage ansvaret for, samtidigt med at statslig detailstyring af økonomien blev opgivet. Det er en klar svaghed ved analysen, at kun er ledende socialdemokraters begrebsbrug følges systematisk, mens der helt mangler en analyse af modstandernes.

³⁴ Pers, Henrik 1981: *Velfærdsstatens gennembrud i Danmark: Den politiske debat omkring folkepensionens indførelse*, København: Forlaget Uglen, side 115-127.

³⁵ Se gennemgangen i kapitel 4.

I artiklen "Velfærdsstat" i bogen *Kernebegreber i statskundskab* fra 2000 gennemgår Tim Knudsen begrebets oprindelse.³⁶ Fokus er imidlertid på den udenlandske udvikling, hvor begrebets opståen i Tyskland i slutningen af 1800-tallet og dets udbredelse i den angelsaksiske verden under og efter anden verdenskrig betones. I forhold til Danmark konstateres det ganske kort, at begrebet allerede i 1916 anvendes i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* – desværre uden præcis kildehenvisning – men at det først i 1950'erne opnåede almindelig udbredelse.

Jacob Torfings artikel "Velfærdsstatens ideologisering"³⁷ fra 2001 er af interesse for min undersøgelse, både fordi den analyserer begrebet 'velfærdsstat', og fordi den gør det med udgangspunkt i Ernesto Laclau og Chantal Mouffes diskursteori, som jeg også er inspireret af. Torfing prøver at vise, hvordan 'velfærdsstat' omkring 1960 bliver et nyt socialdemokratisk "ordningsprincip", der skaber sammenhæng i en udpræget krise i "åndsliv og politik". Med fokuseringen på Socialdemokratiet er Torfing på linje med Fonsmark, og det samme gælder konstateringen af, at indholdet af velfærdsstaten aldrig blev afklaret. Men i modsætning til Fonsmark er Torfings teoretiske udgangspunkt, at 'velfærdsstaten' ikke *kunne* defineres objektivt, og derfor må regnes for et "tomt" begreb, der kun fik betydning gennem de begreber og ideer, som det blev sat i forbindelse med. Det fører til fokusering på såkaldte "ækvivalenskæder", dvs. tekststeder, hvor 'velfærdsstat' ligestilles med f.eks. 'demokratisk socialisme'. Modtagelsen af artiklen spænder fra kritik hos Klaus Petersen til fordømmende kritik hos Nils Bredsdorff,³⁸ og efter min opfattelse er undersøgelsen da også problematisk, ikke mindst af metodiske grunde. Et grundlæggende problem er et ekstremt sparsomt kildemateriale. Reelt analyseres kun tre bøger fra 1954, 1960 og 1962, og der er ingen begrundelse for udvælgelsen af dem. Værre endnu er dog behandlingen. Hensigten er at analysere teksterne som monumenter i foucaultsk forstand, men i virkeligheden læses de som beretninger. Bjørn Poulsens bog *Ideernes krise i åndsliv og politik* fra 1960 er således Torfings eneste kilde til, at der rent faktisk *var* en sådan generel krise, som nødvendiggjorde udformningen af et nyt politisk projekt. På den anden side kan en problematisk diskursanalyse naturligvis ikke alene begrunde en total afvisning af diskursanalysen som metode, sådan som Nils Bredsdorff lægger op til. Der er ikke noget i vejen for at inddrage et større

³⁶ Tim Knudsen 2000: "Velfærdsstat" i Tim Knudsen (red) *Kernebegreber i Statskundskab*, København: GadJura, side 178-91, omkring selve begrebets historie side 183-87.

³⁷ Jacob Torfing 2001: "Velfærdsstatens ideologisering" i Torben Bech Dyrberg, Allan Dreyer Hansen og Jacob Torfing (red) 2001: *Diskursteorien på arbejde*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/Samfundslitteratur, side 19-43.

³⁸ Se Klaus Petersen 2002: "Velfærdsstaten i dansk politisk retorik" i *Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol. 5 nr. 1, side 15-26, her side 16 og side 24, note 4 for den kritiske holdning; Nils Bredsdorff: *Fremtidens Danmark, socialdemokraterne og keynesianismen – en doktrinhistorisk undersøgelse*. Skriftserie fra Roskilde Universitetsbibliotek nr. 29, side 67-77 for den meget kritiske.

kildemateriale, og diskursanalysens generelle problem – anvisningen af en begrundet systematik til kildeudvælgelse – kan efter min opfattelse løses ved hjælp af inspiration fra den tyske begrebshistorie. (Se kapitel 4)

En bredere anlagt skitse af begrebets historie giver Klaus Petersen i artiklen ”Velfærdsstaten i dansk politisk retorik”. Analysen er forholdsvis detaljeret for 1950’ernes vedkommende, mens udviklingen følges mere sporadisk frem til slutningen af 1980’erne. Ifølge Petersen blev begrebet først brugt på Socialdemokratiets kongres i 1953 og var derfor fra starten forbundet med partiet. Hvor Pers så folkepensionen som slutpunkt, vurderer Petersen, at den førte til en yderligere intensivering af debatten. I modsætning til Fonsmark diskuteres modstandernes argumentation, og det vurderes at den byggede på forskellige udgangspunkter. Mens venstrefløjen kritiserede accepten af kapitalismen og tendenserne til bureaukratisering, indeles den borgerlige kritik i tre grupper. Der var den økonomiske kritik af statens voksende rolle i økonomien, den moralske kritik af statens større rolle i den enkeltes liv, og en flertydig religiøs kritik af staten for enten at undergrave den kristne velgørelse eller for at sætte sig selv i Guds sted som garanten for menneskets frelse. Det er en væsentlig påstand i analysen, at den heftige kritik førte til, at Socialdemokratiet fra slutningen af 1950’erne nedtonede brugen af begrebet, som kun blev anvendt lidt af dets ledende politikere og i dets programmer. Fra slutningen af 1960’erne vendte det tilbage, som noget der skulle forsvares mod Fremskridtspartiets fremmarch og venstrefløjens voksende kritik. Det er en anden af artiklens vigtige pointer, at ’velfærdsstat’ blandt både socialdemokrater og borgerlige politikere efterhånden blev afløst af ’velfærdssamfund’ som den foretrukne betegnelse. Som Fonsmark understreger Petersen, at begrebets indhold aldrig blev fastlagt entydigt, hverken af velfærdsstatens tilhængere eller modstandere. Artiklen er desuden det eneste forsøg på en kvantitativ analyse, i det brugen af ’velfærdsstat’ og ’velfærdssamfund’ i Socialdemokratiets arbejdsprogrammer angives.³⁹

Afhandlingen vil på en række felter supplere og udvide denne forskningstradition. Analysen vil for det første bygge på et større kildemateriale end de nævnte undersøgelser, der hovedsagligt har karakter af skitser. Den vil for det andet fokusere mere på velfærdsstatens kritikere, som kun er blevet analyseret af Klaus Petersen og Henrik Pers. Den vil for det tredje inddrage kvantitative metoder til at belyse forskelle i begrebsbrugen over tid og mellem modstandere og tilhængere. Og den vil for det fjerde fokusere på, i hvor høj grad internationale forhold i almindelighed og europæisk integration i særdeleshed inddrages i velfærdsdebatten.

³⁹ Klaus Petersen 2002: ”Velfærdsstaten i dansk politisk retorik” i *Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol. 5, no 1, side 15-26. Den kvantitative analyse bygger på Klaus Petersen 2001: ”Programmeret til velfærd? Om ideologi og velfærdspolitik i socialdemokratiske partiprogrammer efter 1945” i *Arbejderhistorie*, nr. 2, side 23-51.

Danmark og Europa

Integrationsforskningen lider for så vidt af de samme skævheder som velfærdsforskningen. Særligt frem til 1972 er den danske politik i og over for EF ganske godt belyst,⁴⁰ og specielt kan der henvises til bind 5 og 6 af *Dansk udenrigspolitikks Historie*⁴¹ og til Morten Rasmussens ph.d.-afhandling *Joining the European Communities* fra 2004, hvor ikke mindst analysen af selve optagelsesforhandlingerne skal fremhæves.⁴² Der er også gennemført en del analyser af partiernes – og særligt Socialdemokratiets – politikudvikling,⁴³ ligesom selve afstemningsresultaterne er behandlet i en række politologiske undersøgelser byggende på de løbende opinionsmålinger.⁴⁴

Modstanderbevægelserne har været genstand for studier af Hans Martens, der i 1979 sammenlignede den danske folkebevægelse med den norske, og Søren Hein Rasmussen i hans bog *Sære alliancer* om politiske bevægelser i Danmark efter 1945. Begge disse studier har lagt hovedvægten på organisationsudviklingen, mens argumentation og den almindelige offentlige debat spiller en mindre rolle.⁴⁵

⁴⁰ Som historiografisk oversigt kan nævnes Johnny Laursen og Morten Rasmussen 2002: *Denmark's Road to the EEC, 1945-72. The State of the Art*, www.hum.au.dk/historie/pubnet.html

⁴¹ Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn* og Nikolaj Petersen 2004: *Europæisk og globalt engagement*. Et ældre men for tiden før 1972 stadig interessant værk er Tom Swienty (red) 1994: *Danmark i Europa*, København: Munksgaard.

⁴² Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling.

⁴³ Mette-Astrid Jessen 2001: "Den svære begyndelse – Socialdemokratiet og Europa 1945-1950", Anita Lehmann 2001: "Venstres vej til Europa – Venstres europapolitik 1945-1960", Niels Christian Nielsen 2001: *Man har et standpunkt... SF's EF-politik 1959-1993* og Morten Rasmussen 2001: "Ivar Nørgaards mareridt – Socialdemokratiet og den Økonomiske og Monetære Union 1970-72". Alle i *Den Jyske Historiker* nr. 93. For Venstre desuden Dan Larsen 1995: *Et land i Europa*, København: Venstre. For Socialdemokratiet Jens Henrik Haahr 1993: *Looking to Europe*, Århus: Aarhus University Press. Holger Willumsen 1991: *Det danske Socialdemokratis Europapolitik 1945-1949*, Odense: Odense Universitetsforlag. Peter Schroeder 1989: *Europa eller Norden? Socialdemokratiets akademikere og spørgsmålet om dansk deltagelse i et internationalt økonomisk samarbejde i perioden 1957-63*, upubliceret speciale, Københavns Universitet: Institut for Historie. Lars Rønn Jensen 1982: *Socialdemokratiets markedspolitik 1970-72 med særligt henblik på de indre brydninger i partiet*, upubliceret speciale Århus Universitet: Institut for Historie. Anette Berentzen 1994: *Socialdemokratiets EF-debat 1971-72*, upubliceret speciale Odense Universitet: Institut for Historie. Landbrugets politik gennemgås i Anders Thornvig Sørensen 1998: *Et spørgsmål om suverænitæt?* Odense: Landbohistorisk selskab og Anita Dethlefsen 1988: *På vej mod EF. Landbruget og de europæiske markedsplaner 1957-72*, Odense: Landbohistorisk Selskab.

⁴⁴ Se oversigten i Johnny Laursen og Morten Rasmussen 2002: *Denmark's Road to the EEC, 1945-72. The State of the Art*, note 28. For senere undersøgelser se bl.a. Torben Worre 1988: "Denmark at the Crossroads: The Danish Referendum 28 February 1986 on the EC Reform Package" i *Journal of Common Market Studies*, vol 26, side 361-388 og "Folkeafstemningen om Unionstraktaten den 2. juni 1992" i Birgit Nüchel Thomsen (red.) 1993: *The Odd Man Out?*, Odense: Odense Universitetsforlag. Desuden Karen Siune, Palle Svensson og Ole Tonsgaard 1992: *Det blev et nej*, Århus: Politica og samme 1994: *- fra et nej til et ja*, Århus: Politica.

⁴⁵ Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard. Side 92-95 er der en kort argumentationsanalyse, hvor det vurderes, at modstanden vendte sig mod en føderal udvikling og EF's ikke-nordiske og kapitalistiske karakter, mens tilhængerne undspillede den politiske dimension. Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære*

Når det gælder analyser af den danske debat om EF under et er forskningen mere beskedent. Hvad der savnes er ikke mindst en analyse af selve debatten med vægt på begge siders argumentation og begrebsbrug. Der findes dog mindre eksempler, ikke mindst i form af artikler og specialer.

I et overordnet perspektiv har Nils Arne Sørensen diskuteret brugen af besættelsestiden i debatten, og særligt som argument mod medlemskab. Konsensusfortællingen havde fra 1945 og frem understreget den fælles nationale front mod den tyske besættelsesmagt, mens DKP havde holdt fast i en modfortælling, hvor de samarbejdende politikere også hørte til fjenderne. I EF-debatten søgte folkebevægelsen at genoplive denne synsvinkel og at fremstå som en ny modstandsbevægelse, der netop talte folkets sag over for elitens forræderi.⁴⁶ I en kronik fra 2005 har han ført argumentationen videre ved at se på besættelsens betydning for politikerne. Her peges der på, at en dansk eksilregering i London ville have givet et større udsyn, og at det ville have lettet Danmarks vej til EF.⁴⁷ Poul Kragh Jensen har i sin undersøgelse af det nazistiske fjendebillede i nyere dansk politik bl.a. analyseret venstrefløjens EF-debat fra 1957-72. Her peges på forskelle mellem partierne, idet kun DKP systematisk benyttede sammenligninger med nazismen og besættelsestiden, mens SF fra midten af 1960'erne nedtonede dem, ifølge Kragh Jensen fordi SF gradvist udviklede et mere positivt syn på Vesttyskland. VS afholdt sig helt fra historiske sammenligninger, idet deres udgangspunkt ikke var den nationale kamp mod EF, men derimod den internationale klassekamp.⁴⁸ Undersøgelsernes fokusering på historiske erfaringers rolle i debatten er interessant, men især Nils Arne Sørensens artikel hviler på et forholdsvist begrænset kildemateriale. Det er desuden et problem, at ingen af forfatterne diskuterer tilhængernes brug af besættelsestidens erfaringer, da EF også kunne fremstilles som et redskab til at forhindre en ny europæisk krig.

Lene Hansen argumenterer i sin artikel "Identitet, historie og det danske Europa-dilemma" fra 2001 for, at en dansk identitet bygget op om en stærk sammenknytning af begreberne nation, stat og

Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark, Odense: Odense Universitetsforlag, side 63-121. Modstandernes argumentation gennemgås kort side 69-71. Udover at imødegå tilhængernes økonomiske argumenter blev der fokuseret på pro-nordiske, anti-kapitalistiske og ikke mindst anti-tyske holdninger, der kunne samle bevægelsens fløje. Desuden har folkebevægelsen udgivet sin egen historie i David Helin 2002: *30 år i folkestyrets tjeneste*, Mørke: Grevas Forlag og den kortere udgave 2003: *Om Folkebevægelsen mod EU's historie 1972-2001*, København: Folkebevægelsen mod EU. Den tidlige historie bygger dels på Hein Rasmussen, dels på breve og interviews fra 2001-2002.

⁴⁶ Sørensen, Nils Arne 2003: "Danmarkshistoriens vigtigste parentes" i Joachim Lund (red): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København: Gyldendal, side 346-368. Se også samme 2005: "Narrating the Second World War in Denmark since 1945" i *Contemporary European History*, vol. 14, side 295-315, særligt side 306-308. Se også Claus Bryld og Anette Warring 1998: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag side 162-73.

⁴⁷ Sørensen, Nils Arne 2005: "Foghs besættelse" i *Politiken* 27/3. Umiddelbart tyder den norske udvikling med eksilregering og afvisning af EF-medlemskab dog på det modsatte.

⁴⁸ Poul Kragh Jensen 2006: *Ligesom nazisterne!* Århus: Jean Monnet Center, side 29-58

folk skabte modstand mod deltagelse i europæisk *politisk* integration, fordi suverænitetsafgivelse også blev opfattet som en kulturel trussel. Det langsigtede perspektiv, der går tilbage til 1700-tallet, bygger på sekundære tekster, først og fremmest *Dansk Identitetshistorie*. Kun debatten i 1990'erne analyseres på baggrund af primært kildemateriale. I den sammenhæng fremhæves det, at venstrefløjens modstand mod Maastricht-traktaten bl.a. begrundes med frygt for den danske velfærdsstat i en europæisk union. Mere generelt var tilhængerne svækkede af, at deres fastholdelse af EF som et mellemstatsligt arbejde ikke længere virkede troværdig.⁴⁹ Undersøgelsen og ikke mindst identitetsmodellen er interessant, men den historiske redegørelse er malet med meget bred pensel og som sagt ikke baseret på primært kildemateriale fra den danske EF-debat før 1990.

En meget interessant analyse er Johnny Laursens *Det danske tilfælde. En studie i dansk Europapolitik's begrebsdannelse 1956-57*, hvor han gennemgår debatten om markedsplanerne i 1957. Trods titlen er fokus på udviklingen af argumenter, mens betegnelserne for EF ikke diskuteres. En række enkeltpersoner omtales – især i forbindelse med den nationale og kulturelle modstand – men hovedsagligt er det de fire gamle partier og de vigtigste interesseorganisationers synspunkter, der afdækkes. Peter Hansens klassiske tese om, at dansk stillingtagen var en afvejning mellem de økonomiske fordele ved EF-medlemskab og en idealistisk-politisk tilknytning til Norden modificeres.⁵⁰ I det store og hele var *alle* parters stillingtagen præget af konkrete interesser, som blot førte i forskellig retning. Den tidlige modstand mod EF med Arbejderbevægelsens Erhvervsråd i en central rolle var i øvrigt lige så elitær som tilslutningen. To forhold omkring den tidlige debat fik betydning: 1) EF blev brugt i de indenrigspolitiske magtkampe og særligt i valgkampen op til folketingsvalget 14. maj 1957. Det førte til udtalelser, som på kort sigt gav point, men som tegnede et billede af EF, som begrænsede aktørernes muligheder på langt sigt. F.eks. måtte socialdemokraterne, der ønskede en nordisk toldunion, efter Venstres klare stillingtagen for medlemskab udtale sig mere skeptisk om EF, end de egentlig ønskede. 2) Markante temaer optrådte stort set ikke i debatten. Det gjaldt suverænitetspørgsmålet, som dog kom dog frem senere på året, det gjaldt den liberale kritik af EF's åbenlyst planøkonomiske tendenser, og endeligt gjaldt det mulighederne for at bruge EF til at højne sociale standarder både i Danmark og i udlandet. Argumenterne fandtes, men det var som ubetydelige understrømninger. Da de konkrete hindringer for medlemskab var ryddet af vejen i 1961 havde forestillingen om et kapitalistisk EF efter

⁴⁹ Lene Hansen 2001: "Historie, identitet og det danske europadilemma" i *Den Jyske Historiker*, nr. 93, side 113-31. Se også "Sustaining sovereignty: the Danish approach to Europe" i Lene Hansen og Ole Wæver (red) 2002: *European Integration and National Identity. The Challenge of the Nordic states*, London & New York, Routledge, side 50-87.

⁵⁰ Peter Hansen 1969: "Denmark and European Integration" i *Cooperation and Conflict*, vol. 4, side 13-46.

Laursens opfattelse ”sat sig” i den socialdemokratiske arbejderbevægelse.⁵¹ Det vurderes altså, at taktisk begrundede udtalelser og ikke-udtalelser i den tidlige fase *permanent* mindskede især socialdemokraternes mulighed for at skifte kurs. Jeg er for så vidt enig i, at den tidlige debat nedlagde nogle spor, som det senere var vanskeligt at komme ud af, men det forklarer ikke rigtigt, hvorfor modstanden i opinionstallene først voksede for alvor omkring 1970,⁵² når det 1961-62 klart blev forventet, at optagelsesforhandlingerne ville føre til dansk medlemskab.

Derudover er det især EF-modstanderne og det notorisk splittede Socialdemokrati, der har været genstand for detailstudier af debat og argumentation. Typisk fokuserer de på enkelte personer eller på en kort undersøgelsesperiode. Det gælder f.eks. de to specialer om Socialdemokratiets debat op til folkeafstemningen. Anette Berentzens speciale fra 1994 *Socialdemokratiets EF-debat 1971-1972* beskæftiger sig med perioden fra folketingsvalget i september 1971 til folkeafstemningen i oktober 1972. Undersøgelsen bygger dels på internt materiale, dels på offentlige kilder, hvor det især er folketingsdebatterne, der analyseres i dybden. Konklusionen er, at uenigheden både var et generationsopgør og en ideologisk kamp om kursen for dansk udenrigspolitik mellem den traditionelle betoning af NATO og europæisk samarbejde på den ene side og en kombination af globalt perspektiv og ønsket om intensiveret nordisk samarbejde på den anden. Det fælles udgangspunkt var det danske velfærdssamfund, men hvor tilhængerne betonedede de økonomiske forudsætninger, fokuserede modstanderne på, at opbygningen af et socialdemokratisk idealsamfund ville blive vanskeligere inden for EF. Begge parter havde et nationalt udgangspunkt, så forskellene bestod mest i vurderingen af, hvor stor indflydelse EF ville få. Endelig fremhæves det, at tilhængerne, bortset fra Jens Otto Krag, især slog på økonomiske argumenter.⁵³

Lars Rønn Jensens speciale *Socialdemokratiets markedspolitik 1970-72 med særligt henblik på de indre brydninger i partiet* fra 1982 understreger ligeledes modsætningen mellem tilhængernes fokus på økonomiske fordele ved medlemskab og modstandernes betoning af politiske ulemper. Det er en tendens, som Rønn Jensen finder gennem hele den undersøgte periode, og derudover er hans væsentligste bidrag en understregning af forskellen i den socialdemokratiske ledelses retorik før og efter folketingsvalget i september 1971. For at sikre, at partiet kunne gå samlet til valg forsøgte den dels at fjerne emnet fra valgets dagsorden ved at anbefale en bindende folkeafstemning, dels at mildne de interne modsætninger om EF ved at udtale sig kritisk om f.eks. Werner-planen og et tæt

⁵¹ Johnny Laursen 2000: *Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57*, i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, side 238-277.

⁵² Opinionstallene er samlet i Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard, side 188-89.

⁵³ Anette Berentzen 1994: *Socialdemokratiets EF-debat 1971-72*, Odense Universitet: Institut for Historie, upubliceret speciale.

udenrigspolitisk samarbejde. Da valget var vundet, blev kritikken af EF nedtonet og de økonomiske fordele ved medlemskab kraftigt fremhævet. Desværre diskuterer Rønn Jensen ikke, hvorvidt ledelsens kampagne efter folketingsvalget blev svækket af de kritiske udtalelser før.⁵⁴

I Morten Rasmussens ph.d.-afhandling om Danmarks vej til EF indgår en undersøgelse af ”den indenrigspolitiske kamp om dansk EF-medlemskab” 1970-72, der i vid udstrækning bygger på de nævnte specialer af Berentzen og Rønn Jensen, kombineret med en arkivbaseret undersøgelse af forhandlingerne om følgelovgivning og en analyse af debatterne i Folketinget. På den baggrund er det ikke overraskende, at socialdemokraternes interne diskussioner og uoverensstemmelser fylder meget. Selvom det påpeges, at politiske argumenter for medlemskab hele tiden optrådte i materialet – særligt i forbindelse med 1. behandlingen i Folketinget i april 1972 – så konstateres det, at tilhængerne overvejende slog på de økonomiske fordele ved et medlemskab, på at EF ikke var ved at udvikle sig til en politisk union, og frem mod folkeafstemningen i stigende grad på de alvorlige økonomiske konsekvenser ved et nej. Modstanderne understregede derimod først og fremmest de politiske ulemper ved medlemskab og risikoen for, at EF ville udvikle sig til en egentlig union. Det påpeges, at modstandernes kritik også blev skarpere i tonen frem mod afstemningen.⁵⁵

Sebastian Lang-Jensen har i sit publicerede speciale fokuseret på venstrefløjens stillingtagen til EF 1957-72, dvs. DKP, SF, den skeptiske del af fagbevægelsen/Socialdemokratiet og fra 1967 VS. Grundlaget er dels publicerede tekster i form af tidsskriftartikler, bøger og pjecer, dels arkivmateriale til belysning af den interne politikudvikling. Især tre resultater er værd at fremhæve: For det første var der på ingen måde enighed om, hvordan nej’et skulle begrundes. Bredest tilslutning havde den nationale retorik, men selv her faldt VS udenfor med sin retorik om den internationale klassekamp. For det andet var der meget lidt *socialistisk* diskussion af problemerne i europæisk integration andet end den basale karakteristik af EF som ”kapitalistisk”. For det tredje var Norden kun et virkeligt ideal for SF og til dels de socialdemokratiske nejsigere, mens DKP udnyttede det taktisk. Det var især socialdemokraterne, der betonedede risikoen for velfærdsstaten. Frygten gik ikke så meget på EF-dikterede nedskæringer som på en generel svækkelse af Socialdemokratiet inden for det borgerligt dominerede EF, ligesom ØMU-planerne truede med at underminere den danske stats fordelingspolitiske instrumenter og skabe en tilnærmelse til den arbejdsmarkedsbaserede velfærdsmodel i Kontinentaleuropa. Selvom de unge socialdemokrater

⁵⁴ Lars Rønn Jensen 1982: *Socialdemokratiets markedspolitik 1970-72 med særligt henblik på de indre brydninger i partiet*, Århus Universitet: Institut for Historie, upubliceret speciale.

⁵⁵ Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute, Department of History and Civilization, upubliceret ph.d.-afhandling, side 366-532.

også tog afstand fra EF som et koldt og bureaukratisk system, var det først og fremmest en pragmatisk afvejning af den bedste fremgangsmåde til at realisere partiets program. Undersøgelsen er et solidt fundament for min analyse, men specielt diskussionen af Socialdemokratiet virker underligt afkortet, fordi modstanderne behandles isoleret fra partiets tilhængere.⁵⁶

Af særlig betydning er Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bachs *Hvem sagde Europa?* der analyserer Socialdemokratiets og fagbevægelsens Europa-politiske retorik i 1956-62, 1971-72, 1985-86 og 1991-92 og bl.a. fokuserer på instrumentaliseringen af velfærdsstaten i retorikken. Samlet set er der for Agerskov og Bach ingen tvivl om, at hensynet til velfærdsstaten var afgørende for både tilhængere og modstandere, hvor de første fremhævede EF som en forudsætning for udbygning og bevarelse af den danske velfærdsstat, mens de sidste fremstillede EF som en trussel mod den danske velfærdsmodel. Forfatterne bemærker, at begreberne 'velfærdsstat' og 'velfærdssamfund' stort set ikke optrådte i det gennemgåede kildemateriale før 1980'erne, men de diskuterer ikke konsekvenserne af dette fravær yderligere. Derudover viser bogen, at debatten foregik indenfor et udpræget værdifællesskab, hvor Norden, velfærdsstaten, suveræniteten og demokratiet entydigt blev opfattet positivt, men hvor tilhængere og modstandere var dybt uenige om, hvorvidt disse værdier bedst kunne fremmes indenfor eller udenfor EF. Undersøgelsens resultater er meget interessante, men der er et fortsat behov for at få undersøgt, hvordan arbejderbevægelsens retorik forholdt sig til den generelle danske debat.⁵⁷

Et originalt bidrag til analysen af kampagnen op til afstemningen i 1972 er Henrik Nissens artikel om dens plakater fra bind fire af *Dansk Identitetshistorie*. Det er hans overordnede tese, at der i virkeligheden var stor overensstemmelse mellem tilhængere og modstanderes grundlæggende holdninger, og at kampagnen således var udtryk for – og i sidste ende styrkede – en homogen dansk identitet, hvor den suveræne danske stat, det danske demokrati og den danske nation var det ideal, som EF blev holdt op i mod. Derimod var vurderingen af konsekvenserne af medlemskab i sagens natur meget forskellig. Velfærd og økonomi var et vigtigt tema. Her fremhævede modstanderne faren ved social harmonisering og risikoen for at det frie arbejdsmarked ville føre til masseindvandring eller deportation af danske arbejdere til udlandet. Tilhængerne slog først og fremmest på de økonomiske fordele, og at det stadig ville være op til det danske folketing af fordele velstanden via socialpolitikken.⁵⁸ Det er materialevalget, der gør undersøgelsen interessant, men det

⁵⁶ Sebastian Lang-Jensen 2003: *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-72*, Århus: Jean Monnet Center.

⁵⁷ Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bach 2006: *Hvem sagde Europa?* Århus: Jean Monnet Center. Om velfærdsstatens inddragelse se side 52-82.

⁵⁸ Henrik S. Nissen 1992: "Danskeren 1972. Billeder og budskab" i Ole Feldbæk (red): *Danmark og Europa 1940-1990*, bind 4 af *Dansk identitetshistorie*, København: C.A. Reitzels Forlag. Side 392-420.

er også heri dens begrænsning ligger. Det er uklart om det skriftlige materiale rummede den samme fordeling på temaer og argumenter.

I forlængelse af bogen *Sære Alliancer* har Søren Hein Rasmussen skrevet en artikel om modstandernes brug nationale argumenter op til folkeafstemningen i 1972. Der var der en betydelig kontinuitet fra den borgerlige modstandsbevægelse og dens nationale argumentation, mens DKP kædede national selvstændighed sammen med kampen mod monopolkapitalismen. Det vurderes, at SF's synspunkter principielt var på samme linje, selvom retorikken var mere afdæmpet. Paralleller til besættelsen og antipatien mod tyskere blev generelt udnyttet hårdt i kampagnen. Som Sebastian Lang-Jensen fremhæver Hein Rasmussen også, at VS' antikapitalistiske retorik skilte sig ud. Det påpeges, at det var medvirkende til at holde partiet ude af Folkebevægelsen.⁵⁹ Analysen er interessant, men den lider under, at modstandernes argumentation analyseres isoleret.

Udenfor undersøgelsens tidsramme men metodisk interessant er Katrine Hald Kjeldsens analyse af partiernes valgudsendelser op til Euroafstemningen i september 2000. Med et diskursanalytisk begrebsapparat dissekerer hun programmerne med CD, de Konservative, Enhedslisten og Dansk Folkeparti. Kun CD argumenterer ud fra et europæisk ideal, mens de øvrige partier tager nationalstaten som det bevaringsværdige udgangspunkt om end med forskellige betoning. De Konservative ønsker at bruge Euroen og EU instrumentelt til at øge den danske velstand, mens Enhedslisten og DF begge ser EU som en fremmed parasit, der truer med at invadere og underminere den danske nationalstat. Særlig interessant er sidestillingen af Enhedslistens opfattelse af EU med forskellige tolkninger af teknologi som henholdsvis et redskab for menneskelig aktivitet og som en "helvedesmaskine", der som Frankensteins monster vil få sit eget liv og vende sig mod sin skaber – uanset dennes gode intentioner. Denne forestilling om EF som et truende system med en ekspansiv egendynamik uafhængigt af de mennesker, der som bureaukrater og politikere skulle styre det, kan afgangt også findes i mit materiale. Interessant - men også svagere underbygget - er Kjeldsens fortolkning af det indædte forsvar for nationalstaten og den danske velfærdsmodel som et forsøg på at skjule, at den for længst er overhalet af andre lande.⁶⁰

I forhold til forskningen i velfærdsdebatten er der både forskelle og ligheder i forskningen om Europadebatten. Som diskuteret ovenfor findes der en række analyser af selve begrebet 'velfærdsstat' og særligt dets opståen i 1950'erne. Tilsvarende undersøgelser af betegnelser for EF findes simpelthen ikke. Selvom brugen af særlige begreber som 'Fællesmarkedet', 'Rom-unionen'

⁵⁹ Søren Hein Rasmussen 2001: "Modstanden og det nationale" i *Den Jyske Historiker*, nr. 93, side 96-112.

⁶⁰ Katrine Hald Eriksen 2001: "Skønjomfruen og helvedesmaskinen", i *Historie*, side 54-76.

og 'De seks' nævnes i enkelte undersøgelser,⁶¹ så er spørgsmålet hverken undersøgt systematisk eller kvantitativt, og det er et vigtigt mål for afhandlingen at udnytte kvantitative analyser til at få kortlagt begrebsbrugen i almindelighed og til at belyse forskelle mellem tilhængere og modstanderes retorik i særdeleshed. Til gengæld findes der flere detailstudier af Europadebatten, som der kan trækkes på, især i forhold til venstrefløjens argumentation og den interne debat i Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Min undersøgelse vil adskille sig ved at lægge vægt på hele det politiske spekters argumentation og ved at følge diskussionen i hele perioden fra 1950 til 1972.

Velfærdsstat i EF-debatten

I forskningen har flere forfattere fremhævet, at velfærdsstaten indtog en afgørende rolle i den politiske debat om EF, og det bliver kun understreget yderligere af fokuseringen på Socialdemokratiet. Anette Berentzen konkluderer f.eks. at det for både modstandere og tilhængere i partiet var "hensynet til det danske velfærdssamfund, der bestemte deres grundindstilling til EF," og at uenigheden derfor mere drejede sig om midler end om mål.⁶² Mest udførligt har Johnny Laursen og Thorsten Borring Olesen argumenteret for velfærdsstatens betydning for dansk (socialdemokratisk) EF-debat. I deres fælles indledning til et temanummer om *Det nationale velfærd* fremfører de i gennemgangen af 1960'erne på linje med Berentzen, at det er "oplagt, at Europadebatten ikke kan udskilles fra velfærdsstatsdebatten," for hvor tilhængerne så medlemskab som forudsætning for at finansiere velfærden, så modstanderne det som en trussel.⁶³ Denne vurdering er siden udfoldet i Borring Olesens analyse af den danske markedspolitik i bind 5 af *Dansk Udenrigspolitik Historie*. Da balanceproblemerne i dansk økonomi blev akut omkring 1970 var der kun to muligheder. En dybtgående strukturtilpasning, som reelt ville betyde en opbremsning i udvidelsen af den offentlige sektor og dermed udviklingen af velfærdsstaten, eller en forbedring af

⁶¹ Om 'Fællesmarkedet', se Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 403. For 'Romunionen' se Johnny Laursen og Thorsten Borring Olesen 1994: "Det europæiske markedsskisma 1960-72" i Tom Swienty (red) *Danmark i Europa*, København: Munksgaard, side 93-160, her side 135. Den udbredte brug af 'De seks' nævnes i Peter Schroeder 1989: *Europa eller Norden? Socialdemokratiets akademikere og spørgsmålet om dansk deltagelse i et internationalt økonomisk samarbejde i perioden 1957-63*, upubliceret speciale, Københavns Universitet: Institut for Historie, side 33-34.

⁶² Anette Berentzen 1994: *Socialdemokratiets EF-debat 1971-72*, upubliceret speciale Odense Universitet: Institut for Historie, side 82.

⁶³ Johnny Laursen & Thorsten Borring Olesen 1998: "Indledning: Det nationale velfærd?" i *Den jyske Historiker*, nr. 82, side 7-20, citat side 17.

betalingsbalancen via dansk medlemskab af EF, så ”velfærdsstatsprojektet kunne fastholdes og udbygges.”⁶⁴

Selvom velfærdsstatens betydning for især socialdemokraternes stillingtagen ofte er fremhævet, er det mere usikkert, hvordan den præcist indgik i argumentationen. Morten Rasmussen nævner f.eks., at såvel partiets tilhængere som dets modstandere argumenterede ud fra hensyn til velfærdsstaten ved 1. behandlingen i april 1972.⁶⁵ En gennemgang af talerne viser imidlertid, at begrebet ’velfærdsstat’ slet ikke optræder. Som nævnt er det kun Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bach, der direkte redegør for om begrebet rent faktisk bruges i kilderne.⁶⁶ Elementer, der anses for centrale i den danske velfærdsstat, kan naturligvis godt berøres uden at nævne selve begrebet, men fraværet viser et behov for at undersøge mere præcist, hvilken rolle velfærdsstaten spillede i debatten. Det håber jeg, at ikke mindst min analyse i kapitel 16-18 af spørgsmålene om social harmonisering og arbejdskraftens frie bevægelighed kan bidrage til.

Udenlandsk forskning om velfærdsstat og EF

Det er oplagt at søge inspiration i de øvrige nordiske lande. Der er paralleller i udviklingen af velfærdsstaten, nordisk samarbejde kan også der have spøgt som et muligt alternativ, og den offentlige debat er en eller flere gange blevet stimuleret af folkeafstemninger. Tor Bjørklunds gennemgang af argumentationen i hans bog om den norske EF-modstand frem til 1972 tyder ikke på, at velfærdsstaten spillede nogen væsentlig rolle i debatten, som først og fremmest satte tilhængernes betoning af de økonomiske fordele over for modstandernes understregning af ”selvstyre”, som både henviste til national selvbestemmelse og demokrati.⁶⁷ Derimod peger svensk forskning på, at velfærdsstaten spillede en central rolle i svensk stillingtagen til EF.

Velfærdsstatens tematisering i Europadebatten gennemgås i Bo Stråths bog *Folkhemmet mot Europa* fra 1992, som først og fremmest er et engageret indlæg for svensk tilslutning til EF, men som også rummer også en historisk analyse af den svenske EF-debat. Tesen er, at det i høj grad var frygten for konservativ og katolsk indflydelse på den svenske velfærdsstat, der fik

⁶⁴ Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, her side 758-59.

⁶⁵ Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling, side 481-83.

⁶⁶ En undtagelse er Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bach 2006: *Hvem sagde Europa? Århus*: Jean Monnet Center, side 74.

⁶⁷ Tor Bjørklund 1982: *Mot Strømmen. Kampen mot EF 1961-1972*, Oslo: Universitetsforlaget, side 162-207

Socialdemokratiet og dermed de svenske regeringer til at afvise medlemskab, selvom det hyppigt blev camoufleret bag påstanden om, at medlemskab ville være uforeneligt med neutralitetspolitikken. Det fremhæves, at velfærdsargumentationen mindede om den danske og norske debat, hvor den dog af gode grunde ikke kunne kobles til neutralitetsbegrebet.⁶⁸

Stråths analyse er siden uddybet i Jakob Westbergs afhandling *Den nationella drömträdgården* fra 2003, hvor han undersøger, hvordan svensk identitet blev tematiseret i Europa-debatten 1961-91. Socialdemokraternes opfattelse af svenskhed var opbygget om to elementer. Neutralitetspolitikken var efter deres opfattelse en afgørende hindring for medlemskab, om end der skete en vis opblødning i 1967 med den ”åbne ansøgning,” hvor medlemskab ikke på forhånd blev udelukket. Derudover var velfærdsstaten – eller ”folkhemmet” – afgørende for socialdemokraternes opfattelse af Sverige, der blev set som et socialt mere udviklet samfund end Kontinentaleuropa. Så vidt er Westberg på linje med Stråth, men han betoner samtidig, at socialdemokratiets fortolkning af svensk identitet hele tiden blev anfægtet af den borgerlige opposition. Det var i særlig grad tilfældet under den første debat i 1961-62, hvor det blev bestridt, at medlemskab skulle være et problem i forhold til neutraliteten, og hvor den økonomiske integration blev set som en forudsætning for udviklingen af velfærdsstaten. Westberg vurderer, at debatten 1970-72 i højere grad var domineret af socialdemokratiske synspunkter, dels fordi kun Moderaterna anbefalede medlemskab, dels fordi partiets leder i Gösta Bohmann i højere grad accepterede dem som præmisser for sin argumentation.⁶⁹ Afhandlingen er bygget op om en meget grundig analyse af udvalgte politiske taler, så den belyser udelukkende den absolutte politiske elites holdninger, mens den offentlige debat i bredere forstand holdes ude af betragtning. Ses den danske debat som parallel er fraværet af neutralitetstemaet den mest oplagte forskel, men til gengæld er der tydelige ligheder i opfattelsen af velfærdsstaten. Det gælder ikke mindst den svenske handelsminister Kjell-Olof Feldts krav fra 1970 om at fastholde fordelingspolitikken på nationalt plan.⁷⁰

Selvom de to undersøgelser har peget på interessante paralleller til den danske debat og i den forstand har inspireret mit arbejde, så udgør de dog på den anden side hverken metodisk eller opbygningsmæssigt en egentlig model for afhandlingen.

⁶⁸ Bo Stråth 1992: *Folkhemmet mot Europa*, Stockholm: Tiden, særligt side 205-27.

⁶⁹ Jakob Westberg 2003: *Den nationella drömträdgården. Den stora berättelsen om den egna nationen i svensk och brittisk Europadebatt*, Stockholm: Stockholms Universitet, Statsvetenskapliga institutionen, særligt side 121-84 for analysen af Europapolitikken 1950-72.

⁷⁰ Samme side 170-71.

Kapitel 3. Teoretiske overvejelser

Det er vanskeligt at lave et absolut skel mellem metode og teori, men jeg mener stadigvæk, at det er en fordel at prøve at skelne mellem de praktiske greb, der foretages for at gennemføre undersøgelsen, og de erkendelsesteoretiske overvejelser, der må knytte sig til genstandsfeltets natur og til resultaternes gyldighed og rækkevidde. I dette kapitel vil jeg diskutere det problematiske forhold mellem sprog og virkelighed med henblik på at definere mine kilders status og dermed også præcisere, hvilket niveau af den fortidige virkelighed undersøgelsen sigter på. Spørgsmålet om operationalisering af de teoretiske indsigter vil blive behandlet i næste kapitel.

Spørgsmålet om sammenhængen mellem sprog og virkelighed er meget komplekst, og den følgende tekst er ikke en udtømmende gennemgang af den lingvistiske forskning og teoridannelse om emnet, endsige et forsøg på at give et endeligt bud på sammenhængen. Min brug af teoridannelsen er pragmatisk og funktionelt styret, idet målsætningen er at skabe en anvendelig forståelsesramme for den efterfølgende analyse.

Sprog og virkelighed

Det er semantikken, der ifølge *Politikens bog om moderne videnskabsteori* beskæftiger sig med de sproglige tegns indhold og dette indholds forbindelse til virkeligheden.⁷¹ Udgangspunktet for moderne semantik er Ferdinand de Saussures strukturalistiske sprogteori, så min diskussion vil også starte her. Saussure så sproget som et selvstændigt system, der ikke er afledt af den virkelighed det foregiver at beskrive. Et sprogligt tegn er derfor alene et psykologisk fænomen, der kombinerer et bestemt indhold (*signifié*) med en bestemt lyd eller udtryk (*signifiant*).⁷² Da sproget anskues som system, defineres tegnene ikke af deres ydre referent - altså den fysiske virkelighed - men af forbindelsen til *andre* tegn indenfor systemet. Det afgørende træk ved hvert indhold (*signifié*) er den forskel, som adskiller det fra andre indhold, ligesom det afgørende træk ved hvert udtryk (*signifiant*) er den forskel, som adskiller det fra andre udtryk.⁷³

⁷¹ Dagfinn Føllesdal, Lars Walløe og Jon Elster 1992: *Politikens bog om moderne videnskabsteori*, København: Politikens forlag, side 176 (Først udg. på norsk 1990)

⁷² Ferdinand de Saussure 1970: *Kurs i allmän lingvistik*, Budapest: Bo Cavefors Bokförlag, side 93-98. (Først udg. på fransk 1916). Se også Frans Gregersen og Simo Køppe 1994: *Strukturalisme* i deres *Idéhistorie. Ideer og strømninger i det 20. århundrede*, bind I, København: Amanda, side 145-63.

⁷³ Ferdinand de Saussure 1970: *Kurs i allmän lingvistik*, Budapest: Bo Cavefors Bokförlag, side 143-54.

Disse abstrakte sammenhænge kan illustreres med følgende simple eksempel: En bil hedder ikke en bil fordi tegnet 'bil' stemmer specielt godt overens med det fysiske fænomen bil. I princippet kunne det erstattes med et hvilket som helst andet tegn, hvis der kunne opnås enighed om det indenfor systemet. Dets status som tegn er derimod en funktion af, at dets indhold er forskelligt fra andre lignende indhold (cykel, lastvogn), og af at dets udtryk er forskelligt fra lignende udtryk (bal, bål). Tegnet som helhed defineres af dets relationer til de andre sproglige tegn, det bringes i forbindelse med. Eller mere præcist: tegnet udgøres af det, som adskiller det fra andre tegn.⁷⁴ Derfor kan et tegn også ændre betydning, selvom dets ydre referent ikke har forandret sig. Tegnet 'bils' semantiske indhold er således blevet forandret efter 1970 gennem relationer til nye tegn som 'oliekrise' og 'luftforurening'. Tilsvarende kunne hverken velfærdsstaten eller tegnet 'velfærdsstat' undgå at blive påvirket af 1970'ernes økonomiske krise.

Både 'velfærdsstaten' og de mange betegnelser for dét europæiske samarbejde, der blev grundlagt med Rom-traktaten om Det europæiske økonomiske Fællesskab – der er så mange forskellige tegn i spil, at det ikke giver mening at fremhæve et enkelt som det dominerende før 1972 – er glimrende eksempler på, at sprogtegn er arbitrære og altså ikke afledt af det udsnit af virkeligheden, som de hævder at repræsentere. Derfor kan begrebet 'velfærdsstat' både bruges som betegnelse for den samfundsform, der var under udvikling i 1950'erne, og den samfundsform vi nu lever i. Og derfor kunne en hel række alternative tegn bringes i spil afhængig af den konkrete sprogbrugers opfattelse af EF. Det skal understreges, at selvom vilkårligheden *principielt* er uendelig, så er der naturligvis i praksis grænser for variationerne, hvis ytringen også skal forstås af modtageren.

Ovenfor har jeg med udgangspunkt i Saussure argumenteret for, at sproglige tegn ikke er bestemt af deres ydre referent, men af relationen til andre tegn. Hans andet berømte bidrag til lingvistikken er skellet mellem sprog (*langue*) og tale (*parole*). Sproget er det system af regler og betydninger, som alle sprogbrugere er fælles om, mens talen er de konkrete artikulationer, som sprogbrugere producerer. Som studieobjekt fremhævede han sprogsystemet (det generelle) på bekostning af den konkrete sprogbrug (det individuelle).⁷⁵ Forudsætningen var, at udvekslingen mellem de to niveauer efter hans opfattelse kun gik i én retning: Rammerne for talen blev fastlagt af sproget, mens talen omvendt ikke kunne forandre sproget.⁷⁶

Det var en præmis, som den poststrukturalistiske sprogteori angreb fra 1960'erne og frem. I stedet for at se talen som en ufuldkommen afspejling af en i øvrigt uforanderlig struktur, gik de ud fra, at

⁷⁴ Samme side 153.

⁷⁵ Samme side 35-39.

⁷⁶ Samme side 42-44.

det faktisk var her, strukturerne blev reproduceret. Den sproglige forandring, som det havde vist sig umuligt for den synkront orienterede strukturalisme at forklare, opstod efter poststrukturalisternes opfattelse i talens fejl og mangler.⁷⁷ De individuelle artikulationer påvirker sprogsystemet gennem reproduktion af etablerede betydninger, ”forkert” sprogbrug og manglende reproduktion. Sprogdøden kan således ramme både enkelte tegn og hele grammatiske principper, hvis de ikke reproduceres i talen. Slangudtryk har for eksempel ofte en kort levetid, og i det danske sprog er kasussystemet forsvundet, så sammenhængen mellem sætningens elementer i stedet må udtrykkes gennem rækkefølgen. I undersøgelsen er det tydeligt at flere af betegnelserne for EF forsvinder ud af sprogbrugen i løbet af undersøgelsesperioden. Særligt de forskellige talkombinationer (’de seks’, ’de syv’ mv.) forsvinder, og det var ikke *kun* en funktion af, at EF’s udvidelsesrunder gjorde dem forældede. Som det vil blive analyseret i kapitel 6, var der i 1972-73 eksempler på, at det udvidede EF blev omtalt som ’de ni’, men betegnelsen slog aldrig for alvor igennem, ligesom ’de seks’ allerede i starten af 1960’erne gik kraftigt tilbage som betegnelse for EF. Sprogbrugerne holdt ganske enkelt op med at bruge denne og andre talbetegnelser. ”Forkert” sprogbrug kan også give anledning til sproglig forandring, som når vi i dag taler om ’indianere’ og ’Vestindien’, fordi Columbus fejlagtigt troede, at han havde fundet søvejen til Asien. Så oplagte eksempler rummer de undersøgte diskurser ikke, men brugen af udtryk som ’Romunionen’ og ’formynderstaten’ var med til at forme opfattelsen af EF og velfærdsstaten, selvom ingen af disse udtryk blev dominerende betegnelser. Alligevel var de med en betydelig udbredelse i materialet relativt succesfulde eksempler på forkert eller alternativ sprogbrug. De fleste alternativer optræder kun i enkelte tekster eller hos enkelte forfattere, så i langt de fleste tilfælde er Saussures vurdering af, at konkret tale ikke kan forandre sproget som sådan helt korrekt. Poststrukturalismens pointe er ikke, at sprogbrugerne frit kan vælge udtryk, for slet ikke at tale om grammatiske regler. Den påpeger blot, at sprogsystemet ikke er stabilt, og at dets opretholdelse og forandring er afhængigt af den konkrete sprogbrug, dvs. af den *diskursive praksis*.

Jeg opfatter som udgangspunkt kilder som *performative* tekster, der ikke blot afspejler, men også skaber, fortidig virkelighed. Ligesom skudvekslinger, slag og manøvrer kan ses som begivenheder i en krig, så kan kilderne ses som begivenheder i den fortidige diskursive kamp om betydning, som de var en del af. Som diskursiv praksis indgik de i den uendelige kæde af gentagelser, hvor betydning produceres og reproduceres. Det var - og er - ikke nogen uskyldig affære, for kilderne må

⁷⁷ Se diskussionen i Ernesto Laclau 1993: ”Discourse” i Robert E. Goodin og Philip Pettit (red): *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Oxford: Blackwell, side 431-37, her 433ff. Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips 1999: *Diskursanalyse som teori og metode*, Frederiksberg: Samfundslitteratur, side 19-21.

samtidigt ses som forsøg på at fastlåse bestemte opfattelser af virkeligheden. Tegn tillægges bestemte betydninger ved at udgrænse andre, mens opfattelsen af f.eks. EF påvirkes af, at samarbejdet betegnes med et tegn frem for et andet og sættes i forbindelse med nogle fænomener frem for andre.⁷⁸ Analysens mål er at undersøge, *hvordan* denne proces forløb, og *hvilke* betydningselementer, der blev reproduceret - og hvilke der ikke blev det.

I Ernesto Laclau og Chantal Mouffes diskurstheori - fremlagt i bogen *Hegemony & Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* fra 1985 - er det muligt at finde et begrebsapparat, der kan tydeliggøre disse forhold. De opfatter den diskursive kamp som et forsøg på at opnå et *hegemoni*, hvor en bestemt tolkning formår at fremstille sig selv som objektivt rigtig og derfor ubetvivlelig. Selvom denne magtkamp foregår i den diskursive praksis, dvs. gennem artikulationer, så har den højst konkrete konsekvenser, der rækker ud over det rent sproglige niveau. Det lægger jo op til forskellig handling, alt efter om 'folkestyre' eller 'pøbelvælde' præsenteres som det naturlige tegn at sætte 'demokrati' i relation til. For Laclau og Mouffe er diskurser opbygget af tre typer tegn: *Nodalpunkter, momenter og flydende betegnere*. Nodalpunkter er de centrale tegn, som resten af diskursen er bygget op omkring, momenterne er de fastlagte betydninger, som delvist definerer nodalpunkterne, mens de flydende betegnere er de tegn, som søges betydningsudfyldt i den diskursive kamp.⁷⁹ Kampen om betydning foregår gennem artikulationer, hvor bestemte betydninger søges fastlåst. Eller med Laclau og Mouffes termer: Gennem den diskursive praksis forsøger sprogbrugeren at gøre de flydende betegnere til momenter med en bestemt betydning. Det afgørende er ikke, hvorvidt en bestemt betydning eller en bestemt betegnelse bringes på bane, men derimod i hvor høj grad den efterfølgende reproduceres i andre tekster. Nøgleordet er gentagelse, for vejen fra flydende betegner til moment med fastlagt betydning går over udbredelse og hegemoni over andre betydninger. Betydninger og sammenhænge kan forsøges fastlagt gennem eksplicite definitioner, men som oftest foregår kampen om betydning simpelthen ved, at flydende betegnere anvendes, *som om* de er momenter med en fastlagt betydning.

At omsætte teorien til et redskab med henblik på analyse af konkret sprogbrug er vanskelig. Det grundlæggende problem er, at det ikke er muligt ud fra et enkelt udsagn at inddele begreberne i nodalpunkter, momenter og flydende betegnere, fordi kampen om betydning, som nævnt, indebærer

⁷⁸ Dette kildesyn er stærkt inspireret af Dorthe Gert Simonsen 2000: *Tegnets tid. Historieteoretiske undersøgelser efter den sproglige vending*, upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet. Se særligt indledningen s. 16-17 & kapitel 2 s. 35-42.

⁷⁹ Ernesto Laclau og Chantal Mouffe 1985: *Hegemony & Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London & New York: særligt side 105-114. Desuden følger jeg gennemgangen hos Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips 1999: *Diskursanalyse som teori og metode*, Frederiksberg: Samfundslitteratur, side 35-41.

at flydende betegnere bruges, som om de var momenter med alment anerkendte betydninger. Inddelingen må derfor bygge på tegnenes funktion i den samlede diskurs og dermed på en analyse af variationer mellem teksterne. Et særligt problem udgør nodalpunkterne, for mens momenter og flydende betegnere kan påvises gennem deres ensartede eller varierede brug i materialet, så angives der ingen metode til at lokalisere nodalpunkterne. Problemet er, at de som "privilegerede" tegn tildeles en særlig værdi i diskursen, og denne værdidom har snarere udgjort udgangspunktet for, end resultatet af konkrete analyser baseret på Laclau og Mouffes teorier.⁸⁰ Søren Pedersen starter f.eks. uden videre sin analyse af den danske socialistiske diskurs i 1870'erne med at fastslå, at den var bygget op omkring nodalpunkterne kapital/arbejde og menneskerettigheder, og denne indledende antagelse strukturerer derefter både analyse og fremstilling.⁸¹ For at undgå disse teoretiske problemer, har jeg valgt helt at afstå fra at fastlægge nodalpunkter i denne undersøgelse. Med undersøgelsens brede fokus på den samlede offentlige debat, hvor modsatrettede holdninger til f.eks. velfærdsstaten stødte sammen, bliver det også vanskeligere at pege på egentlige fælles nodalpunkter.

Det er vigtigt at understrege, at selv den mest ihærdige kamp for at gøre flydende betegnere til momenter kan være forgæves, og at ethvert moment på ny kan blive genstand for kamp og dermed en flydende betegner. I forhold til de to diskurser, der undersøges her, skal det fremhæves, at der i hvert fald i min undersøgelsesperiode aldrig var så stor enighed om betydningen af 'velfærdsstaten' eller konsekvenserne af EF-samarbejdet, at tegnene blev momenter.

Mit udgangspunkt er, at sproget ikke er bestemt af forholdet til den ydre referent. Tilbage bliver spørgsmålet om, hvorvidt de sproglige ytringer selv kan inddeles i objektivt adskilte felter eller diskurser. Her kan det være nyttigt at tage Michel Foucaults betragtninger som udgangspunkt. Han mente ikke bare, at diskurser faktisk var afgrænsede enheder, men også at fastlæggelse af deres grænser burde være diskursanalysens første skridt. Han afviste eksplicit, at det kunne gøres ud fra teksternes genstandsfelt og pegede i stedet på de fælles regler, der inden for en diskurs, gør det muligt at formulere udsagn. Disse regler er ifølge Foucault ikke en bagvedliggende struktur, og de kommer udelukkende til udtryk i den spredning, der faktisk kan konstateres i de producerede udsagn.⁸²

⁸⁰ Laclau og Mouffe forholder sig ikke til de metodiske problemer i empiriske undersøgelser, fordi de først og fremmest har arbejdet teoretisk med sammenhængen mellem politik og diskurs.

⁸¹ Søren Pedersen 2002: "Dannelsen af den socialistiske diskurs 1871-1877 - en studie i den tidlige danske socialisme" i *Den jyske Historiker* nr. 96 side 16-52.

⁸² Se Michel Foucault 1981: *Archäologie des Wissens*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981, side 48-61. (Først udg. på fransk 1969). Hvor jeg taler om diskurser, bruger Foucault udtrykket 'diskursive formationer'. Se i øvrigt også Niels

Min position afviger en del fra dette synspunkt. Foucault analyserede først og fremmest videnskabelige diskurser som f.eks. lægevidenskabens, som den kom til udtryk i dens vigtigste værker, dens institutionalisering og i samspillet mellem patient og læge.⁸³ Videnskabelige discipliner har ikke på samme måde udgjort kernen i velfærds- og integrationsdiskurserne. Der er naturligvis en omfattende forskning om både sociale forhold og om europæisk integration, men den har aldrig været det afgørende udgangspunkt for de offentlige debatter. Diskussionen om velfærdsstaten var netop ikke begrænset til socialpolitik eller socialforskningsinstituttets arbejdsområde, og Europadebatten var ikke domineret af hverken den ene eller den anden integrationsteori. Mere generelt er det efter min mening umuligt at trække så skarpe grænser mellem udsagn indenfor og udenfor diskursen. Selvom tekster er produceret indenfor et enkelt vidensområde, kan de sagtens samtidigt optræde som udsagn i andre diskurser. Diskussionerne om social harmonisering og om konsekvenserne af et fælles europæisk arbejdsmarked er netop eksempler på, at de to undersøgte diskurser griber ind i hinanden. Udsagnene er virkelige nok, men i sidste ende er det problemstillingen, der udvælger og samler det materiale, som undersøgelsen hviler på.⁸⁴ Selvom jeg har brugt Foucaults praktiske anvisninger ved f.eks. at følge henvisninger i materialet til andre kilder, så bygger afhandlingen på en pragmatisk afgrænsning af kildematerialet og dermed diskurserne, så det først og fremmest følger genstandsfelterne.

Sproglig forandring

Som de fleste begrebshistoriske undersøgelser vil også denne afhandling søge at afdække en sproglig udviklingsproces. Der er altså tale om et *diakront* studie, hvor såvel kontinuitet som forandring analyseres. Som en konsekvens heraf, vil jeg kort diskutere de mulige kilder til denne forandring. Her byder to muligheder sig til: social erfaring og sproglig artikulation. Mistede 'Romunionen', 'Fællesmarkedet' og 'De Seks' betydning som betegnelser for EF, fordi der fandt konkrete ændringer sted i samarbejdet – f.eks. Luxembourg-forliget i 1965 eller udvidelsesrunden i 1972 – eller begyndte danskerne simpelthen at bruge andre betegnelser for institutionen uafhængigt af forandringerne i den?

Åkerstrøm Andersens gennemgang af Foucault i *Diskursive analysestrategier*, København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne 1999, side 28-63, her side 47-48.

⁸³ Michel Foucault 2000: *Klinikkens fødsel*, København: Hans Reitzels Forlag. (Først udg. på fransk 1963).

⁸⁴ Jeg følger her Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips 1999: *Diskursanalyse som teori og metode*, Frederiksberg: Samfundslitteratur, side 148-50.

Den poststrukturalistiske sprogteori går som nævnt ud fra, at sproglig forandring stammer fra sprogbrugen selv. Med det udgangspunkt kan forandringer i EF nok fungere som en katalysator for artikulationer, men forandringerne bestemmer ikke i sig selv artikulationernes indhold. Det er i langt højere grad bestemt af det diskursive udgangspunkt, for artikulationerne indgår straks i den diskursive kamp om hegemoni. Forskellige fortolkninger af det europæiske samarbejdes form og indhold må medføre forskellige konsekvenser for dansk Europa-politik. Hvorvidt Luxembourg-forliget rent faktisk var et forsvar for medlemsstaternes suverænitet eller et resultat af stormagtsdominans indenfor EF, er i denne sammenhæng langt mindre vigtigt, end hvordan forandringen blev opfattet i den danske debat.

Den tyske begrebshistorie og dens teoretiske ankermand Reinhart Koselleck, som jeg vender tilbage til i næste kapitel som grundlag for kildeudvælgelsen, lægger større vægt på politisk-social erfaring som kilde til sproglig forandring. Hvor den poststrukturalistiske analyse forbliver på det sproglige niveau, så insisterer den tyske begrebshistorie på at se forholdet mellem sprog- og strukturhistorie som en dialektisk proces. De analyserede begreber beskrives som ”erfaringskoncentrater”, hvis betydning er knyttet til den politiske og socialhistoriske udvikling, samtidigt med at begreberne sprogliggør netop denne udvikling:

”Daß die Geschichte sich in bestimmten Begriffen niederschlägt und überhaupt zur Geschichte wird, wie sie jeweils begriffen wird, ist die **theoretische Prämisse** der hier angewandten historischen Methode. Insofern liegt unser Vorhaben nicht nur in der Mitte zwischen einer Wortgeschichte, an der sie nicht haften bliebe, und einer Sachgeschichte, die sie nicht liefern wollte. Es interpretiert die Geschichte durch ihre jeweiligen Begriffe so wie es die Begriffe geschichtlich versteht: die Begriffsgeschichte hat die Konvergenz von Begriff und Geschichte zum Thema...

Die sprachliche Erfassung zielt beidesmal auf Vorgänge, die außerhalb der Sprachbewegung liegen, die aber nur hinreichend nachvollzogen und begriffen werden können, wenn der Wandel der Begriffe selbst thematisiert wird.“⁸⁵

Berøringspunktet mellem sproget/begrebshistorien og begivenhedshistorien er *erfaringen*, men hvis der i et vist omfang er en kausal sammenhæng mellem den politiske og sociale virkelighed på den ene side og sproget på den anden, så må nye erfaringer/begivenheder nødvendigvis føre til forandringer i begrebernes betydning. Det må også betyde, at f.eks. betegnelserne for EF til en vis grad *måtte* udvikle sig som de gjorde, når nu samarbejdet gennemgik de kriser og opnåede de resultater, der faktisk var tilfældet.

⁸⁵ Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Hg.) 1972-92: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, bind 1-7 Stuttgart: Klett-Cotta. Her Reinhart Koselleck: „Einleitung“, bind 1 side xxiii-xxiv.

Spørgsmålet er bare, om der eksisterer eller overhovedet *kan* eksistere en erfaring uden for sproget selv. I en artikel fra 1990 medgiver Koselleck, at ”alle konkrete erfaringer, som vi gør, kun kan formidles til erfaringer gennem sproget.”⁸⁶ Koselleck tilbyder ingen forklaring på, hvad forskellen på en ”konkret erfaring” og en ”erfaring” kunne være, men som jeg læser ham, går han ud fra, at der går en før-sproglig sansning forud for den sproglige gengivelse af det erfarede. Problemet i Kosellecks teoretiske apparat er for mig at se netop, at han aldrig definerer klart, hvad han mener med dette erfaringsbegreb. Selv når han hævder, at alle begivenheder udspiller sig i spændingsfeltet mellem erfaringer fra fortiden og forventninger til fremtiden, defineres det ikke.⁸⁷

Som nævnt accepterer poststrukturalisterne ikke en sådan skelnen mellem erfaring og dens sproglige udtryk. Kvindehistorikeren Joan W. Scott forholder sig således kritisk til at basere analyser af f.eks. seksuelle og etniske mindretals historie på deres ”erfaringer”:

”Making visible the experience of a different group exposes the existence of repressive mechanisms, but not their inner workings or logics; we know that difference exists, but we don't understand it as relationally constituted. For that we need to attend to the historical processes that, through discourse, position subjects and produce their experiences. It is not individuals who have experience, but subjects who are constituted through experience.”⁸⁸

Sproget er til stede allerede i iagttagelsen af den fysiske verden, og derfor er erfaringen også underlagt de generelle formuleringsregler for sproglige udtryk, hvilket konkret betyder, at fænomener kun kan erfares som forskelle og relationer til andre fænomener. Problemet sættes på spidsen, når mennesket konfronteres med noget, der virkeligt *er* nyt, som det var tilfældet med Columbus' opdagelse af Amerika. Jeg anførte tidligere, at udtrykket 'indianere' var et eksempel på ”forkert” sprogbrug, der kom til at påvirke tegnets semantik. Det er bare vigtigt at påpege, at Columbus ikke havde nogen mulighed for at vælge en 'rigtig' sprogbrug. Erkendelsen af det iagttagede fandt ikke sted *før* han gav det et 'forkert' sprogligt udtryk, men netop *idet* han valgte et sprogligt udtryk til beskrivelsen.⁸⁹

⁸⁶ Reinhart Koselleck 1990: ”Sprogændring og begivenhedshistorie” i *Den jyske Historiker*, nr. 50, side 121-35, citat side 121.

⁸⁷ Reinhart Koselleck 1979: „,Erfahrungsraum' und ,Erwartungshorizont' - zwei historischen Kategorien“ i Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, side 349-375. Artiklen *Erfahrungswandel und Methodenwechsel* indledes med en semantisk analyse af erfaringsbegrebets udvikling omkring 1800 frem for med en definition. Se Reinhart Koselleck 2000: *Zeitschichten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, side 27-77. Se også Erik Tängerstad 1994: ”Hvor ligger nationen - Om forholdet mellem sprog og historie i den videnskabelige praksis” i *Den jyske historiker* 67, side 125-38, hvor det påpeges, at Koselleck ikke kan opfylde sin ambition om at vise en vej til virkeligheden bag den diskursive praksis.

⁸⁸ Joan W. Scott 1991: “The Evidence of Experience” i *Critical Inquiry*, vol. 17, side 773-795, citat side 779.

⁸⁹ Dorthe Gert Simonsen: *Tegnets tid. Historieteoretiske undersøgelser efter den sproglige vending*, upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2000, side 22-26. Hendes synspunkter baserer sig på en læsning af Stephen Greenblatt 1991: *Marvelous Possessions*, Oxford: Clarendon Press, særligt hans analyse af netop Columbus' opdagelse af Amerika.

Opdagelsen af Amerika var en ret unik situation, hvor sammenstødet mellem noget ukendt og opdagerens forudfattede ideer var særligt skarpt, men analogien er næppe helt ved siden af her. Den tidligere kommissionsformand Jacques Delors har beskrevet EF/EU som et ”uidentificeret politisk objekt”, mens den danske statsretsekspert professor dr.jur. Henning Koch i en artikel har brugt udtrykket et ”trojansk næbdyr” for at understrege, at EU hverken er et statsforbund eller en forbundsstat, selvom det har træk af begge dele.⁹⁰ Det var – og er? – et reelt problem at beskrive EF med den sprogbrug, der er udsprunget af nationalstatens periode, men det ændrer ikke på, at institutionen ikke kunne erkendes uden sprog. Hvordan skulle f.eks. suverænitetsafgivelse eller social harmonisering kunne opleves i sig selv? Det afgørende i en analyse af offentlig debat må derfor være danskernes *omtale* af samarbejdet og ikke samarbejdet selv.

Perspektiver for analysen af offentlig debat

Kapitlet har diskuteret hvorvidt sprog udspringer af den fysiske, politiske og sociale virkelighed, som vi lever i, eller om det i stedet må ses som et autonomt system, der eksisterer uafhængigt af den virkelighed, som det hævder at beskrive. Udgangspunktet var Saussures tegnteori, der slog fast, at tegn er arbitrære, og at deres indhold bestemmes af forskelle fra andre tegn, ikke de objekter, som de refererer til. Det synspunkt uddybes i såkaldt poststrukturalistisk sprogteori, hvor der peges på, at tegnenes betydning er under konstant påvirkning fra den konkrete sprogbrug. Laclau og Mouffe har påpeget, at der i sprogbrugen kæmpes om at gøre ’flydende betegnere’ til ’momenter’, dvs. at fastlåse bestemte betydninger, som derefter vil have konsekvenser for den politiske handlefrihed. Jeg har endvidere diskuteret hvorvidt, der er sammenhæng mellem sociale og politiske forandringer på den ene side og sproglig forandring på den anden side. Konklusionen var, at det ikke er politiske og sociale begivenheder i sig selv, der forandrer sproget, men derimod sprogliggørelsen af dem.

For undersøgelsen betyder det for det første, at offentlig debat og begrebsdannelse får mening som selvstændigt analyseobjekt. Hvis sproget og sproglige ytringer alene udsprang af konkrete økonomiske interesser eller konkrete klassetilhørsforhold, ville det være meningsløst at analysere debat og argumentation isoleret. Når sproget ses som en selvstændig faktor for politisk stillingtagen, giver det derimod mening at analysere de begrænsninger og muligheder, der ligger i udbredelsen af bestemte opfattelser af f.eks. begrebet ’velfærdsstat’.

⁹⁰ Henning Koch 2002: ”Det europæiske statsfællesskab – et trojansk næbdyr” i Thomas Pedersen (red): *Europa for folket?* Århus: Magtudredningen og Aarhus Universitetsforlag, side 68-82. Delors-citatet – på fransk ’object politique non-identifié’ - omtales bl.a. i ”EU savner identitet og fremskridtstro” i *Aktuelt* 12/9 1997.

For det andet peger Laclau og Mouffes teorier på, at interessen i høj grad må samles om gentagelse og udbredelse af betydninger, fordi det ikke ud fra enkelte udsagn er muligt at afgøre, hvad der er kontroversielt, og hvad der er alment accepterede synspunkter. En logisk konsekvens heraf må efter min opfattelse være, at kvantitative analyser på en eller anden måde integreres i undersøgelsen.

For det tredje bliver det klart, at det afgørende i analysen af debatten ikke kan være at afgøre, om et udsagn er korrekt eller ej. Tværtimod må alle udsagn principielt behandles som lige sande, fordi falske udsagn i et autonomt sprogligt system har lige så stor betydning som et sandt. Tilsvarende må et udsagns betydning vurderes i sig selv og ikke som resultatet af bestemte taktiske overvejelser hos taleren, for det vil under alle omstændigheder påvirke modtagernes virkelighedsopfattelse og dermed de berørte begrebs betydning i det samlede sprogsystem.

Kapitel 4. Metode og kilder

I en undersøgelse af denne karakter er mængden af potentielt relevant materiale i praksis uendelig. Derfor er dens muligheder og troværdighed afhængig af en begrundet og bevidst kildeudvælgelse, og her er diskursteorien desværre ikke meget bevendt. Som Jacob Torfing så rigtigt bemærker, har det ”teoretiske korstog mod erkendelsesteorien ... hindret udviklingen af en praktisk og kritisk metodebevidsthed,”⁹¹ og det er efter min opfattelse ikke kun tilfældet indenfor de beslutningsprocesanalyser, som han gerne vil foretage på et diskursteoretisk grundlag. Løsningen finder jeg indenfor historievidenskaben, hvor jeg tager udgangspunkt i den tyske begrebshistorie og dens teoretiske ankermand Reinhart Koselleck, der har udviklet en empirifølsom tilgang.

Definition af ’begreb’ og kriterier for kildeudvælgelse

Den tyske begrebshistorie forbindes især med det store opslagsværk *Geschichtliche Grundbegriffe* redigeret af Otto Brunner, Werner Conze og Reinhart Koselleck, og eftersom det var sidstnævnte, der var drivkræften på det metodiske og teoretiske plan, vil hans synspunkter præge den følgende gennemgang. Leksikonets dominerende problemstilling var ”at undersøge opløsningen af den gamle og tilblivelsen af den moderne verden gennem deres begrebslige kategoriers historie”,⁹² særligt i den overgangsperiode mellem 1750-1900, som Koselleck har benævnt *Sattelzeit*. Det er altså den *diakrone* analyse af de enkelte begrebers udvikling, der er central, snarere end en *synkron* analyse af sammenhængen med andre begreber.⁹³

Principielt kan der spores tre udviklingsmønstre for begreberne: enten bibeholdt de kernen i deres før-moderne betydning, blev opfundet som betegnelse for nye fænomener, eller de gled ud af

⁹¹ Jacob Torfing 2004: *Det stille sporskifte i velfærdsstaten*, Århus: Århus Universitetsforlag og side 65.

⁹² Reinhart Koselleck 1972: ”Einleitung” side xiv, i Otto Brunner, Werner Conze og Reinhart Koselleck (red) 1972-1992: *Geschichtliche Grundbegriffe : Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta, bind I-VIII, her bind I. Dette er den mest stringente introduktion til den begrebshistoriske metode, men mange elementer findes uddybet i Reinhart Koselleck 1979: *Vergangene Zukunft : Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, særligt i artiklen ”Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte” side 107-129. For en generel introduktion til Kosellecks tænkning se Jeppe Nevers 2004: ”Til begreberne!” i Per H. Hansen og Jeppe Nevers (red): *Historiefagets teoretiske udfordring*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 81-105.

⁹³ Reinhart Koselleck 1972: ”Einleitung” side xx-xxi. Koselleck har selv arbejdet med ’semantiske felter’ f.eks. i *Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe* fra Koselleck 1979: *Vergangene Zukunft : Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, side 211-259. Niels Åkerstrøm Andersen 1999: *Diskursive analysestrategier*, København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne, side 71-79 har forsøgt at systematisere dette til et generelt træk ved Kosellecks analysestrategi, men for mig at se er en systematisk undersøgelse af modbegreber - og dermed semantiske felter - i hvert fald fraværende i *Geschichtliche Grundbegriffe*.

sprogbrugen. 'Stat' og 'Demokrati' er eksempel på det første, 'klasse' og 'socialisme' på det andet, 'stand' og 'adel' på det tredje.⁹⁴ Såvel 'velfærdsstat' som diverse betegnelser for EU hører til gruppen af nykonstruktioner, selvom de bygger på elementer med langt dybere rødder. Leksikonet rummer analyser af både 'velfærd' og 'stat', som sporer de to begreber tilbage til antikken, men kombinationen er moderne.

I leksikonets otte bind gennemgås kun ca. 120 begreber og begrebsgrupper. Forudsætningen for at skære antallet så kraftigt ned er den anvendte distinktion mellem ord og begreber, for selvom alle begreber er ord, er alle ord ikke begreber:

”Ein Wort wird zum Begriff, wenn die Fülle eines politisch-sozialen Bedeutungs- und Erfahrungszusammenhanges, in dem und für den ein Wort gebraucht wird, insgesamt in das eine Wort eingeht... Begriffe sind also Konzentrate *vieler* Bedeutungsgehalte.”⁹⁵

Det væsentlige er konstateringen af, at begreber sammenfatter mange betydninger. Den flertydighed opfatter jeg som et resultat af den diskursive kamp. Et begreb er altså næsten per definition en flydende betegner, hvis man vil udtrykke det i Laclau og Mouffes termer. Samtidigt med at begreberne i overgangstiden fik flere ideologiske lag og blev udbredt til stadig større dele af befolkningen, blev de tidsliggjort, så de ud over at beskrive det fortidige og det eksisterende også udtrykte forventninger til fremtiden.⁹⁶ Jeg er meget enig i, at udviklingsaspektet spiller en afgørende rolle for kampen om betydning, og derfor rummer kapitel 11 og 14 også afsnit om det tidsperspektiv, som henholdsvis velfærdsstaten og EF blev opfattet i. Det begrebshistoriske udgangspunkt er, at begrebsbrug altid vil være politisk, fordi den vil have konsekvenser for legitimiteten af fremtidig politisk handlen. Begrebshistoriens forudsætning er, at den enkelte forfatters valg mellem 'profit' og 'overskud' eller mellem 'Romunionen' og 'Det europæiske Fællesskab' *ikke* er ligegyldigt. Det er en forudsætning, som begrebshistorien har til fælles med andre analyseformer, der fokuserer på sprog og diskurs. (Se i øvrigt diskussionen i kapitel 3.)

Spørgsmålet er så, om de udvalgte begreber i analysen rent faktisk kan karakteriseres som begreber i Kosellecks forstand. For 'velfærdsstatens' vedkommende er der ikke den store tvivl. Dels opfylder det tydeligvis kriterierne, dels analyseres det rent faktisk i leksikonet. Da ideen om velfærdsstaten blev formuleret udspillede der sig en kamp om begrebets indhold (statsligt formynderi eller moderne socialpolitik), det blev placeret som et led i en historisk udvikling, og

⁹⁴ Reinhart Koselleck 1972: "Einleitung", side xv.

⁹⁵ Reinhart Koselleck 1979: "Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte" i *Vergangene Zukunft : Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, side 119-120. (Min fremhævelse, hm) En næsten enslydende formulering findes i leksikonet: Reinhart Koselleck 1972: "Einleitung" side xxii-xxiii. Det erkendes side xxii, at denne skelnen er pragmatisk, dvs. at den ikke kan fastlægges ud fra et sprogvidenskabeligt udgangspunkt.

⁹⁶ Reinhart Koselleck 1972: "Einleitung", side xvi-ixx.

begrebet var på samme tid flertydigt og helt centralt placeret i periodens politiske debat. Det er mere uklart om 'EF' og synonyme som 'Romunionen' og 'De seks' kan karakteriseres som begreber. På den ene side havde EF-debatten et endnu tydeligere tidsperspektiv. Målsætningen blev direkte defineret som en proces - "en stadig tættere sammenslutning" - med upræcise men potentielt omfattende krav på fremtiden, og derfor blev dansk indmeldelse specielt af modstanderne set som et afgørende brud.⁹⁷ Desuden var der på ingen måde enighed om indholdet, for der blev ikke bare kæmpet om, hvorvidt EF primært skulle forstås som et mellemstatsligt økonomisk samarbejde eller en overstatslig union, men også om hvorvidt det i givet fald skulle forstås positivt eller negativt. På den anden side er der det problem, at klassiske begrebshistoriske undersøgelser har fokuseret på abstrakte begreber som 'frihed', 'historie' og 'folk',⁹⁸ mens EF (også) har et helt konkret indhold. Det er et samarbejde, hvis indhold er fastlagt i en række traktater og en institution med egen adresse i Bruxelles. Selvom undersøgelsens ene del kan siges at ligge uden for begrebshistoriens traditionelle virkefelt, mener jeg alligevel, at det kan forsvares at analysere 'EF' og de øvrige betegnelser som et begrebsfelt. Betegnelserne var nemlig sammensat af elementer som 'fællesskab' og 'union', der afgjort rummer de karakteristiske træk.

Når det er lykkedes leksikonet at give et brugbart og oplysende billede af udviklingen i begrebsbrugen, skyldes det efter min opfattelse især indstillingen til kildeudvælgelsen. Hvor den klassiske idehistorie fokuserede på en etableret kanon af politiske tænkere, følges begrebsbrugen i leksikonet ud i den samfundsmæssige kontekst, dvs. til brugen i den offentlige debat, lovgivningen og administrationen. Det gør ikke kilderne repræsentative i den forstand, at de også har udsagnskraft for de ikke-analyserede kilder, men det giver et mere alsidigt billede af periodens sprogbrug.

I indledningen definerer Koselleck de tre kildegrupper - klassikere, hverdagsbrugen af sproget og opslagsværker - der ligger til grund for alle artiklerne.⁹⁹ Rækkefølgen er ikke tilfældig, for så vidt jeg kan se, er værkets teoretiske udgangspunkt, at begreber og begrebsforandringer udvikles i

⁹⁷ Det kommer f.eks. til udtryk i bogtitler som Knud P. Pedersen, (red) 1970: *Skal Danmark nedlægges?* Århus: Forlaget Mikro og Palle Lauring 1972: *Punktum for Danmarkshistorien?* København: Forlaget Aktuelle Bøger. Se i øvrigt diskussionen af tidsperspektivet i debatten i kapitel 14.

⁹⁸ Se artiklerne "Freiheit" i bind II, side 425-542, "Geschichte, Historie" i bind II, side 593-717 og "Volk, Nation, Nationalismus, Masse" i bind VII, side 141-431 i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Hg.) 1972-92: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta. Samme tendens spores i nyere analyser som Rolf Reichardts begrebshistoriske antologi hvor 'demokrati', 'frihed', 'lys' og 'mørke', 'civilisation' og 'dekadence' behandles. Se Rolf Reichardt (red) 1998: *Aufklärung und Historische Semantik, Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 21. Se også Norbert Götz 2001: *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

⁹⁹ Reinhart Koselleck 1972: "Einleitung", side xxiv-xxv.

klassikerne, hvorefter udbredelsen kan spores i hverdagsbrugen, og slutproduktet aflæses i opslagsværkerne. Som jeg ser det, er denne tolkning af sprogdudvikling for lineær. Mit udgangspunkt er, at *al* sprogbrug fordrer gentagelse og modificering af tidligere sprogbrug, og jeg ser derfor de tre kildegrupper som forskellige former for diskursiv praksis med forskellig behandling af dette problem. Kendetegnene vil blive diskuteret nedenfor, men kan kort opsummeres som begrebsudvikling, begrebsbrug og begrebsdefinition. Antallet af former for diskursiv praksis kan i øvrigt ikke begrænses til de tre nævnte, og Hans-Jürgen Lüsebrinks kritik af begrebshistorien for at foretrække analytiske frem for narrative tekster og for helt at ignorere ikonografiske kilder kan derfor også rejses mod mig.¹⁰⁰ Der er tale om et pragmatisk valg, hvor jeg vælger en gennemafprøvet metode til *afgrænsning* af kildematerialet.

Koselleck begrunder inddragelsen af **opslagsværkerne** - først og fremmest leksika og ordbøger - med, at de er levn af periodens generelle sprogbrug:

"Auf dieser Ebene hat sich das Wissen und Selbstverständnis der Generationen niedergeschlagen, erst der gelehrten, dann der gebildeten, schließlich der publizistisch erfaßten Öffentlichkeit."¹⁰¹

Opslagsværkernes begrænsede sociale rækkevidde anerkendes, men til gengæld hævdes det, at de faktisk afspejlede overklassens sprogbrug. Her er der efter min mening tale om en overvurdering af opslagsværkernes neutralitet. Som sproghandlinger nøjes de ikke med at gengive, hvad der er alment accepteret. De søger også at autorisere bestemte definitioner, mens andre uvægerligt må undertrykkes eller holdes udenfor. En leksikonopslag om 'velfærdsstaten' kan godt referere diskussionerne om dens indhold, men det kan ikke *definere* den som både en snigende socialisering og realiseringen af en moderne socialpolitik.

Flere begrebshistorikere har fæstet sig ved det "problem" ved opslagsværkerne, at betydnings*skift* ikke registreres med det samme. Wyger Velema kunne således ikke konstatere forandringer i de hollandske ordbøgers definition af 'frihed' i 1780'erne, selvom han fandt en voldsom betydningsforskydning i tidsskriftlitteraturen.¹⁰² Selvom eftersløbet sandsynligvis er kortere i nutiden – Raunkjærs konversationsleksikon havde f.eks. et opslag om 'velfærdsstaten' i 1954, kun to år efter det for alvor blev en del af den danske politiske diskurs – må der nødvendigvis være en vis forsinkelse, fordi ordbøger og leksika kodificerer eksisterende viden frem for at skabe ny.

¹⁰⁰ Hans-Jürgen Lüsebrink 1998: „Begriffsgeschichte, Diskursanalyse und Narrativität“ i Rolf Reichardt (red) 1998: *Aufklärung und Historische Semantik, Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 21, side 26-44.

¹⁰¹ Reinhart Koselleck 1972: "Einleitung", side xxiv-xxv.

¹⁰² Wyger Velema: *From the Rule of Law to Popular Sovereignty: The Concept of 'Liberty' in the Dutch Republic, 1780-1787* i Rolf Reichardt (red) 1998: *Aufklärung und Historische Semantik, Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 21, side 69-82.

Opslagsværker med flere udgaver synes at have tendens til at bevare tidligere definitioner, hvis de ikke bliver decideret forkerte. Fra førsteudgaven af *Nudansk Ordbog* i 1953 til 15. udgave fra 1992 blev sætningen ”landets v.[elfærd, hm] afhænger af høstens størrelse” brugt som eksempel på brugen af begrebet velfærd, selvom eksemplets relevans svandt ind år for år. Det kan dog kun anses som en ”fejl” ved opslagsværkerne, at de ikke stemmer overens med begrebsbrugen i andre former for diskursiv praksis, hvis man går ud fra, at der findes en ”rigtig” begrebsbrug på et givent tidspunkt. Tværtimod er forskelle både indenfor og mellem forskellige former for diskursiv praksis interessante, fordi de er tegn på, at der foregår en kamp om begrebernes betydning.

Som andre former for diskursiv praksis forsøger opslagsværkerne at fastlåse betydninger - at gøre flydende betegnelser til momenter - men det er en genre, der i særligt høj grad *objektiverer* denne handling ved at prøve at fremstå som neutrale. Selvom de ikke er facitlister over den begrebshistoriske udvikling, så er de værd at inddrage, fordi de adskiller sig fra de øvrige kildegrupper ved deres form og formål. I klassikerne og hverdags sproget udvikles og bruges begreberne i argumentationen, mens opslagsværkerne sigter på at *definere* dem. Ligesom i andre tekster forsøger forfatteren at gøre dem til momenter ved at sætte dem i relation til andre tegn, men det er usædvanligt, at selve opslagsordet har en særstatus, hvad der både markeres typografisk og indholdsmæssigt. De begreber, der indgår i definitionen, forudsættes bekendt, mens alle vigtige betydninger af opslagsordet ideelt set skal dækkes i artiklen. Det sidste afgrænser opslagsværkernes artikler fra de definitioner af begreber, der indgår i filosofiske og videnskabelige tekster, hvor hensigten er at fastlægge én betydning af begreberne for at præcisere analysen.

Klassikerne er hjørnестenen i *Geschichtliche Grundbegriffe*, fordi de indeholder ”repræsentative” forfatteres begrebsbrug:

”Es ist der Ebene der "**Klassiker**" ..., der Philosophen, der Ökonomen, der Staatsrechtler, insgesamt der Lehrbuchverfasser oder der Dichter und der Theologen.“¹⁰³

Begrebshistorien udnytter med andre ord de samme kanoniske værker som den almindelige idehistorie, og i udgangspunktet er definitionen af klassikere meget bred, eftersom der lægges op til at inddrage både skønlitteratur og teologi i en undersøgelse af udviklingen af den ”politisk-sociale” sprogbrug. Det er dog først og fremmest Koselleck selv, der har formået at realisere den målsætning i praksis. I leksikonets øvrige artikler er der en tendens til, at analysen af f.eks. økonomiske begreber overvejende bygger på økonomiske tekster, og det er også årsagen til Lüsebrincks ovenfor

¹⁰³ Reinhart Koselleck 1972: ”Einleitung”, side xxiv. Fremhævelse i originalen.

nævnte kritik af den manglende inddragelse af narrative tekster. Selv med inddragelse af alle klassikergrupperne vil repræsentativitetsproblemet ikke blive løst, for også denne kildegruppe har tydeligvis social slagside. Skal forandringer i den generelle sprogbrug forklares med udgangspunkt i klassikerne, forudsætter det en nedsivningsteori for udbredelsen af viden i samfundet.

Kildegruppen er dog stadig vigtig for min undersøgelse. For det første har disse værker sandsynligvis haft langt flere læsere end de enkelte artikler i opslagsværkerne, og selvom det ikke er givet, at læsere faktisk overtager de synspunkter og den begrebsbrug, de støder på i teksterne, øger mange læsere trods alt muligheden.

For det andet knytter der sig også karakteristika til kildegruppen som diskursiv praksis, om end det er vanskeligt at give en så præcis definition som ved opslagsværkerne. I opslagsværkerne forudsatte læsernes forventninger til teksten en dækkende definition af begreberne. Kravene til klassikerne går snarere på en omhyggelig og gennemarbejdet sprogbrug, hvad enten det drejer sig om skønlitteratur eller videnskabelige og filosofiske afhandlinger. Begrebsbrug skal ikke være fyldestgørende, tværtimod forventes det, at forfatteren giver begreberne et individuelt indhold. Det gælder ikke mindst faglitterære tekster, som skrives for at formidle viden om nye emner eller ny viden om gamle. Begge dele forudsætter sproglig nyskabelse, men der er naturligvis en stor grad af reproduktion, da teksten ellers ville være uforståelig. Hvis sproglig forandring generelt må forklares med betydningsglidninger i den diskursive praksis, så er klassikerne altså det sted, hvor de i vid udstrækning har karakter af en bevidst *begrebsudvikling*. Den bygger på et omfattende kildegrundlag, hvor forfatteren trækker på tidsskriftlitteratur, opslagsværker og sine forgængere, men altså typisk med det formål at systematisere og generalisere.

Hverdagsbrugen er en samlebetegnelse for de kildegrupper, hvor begrebsbrugen er mindre velovervejet, og som enten slet ikke er blevet offentliggjort eller kun læst i en kortere periode:

"Entsprechend den zu erfragenden Bedeutungsfeldern reicht die **Streuweite** der Quellen weit in den Alltag hinein. Sie erfaßt Zeitschriften, Zeitungen, Pamphlete, ebenso Akten der Stände und Parlamente, der Verwaltung und Politik; schließlich Briefe und Tagebücher - um nicht zu reden von scheinbaren Zufallsfunden in der Sekundärliteratur"¹⁰⁴

Den sidste mulighed - brugen af kildesteder gengivet i sekundærlitteraturen - kan dårligt betegnes som en kildegruppe i nogen systematisk forstand, men jeg vil indtage samme pragmatiske holdning til den som Koselleck: I det omfang den giver adgang til interessante eksempler på begrebsbrug, vil den blive udnyttet. De øvrige kildegrupper skulle, som citatet angiver, sige noget om udbredelsen af begreber, der angiveligt var udviklet i klassikerne. Jeg lægger derudover vægt på dem, fordi de

¹⁰⁴Reinhart Koselleck 1972: "Einleitung," side xxiv. Fremhævelse i originalen.

udgør en tredje form for diskursiv praksis, selvom definitionen må blive mere vag, fordi gruppen i sig selv omfatter mange forskellige kildetyper. Det er også klart, at grænserne mellem afhandlinger med klassikerstatus og tidsskriftartikler er flydende, både hvad angår omfang og graden af gennemarbejdning og systematik.

De kilder, som henvender sig til en større offentlighed (aviser, tidsskrifter, offentliggjorte dagbøger og breve), kan ligesom klassikerne have påvirket den senere sprogbrug gennem en stor læserskare, hvad der naturligvis ikke har været muligt for ikke-offentliggjorte tekster, hvad enten de er private (breve, dagbøger) eller offentlige (administrative akter). Fælles er til gengæld en høj "omsætnings hastighed" i sammenligning med klassikerne. De produceres hurtigere, anvendes hurtigere og de glemmes sandsynligvis også hurtigere, hvilket har betydning for begrebsbrugen, som i dette tilfælde bedst kan defineres som netop *begrebsbrug*. Der er ikke tid til at definere omhyggeligt som i opslagsværkerne eller til at udvikle begreber som i klassikerne, for både forfatter og læser opfatter dem som lejlighedstekster. Det udelukker naturligvis ikke en ubevidst *begrebsforandring*, for som diskuteret i kapitel 3 sættes betydningen på spil hver gang begrebet bruges. Det er faktisk meget muligt, at nye betydninger først dukker op i disse "hurtige" tekster for siden at blive systematiseret og defineret i de øvrige genrer.

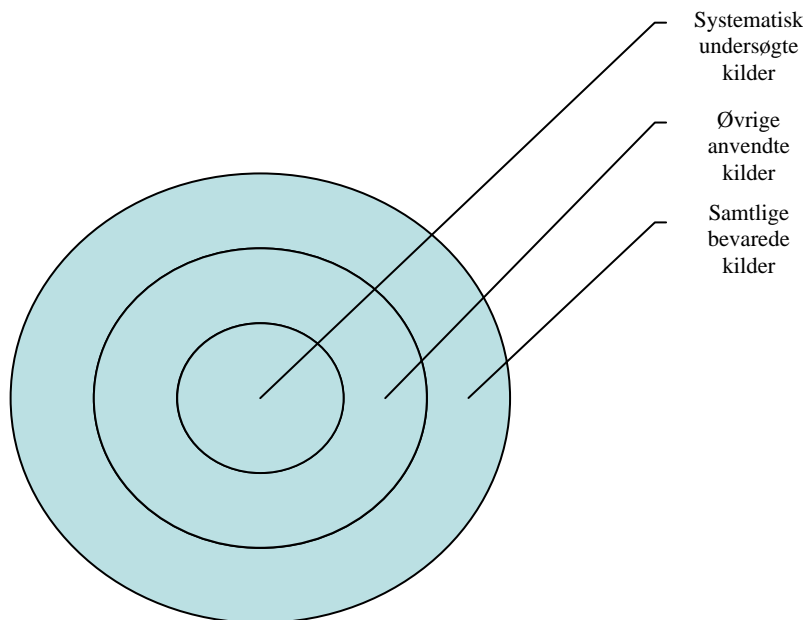
Det foregående har understreget kildegruppernes forskellige egenskaber, men det skal påpeges, at der er tale om idealtyper, og at overgangen imellem særligt klassikere og hverdagsprog er flydende. Debatbøger kan udmærket indeholde mere polemiske elementer end en tidsskriftartikel, og i materialet er der også eksempler på, at klassikere rummer tekster, som i første omgang er blevet til som hverdagsprog.¹⁰⁵ Jeg har alligevel valgt at holde fast i opdelingen, fordi den efter min opfattelse er en hjælp til at forstå materialets sammensatte natur.

Det udvalgte kildemateriale

Jeg betegnede indledningsvis omfanget af kildemateriale som "i praksis uendeligt", men det vil nok være mere korrekt at sige, at det i praksis er uoverkommeligt. Selvom det er umådeligt vanskeligt at trække klare grænser mellem forskellige diskurser, så er det en af diskursanalysens forudsætninger, at antallet af ytringer rent faktisk *er* endeligt. Med en vedtagen afgrænsning af f.eks. den danske Europadebat, vil diskursen udgøres af et bestemt antal udsagn, og det er spredningsmønstrene inden for disse udsagn, der skal afdækkes. Som i al anden historisk forskning er store dele af disse udsagn

¹⁰⁵ F.eks. Ole Lauritzens artikel "Vi bliver tromlet flade" i Knud P. Pedersen (red) 1970: *Skal Danmark nedlægges?* Side 20-24. Den var oprindeligt trykt i Ekstrabladet den 22/8 samme år.

gået tabt; først og fremmest mundtlige udsagn på valgmøder og fra private diskussioner, men også skriftligt materiale i form af alt lige fra ikke-bevarede tale-manuskripter til håndskrevne noter fra fyrre års gymnasieundervisning. Men det bevarede materiale er stadig væk meget stort, og gør naturligvis udvælgelse nødvendig.

Figur 1: Grafisk fremstilling af det anvendte kildemateriale

Som vist på figur 1 kan kildematerialet inddeles i tre grupper. Centralt placeret i undersøgelsen er det materiale, som jeg ud fra de netop gennemgåede kriterier har udvalgt til systematisk behandling. Derved skal forstås en registrering af deres brug af visse nøglebegreber som f.eks. 'velfærdsstat' og 'EEC', som vil blive statistisk behandlet og analyseret i kapitel 5-7. Derudover har jeg gennemgået et mere omfattende materiale for argumenter og synspunkter. Ideelt set burde begreberne registreres i alle anvendte tekster, men det har vist sig arbejdsmæssigt uoverkommeligt og næppe heller lønsomt, da registreringen allerede omfatter tusinder af eksempler på brugen af f.eks. begrebet 'velfærdsstat'.

1) Når det drejer sig om opslagsværkerne er 15 leksika udgivet mellem 1950 og 1980 udvalgt til systematisk behandling, og derudover har jeg gennemgået de 15 første udgaver af *Nudansk Ordbog* udgivet mellem 1953 og 1992. Det siger sig selv, at der er store forskelle i udvalg og detaljeringsgrad, men fra alle de fundne værker er artiklerne – uanset deres længde og karakter i øvrigt - til en række opslagsord blevet gennemgået. (Se bilag 1 for en oversigt over, hvilke opslagord, der er fundet i hvilke værker.) Det drejer sig om en række af de begreber, som bliver systematisk registreret i gennemgangen af materialet og behandlet statistisk i næste del.

Overordnet er artikler om såvel 'Danmark' som 'Europa' gennemlæst for at undersøge, hvor meget ideerne om velfærdsstaten og det europæiske samarbejde egentlig blev vægtet i en samlet beskrivelse af de to geografiske rum. Da artiklerne typisk er meget lange - opslaget om 'Danmark' i *Raunkjærs Konversationsleksikon* fylder f.eks. ikke mindre end 340 sider – og naturligt nok dækker mange andre emner, har jeg ikke fundet det umagen værd at inddrage dem i den systematiske undersøgelse.

'Socialpolitik', 'velfærdsstat' og andre sammensætninger som 'velfærdspolitik' og 'velfærdssamfund' er valgt som nøglebegreber til kortlægningen af velfærdsstatsdebatten, og disse artikler indgår i den systematiske undersøgelse. Her vil fokus være på indhold, detaljeringsgrad og ikke mindst på, hvorvidt velfærdsstaten opfattes som noget dansk, noget nordisk eller måske ligefrem som noget europæisk. Integrationsdebatten søges dækket gennem opslag under 'markedspolitik' og de mange mere eller mindre officielle betegnelser for EF, så som 'Fællesmarkedet', 'De europæiske Fællesskaber' og 'Rom-unionen'. Udover indholdet er det interessant, under hvilken betegnelse gennemgangen er placeret.

2) Klassikere indenfor de pågældende områder. Denne udvælgelse har været vanskeligere. Med en forholdsvis kort undersøgelsesperiode er det vanskeligere at pege på kanoniske tekster, som de fleste andre tekster tager udgangspunkt i. Jeg har derfor valgt en pragmatisk løsning og udvalgt en række længere samlede fremstillinger om henholdsvis velfærdsstaten og europæisk integration. En sådan pragmatisk tilgang får imidlertid den konsekvens, at antallet af relevante kilder bliver meget omfattende. Jeg har udvalgt dels analyser af de pågældende emner, som forekom mig særligt vigtige f.eks. i form af betænkninger, hvidbøger og videnskabelige værker, dels bøger med stor gennemslagskraft i befolkningen, typisk debatbøger i store oplag. Jeg har bestræbt mig på, at disse værker dækker kronologisk, emnemæssigt og politisk bredt, samtidigt med at mængden er begrænset til det overkommelige, f.eks. ved at udelade bilagsbind fra betænkninger. Alligevel er der

skævheder i udvælgelsen. De 10 udvalgte titler fra velfærdsdebatten har en overvægt af positive og socialdemokratiske synspunkter. Det skyldes til dels at det socialdemokratiske forlag *Fremad* stod for en del af debatbøgerne¹⁰⁶ og kan forhåbentlig opvejes af den tredje kildegruppe, hverdags sproget, hvor der er udvalgt mange flere tekster og en balanceret afvejning derfor har været nemmere. På den anden side kan skævheden naturligvis også afspejle reelle forskelle i debatten. Selvom der var masser af borgerlig kritik af velfærdsstaten i 1950'erne, er jeg ikke stødt på kritiske fremstillinger ud over artikellængde.¹⁰⁷

”Klassikere” om velfærdsstaten udvalgt til systematisk undersøgelse

Paldam, Jørgen 1952: *Planlægning for velfærd*

Betænkning om Folkepension. Afgivet af Folkeforsikringskommissionen af 1948, 1955

Zeuthen, Frederik 1958: *Videnskab og velfærd i økonomisk politik*

Nielsen, Fr. og Ole Petersen (red) 1960: *Hug og Parade*

Hoffmeyer, Erik (red) 1962: *Velfærdsteori og velfærdsstat*

Andersen, Bent Rold 1966: *Socialpolitik i velfærdssamfundet*

Hansen, Bent 1969: *Velstand uden velfærd*

Det sociale trykkesystem. Struktur og dagpenge, Socialreformkommissionens 1. betænk. 1969

Petersen, Jørn Henrik 1972: *Socialpolitisk teori*, bind I

Det sociale trykkesystem. Service og bistand, Socialreformkommissionens 2. betænk. 1972

Når det gælder integrationsdebatten har det største problem været at udvælge kildematerialet fra et endnu større antal titler, blandt andet fordi folkeafstemningerne har været vigtige dynamoer for udgivelse af ikke mindst debatbøger og partsindlæg. Årsagen var, at den offentlige mening automatisk måtte blive den vigtigste politiske kamparena overhovedet, når afgørelsen blev overladt til befolkningen. Der har ikke været en tilsvarende folkeafstemning om velfærdsstaten eller dens

¹⁰⁶ Henning Fonsmark 1990: *Historien om den danske Utopi*, København: Gyldendal hævder side 168, at ingen politisk bevægelse før eller siden har nyt godt af en ”så kompakt og velorganiseret forlagsindsats.”

¹⁰⁷ Der kan argumenteres for, at overvægten af positive værker afspejler reelle forhold, for en anden kronologisk afgrænsning ville have givet en anden sammensætning. Begyndende med Jørgen S. Dich 1973: *Den herskende klasse*, København: Borgen udkom der herefter en strøm af kritiske bøger om velfærdsstaten.

enkelte reformer, og derfor har der heller ikke været anledning til en tilsvarende koncentration af udgivelser. Endelig har det også spillet ind, at specielt folkeafstemningen i 1972 vitterligt var en større begivenhed end f.eks. vedtagelsen af sygesikringsreformen i 1971, og at koncentrationen af indlæg derfor var naturlig.

Udvælgelsen har dels søgt at dække hele den kronologiske periode med en vis overrepræsentation af værker fra 50'erne, dels prioriteret de titler, som umiddelbart omhandlede EU's forhold til socialpolitik, hvor inddragelsen af velfærdsstaten synes mest oplagt. I forhold til velfærdsdebatten udgør neutrale tekster som betænkninger og videnskabelige analyser en noget mindre del.

"Klassikere" om europæisk integration udvalgt til systematisk undersøgelse

Frode Jakobsen 1950: *Europabevægelse og Europaråd*

Rask Nielsen, 1953: *Det europæiske Samarbejde*

Thorkil Kristensen (red) 1958: *De europæiske markedsplaner*

Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken, 1958

Danmark og de Seks, 1961

Jens Stubkjær (red) 1962: *Meninger om Fællesmarkedet*

Jens Kirk 1963: *Danmark, Norden og Rom-unionen*

Isi Foighel 1969: *De europæiske fællesskaber*

Knud P. Pedersen (red) 1970: *Skal Danmark nedlægges?*

Danmark og EEC, Landsorganisationen i Danmark 1971

Foreløbige retningslinier for et socialpolitisk program i fællesskabet, 1972, København:

Udenrigsministeriets Markedssekretariats Information. Oversættelse af EF-dokument fra 1971

Poul Nyboe Andersen 1972: *Danmarks vej - Ja til EF*

Fællesmarkedet og Danmark 8: Arbejdsmarkedet. De sociale spørgsmål, 1972

Markedssekretariatet

Fællesmarkedet og Danmark 8: Socialpolitikken, 1972, Socialistisk Information mod

Fællesmarkedet

Palle Lauring 1972: *Punktum for Danmarkshistorien?*

Grethe Fenger Møller mfl. (red) 1972: *Danmark og EF. Socialpolitik, Arbejdsforhold, levevilkår*

Jens Stubkjær (red) 1972: *Meninger om Danmark og EF*

3) Hverdagssprog. Det siger sig selv at mængden i denne kategori er fuldstændigt uoverskuelig, hvorfor jeg af pragmatiske årsager - som f.eks. materialeadgang - har valgt følgende kildegrupper ud:

a) Den løbende avisdebat om velfærdsstaten og EF/EU vil jeg hovedsagligt dække gennem eksisterende materialesamlinger og bibliografiske oversigter. For velfærdsstatens vedkommende drejer det sig første og fremmest om Henning Friis' klipsamling på Rigsarkivet. Den følger debatten om velfærdsstaten fra 1951 til 1965 og rummer mere end 1900 artikler, der spænder lige fra notitser om debatmøder til baggrundsartikler og kronikker.¹⁰⁸ De første år er tyndt besat, men fra 1956 vokser samlingen voldsomt med et væld af principielle artikler. Den solide dækning fortsætter frem til 1966 med 253 artikler fra 1965 som højdepunktet.¹⁰⁹ Umiddelbart tyder klipsamlingen altså ikke på, at tidligere forsknings antagelse om, at debatten døde ud efter vedtagelsen af folkepensionen i 1956 eller i starten af 1960'erne, er korrekt.

De få tekster fra 1950-55 er et problem. Frem til 1953, hvor begrebet bruges første gang af Socialdemokratiet, afspejler de få tekster sandsynligvis, at det slet ikke eller kun i beskedent omfang blev brugt. Men det er muligt, at brugen af begrebet 'velfærdsstat' 1953-55 underbelyses i materialet, da allerede de første tekster giver indtryk af, at debatten på dette tidspunkt var godt i gang.¹¹⁰ På den anden side tyder en supplerende undersøgelse af tekster fra *Avis-Kronik-Index* ikke på, at begrebet var centralt i diskussionen af folkepensionen før 1956. Der er ikke noget, der tyder på, at begrebsbrugen ændrede sig markant i 1966. Det ses af, at året ville omfatte lige så mange klip som de tidligere år, hvis den systematiske indsamling ikke var stoppet i marts.

Jeg har udvalgt godt 500 artikler til nærmere undersøgelse, idet jeg for det første har lagt vægt på, at de dækker politisk og geografisk bredt, og for det andet er af særlig tematisk interesse. Dvs. at de enten diskuterer velfærdsstaten eller velfærdsstatsbegrebet principielt, at de direkte beskæftiger sig med forholdet til EF, eller at de går imod den forventede tendens hos avisen. For den resterende del af perioden er materialet derfor suppleret med artikler udvalgt på baggrund af *Avis Kronik Index*, som med sit fokus på kronikker og anmeldelser ligger i god forlængelse af Friis' materiale. Der er dog tale om relativt få titler, og undersøgelsen er derfor ikke nær så detaljeret de sidste år før 1972.

¹⁰⁸ Henning Friis privatarkiv 8042, pakke 156-161.

¹⁰⁹ 1951: Udvalgt 1 af 1 artikel; 1952: 0 af 0; 1953: 2 af 2; 1954: 5 af 5; 1955: 10 af 12; 1956: 125 af 219; 1957: 32 af 74; 1958: 24 af 46; 1959: 42 af 134; 1960: 60 af 252; 1961: 32 af 221; 1962: 39 af 244; 1963: 32 af 219; 1964: 40 af 149; 1965: 54 af 253; 1966: 24 af 83; 1967: 4 af 19; 1968: 6 af 6.

¹¹⁰ Friis har ikke redegjort for samlingens baggrund, men en nærliggende forklaring på dens sammensætning kunne være, at det var en igangværende debat, der fik ham til at påbegynde den, og at den tidligste fase derfor er underbelyst. Der foreligger heller ingen oplysninger om årsagerne til indsamlingens ophør. Et mindre antal tekster fra 1967 og 1968 er medtaget, og arkivet rummer materiale fra senere år, men det er delt op i kategorier som f.eks. arbejdsmarkedspolitik.

Jeg har desværre ikke været i stand til at finde tilsvarende klipsamlinger om forholdet til EF. Folkebevægelsen mod EU har samlet noget materiale, som jeg har haft adgang til, men det drejer sig først og fremmest om annoncer fra 1972-kampagnen.¹¹¹ Jeg har desuden gennemgået citatsamlingen hos Dansk Sprognævn, men da den i reglen består af udklip på få sætninger frem for hele artikler, har jeg i praksis kun brugt den som supplement. Derfor baserer gennemgangen sig især på de bibliografiske oversigter, som bibliotekar Anna-Lise Nevald har udarbejdet.¹¹² Det drejer sig om over 1350 artikler i aviser og tidsskrifter, og for perioden frem til 1963 kan dette suppleres med en bibliografi udarbejdet af Oplysningsfonden om Danmark og Romunionen, der omtaler yderligere godt 150 artikler.¹¹³ I udvælgelsen af artikler fra dette omfattende materiale har jeg dels lagt vægt på den direkte omtale af socialpolitik, arbejdsmarkedsforhold og lignende, dels på generelle overvejelser om forholdet mellem Danmark og EU. Jeg har derimod udelukket mere ”tekniske” indlæg om økonomi – ikke mindst er der et væld af artikler om henholdsvis landbrugets og industriens forhold indenfor EU – jura og handelspolitik. Dermed kommer f.eks. landbrugsspørgsmålene til at fylde relativt mindre i mit materiale end i den samlede diskurs, men de behandles naturligvis i de bredt orienterede artikler.

b) Endvidere har jeg udvalgt fem tidsskrifter til nærmere undersøgelse. Formålet er at følge bestemte organisationer og kredses stillingtagen over tid, hvor klipsamlingerne og bibliografierne uundgåeligt får et mere tilfældigt præg. Perspektivering fra frem til Maastricht-afstemningen i 1992 bygger på netop disse fem tidsskrifter – samt nogle opslagsværker – mens jeg har set bort fra avisdebat og klassikere.¹¹⁴ Udvalgt er for det første arbejdsmarkedets parter i form af *Arbejdsgiveren* og *LO-bladet*¹¹⁵ og for det andet bredt anlagte tidsskrifter med lang kontinuitet, og hvor den tidlige debat omkring EF også er repræsenteret. Det drejer sig om *Frit Danmark* og *Højskolebladet*. Fra sekundærlitteraturen vidste jeg, at *Frit Danmark* allerede var engageret på nejsiden fra den første ansøgnings indgivelse i 1961, men omfanget og kontinuiteten i modstanden helt

¹¹¹ Delvist udgivet i Sven Skovmand (red) 1979: *Der var engang en Folkeafstemning*, Allingåbro: SAMTID's forlag.

¹¹² De første oversigter er udgivet under fødenavnet Kaaber: Anna-Lise Kaaber: *Et udvalg af litteratur om Danmark og Fællesmarkedet i perioden august 1965 – november 1970. Et udvalg af litteratur om EFTA fra januar 1967 – november 1970. Et udvalg af litteratur om Nordisk Økonomisk Samarbejde (NORDEK) fra januar 1968 – november 1970*, København: Det udenrigspolitiske Selskab 1971; samme: 1964: ”Et udvalg af litteratur om Danmark og Fællesmarkedet i perioden 1957-62” i *Økonomi og Politik* 38, side 349-364; samme: ”Et udvalg af litteratur om Danmark og Fællesmarkedet i perioden januar 1963-juli 1965” i *Økonomi og politik* 39, side 178-18;6 Anna-Lise Nevald: *Et udvalg af litteratur om Danmark og EF i perioden december 1970 – maj 1977*, København: Juristforbundets Forlag, 1977.

¹¹³ *Oplysningsfondens bibliografi over Bøger, pjecer, tidsskrift- og avisartikler om Rom-unionen*, 1963 udarbejdet af Flemming Thøgersen og udgivet af Oplysningsfonden om Danmark og Rom-Unionen (= Oplysningsfondens Hanebreve, Serie III)

¹¹⁴ Infomedia kunne være udnyttet til belysning af de sidste år, men jeg har valgt at fokusere på de fem tidsskrifter, fordi det gør det nemmere at sammenligne f.eks. omfanget af debatten over tid.

¹¹⁵ 1950-56 under titlen *Arbejderen* og 1957-1972 som *Løn og Virke*. Årgangene tælles fortløbende.

frem til lukningen i 1982 kom bag på mig.¹¹⁶ Mens *Frit Danmark* først og fremmest var et venstrefløjsblad, er *Højskolebladet* som navnet angiver knyttet til højskolebevægelsen, som ikke havde nemt ved at finde sine ben i disse spørgsmål. De traditionelle bånd til landbruget trak i retning af modstand mod velfærdsstaten og støtte til EF-medlemskab, mens den nationale arv fra Grundtvig særligt i forhold til EF trak den anden vej. Resultatet er mere debat og mindre agitation end i *Frit Danmark*. Endelig har jeg i hele perioden gennemgået Det udenrigspolitiske Selskabs tidsskrift *Fremtiden*, der i dag udkommer under titlen *Udenrigs*,¹¹⁷ og som typisk rummede længere analyser. For alle tidsskrifterne gælder det, at jeg helt konkret har udvalgt alle artikler om EF og velfærdsstaten til den systematiske gennemgang af begrebsbrugen.¹¹⁸ Jeg har dog set bort fra helt korte notitser, f.eks. annonceringer af bøger, indkaldelse til møder mv.

Hverken før eller efter 1972 bragte de fem tidsskrifter lige så mange artikler om velfærdsstaten som om europæisk integration. Det betyder, at dækningen af velfærdsdebatten frem til 1992 bliver kort, og i øvrigt domineret af positive artikler, fordi *LO Bladet* bragte klart flest. Når det gælder EF er det afgørende, at kun *Højskolebladet* rummede en egentlig debat, om end med overvægt af negative artikler. *Frit Danmark* bragte stort set kun modstandssynspunkter, mens indlæggene i *Fremtiden*, *LO Bladet* og *Fremtiden* var overvejende positive eller neutrale. Eftersom *Frit Danmark* lukkede i 1982, er modstanderne af EF svagt repræsenteret i den sidste del af perspektiveringen.

Eftersom alle relevante artikler fra de fem tidsskrifter er registreret, kan de samtidigt give et indtryk af omfanget af integrationsdebatten over tid. I bilag 2 på vedlagte cd-rom findes oversigter over fordelingen af artikler, og der er både ligheder og forskelle imellem dem. Alle tidsskrifterne rummede kun ganske få artikler før Romtraktatens vedtagelse i 1957, og der var også en fælles tendens til, at antallet af artikler fulgte udviklingen i det danske forhold til EF med flest enheder 1961-63 og 1970-72. 1972 var markant topscorer i *Frit Danmark*, *Højskolebladet* og *Løn og Virke*, mens der i *Fremtiden* og *Arbejdsgiveren* var lidt flere artikler i 1971. Efter 1972 udviklede dækningen af EF sig derimod i forskellig retning. I *Højskolebladet* og *Frit Danmark* faldt antallet af artikler, men det var til et niveau, der stadig var betydeligt højere end i 1960'erne. Til min overraskelse faldt dækningen i *Fremtiden* og *Arbejdsgiveren* efter et par års medlemskab til et niveau, der var lavere end i 1960'erne.¹¹⁹ Endelig er der *Løn og Virke*, der i 1973 blev omdøbt til

¹¹⁶ Udover de ordinære årgange har jeg gennemgået et særnummer fra 1992 om Maastricht-traktaten.

¹¹⁷ Titlen *Fremtiden* blev opgivet efter 1987, og tidsskriftet udkom 1988-93 under titlen *Udenrigs Politiske Magasin*.

¹¹⁸ Undtaget er dog artikelsekserien "EF-dagbog" i *Frit Danmark*, der efter indmeldelsen gengiver udviklingen i EF og diverse kommentarer til den i telegramstil. Arbejdet med gennemgangen har ikke stået mål med resultatet, fordi der ikke fremføres en sammenhængende argumentation.

¹¹⁹ Det skal dog bemærkes, at *Fremtiden* i 1976 blev omlagt til et format med færre numre og generelt længere artikler.

LO Bladet. Her voksede antallet af artikler i de første år efter afstemningen, og dækningen var generelt meget mere omfattende end i 1960'erne. En væsentlig årsag var den omlægning til avisformat, der fulgte med navneskiftet, og som både sikrede betydeligt mere spalteplads og opsplnitning i flere artikler. Alligevel er der ingen tvivl om, at den tætte dækning også var udtryk for et bevidst redaktionelt valg. I slutningen af 1980'erne steg antallet af artikler på ny i alle tidsskrifter, og 1988-92 rummede *Arbejdsgiveren* og *LO Bladet* flere artikler end på noget tidligere tidspunkt. Årsagen var først etableringen af EF's indre marked og derefter opbruddet i Østeuropa og det reformarbejde, der endte med Maastricht-traktaten.

c) Debatterne i Folketinget om udvalgte velfærdsreformer og store debatter om Europa-politikken. Selvom talerne i forbindelse med behandlingen af de konkrete lovforslag næppe har fået den samme udbredelse som avisartikler i de store dagblade, finder jeg det vigtigt at inddrage netop denne kildegruppe. For det første var det her, at beslutningerne rent faktisk blev truffet, og debatterne udgjorde ofte udgangspunktet for den efterfølgende behandling i dagspressen. Folketingets talerstol er stadig landets vigtigste, og enhver analyse af den politiske debat må derfor inddrage dets forhandlinger i et vist omfang. For det andet rummer Folketingstidende mundtlige udsagn i transskriberet form. Her tænker jeg ikke så meget på ministrenes taler i ved lovfremleggelse eller de egentlige ordførertaler efter manuskript, men mere på debatrunderne. Frem for de brede debatter i forbindelse med Folketingets åbning eller behandlingen af Finansloven, ha jeg i stedet valgt at koncentrere mig om behandlingen af konkrete lovforslag og beslutninger

For velfærdsdebattens vedkommende er følgende reformer udvalgt:

1955-56: Folkepension

1960-61: Lov om offentlig forsørgelse

Udvælgelsen har lagt vægt på at følge principielle milepæle i konkret lovgivning. Det universalistiske princip blev knæsat med Folkepensionsloven, der sikrede alle ret til det samme grundbeløb, mens loven om offentlig forsørgelse afskaffede de sidste rester af stigmatisering inden for socialpolitikken.

Behandlingen af EF følges gennem debatter, hvor der tages konkret stilling til samarbejdet:

1960: Ratifikation af EFTA-traktat

1961: Ansøgning om medlemskab af EF

1967: Ansøgning om medlemskab af EF

1971: Beslutning om at underskrive tiltrædelsestraktaten

De tre første debatter er oplagte, mens jeg har valgt beslutningen om at underskrive tiltrædelsestraktaten i december 1971 frem for selve debatterne om ratifikation i 1972, fordi denne debat blev publiceret¹²⁰ og derfor fik større udbredelse.

I bilag 1 på vedlagte cd-rom findes oversigter over alle tekster udvalgt til systematisk analyse.

Perspektiver for undersøgelsen

Udvælgelsen af kildematerialet tager overordnet udgangspunkt i afgrænsningen af problemstillingen i indledningen. Fokuseringen på den offentlige debat betyder f.eks. helt konkret, at der udelukkende er udvalgt offentliggjorte kilder til den systematiske undersøgelse. Udvælgelsen er lagt an på en analyse af den *samlede* danske debat, selvom det ikke har været muligt at gennemgå samtlige indlæg. Alsidigheden er søgt tilgodeset på flere måder: For det første har jeg inddraget forskellige kildegrupper som på hver deres måde kan belyse udviklingen i begrebsbrugen i perioden. For det andet har jeg kombineret bredt anlagte materialesamlinger med en specifik gennemgang af udvalgte tidsskrifter, som gør det muligt at følge udviklingen i f.eks. debattens omfang mere præcist. For det tredje har jeg hovedsagligt udvalgt tekster fra aviser og tidsskrifter, der henvendte sig til en bred offentlighed. Når der ses bort fra Europadebatten i starten af 1950'erne og velfærdsdebatten i de sidste år op til 1972, er der alt i alt udvalgt et så omfattende og bredt materiale, at det skulle give basis for en kvalificeret vurdering af udviklingen.

Det brede fokus på de samlede debatter har naturligvis den logiske konsekvens, at de specialiserede debatter inden for partier, interessegrupper og erhvervsorganisationer ikke kan følges i dybden.¹²¹ I forhold til velfærdsdebatten er det næppe noget større problem, fordi der i høj grad var tale om en ideologisk debat mellem partierne i det offentlige rum. Den behøvede fagforeninger og brancheorganisationer ikke at forholde sig særskilt til på samme måde, som tilfældet var med et EF-medlemskab, som ville have vidt forskellig betydning for forskellige erhvervsområder.¹²² Den mindre dybtgående undersøgelse af interne debatter er særligt et problem i forhold til de store borgerlige partier, som kun er sparsomt undersøgt i sekundærlitteraturen. Den kan der til gengæld trækkes på ved behandlingen af Socialdemokratiet, venstrefløjen og den organiserede modstand.

¹²⁰ I *Sådan sagde de om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger 1972.

¹²¹ Undtagelsen er de fem systematisk gennemgåede tidsskrifter.

¹²² Både forskelle mellem landbrug og industri og inden for industrien, hvor der i 1950'erne blev forudset meget forskellige konsekvenser af en handelsliberalisering. Se *Danmark og de europæiske markedsplaner nr. 1. Markedsplaner og erhvervsudvikling indenfor industrivareområdet*, København 1958: Udenrigsministeriet og Det økonomiske Sekretariat.

Anden del. Kvantitativ analyse af begrebsbrug

Kapitel 5. Introduktion til den kvantitative begrebsanalyse

I denne del vil jeg behandle materialet og dets begrebsbrug statistisk, for i de følgende dele at lave en mere kvalitativ analyse af teksternes argumentation og deres behandling af forholdet mellem velfærdsstaten og europæiske integration. Efter dette kapitels introduktion følger kapitler om integrationsdebatten og velfærdsdebatten begrebsbrug.

Kvantitativ indholdsanalyse med registrering af emner og omfang i offentlig debat er udbredt inden for samfundsvidenskab, og Karen Siune har med dette udgangspunkt analyseret den danske EF-debat fra 1970-92.¹²³ Systematisk registrering og kvantitativ behandling af begrebsbrug fylder derimod ikke meget i traditionelle begrebshistoriske analyser, som f.eks. *Geschichtliche Grundbegriffe* og Reinhardt Kosellecks øvrige værker.¹²⁴ En undtagelse er *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* udgivet af Rolf Reichardt og Eberhard Schmitt, som bl.a. bygger på frekvensanalyse af de undersøgte begreber og deres semantiske felter. Med et semantisk felt forstås her de ord, der bruges til at definere og eksemplificere det undersøgte begreb, herunder også de ”funktionelle antonymer” - dvs. modbegreber – der optræder i teksten.¹²⁵ Mine analyser minder om denne tilgang. Udbredelsen af f.eks. begrebet ’velfærdsstat’, dets synonymer og modbegreber bliver registreret. Til gengæld har jeg ikke systematisk registreret de øvrige begreber, der optræder i teksterne, og derfor i et vist omfang var med til at definere ’velfærdsstat’. Der er tale om et pragmatisk fravalg, for registrering tager tid. Jo flere begreber, der systematisk skal registreres, desto længere tid tager den, og hvor Reichardt ønskede at undersøge mange begreber på baggrund af de samme tekster, er mit fokus snævrere, og fordelene ved en bred registrering derfor mindre.

Efter min opfattelse er der flere grunde til, at begrebers udbredelse og en kvantitativ behandling af dem bør være en afgørende del af begrebshistorien. Som diskuteret tidligere foregår kampen om betydning i den konkrete sprogbrug, hvor gentagelser efterhånden fastlåser bestemte betydninger. Derfor er antallet ikke ligegyldigt. Både Jakob Torfing og Henning Fonsmark har i deres analyser

¹²³ I forhold til dansk EF-debat er det mest fremtrædende eksempel Karen Siune 1991: *EF på dagsordenen*, Århus: Politica.

¹²⁴ Det samme gælder et projekt som f.eks. Raymond Williams 1976: *Keywords. A vocabulary of culture and society*, London: Fontana.

¹²⁵ Rolf Reichardt og Eberhard Schmitt (red) 1985-: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, München: Oldenbourg Verlag. Den teoretiske baggrund gennemgås af Rolf Reichardt i nr. 1-2, side 39-148. Frekvensanalysen fremlægges side 82-85. En kortere præsentation findes i Rolf Reichardt 1998: ”Historische Semantik zwischen lexicométrie und New Cultural History” i Rolf Reichardt (red): *Aufklärung und Historische Semantik, Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 21*, side 7-28, særligt side 22-26.

lagt stor vægt på antologien *Tidehverv og Samfundsorden* fra 1954. Det var efter deres mening her, at de ideologiske kugler for velfærdsstaten og de næste tyve års socialdemokratiske politik blev støbt. Derimod bemærker ingen af dem, at selve begrebet 'velfærdsstat' kun optræder én gang i hele bogen.¹²⁶ Der kunne argumenteres for, at det ideologiske indhold formes før begrebet, men begrebshistoriens centrale teoretiske antagelse er netop, at begrebsdannelsen ikke kan adskilles fra deres indhold.¹²⁷ Sat på spidsen kan velfærdsstaten som ideologi ikke eksistere uden 'velfærdsstat' som begreb. For det andet giver en kvantitativ begrebsregistrering mulighed for at udtale sig mere præcist om forskelle i begrebsbrug, både mellem forskellige begrebsbrugere – f.eks. mellem tilhængere og modstandere af dansk medlemskab af EF – og over tid. Klaus Petersen har, som nævnt i forskningsoversigten, argumenteret for, at 'velfærdsstat' efterhånden gled i baggrunden til fordel for 'velfærdssamfund', og den antagelse kan efterprøves langt mere detaljeret, når begreberne registreres systematisk.

Jeg skal kort præsentere de principper og problemer, der er forbundet med begrebsregistreringen, men i øvrigt henviser til bilag 2 for en mere dybtgående diskussion. For det første bygger statistikkerne på en registrering af hver enkelt brug af f.eks. 'EEC'. Det tilgodeser, at brugen af forskellige betegnelser for henholdsvis EF og velfærdsstaten også findes inden for den enkelte tekst. For det andet kan der være tvivl om, hvad et begreb i konkrete tilfælde henviser til. Det er særligt udbredt i Europa-debatten, hvor der kan være tvivl om, hvorvidt f.eks. 'fællesskabet' henviser til EF eller ej. For det tredje optræder begreber på andre sprog i teksterne, og selvom de som hovedregel er medtaget, kan placeringen af dem i begrebskategorierne være et problem. Overordnet optræder sådanne problemer dog kun i forbindelse med et fåtal af registreringerne, som i øvrigt omfatter flere tusinde registreringer af de mest udbredte betegnelser.¹²⁸

¹²⁶ Jens Otto Krag (red) 1954: *Tidehverv og Samfundsorden*, København: Fremad. 'Velfærdsstat' side 78 i en artikel af Jørgen Paldam, derudover bruges 'velfærdsstat' side 42 og 'velfærdsforanstaltning' side 74 og to gange side 125. Passagen med 'velfærdsstat' citeres udførligt af Jacob Torfing 2001: "Velfærdsstatens ideologisering" i Torben Bech Dyrberg, Allan Dreyer Hansen og Jacob Torfing (red) 2001: *Diskursteorien på arbejde*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/Samfundslitteratur, side 19-42, her side 28-31. Henning Fonsmark 1990: *Historien om den danske utopi*, København: Gyldendal, side 154-65. Paldams brug af 'velfærdsstat' citeres side 157, men retfærdigvis skal det bemærkes, at Fonsmark ikke tillægger det større betydning og i øvrigt analyserer begrebet 'velfærdsstat's opståen separat side 168-77.

¹²⁷ Jf. diskussionen i kapitel 3. Koselleck fremhæver som citeret der, at "Ein Wort wird zum Begriff, wenn die Fülle eines politisch-sozialen Bedeutungs- und Erfahrungszusammenhangs, in dem und für den ein Wort gebraucht wird, insgesamt in das eine Wort eingeht" Reinhart Koselleck 1979: "Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte" i *Vergangene Zukunft : Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, side 119-120.

¹²⁸ F.eks. mere end 2.000 registreringer af begrebet 'velfærdsstat' i perioden 1950-60 og mere end 20.000 synonymer for EF i perioden 1961-72. Se i øvrigt bilag 3 på vedlagte cd-rom, hvor antallet af registrerede begreber i samtlige systematisk gennemgåede tekster fremlægges.

Udvælgelsen af de registrerede begreber

Teksterne er ikke blevet digitaliseret, så registreringen bygger på gennemlæsning frem for elektroniske søgninger. Det har naturligvis den fordel, at det undervejs bliver klart, hvilke synonymer for f.eks. EF, der overhovedet findes. Det har imidlertid også den konsekvens, at der ikke kan søges frit i materialet, og at registreringen derfor må indskrænkes til bestemte begreber. De kan inddeles i fire grupper:

1) De geografiske. Jeg har registreret brugen af 'Danmark', 'dansker' og 'dansk' på den ene side og 'Europa', 'europæer' og 'europæisk' på den anden side. Disse begreber er særligt relevante for analysen af integrationsdebatten, hvor brugen af dem fungerer som en indikator på, hvor nationalt præget den var. Begreberne er også registreret i velfærdsdiskussionen, som dog især bruges som sammenligningsgrundlag.

2) De tematiske (a). 'Velfærdsstat' og dets synonymer 'velfærdssamfund', 'velfærdssystem' og 'velfærdspolitik' er alle registreret, og det samme gælder grundstammen 'velfærd' og de mange sammensatte begreber som f.eks. 'velfærdsfunktion' og 'velfærdsteori'. Derudover har jeg registreret de synonymer og modbegreber, som især velfærdsstatens modstandere introducerede i et forsøg på at imødegå det umiddelbart positivt ladede 'velfærd'. Det er imidlertid kun 'formynderstaten' der optræder så hyppigt, at en egentlig statistisk behandling har været interessant. Udover at analysere begrebsbrugen over tid, har hensigten med denne registrering været at sammenligne modstandere og tilhængeres begrebsbrug.

3) De tematiske (b). Den meget omfattende og hektiske debat om EF har også afspejlet sig i en voldsom og stærkt varieret begrebsbrug. Uenigheden om EF er bl.a. kommet til udtryk i uenighed om, hvad det overhovedet skal kaldes. Den statistiske behandling omfatter 'EEC', 'EF', 'EU', 'Romunionen', 'Unionen', 'EF-unionen', 'Fællesmarkedet', 'Det europæiske fællesmarked', 'Fællesskabet', 'Fællesskaberne', 'De seks', 'Det europæiske økonomiske fællesskab', 'Det europæiske Fællesskab', 'De europæiske Fællesskaber' og 'Den europæisk Union', men som det vil blive diskuteret nedenfor, så fandtes der mange flere betegnelser, som imidlertid ikke blev brugt så meget, at en selvstændig statistisk analyse har været interessant. Det samme gælder for så vidt det udvalgte begreb 'EU', som trods min forventning om det modsatte slet ikke optrådte i debatten op til Maastricht-afstemningen. Hensigten er som ved velfærdsbegreberne både at analysere begrebsbrugen over tid, og at undersøge om og i hvor høj grad modstandere og tilhængeres begrebsbrug afveg fra hinanden.

Jeg har desuden registreret brugen af 'Romtraktaten' og 'Europas forenede Stater' separat. Selvom 'Europas forenede Stater' i visse tilfælde henviste til EF, så var det ikke et egentligt synonym derfor. Det henviste også til føderalistiske tanker, som gik forud for EF, og i mange sammenhænge blev det brugt som betegnelse for EF's mulige endemål.

4) Betegnelser for politikområder. Både velfærdsstaten og EF griber ind over mange politikområder, men de har dog både i debatten og i de konkrete sagsforhold en kerne i henholdsvis socialpolitik og markedspolitik. Jeg har derfor også registreret brugen af socialpolitik og socialpolitisk på den ene side og markedspolitik og markedspolitisk på de.¹²⁹ Formålet har været at udvide muligheden for at spore velfærdstemaet i EF-debatten og omvendt. I den forstand har registreringen af 'socialpolitik' være en succes, mens 'markedspolitik' først sent dukkede op som begreb og aldrig opnåede stor udbredelse i debatten.

Gruppering af materialet

Den statistiske behandling opdeler materialet efter flere variabler. Den mest simple er periodeopdelingen, hvor begrebsbrugen i det samlede materiale er inddelt i fire perioder. Den overordnede periodisering følger udviklingen i Danmarks forhold til europæiske integration, da der her er tale om klart adskilte perioder, mens udviklingen af velfærdsstaten foregik mere glidende. De fire perioder er 1950-60, 1961-72, 1973-86 og 1987-92. Danmarks første ansøgning om medlemskab og folkeafstemningerne er således brugt som skillelinjer. Derudover arbejder jeg med en mere detaljeret kronologi, så udviklingen kan følges år for år, hvor dette er relevant. Der vil naturligvis blive lagt størst vægt på tiden frem til 1972, mens statistikken for de senere perioder især skal tjene til at perspektivere disse resultater. Som beskrevet i kapitel 4 er materialet efter 1972 både mindre omfattende og anderledes sammensat, men for de overordnede tendenser skulle det stadig være anvendeligt.

Desuden er materialet i forlængelse af kildeudvælgelsen blevet inddelt i genrerne opslagsværker, klassikere og hverdagsprog – som igen er underinddelt i avisartikler, tidsskrifter og taler - for at undersøge evt. forskelle i begrebsbrugen. Grundet den relativt lille materialemængde fra opslagsværkerne er det dog vigtigt at understrege, at der ikke bør drages alt for bombastiske konklusioner på baggrund af statistiske sammenligninger mellem genrerne. Det kan meget vel tænkes, at forskellene først bliver tydelige i den kvalitative analyse.

¹²⁹ De fåtallige eksempler på brugen af 'socialpolitikker' og 'markedspolitikker' har ikke gjort selvstændig registrering meningsfuld.

Endeligt har jeg inddelt materialet efter dets emne (velfærdsstat, integration eller andet) og holdning (positiv, negativ, neutral). Denne inddeling er en forudsætning for den mest interessante del af den statistiske analyse, nemlig sammenligningen af modstandere og tilhængeres sprogbrug. Men den har også været mere problematisk end de øvrige opdelinger, fordi den uundgåeligt involverer elementer af fortolkning, både i bestemmelsen af, hvad der er tekstens overordnede emne, og hvad der er forfatterens holdning til f.eks. europæisk integration. Disse problemer diskuteres mere detaljeret i bilag 2. Overordnet er sorteringen sket efter teksternes principielle stillingtagen til enten europæisk integration eller velfærdsstaten, uanset hvordan de forholder sig til de konkrete emner, der diskuteres. Det betyder, at en tekst f.eks. godt kan forholde sig skeptisk til EF's landbrugsordninger og samtidigt blive registreret som positiv over for integration og dansk medlemskab. Igen skal det påpeges, at placeringen af langt de fleste tekster har været lige til.

Kapitel 6. Integrationsdebattens begrebsbrug

Efter en indledende gennemgang af de mange betegnelser for EF, som optræder i kildematerialet, analyseres en række forskellige aspekter af begrebsbrugen. Et gennemgående træk er fokuseringen på forskelle og ligheder i tilhængere og modstanderes begrebsbrug. Vigtigst er undersøgelsen af udbredelsen af de forskellige synonyme for EF i materialet, og derefter følger sammenlignende analyser af brugen af 'Danmark' og 'Europa'. Til sidst diskuteres brugen af 'velfærdsstat' og andre velfærdsbegreber i debatten om EF.

Oversigt over betegnelser for EF i materialet

Et af de mest karakteristiske træk ved den danske debat om EF er den store forvirring om, hvad samarbejdet overhovedet skal kaldes. Selv når man tager EF's navneforandringer i betragtning er udbudet af betegnelser i litteraturen imponerende. Som nævnt har jeg registreret 16 betegnelser systematisk med henblik på statistisk behandling, men der var endnu flere i spil. Indledningsvis vil derfor præsentere en komplet liste over betegnelser, der optræder i materialet. For overskuelighedens skyld inddeles de i forskellige kategorier.

1) De officielle. EF blev naturligvis ikke grundlagt uden et navn, og eftersom det har skiftet et par gange stammer flere af de registrerede begreber herfra.

'Det europæiske økonomiske Fællesskab' (Rom-traktaten 1957)

'De europæiske Fællesskaber' (Sammenkædningstraktaten 1967)

'Den europæiske Union' (Maastricht-traktaten 1992)

Selv de officielle betegnelser er imidlertid ikke uproblematisk. For det første skal det bemærkes, at 'Det europæiske økonomiske Fællesskab' fortsat eksisterede som officiel betegnelse efter 1967 som et af de tre sammensluttede fællesskaber. For det andet anvendtes udtrykkene også før de blev officielle. Allerede i forbindelse med den danske ansøgning om EF-medlemskab i 1961 blev udtrykket 'De europæiske fællesskaber' brugt som fælles betegnelse for de seks landes tre institutioner, ligesom betegnelsen 'europæisk union' om samarbejdet blev anvendt så tidligt som 1958. Særligt det sidste er interessant, for mens udtrykket 'Den europæiske Union' efter 1992 må betegnes som neutralt – det er jo simpelthen den officielle betegnelse for EU – så havde det tydelige

polemiske træk i den tidlige debat.¹³⁰ Fra 1963 findes et par eksempler på begrebet i flertal – dvs. 'De europæiske Unioner' - svarende til enten 'De europæiske Fællesskaber' eller til det europæiske økonomiske fællesskab plus det politiske samarbejde, der blev forudset i Bonn-deklarationen fra 1961, men som aldrig blev realiseret.¹³¹ I 1973 optræder 'De europæiske økonomiske Fællesskaber' også i flertal, endda i et opslagsværk.¹³²

Det er samtidig klart, at yderligere et par betegnelser er afledt af de officielle:

'Det europæiske Fællesskab'

'Fællesskabet'

'Fællesskaberne'

'Europafællesskabet'

'Europafællesskaberne'

Det er en udbredt opfattelse, at EF er forkortelse for 'Det europæiske Fællesskab', men den betegnelse har aldrig været officiel.¹³³ Sammenkædningstraktaten samlede de tre organisationer til 'De europæiske Fællesskaber' i flertal, og det var også den betegnelse der blev brugt lovforslaget om dansk tilslutning i 1972. Specielt de to første betegnelser opnåede stor udbredelse, hvilket formodentlig hænger sammen med, at de officielle betegnelser var for besværlige. Forfattere, der ønskede en læsevenlig tekst, måtte finde nemmere alternativer. Der kan argumenteres for, at 'Unionen' også hører til i denne kategori, men eftersom brugen af udtrykket i undersøgelsesperioden *ikke* kan være afledt af den officielle – det skete jo først med Maastrichttraktaten – er den placeret nedenfor.

2) Forkortelserne. Behovet for enkle betegnelser var utvivlsomt også den vigtigste årsag til den udbredte brug af forkortelser. Det er et almindeligt fænomen, både når det gælder internationale organisationer – f.eks. FN – og nationalstater med lange navne som f.eks. 'USA'. Materialet rummer en lang række forskellige forkortelser, som dels er baseret på de officielle betegnelser, dels på de officielle betegnelser på andre sprog.

¹³⁰ Blandt modstanderne brugte specielt Jørgen S. Dich begrebet kritisk. Se "Den europæiske union og det politiske demokrati" i *Jyllandsposten* 4/6 1958 og "Vor handlefrihed og vort demokrati i fare" i *Information* 31/7 1961. Hos tilhængerne optræder det mere en passant som en neutral betegnelse. F.eks. Niels Hoff 1962: "Europæiske perspektiver og danske bekymringer" i *Politiken* 27/3.

¹³¹ H. Winding Pedersen 1963: "Romunionens politiske sidestykke," "Levestandard og handlefrihed" og "Kort og langt perspektiv" kronikker i *Politiken* 2, 4 og 9/1.

¹³² Harald W. Møller og Henning Nielsen (red) 1972-75: *Nordisk Konversationsleksikon*, København: Nordisk Kolportage Forlag, bind II, side 437.

¹³³ Thorsten Borring Olesen slår i *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon 2005, side 404 fast, at det for perioden frem til 1967 er "lidt af en tilsnigelse at operere med EF (Det Europæiske Fællesskab)" Det er korrekt, men det var det altså også efterfølgende!

- 'EØF' (Det europæiske økonomiske Fællesskab)
- 'EF' (De Europæiske Fællesskaber)
- 'EU' (Den Europæiske Union)
- 'FM' (Fællesmarkedet)
- 'CEE' (Communauté Economique Européenne)
- 'CE' (Communautés Européennes)
- 'EEC' (European Economic Community)
- 'EC' (European Communities)
- 'EWG' (Europäische Wirtschafts Gemeinschaft)
- 'EG' (Europäische Gemeinschaften og Europeiska Gemenskaperna)

Den første forkortelse, der blev taget i brug, var den franske: CEE (*Communauté Economique Européenne*). Det gælder f.eks. de tidligste journaliseringsnumre i udenrigsministeriets arkiv, og endnu i *Tidens Stemmes* oversigt over internationale organisationer fra maj 1961 var beskrivelsen af EF placeret under denne betegnelse.¹³⁴ Selvom forkortelsen kun bruges lidt, så optræder den hyppigt i danske oversættelser af dokumenter fra EF, som f.eks. Birkelbachrapporten.¹³⁵ CEE var før 1972 et mere oplagt valg end EEC, når England ikke var med i samarbejdet, mens den tyske (eller den hollandske og italienske) lige så godt kunne være brugt. Det interessante er derfor EEC's store udbredelse i litteraturen op gennem 60'erne, mens den tilsvarende danske forkortelse EØF stort set ikke forekommer.¹³⁶ En del af forklaringen må utvivlsomt søges i det faktum, at Udenrigsministeriet heller ikke havde nogen fast praksis og derfor i stort omfang brugte den engelske betegnelse. Først i juni 1971 besluttede Markedssekretariatet sig for de officielle betegnelser. 'Det europæiske økonomiske Fællesskab' skulle således forkortes EØF, mens den officielle betegnelse for det samlede samarbejde blev 'De europæiske Fællesskaber' forkortet EF.¹³⁷ FM var stort set forbeholdt *Frit Danmark*, mens EC blev brugt i en række forskellige sammenhænge 1970-71. Mange af de øvrige forkortelser optrådte stort set kun i citater og notehenvvisninger på andre sprog.

¹³⁴ "Internationale organisationer". Tillæg i løsblad til *Tidens Stemme*, 16. årg. nr. 10, maj 1961. Oversigten var udarbejdet på baggrund af *Udenrigsministeriets Tidsskrift*.

¹³⁵ Udarbejdet af Europaparlamentet i 1961 i forbindelse med optagelsesforhandlingerne og genoptrykt i 1972 i *Birkelbach, Davignon og Werner rapporter. Aldo Moros erklæring*, Århus: Forlaget Mikro, side 3-36.

¹³⁶ Jeg har således kun fundet 8 eksempler i materialet, registreret i perioden 1967-78.

¹³⁷ Se f.eks. gennemgangen af begreberne i artiklen "EØF = EC = Fællesmarkedet" i *Information* 17/6 1971.

3) Medlemstallet. Særligt i den tidlige fase var det udbredt at bruge medlemstallet som betegnelse for de EF. I takt med at det ændrede sig - eller enkelte forfattere forventede, at det ville ændre sig - kom der flere betegnelser til.

'De seks'

'De ti'

'De otte'

'De ni'

'De tolv'

Det var kun 'De seks' og dets modpart 'De syv' (om EFTA) der opnåede virkelig stor udbredelse i materialet, men under de lange forhandlinger blev mange andre talkombinationer brugt om de skiftende grupperinger af lande. Udover de to nævnte drejer det sig om 'De sytten' (OEEC-medlemslandene), 'De elleve' (OEEC minus de seks EF-lande), 'De andre seks' (gruppe af OEEC-lande uden for EF), 'De syv' (EF plus Storbritannien), 'De fem' (EF minus Frankrig under stridighederne i 60'erne), 'de andre seks' (EFTA minus Danmark), 'De otte' (EFTA plus Finland), 'De femten' (Europarådet), 'De otte' (Comecon), 'De fire' (ansøgerlandene 1970-72) – samt en række sammensætninger som f.eks. 'seksmarkedslandene'. Selvom ikke alle disse udtryk direkte henviste til EF, så er det oplagt, at selve brugen af tal spillede på læserens kendskab til de udbredte begreber.

Da udvidelse blev en reel mulighed dukkede ny talkombinationer for et udvidet EF op. 'De ti' blev brugt fra 1969 og til det stod klart, at Norge havde stemt nej, og fra samme periode er der et par enkelte eksempler på brug af 'De otte' som betegnelse for et udvidet EF uden Danmark og Norge. I årene efter udvidelsen bruges 'De ni' en række gange, men det blev aldrig en dominerende betegnelse, sådan som 'De seks' var det i starten af perioden.

4) Samarbejdets karakter. EF's umiddelbare formål var at skabe et fællesmarked gennem oprettelsen af en toldunion, og en række betegnelser kan derfor siges at være udledt af samarbejdets indhold:

'Fællesmarkedet'

'Det europæiske Fællesmarked'

'Den europæiske Toldunion'

'Den europæiske økonomiske Union'

'Det europæiske Marked'

'Europamarkedet'

'Markedet'

Hver for sig er betegnelserne logiske, men det var kun de to første, der opnåede større udbredelse. De øvrige bruges kun få gange, og specielt kan det undre, at 'Den europæiske Toldunion' ikke blev brugt i større omfang som logisk modsætning til 'Det europæiske Frihandelsområde.'¹³⁸ Forskellen på de to samarbejdsformer gennemgås nemlig i mange introduktioner til europæisk samarbejde.

5) Endelig er der så de betegnelser, der ikke direkte kan afledes af hverken EF's officielle navne, deltagerantal eller indhold:

'Lille Europa'

'Bruxelles-fællesskaberne'

'Europaunionen'

'EF-unionen'

'EF-unionerne'

'Romunionen'

'Unionen'

'Europas forenede Stater'

'Neuropa'

Selvom disse betegnelser ikke havde samme logiske udgangspunkt som de øvrige, så var de heller ikke grebet ud af den blå luft. 'Lille Europa' blev ligesom 'De seks' hovedsagligt brugt - om end i mindre omfang - i starten af perioden, hvor forholdet mellem de seks EF-lande og det samlede OEEC endnu var uafklaret. I visse tilfælde blev den logiske modsætning 'Storeuropa'¹³⁹ nævnt, men som regel var den underforstået. I enkelte tilfælde bruges udtrykket også som tillægsord - f.eks. 'lille-europæisk fællesmarked' - eller navneord.¹⁴⁰ Derudover er specielt de mange sammensætninger med 'union' er interessante. Først med Maastricht-traktaten blev 'union' en del af EF's officielle navn, men brugerne af disse begreber kunne støtte sig til Rom-traktatens præambel, der rummede den berømte formulering, hvor underskriverne erklærede, at de var "déterminés à

¹³⁸ Interessant nok er to af de meget få eksempler på brugen af 'Den europæiske Toldunion' fra opslagsværker. I både A.P. Hansen og Anders Svarre (red) 1958-60: *Gyldendals Opslagsbog*, bind II, side 69 og *Munksgaards Leksikon. Det kloge alfabet*, København og Odense 1962: Munksgaards Forlag og Skandinavisk Bogforlag, bind II, side optræder det som opslagsord.

¹³⁹ F.eks. Rask Nielsen 1955: *To års Europa politik. 1953 og 1954*, Odense: Den europæiske Ungdomskampagne, side 10.

¹⁴⁰ Gustav Barfod 1956: "Skal vi have et 'ECO-NATO'?" i *Arbejdsgiveren* 57. årg. side 253. I "Det europæiske Fællesmarked: Landbrugets stilling" i 58. årg. side 158-59 bruges side 159 'lille-europæere' som betegnelse for medlemmerne af EF.

établir les fondements d'une union sans cesse plus étroite entre les peuples européens." Det blev i den officielle danske oversættelse til "besluttet på at skabe grundlag for en stadig snævrere sammenslutning mellem de europæiske folk," men valget af 'sammenslutning' frem for 'union' blev kritiseret fra flere sider, selvom det var i overensstemmelse med den tyske oversættelse.¹⁴¹ I den tidlige periode var det særligt 'Rom-unionen', der opnåede en vis udbredelse, mens 'EF-unionen' først blev brugt i 1970'erne om planerne om at etablere en europæisk union inden årtiets udgang, men måtte vente på større udbredelse til 1990'erne, hvor det blev brugt som betegnelse for det udvidede samarbejde, som Maastricht-traktaten skulle danne grundlag for.

Som nævnt i starten, så er det mest iøjnefaldende træk ved begrebsbrugen, at så mange forskellige alternativer er i spil. I alt har jeg registreret 38 forskellige betegnelser for EF, og selvom mange af betegnelserne kun optræder enkelte gange i enkelte tekster, så er det voldsomt mange. Denne babylonske forvirring afspejler meget tydeligt, at EF i allerhøjeste grad var en flydende betegnelse, hvor hverken indhold eller udtryk lå fast. Den diskursive kamp handlede således ikke bare om, hvordan et bestemt tegn skulle meningsudfyldes, men også om, hvilket tegn der overhovedet skulle anvendes. Tilstedeværelsen af så mange forskellige betegnelser tyder også på, at kampen om betydning i dette tilfælde var usædvanligt åben, for som det vil blive diskuteret nedenfor, blev den lige så voldsomme diskursive kamp om 'velfærdsstatens' betydning trods alt ført med langt større overensstemmelse i begrebsbrugen.

Betegnelser for EF. Statistisk behandling

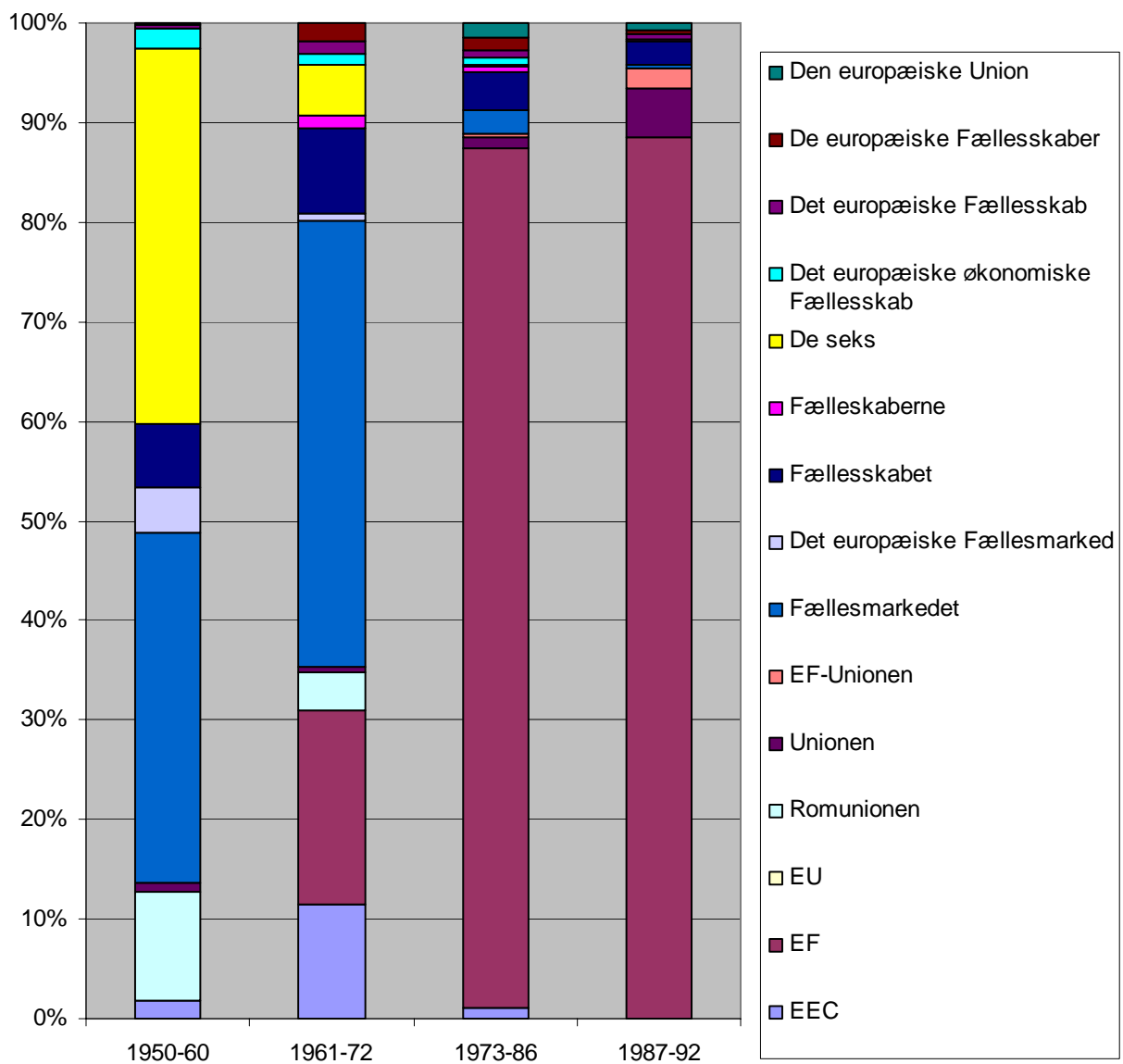
Som nævnt optræder 16 af betegnelserne så hyppigt, at de er blevet udvalgt til at indgå i den statistiske behandling. I figur 2 vises den overordnede udvikling fra 1950-92, mens jeg efterfølgende går mere i dybden med begrebsbrugen før 1972. Ud over de medtagne figurer henvises til bilag 3 og 4 på vedlagte cd-rom, hvor der dels findes en oversigt over begrebsbrugen i de enkelte tekster i undersøgelsen, dels yderligere diagrammer, der mere detaljeret viser udviklingen, f.eks. i brugen af enkelte begreber.

Figur 2 gør flere forhold tydelige. Først og fremmest synes der at være et skarpt skel mellem tiden før og efter 1972. Før 1972 var sprogbrugen meget varieret. Sammensætningen forandrede sig over tid, og det er i ingen af perioderne muligt at udpege ét dominerende begreb. Det blev derimod tilfældet med 'EF' efter medlemskabet, hvor betegnelsen udgjorde 86 og 88 % af begrebsbrugen i

¹⁴¹ Kritikken fortsatte og blev bl.a. fremført i forbindelse med EF-pakken: Jens Rosendal 1986: "Unionsakt eller sammenslutningstraktat" i *Højskolebladet* 111. årg. side 19-20.

de to sidste perioder. Det betød samtidig, at en af de officielle betegnelser for EF – forkortelsen 'EF' havde som nævnt fået Udenrigsministeriets blå stempel i juni 1971 – blev den mest udbredte, hvad der langt fra havde været tilfældet i tiden før. Til gengæld forsvandt de mest udbredte betegnelser fra tiden op til folkeafstemningen - 'De seks', 'Fællesmarkedet' og 'EEC' - stort set ud af sprogbrugen, da den var overstået. Selvom der ikke er grundlag for at konkludere, at enigheden om EF blev større efter 1972, så er det i hvert fald åbenlyst, at begrebsbrugen blev mere ensartet.

**Figur 2. Betegnelser for EF i integrations-
tekster 1950-92. Angivet i %**

Det statistiske billede bekræftes af de undersøgte opslagsværker. De fleste indeholder som det fremgår af bilag 1 flere betegnelser som opslagsord, fra starten af 1960'erne typisk fire til seks forskellige. Her er de officielle betegnelser stærk repræsenteret, mens specielt forkortede betegnelser som 'Fællesskabet' og 'Unionen' ikke er med. Bemærkelsesværdigt er det, at der er stor variation i, under hvilken betegnelse opslagsværkets primære artikel om EF findes. Før 1972 er to hovedartikler opført under 'Fællesmarkedet', to under 'Det europæiske økonomiske Fællesskab' og en under 'EEC'. Efter 1972 skifter billedet også her, selvom *Nordisk Konversationsleksikon* endnu i 1974 har 'Fællesmarkedet' som sin hovedartikel. Det er de officielle betegnelser 'EF' (3), 'Det europæiske økonomiske Fællesskab' (2) og 'De europæiske Fællesskaber' (1) der dominerer.

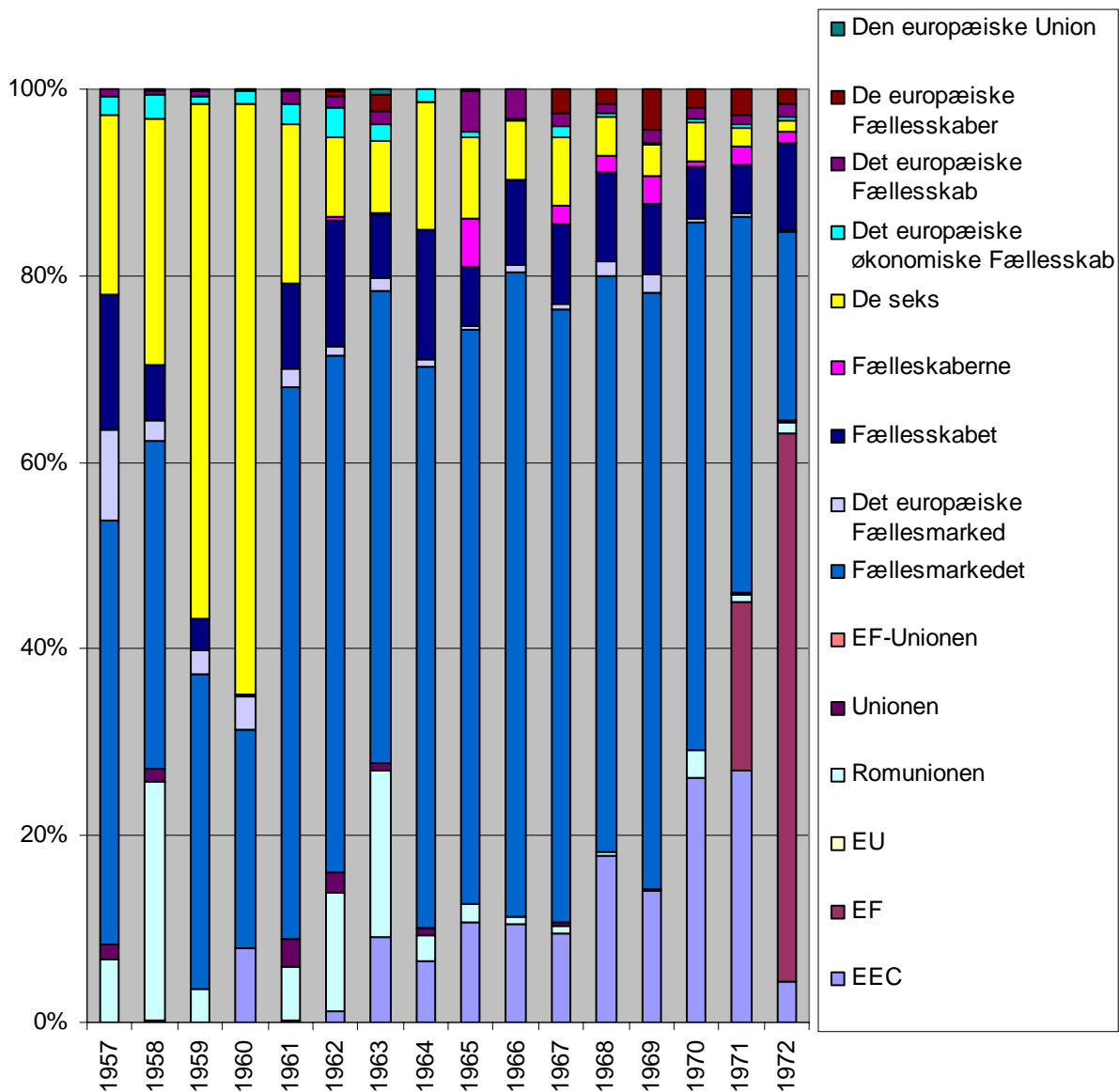
Den overordnede opdeling er naturligvis meget grov, og der kan derfor være god grund til at følge udviklingen fra vedtagelsen af Romtraktaten til 1972 mere detaljeret. Den fremgår af figur 3, hvor det er vigtigt at holde sig for øje, at opdelingen på enkelte år gør statistikken mere følsom over for enkelte teksters begrebsbrug, særligt i de perioder, hvor debatten ikke er så omfattende. Se i øvrigt bilag 2a for en nærmere diskussion.

Figuren nuancerer det overordnede billede en del. For det første bliver det tydeligt, at 'De seks' især var udbredt 1959-60, hvor debatten fokuserede på tilslutning til EFTA, der tilsvarende blev omtalt som 'De syv'. Det er i øvrigt værd at bemærke, at selvom Danmark blev medlem af EFTA, så blev 'De syv' brugt meget mindre end 'De seks' i 1959 – 164 mod 231 – og kun lidt mere i 1960 – 367 mod 345. Det viser så tydeligt som noget, at debatten om EFTA i mindst lige så høj grad handlede om EF. Efter 1961 mistede 'De seks' hurtigt terræn i begrebsbrugen, men symptomatisk nok forsvandt 'de syv' endnu hurtigere og bruges stort set ikke efter 1961.

For det andet bliver det klart, at 'Fællesmarkedet' var både mere og mindre dominerende 1961-72, end den overordnede statistik lagde op til. På den ene side var det klart den mest udbredte betegnelse for EF 1961-70, hvor den hvert eneste år udgjorde mere end 50 % af registreringerne med fem år over 60 %. På den anden side faldt brugen af udtrykket allerede betydeligt i perioden op til selve afstemningen, først til 40 % i 1971, så til 20 % i 1972.

For det tredje begyndte 'EF's store udbredelse allerede før optagelsen. Godt nok var 'EF' kun nummer tre efter 'Fællesmarkedet' og 'EEC' i 1971, men allerede i afstemningsåret udgjorde 'EF' 59 % af registreringerne. Den voksende brug af 'EEC' op gennem 1960'erne til den toppede med 26 og 27 % i 1970-71 er bemærkelsesværdig, fordi den kommer jævnt, og dermed ikke kan forklares med ændringer i markedspolitikken eller i de officielle betegnelser.

Figur 3. Betegnelser for EF i integrations-tekster 1957-72. Angivet i %

Blandt de mindre brugte udtryk skal det bemærkes, at sammenkædningsstraktaten, der i 1967 gjorde Euratom, Det europæiske Kul- og Stålfællesskab og Det europæiske økonomiske Fællesskab til De europæiske Fællesskaber havde en meget beskeden indflydelse på begrebsbrugen. 'Fællesskaberne' blev brugt tidligere og 'Fællesskabet' var også efter 1967 en mere udbredt betegnelse for samarbejdet. 'De europæiske Fællesskaber' overhalede ganske vist 'Det europæiske Fællesskab'

1969-71, men det var kun på et hængende hår og skyldtes ikke mindst henvisninger til regeringens officielle redegørelse *Danmark og De europæiske Fællesskaber* fra 1968, samt til dens supplementsbind 1969-72.

Derudover er udviklingen i brugen af udtrykket Romunionen interessant. Den svinger fra 0 til 26% af den totale begrebsbrug, og selvom de to højeste værdier (26% i 1958 og 18% i 1963) i vid udstrækning skyldes enkelte afvigende tekster, så er det interessant, at begrebet bruges mest i de to tidlige perioder (1957-59 og 1961-63) hvor dansk medlemskab af EF konkret var på den politiske dagsorden. Selvom tendensen er mindre tydelig 1970-72, så bruges begrebet mere end i slutningen af 1960'erne, hvor det stort set var forsvundet. Det tyder på, at begrebet havde en polemisk side, der gjorde det særligt anvendeligt, når diskussionerne spidsede til. Hvis det er rigtigt, kunne det forventes, at 1967 også ville skille sig ud, men den britiske og dermed den danske ansøgning blev tilsyneladende skudt ned så hurtigt, at de ikke nåede at afsætte sig klare spor i begrebsbrugen.¹⁴²

Begrebet 'Det europæiske Fællesmarked' udgjorde 10 % af begrebsbrugen i 1957, hvorefter det hurtigt faldt til et par procent med stadig vigende tendens. Eneste undtagelse er 1968-69, hvor det igen nåede 2 % af den samlede begrebsbrug. Det har næppe noget med udviklingen i EF at gøre, men derimod med konjunkturerne for et udvidet nordisk økonomisk samarbejde. I slutningen af 50'erne blev der hyppigt talt om såvel et 'europæisk fællesmarked' som et 'nordisk fællesmarked' inden for frihandelsrådets overordnede ramme. Der var derfor et behov for at skelne mellem de to fællesmarkeder. Betegnelsen blev igen udbredt i 1968-69 i forbindelse med Nordek-forhandlingerne, hvor udtrykket 'nordisk fællesmarked' også fik en renæssance.

Overordnet er der klare eksempler på, at forandringer i den politiske sfære i form af nye markedssituationer, nye forhandlinger og nye officielle betegnelser falder sammen med forandringer i begrebsbrugen. Specielt i forhold til den dramatiske vækst i brugen af begrebet 'EF' er det vanskeligt at komme uden om, at det var Markedssekretariatets blåstempling, der var afgørende. På den anden side er det vanskeligt at forklare *alle* forandringer og tendenser på den baggrund. Under alle omstændigheder er det nu tid til at vende sig mod et af undersøgelsens egentlige ærinder: Sammenligningen af tilhængere og modstanderes begrebsbrug.

¹⁴² Ansøgningerne blev indleveret 11. maj, men allerede fem dage efter udtrykte de Gaulle sig i så kritiske vendinger, at Udenrigsministeriet begyndte planlægningen af Nordek endnu før den endelige afvisning 27/11. Se Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 512-21 og 536-37.

Tilhængere og modstanderes betegnelser for EF

”De sagde ikke Ja til det, vi sagde Nej til.”¹⁴³ Det var titlen på nej-sigeren Knud P. Pedersens statusartikel efter folkeafstemningen, og formuleringen dækker godt det forhold, at uenigheden mellem tilhængere og modstandere af dansk medlemskab af EF ikke udelukkende – og måske end ikke primært – handlede om forskellige holdninger til EF-samarbejdets konkrete indhold. Deres opfattelse af, hvad EF overhovedet var for en størrelse, adskilte sig så markant, at det er tvivlsomt, om de overhovedet tog stilling til det samme samarbejde. Jeg skal vende mere udførligt tilbage til problematikken i den kvalitative analyse i de følgende kapitler, mens det her udelukkende skal undersøges, om uenigheden også kan måles i selve begrebsbrugen. Bortset fra ’Neuropa’, der var et begreb med så negative associationer, at det udelukkende blev brugt af modstanderne, blev praktisk talt alle begreber anvendt af både tilhængere og modstandere. Det er i sig selv en pointe, at der trods uenigheder om EF’s karakter var grænser for, hvor radikalt tilhængere og modstanderes sprogbrug adskilte sig. Det betyder også, at fokus her må være på relative forskydninger.

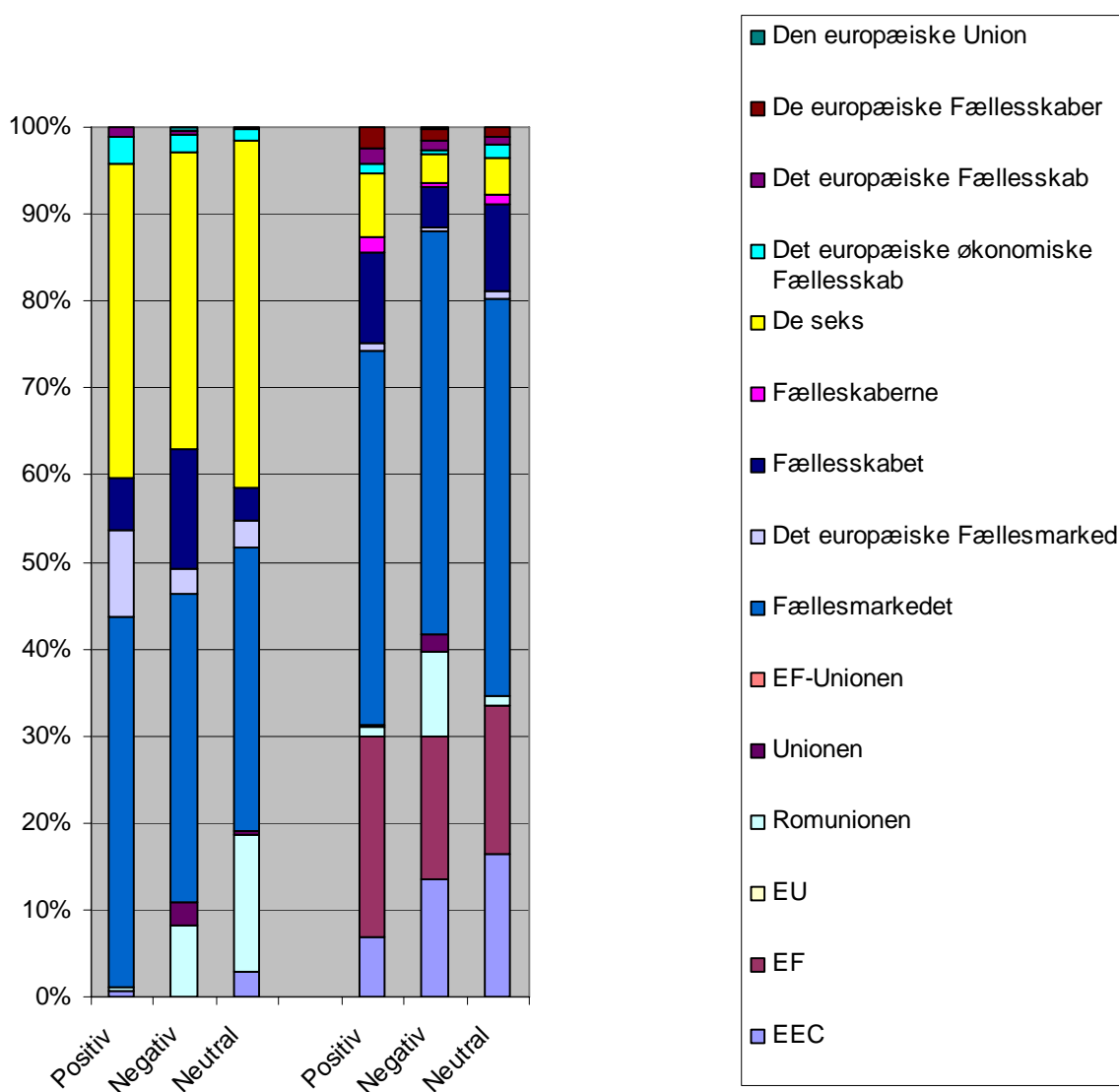
Fordelingen på forskellige betegnelser frem til 1972 angives nedenunder i Figur 4.¹⁴⁴ Igen er der flere ting, som springer i øjnene. Først og fremmest er det tydeligt, at forskellene er større over tid end mellem positive, negative og neutrale tekster. Det gælder især ’Fællesmarkedet’ der ikke bare var den dominerende betegnelse i 1960’erne, men som også blev brugt stort set lige meget uanset holdningen til EF. Selvom der er større udsving i brugen af betegnelserne ’EEC’, ’EF’, ’De Seks’ og ’Fællesskabet’, må de også karakteriseres som dele af en fælles sprogbrug, hvor stillingtagen enten kom til udtryk i de egenskaber, som betegnelsen efterfølgende blev tillagt eller i samtidig brug af mere positivt eller negativt ladede begreber. Det er ikke overraskende, at det er de mest udbredte begreber, der har en relativt neutral karakter. Det var netop *fordi* de blev opfattet som neutrale, at de blev brugt så meget. Selv i polemiske tekster var der behov for at etablere et grundlag for argumentet, som modtageren i første omgang var villig til at acceptere. På den anden side er forskellene også vigtige. De mest overrepræsenterede begreber i modstandernes tekster er ’EEC’, ’Romunionen’ og ’Unionen’. Særligt for de to sidstes vedkommende var forskellen markant, fordi tilhængerne næsten ikke brugte dem. Som nævnt blev ’Romunionen’ brugt relativt mere i de perioder, hvor dansk medlemskab var politisk aktuelt, og det var altså især modstanderne, der anvendte det. ’Unionen’ var tydeligvis også et negativt ladet begreb, som næsten udelukkende bruges af modstanderne og før 1972 bruges det som et synonym eller en forkortelse for

¹⁴³ Knud P. Pedersen 1972: ”De sagde ikke Ja til det, vi sagde Nej til” i *Højskolebladet*, 97. årg. side 651-52.

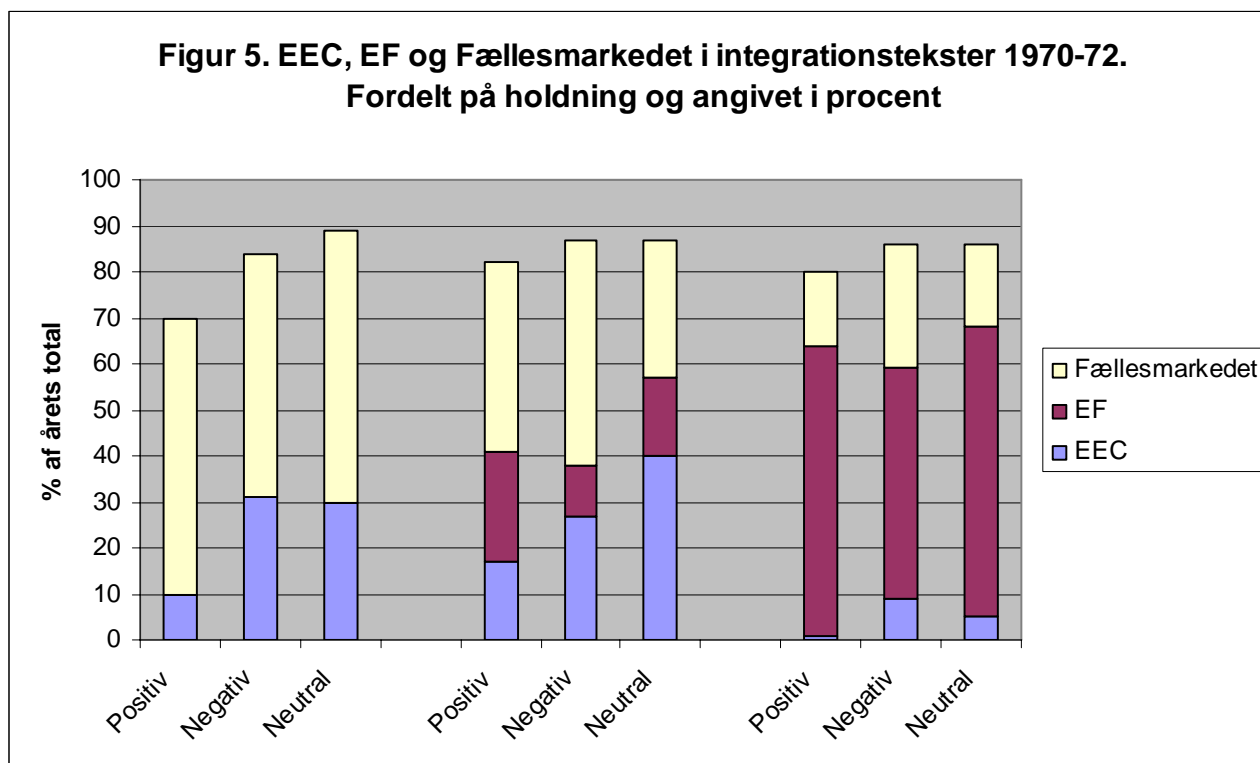
¹⁴⁴ Igen henvises der til yderligere figurer i bilag 4 på vedlagte cd-rom.

'Romunionen' i mange tekster. Omvendt er tilhængerne overrepræsenterede i brugen af 'EF', 'Fællesskabet', 'Det europæiske Fællesskab', 'De europæiske Fællesskaber' og 'Det europæiske Fællesmarked', men hvor der kan tales om egentlige modstanderudtryk, så gør det samme sig ikke gældende for tilhængerne. Modstanderne brugte de nævnte udtryk mindre, men der er intet der tyder på, at de simpelthen ikke *ville* bruge dem.

Figur 4. Betegnelser for EF i integrationstekster 1957-60 og 1961-72. Fordelt på holdning og angivet i %

Endelig er det vigtigt ikke at overdrive enigheden om de neutrale begreber. Figur 5 viser fordelingen af de tre mest brugte begreber 1970-72 og her viser der sig markante forskelle.

Note: For klarhedens skyld er kun de tre mest brugte betegnelser med i denne figur, og derfor er den samlede andel mindre end 100 %.

'EEC' blev i perioden 1961-72 som helhed brugt mest i negative og neutrale tekster, og den udvikling forstærkes op til afstemningen. Bortset fra 1971 blev betegnelsen brugt lidt mere i negative end i neutrale tekster, og den meget store andel det år skyldtes bl.a. LO. Det var især deres bog *Danmark og EEC* og en række artikler i *Løn og Virke*, der trak procenten op. Derfor kan 'EEC' ikke karakteriseres som et modstanderbegreb på linje med 'Romunionen', men på den anden side brugte tilhængerne det alle tre år – og i perioden som helhed – betydeligt mindre, og i særdeleshed er det bemærkelsesværdigt, at 'EEC' så godt som slet ikke optræder i positive tekster fra 1972. Omvendt blev 'EF' hurtigere og i højere grad tilhængerens foretrukne betegnelse. For alle tre grupper tekster sker der på de tre år et meget markant skifte i begrebsbrugen, hvor 'EF' fra slet ikke at være registreret i 1970 bliver den mest udbredte betegnelse i 1972, og det er som nævnt en udvikling, der fortsætter efter afstemningen, hvor både 'EEC' og 'Fællesmarkedet' stort set forsvinder ud af sprogbroen. Det er imidlertid åbenbart, at skiftet sker betydeligt langsommere i de

negative tekster, hvor *både* 'EEC' og 'Fællesmarkedet' i 1971 udgør en større del end i de to øvrige grupper. Så sent som i december 1971 blev de socialdemokratiske modstandere organiseret som Komiteen af Socialdemokrater mod *EEC*.¹⁴⁵ (min fremhævelse, hm)

Det vil være en overdrivelse at slå fast, at modstandere og tilhængere talte med hver sit sprog i EF-debatten. Særligt efter 1972 blev EF den helt dominerende betegnelse for alle debattører, men også i tiden fra dansk medlemskab først blev overvejet i 1957 til det blev en realitet i 1972 var der forskellige begreber, der blev opfattet som relativt neutrale og derfor kunne fungere som en fælles grundlag for diskussionen. I første omgang drejede det sig om 'De Seks' og 'Fællesmarkedet', og da anvendelsen af 'De seks' svandt ind fortsatte 'Fællesmarkedet' med at være den dominerende betydning op gennem 1960'erne. På den anden side er der heller ingen tvivl om, at de forskellige holdninger til EF og dansk medlemskab også kom til udtryk i begrebsbrugen. 'Romunionen', 'Unionen' og 'EEC' var klart mere udbredte i negative tekster, mens positive tekster oftere brugte begrebet 'Fællesskabet' og hurtigere tog den officielle betegnelse 'EF' til sig, da den blev introduceret i juni 1971.

Tendenser i modstandere og tilhængeres begrebsbrug

De begreber, som tilhængerne brugte relativt meget, var dels de officielle betegnelser, dels kortere versioner afledt af dem som 'Fællesskabet' og 'Fællesskaberne'. Eftersom modstanderne i højere grad brugte deres egne betegnelser – eller i mindre grad accepterede de officielle – er det værd at undersøge, hvilke associationer deres alternativer gav. Det drejer sig om 'Romunionen', 'EEC' og endelig 'Neuropa', der blev brugt for lidt til at retfærdiggøre statistisk behandling.

'Romunionen' kan umiddelbart virke som en neutral betegnelse med udgangspunkt i Romtraktatens præambel og underskrivelsessted, men begrebet rummede negative associationer. Thorsten Borring Olesen og Johnny Laursen har peget på, at det blev brugt flittigt af modstanderne i starten af 1960'erne, og de mener, at det først og fremmest spillede på de historiske konflikter mellem Danmark og det hellige Romerske Rige under Karl den Store.¹⁴⁶ Den fortolkning synes imidlertid for snæver, bl.a. fordi det langt fra altid blev forklaret, hvilke historiske associationer begrebet dækkede over. 'Union' antydede i sig selv, at endemålet måtte være en eller anden form for forbundsstat - et Europas forenede Stater - og 'Rom' var også et værdiladet begreb. Det skabte

¹⁴⁵ Anette Berentzen 1994: *Socialdemokratiets EF-debat 1971-72*, Odense Universitet: Center for Historie, upubliceret speciale, side 45-46 redegør for dannelsen af komiteen, men hæfter sig ikke ved navnet.

¹⁴⁶ Thorsten Borring Olesen og Johnny Laursen 1994: "Det europæiske markedsskisma 1960-72" i Tom Swienty (red) *Danmark i Europa 1945-93*, København: Munksgaard, side 93-160, her side 135.

associationer både til det oprindelige Romerrige, til det tysk-romerske kejserrige, til pavedømmet og til katolicismen. Selvom det sjældent blev forklaret eksplicit, så findes der enkelte eksempler på, hvad det var for en forståelse af Roms historiske indflydelse, der blev hentydet til. I et indlæg fra 1952 konstaterede Arne Sørensen, der senere blev en varm fortaler for dansk indmeldelse i EF, at de stærkeste tilhængere af integration var de lande, der havde været "under Roms indflydelse i alle dets varianter: Det gamle Rom, Pavens Rom, de gamle kejserdømmer af fransk og tysk variation, de moderne diktater. Mentaliteten fra Cæsars og Augustus' dage lige op til pavens og Mussolinis og Adenauers dage er den samme..."¹⁴⁷ V. Dalsgaard Billev vurderede ud fra en tilsvarende opfattelse, at Romunionen var en *mere* dækkende betegnelse end tilhængernes 'Fællesmarkedet':

"For det første er dennes traktat underskrevet i Rom og hedder romtraktaten. Endvidere er dens mål, som det fremgår af den og senere overenskomster, ikke kun dannelsen af et fællesmarked, men af en europæisk stat eller et statsforbund."¹⁴⁸

Omvendt blev begrebet i flere omgange kritiseret af tilhængerne, ikke mindst af Poul Nyboe Andersen, der under Folketingets markedsdebat i december 1971 beklagede, at traktaten ikke var blevet underskrevet i Bruxelles eller Luxembourg, for "så ville det ikke have været med de undertoner af pavedømme og sort katolicisme og romerret osv. som man nu lægger ind i det, forbi man kan bruge udtrykket Romunionen og Romtraktaten."¹⁴⁹ Begrebet vakte stort set de samme associationer hos tilhængere og modstandere, selvom der på ingen måde var enighed om, hvorvidt det passede på EF.

Det er en ironisk pointe, at modstanderne umiddelbart efter vedtagelsen af Romtraktaten kritiserede betegnelsen 'Fællesmarkedet', men at det op til afstemningen var dem der fastholdt brugen af den, samtidigt med at de i enkelte tilfælde kritiserede indførelsen af 'EF'.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Arne Sørensen 1952: *Fra Hollywood til Akropolis*, København: Samlerens Forlag, side 154-56, citat side 155. Det var naturligvis synspunkter, som han senere fik revet i næsen af modstanderne. Se f.eks. Knud Christensen 1963: "Europa er ikke nok" i *Information* 27/3 1963.

¹⁴⁸ V. Dalsgaard Billev 1962: "Hedder det Fællesmarked eller Rom-union?" i *8 oplysningsbreve*, København: Oplysningsfonden om Danmark og Rom-unionen, nr. 1, side 2. Se også Johannes Rosendal 1958: "Danmark og Romunionen" i *Dansk Udsyn*, 38. årg. side 95-117, her side 96 og Enrico Bjerre 1971: "Er Danmarks tusindårige historie slut?" i *Højskolebladet*, 97. årg. side 34.

¹⁴⁹ P. Nyboe Andersen 1971: "Debattens anden omgang" i *Sådan sagde de om Danmark og EF. Fuldstændig gengivelse af folketingets markedsdebat den 16. december 1971*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 222-28, her side 224. Uddybes i 1972 i *Danmarks vej - Ja til EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 21-22. Se også debatten i *Højskolebladet*: Wilhelm Nielsen 1972: "'En ren tilfældighed'" i 97. årg., side 36-38 og svaret af P. Nyboe Andersen: "Dansk folkelighed og EF" side 84-85.

¹⁵⁰ F.eks. Ebba Thorstenson 1971: "Hvad med TV, og hvad med EEC" i *Frit Danmark* 30. årg. nr. 6, side 19. Rasmus Pedersen 1972: "Beslutningsprocessen i EC" *Her og Nu* 4. årg. nr. 1, side 28-32 kommenterede side 28 det tilsvarende engelske skifte fra EEC til EC, som efter hans opfattelse afslørede, at modstanderne hele tiden havde haft ret i, at målet var en politisk union.

Selvom 'Rom-unionen' ikke var en neutral betegnelse, kunne den trods alt benyttes af både tilhængere og modstandere. Det samme kan ikke siges om 'Neuropa', som helt entydigt er en modstanderbetegnelse. Den citeres enkelte gange af tilhængere, men bortset fra ét eksempel i materialet bruges det *aldrig* i en positiv eller for den sags skyld i en neutral tekst som betegnelse for EF.¹⁵¹ I en række tilfælde bruges 'Neuropa' direkte som synonym for EF, mens betegnelsen i andre tilfælde bruges som betegnelse for Hitlers planer om en *Neuordnung Europas*, hvorefter EF mere eller mindre eksplicit karakteriseres som en videreførelse af Hitlers projekt. Begrebets oprindelse er uklar, men det er i hvert fald betydeligt ældre end den Bo Bojesen karikaturtegning fra 1962, som Karl Christian Lammers har sporet det tilbage til.¹⁵² Det optræder første gang i mit materiale i en anmeldelse fra 1950 af Frode Jakobsens bog *Europabevægelse og Europaråd* i *Højskolebladet*, hvor det slås fast, at der i de nordiske lande er "ringe interesse og stor uvidenhed med hensyn til sagen, og at den tale om 'Neuropa' vi for ikke længe siden hørte, har gjort den skade..."¹⁵³ Her hentyder begrebet utvivlsomt til Hitlers planer, men hvorvidt begrebet rent faktisk kan spores tilbage til besættelsestiden er et åbent spørgsmål. Anvendelsen her tyder i hvert fald på, at det måtte være læseren bekendt. I materialet bruges betegnelsen oftest, men ikke udelukkende, af kommunister – eller tidligere kommunister som Aksel Larsen – med erfaringer fra besættelsen.¹⁵⁴

Den stigende udbredelse af 'EEC' op gennem ansøgningsperioden er meget interessant. Der synes at have været behov for en brugbar forkortelse, men det kan undre, at den tilsvarende danske forkortelse 'EØF' ingen rolle spillede, selvom den lå lige for. 'EEC' var en engelsk forkortelse, og eftersom dansk medlemskab hele tiden forudsatte britisk, blev den britiske holdning fulgt tæt i den danske debat. Det kan dog ikke i sig selv forklare udbredelsen af 'EEC', for betegnelsen dukkede langt fra kun op i tekster, der beskæftigede sig med Storbritannien. En forklaring på i hvert fald modstandernes relativt større brug af 'EEC' kan være, at en udenlandsk forkortelse både udtrykte og forstærkede opfattelsen af, at EF var noget fundamentalt fremmed. Den samme effekt kunne 'CEE' have haft, og der kan argumenteres for, at 'EWG' ville have været endnu mere effektivt, fordi det samtidigt ville fremhæve Vesttysklands medlemskab. Det er næppe muligt at give en entydig forklaring på 'EEC's store udbredelse, men det var tydeligvis et mere oplagt valg for modstandere end for tilhængere.

¹⁵¹ Eneste undtagelse er Peter Stokholm 1965: "Europa i dag" i *Kristeligt Dagblad*, 7/7 1965, hvor de drivende kræfter i EF omtales som 'neuropæere' uden at der tages afstand fra dem.

¹⁵² Karl Christian Lammers 2005: *Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter?* København: Schønberg, side 139.

¹⁵³ "Europa" i *Højskolebladet* 1950, 75. årg. side 325

¹⁵⁴ I afstemningskampagnen tydeligst i H.E. Sørensen (red) 1972: *Klart nej til Fællesmarkedet*, Skærbæk: Melbyhus, hvor Hans Scherfigs artikel simpelthen hed "Neuropa".

Mens modstanderudtrykkene bevidst valgte ikke-officielle betegnelser for EF, så lagde tilhængerne sig forholdsvis tæt op den officielle begrebsbrug. Før EF blev introduceret var 'Fællesskabet' – og senere 'Fællesskaberne' – som sagt de korte betegnelser, der mest direkte var afledt af EF's navn, ligesom EF i sine egne dokumenter typisk omtalte sig selv som 'Fællesskabet'.¹⁵⁵ En forklaring på tilhængerens større brug af disse udtryk er derfor, at de følte større loyalitet over for institutionen og dens selvopfattelse end modstanderne.

Danmark og Europa

Spørgsmålet om dansk deltagelse i europæisk integration og særligt i EF rummede mange facetter, men forskellige opfattelser af Danmarks placering i eller forhold til Europa var utvivlsomt en af årsagerne til uenigheden. Det handlede ikke kun om opfattelsen af det fremmede (Europa) men også om opfattelsen af selvet (Danmark). Det skal her undersøges om, og i givet fald hvordan, det kom til udtryk i begrebsbruget.

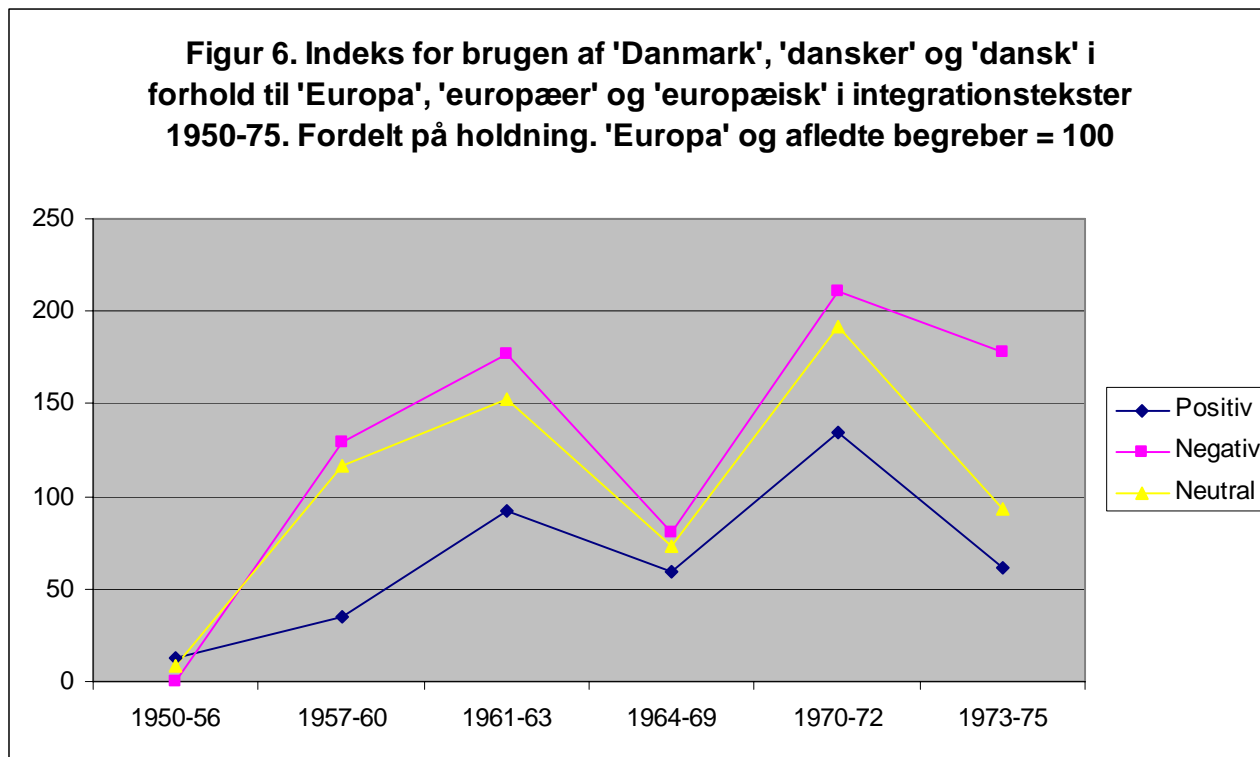
En første indikator må være, hvor meget de forskellige teksttyper overhovedet talte om henholdsvis Danmark og Europa. En umiddelbar hypotese er, at i hvert fald den nationalt motiverede modstand havde tendens til at tale relativt mere om Danmark, danskere og ting der er danske end tilhængerne. I figur 6 sættes bruget af de to begrebsgrupper op over for hinanden.

To tendenser er tydelige: For det første afhang "styrkeforholdet" mellem 'Danmark' og afledte begreber på den ene side og 'Europa' og afledte begreber på den anden side af, hvor aktuel dansk stillingtagen til europæisk samarbejde var. I de perioder, hvor dansk medlemskab af EF stod direkte på dagsordenen - dvs. 1961-63 og 1970-72¹⁵⁶ - blev 'Danmark' og afledte begreber brugt forholdsmæssigt mere end under debatten om frihandelsområderne 1957-60, i mellemprioriteten 1964-69 og igen i de første års medlemskab. Interessant nok blev 'Europa' og afledte begreber brugt *meget* mere end 'Danmark' og afledte begreber før vedtagelsen af Rom-traktaten, hvilket indikerer, at muligt dansk medlemskab ikke spillede nogen rolle i den tidlige omtale af Kul- og Stålfællesskabet og den fejlslagne Europahær. For det andet bekræftes hypotesen om forskelle i modstandere og tilhængerens begrebsbrug. Bortset fra 1970-72 talte tilhængerne perioden igennem mere om Europa end om Danmark, mens modstanderne hele tiden brugte 'Danmark' og afledte begreber mest. I de to tilspidsede situationer talte de dobbelt så meget om Danmark som om

¹⁵⁵ Se f.eks. *Foreløbige retningslinier for et socialpolitisk program i fællesskabet*, København: Udenrigsministeriets Markedssekretariats Information, udgivet af EF 1971.

¹⁵⁶ Jeg ser her bort fra 1967, fordi ansøgningen så hurtigt blev afvist.

Europa, og ”normaliseringen” af begrebsbrugen 1973-75 var ikke nær så udtalt som i positive og neutrale tekster.

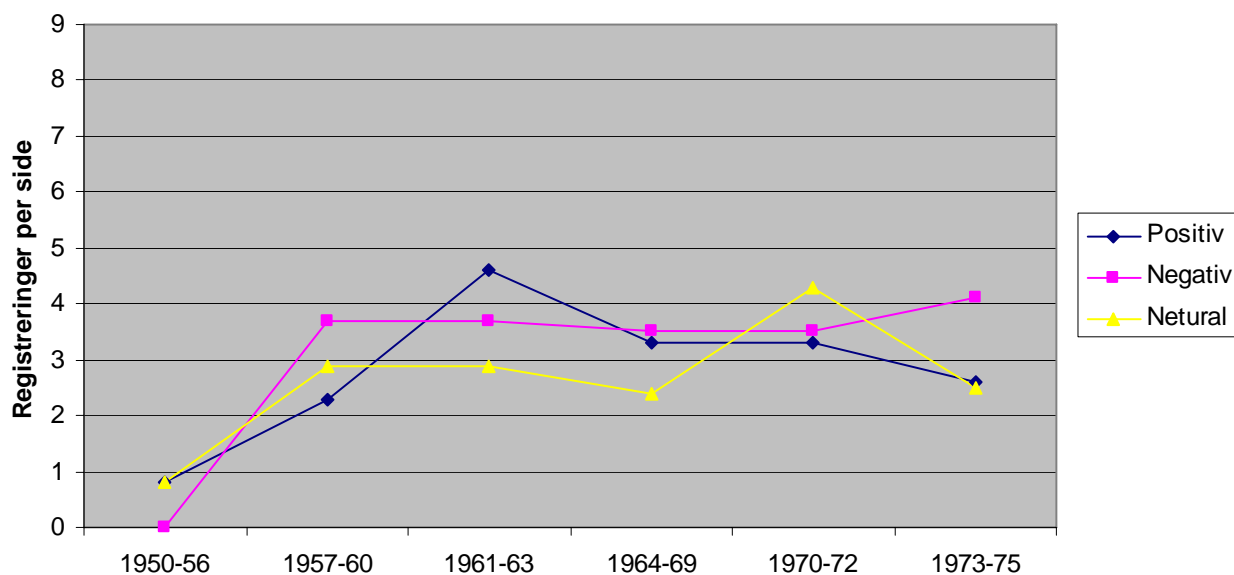

Note: Sammensætninger som 'Europahær' indgår i statistikken, mens andre begrebsformer (f.eks. 'danskhed' og 'europæisering') ikke er med. Til gengæld omfatter tabellen de eksempler på 'europæisk' der indgår i 'Det europæiske Fællesmarked', 'Det europæiske økonomiske Fællesskab', 'Det europæiske Fællesskab' og 'De europæiske Fællesskaber'. Brugen af 'Europa' i 'Europas forenede Stater' registreres tilsvarende under kategorien Europa.

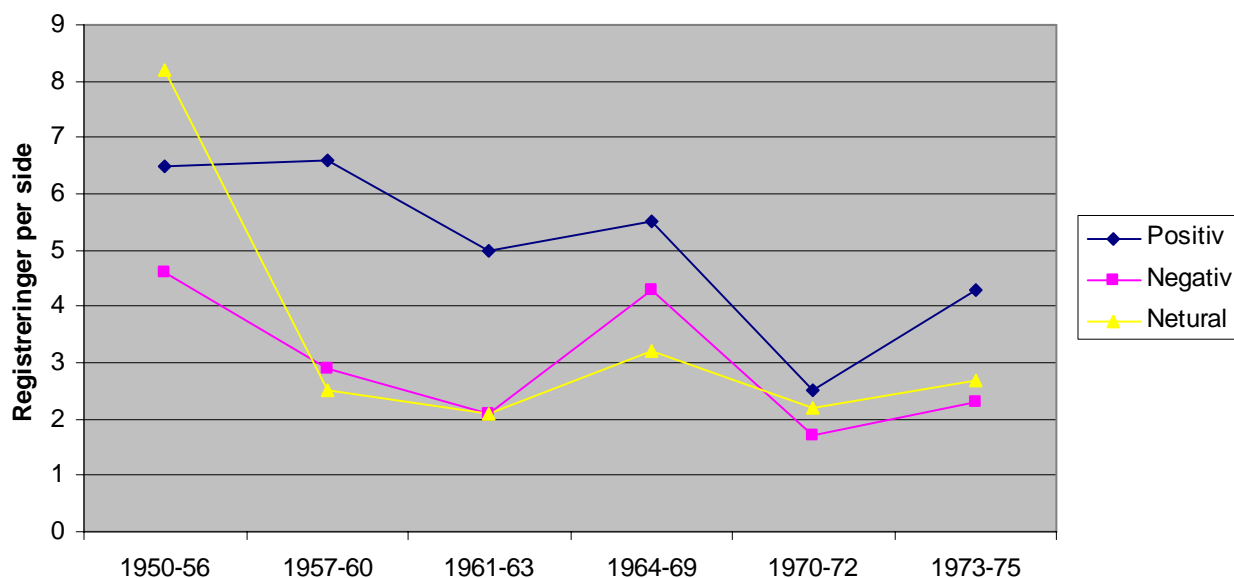
Spørgsmålet er så, om det skyldtes, at modstanderne talte mindre om Europa eller mere om Danmark. Eftersom materialet ikke er digitaliseret er det ikke muligt at sætte tallene i forhold til det samlede antal ord i teksterne, og jeg har af praktiske årsager heller ikke forsøgt at opgøre materialet i normalsider.¹⁵⁷ Figur 7 og 8 skal derfor ikke bare tages med et, men adskillige gran salt:

¹⁵⁷ Optællingen bygger på eksisterende sidetal i bøger og tidsskrifter, mens avisartikler opgøres efter, hvor mange A4-ark kopien fylder. Alle påbegyndte sider tæller med, uanset hvor lidt, der står på dem. Der er naturligvis variationer fra tekst til tekst, men hovedreglen er, at 1 side i en bog rummer mindre tekst end en side i et tidsskrift, som igen rummer mindre tekst end en mikrofilmsudskrift fra en avis. Sammenligninger mellem genrerne er derfor helt umulige, mens det giver mening at sammenligne tekster med forskellige holdninger, fordi sammensætningen af genrer minder meget om hinanden. Billedet kompliceres yderligere for perioden 1973-75, hvor materialet er anderledes sammensat.

Figur 7. 'Danmark', 'danser' og 'dansk' per side i integrationstekster 1950-75. Fordelt på holdning

Figur 8. 'Europa', 'europæer' og 'europæisk' per side i integrationstekster 1950-75. Fordelt på holdning

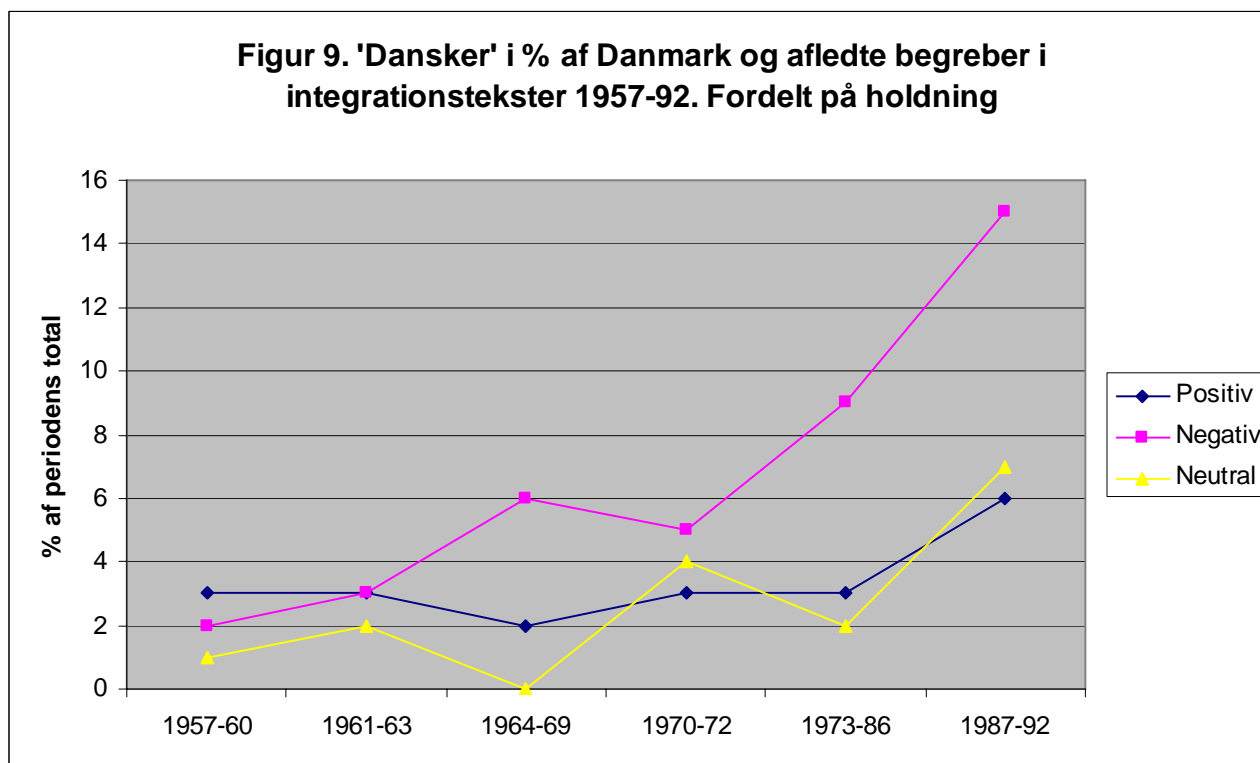
Når de mange usikkerheder i opgørelsen og de store udsving i den øvrige begrebsbrug tages i betragtning, må stabiliteten i modstandernes brug af 'Danmark' og afledte begreber siges at være overraskende, og selvom de positive tekster viser større udsving, er der generelt ikke den store

forskel mellem positive og negative tekster. Det er desuden interessant, at modstanderne tilsyneladende brugte 'Danmark' mv. mere efter at medlemskabet blev en realitet, mens tilhængerne brugte dem mindre.¹⁵⁸

Forskellene i brugen af 'Europa' og afledte begreber er meget klarere. Tilhængerne brugte dem betydeligt mere i alle perioder, om end med en faldende tendens over tid og et klart lavpunkt op til folkeafstemningen, hvor forskellen mellem tilhængere og modstandere var mindst. 1973-75 viser både modstandere og tilhængeres begrebsbrug en stigende tendens, men udviklingen var mest markant hos tilhængerne.

Ud fra en kvantitativ tilgang synes modstanderne ikke at være mere nationale i deres sprogbrug end tilhængerne, for begge parter brugte 'Danmark' og afledte begreber noget lunde lige meget. Den klare forskel i figur 6 må derfor primært tilskrives, at de ikke var nær så "europæiske", idet de brugte 'Europa' mv. meget mindre end tilhængerne.

Billedet nuanceres yderligere, når der fokuseres på den andel af den samlede begrebsbrug, som navneordene 'dansker' og 'europæer' udgjorde.¹⁵⁹ Det fremgår af figur 9¹⁶⁰ og 10 nedenunder.

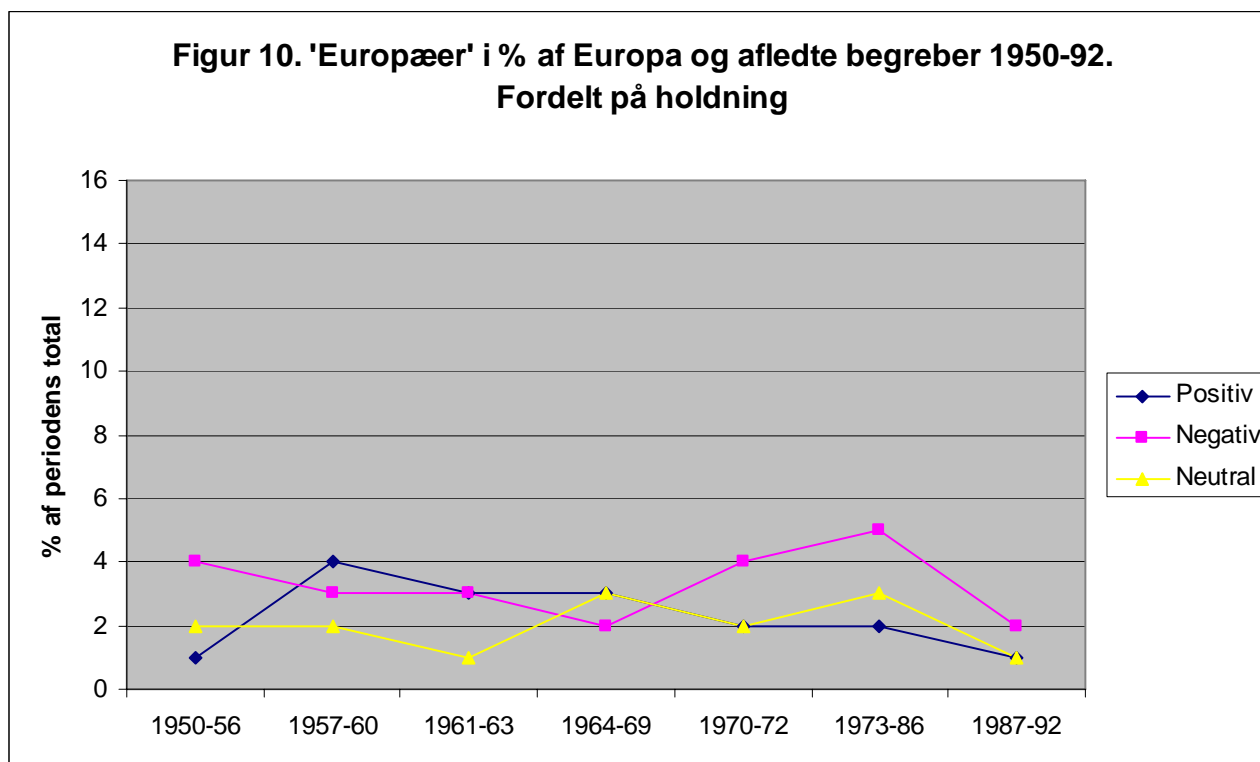

¹⁵⁸ Den ændrede sammensætning af materialet giver en vis usikkerhed, men det kan ikke forklare de modsatte tendenser.

¹⁵⁹ Af den øvrige begrebsbrug udgjorde navneord og tillægsord ca. halvdelen hver. For nærmere detaljer henvises til bilag 6 på vedlagte cd-rom.

¹⁶⁰ Som vist ovenfor bruges Danmark og afledte begreber kun lidt i integrationsteksterne før 1957. Tallene er så små, at det er meningsløst at medtage dem i denne figur.

**Figur 10. 'Europæer' i % af Europa og afledte begreber 1950-92.
Fordelt på holdning**

To tendenser er vigtige. I såvel positive som negative tekster udgør 'europæer' kun en lille del af den samlede brug af 'Europa' og afledte begreber, selvom der er en langsigtet tendens til at tilhængerne bruger navneordsformen mindre og modstanderne mere. Frem til 1972 udgjorde 'danser' en tilsvarende andel af begrebsbrugen, hvilket er overraskende. I en tidligere undersøgelse har jeg beskæftiget mig med europæernes opfattelse af Amerika i slutningen af 1700-tallet, og her var det meget tydeligt, at navneordet 'amerikaner' blev langt mere udbredt, efter den amerikanske revolution i 1776, hvor begrebet kunne forbindes med en stat, dvs. med USA. På den baggrund havde jeg forventet, at 'danser' udgjorde en markant større del af begrebsbrugen end 'europæer', men det var altså ikke tilfældet.¹⁶¹ En mulig forklaring kan være perspektivet: teksterne i denne undersøgelse ser på Danmark indefra, mens teksterne i den forrige undersøgelse så på Amerika udefra, og det gør det mindre nødvendigt at præcisere, at det er "os danskere" det handler om. Det kan også spille en rolle, at aktøren i forhold til EF ikke var danskerne, men derimod regeringen og dermed staten Danmark.

¹⁶¹ Se Henrik Madsen 2003: *Fra den nye verden til USA. En undersøgelse af europæisk identitet som den kommer til udtryk i europæernes Amerikadiskurs 1750-1800*, upubliceret konferensspeciale, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, side 67-68.

Udviklingen over tid synes på den anden side at vise, at 'dansker' blev mere dominerende løbet af undersøgelsesperioden, og at denne udvikling forstærkedes i tiden efter medlemskab. De 16 % som modstanderne nåede op på 1987-92, må ses på baggrund af et forholdsvis lille kildemateriale, men den samme tendens kan ses i de to øvrige materialegrupper, som omfatter et stort antal artikler. Det kunne tyde på, at det nationale over tid i stigende grad er blevet forbundet med 'danskerne' som individer eller borgere frem for med, hvad der er dansk. Efter 1963 brugte modstanderne udtrykket betydeligt mere end tilhængerne,¹⁶² der lå stabilt omkring 3 % indtil perioden 1987-92, hvor både de positive og de neutrale tekster viste en tydelig stigende tendens. Resultatet ville være endnu mere interessant, hvis den samme tendens har gjort sig gældende i det danske sprog i almindelighed. Fordelingen af begreberne i velfærdsteksterne kunne tyde på det – se bilag 6 på vedlagte cd-rom – men efter 1973 er materialet for beskedent til at drage håndfaste konklusioner.

Integrationsteksternes brug af tillægsordene 'dansk' og 'europæisk'

En sidste indgangsvinkel til integrationsdebattens opfattelse af forholdet mellem Danmark og Europa er at fokusere på, hvad der rent faktisk betegnes som henholdsvis dansk og europæisk i materialet. Det betyder helt konkret, at jeg har registreret hver gang en tekst har brugt udtryk som 'dansk landbrug' eller 'europæisk samarbejde'. Jeg har her valgt kun at medtage oversigter over de tyve hyppigst registrerede begreber, men der findes der mere detaljerede oversigter i bilag 7 på vedlagte cd-rom.

Som mange af de øvrige statistiske resultater gør tabel 1 det på den ene side klart, at modstandere og tilhængere ikke havde fundamentalt forskellig sprogbrug i forhold til europæisk integration, men at der på anden side var interessante tendenser i begrebsbrugen. Det er værd at bemærke, at modstanderne talte ligeså meget om 'dansk landbrug' som tilhængerne, og at begge parter brugte begrebet betydeligt mindre 1970-72 end under den første ansøgningsrunde.¹⁶³ Til gengæld brugte tilhængerne andre betegnelser som 'dansk erhvervsliv', 'dansk landbrugseksport' og 'danske virksomheder' mere end modstanderne. Det indikerer, at tilhængerne i højere grad end modstanderne forbandt Danmark med dets økonomi.

¹⁶² Det skal bemærkes at materialet 1964-69 er forholdsvis begrænset, og at det meget kraftige udsving i 'danskers' andel af begrebsbrugen i de negative tekster skyldes Jørgen Kristensen 1967: "Kongeherredet Danmark?" i *Kristeligt Dagblad*, 24/5. Fjernes den glattes kurven ud.

¹⁶³ Se bilag 7 på vedlagte cd-rom, specielt arket "Integration 4."

Tabel 1. Begreber, der betegnes som danske, i integrationstekster 1950-72. Fordelt på holdning

Navneord:	Antal registreringer:			
	positiv	negativ	neutral	I alt
medlemskab	200	87	84	371
landbrug	120	121	112	353
tilslutning	148	86	107	341
industri	32	63	152	247
side	110	31	85	226
regering	63	64	55	182
folk	47	92	33	172
erhvervsliv	69	22	54	145
arbejdere	51	53	35	139
indtræden	74	32	24	130
befolkning	43	57	25	125
kultur	48	44	21	113
samfund	59	31	19	109
virksomhed	49	25	30	104
landbrugseksport	43	14	43	100
interesse	56	22	14	92
politik	49	28	15	92
eksport	19	17	44	80
Arbejdsgiverforening	52	1	26	79
lovgivning	27	12	37	76

Note: I alt bruges 'dansk' som tillægsord 3264 gange i positive tekster, 2442 i negative og 2455 i neutrale.

Tilhængerne havde også klar overvægt i brugen af betegnelser, der drejede sig om indmeldelse i EF.¹⁶⁴ De ønskede ikke bare 'dansk medlemskab', 'dansk tilslutning' eller 'dansk indtræden', de italesatte også muligheden langt hyppigere end modstanderne ved at bruge disse udtryk. Det mest karakteristiske modstanderudtryk var 'det danske folk', der blev brugt næsten dobbelt så hyppigt som i de positive tekster. Her kan igen iagttages en interessant udvikling over tid, for hvor modstandere og tilhængere brugte udtrykket næsten lige meget 1957-63, så var det næsten udelukkende modstanderne, der brugte det frem til afstemningen.

Hvad der karakteriseres som europæisk gengives i tabel 2, hvor det igen kun er de tyve mest brugte begreber, der er medtaget. Den mest karakteristiske forskel på tilhængere og modstanderes brug af 'europæisk' blev allerede diskuteret ovenfor: Modstanderne brugte simpelthen udtrykket markant mindre end tilhængerne.

¹⁶⁴ Det skal bemærkes, at der ikke skelnes mellem 'dansk medlemskab' af EF og 'dansk medlemskab' af f.eks. Nordek eller Nato. I langt hovedparten af tilfældene henviser begrebsbrugen dog til EF. Den udbredte brug af 'Dansk Arbejdsgiverforening' skyldes, at udtrykket hyppigt optrådte i *Arbejdsgiveren*.

Tabel 2. Begreber, der betegnes som danske, i integrationstekster 1950-72. Fordelt på holdning

Navneord:	Antal registreringer:			
	positiv	negativ	neutral	I alt
medlemskab	200	87	84	371
landbrug	120	121	112	353
industri	132	63	152	347
tilslutning	148	86	107	341
side	110	31	85	226
regering	63	64	55	182
folk	47	92	33	172
erhvervsliv	69	22	54	145
arbejdere	51	53	35	139
indtræden	74	32	24	130
befolkning	43	57	25	125
kultur	48	44	21	113
samfund	59	31	19	109
virksomhed	49	25	30	104
landbrugseksport	43	14	43	100
interesse	56	22	14	92
politik	49	28	15	92
eksport	19	17	44	80
Arbejdsgiverforening	52	1	26	79
lovgivning	27	12	37	76

Note. I alt er brugen registreret 4228 gange i positive tekster, 1441 i negative og 2373 i neutrale.

Listen er præget af, at teksterne er udvalgt, fordi de omhandler europæisk integration. 'Europæisk samarbejde', de mange betegnelser for EF og udtryk som 'europæisk frihandelsområde' ligger helt i top. På den anden side er der næppe tvivl om, at integrationen i løbet af undersøgelsesperioden påvirkede betydningen af 'Europa' markant. Det kan f.eks. ses ud af *Nudansk ordbogs* 15 forskellige udgaver fra 1953-92. I 1. udg. fra 1953 var kun 'Europa', 'europæer' og 'europæisk' med, men forklaringerne blev gradvis udvidet. I 4. udg. fra 1964 dukkede betegnelsen 'europæisering' op i betydningen at "bibringe europæisk levevis", hvilket i 6. udg. fra 1969 suppleredes med betydningen "udvide til at gælde hele Europa" ligesom betegnelsen 'europæisme' blev defineret som "bestræbelse for nært europæisk samarbejde". I 7. udg. fra 1972 udvidedes definitionen af at 'europæisere' yderligere, idet ordet nu også kunne bruges i betydningen "bringe ind i europæisk samarbejde". Disse definitioner blev fastholdt i senere udgaver, og nye sammensætninger som 'Europadomstolen', 'Europakommissionen', 'Europaparlamentet' og 'Europarådet' kom med i 10. udg. fra 1979. En opgørelse over brugen i materialets velfærdstekster viser, at de samme betegnelser blev karakteriseret som 'europæiske' som i integrationsteksterne.¹⁶⁵

¹⁶⁵ De mest brugte var 'land': 29, 'kultur': 8, 'samarbejde': 7, 'stat': 7. Se i øvrigt bilag 7 på vedlagte cd-rom.

Selvom modstandere og tilhængere karakteriserede de samme begreber som europæiske, så var der også i dette tilfælde relative forskydninger mellem tilhængere og modstandere. Selv når der tages hensyn til det større antal registreringer i positive tekster, bruger tilhængerne 'europæiske lande', 'europæisk samarbejde', 'europæiske markeder', 'europæisk enhed', 'europæisk integration' og ikke mindst 'europæisk løsning' uforholdsmæssigt meget. Italesættelsen af europæisk integration havde en dobbeltfunktion for tilhængerne. På den ene side udtrykte sammensætninger som f.eks. 'europæisk løsning' deres opfattelse af Danmarks markedssituation, og på den anden side var de med til at binde bestemte elementer sammen i diskursen. Det mest karakteristiske navneord for modstanderne er igen 'folk', som de brugte forholdsmæssigt meget. Mens tilhængerne med deres sprogbrug understregede, at samarbejdet foregik mellem 'europæiske lande', så fokuserede modstanderne mere på 'europæiske folk'.¹⁶⁶

Tabel 2 viser de 20 navneord, der hyppigst blev betegnet som 'europæiske' i *hele* materialet. Eftersom registreringerne i de positive tekster udgør over halvdelen af samtlige registreringer er figuren især repræsentativ for tilhængerens brug. Bortset fra 'europæisk forsvarsfællesskab' var top-20 i de positive tekster den samme som top-20 i det samlede materiale. Top-20 i de negative tekster rummer derimod fire navneord, som ikke er med på den samlede liste, nemlig 'europæisk bevægelse', 'europæisk forbundsstat', 'europæisk stormagt' og 'Den europæiske Union' som betegnelse for EF.¹⁶⁷ Disse begreber er karakteristiske, fordi de viser, at modstanderne i langt højere grad end tilhængerne forbandt europæisk integration med unionsdannelse og en udvikling mod en forbundsstat, især når det ses på baggrund af tilhængerens hyppigere brug af 'samarbejde' og 'land', der understregede de mellemstatslige aspekter af integrationen.

Velfærdsbegreber i integrationsteksterne

Som diskuteret i forskningsoversigten har flere forfattere fremhævet, at velfærdsstaten spillede en vigtig rolle i den danske Europa-debat. Efter at have undersøgt konkrete henvisninger påpegede jeg, at inddragelsen af velfærdsstaten i debatten tilsyneladende ikke omfattede brugen af selve begrebet 'velfærdsstat' – eller 'velfærdssamfund' for den sags skyld – og det bekræftes af min kvantitative analyse. I det udvalgte kildemateriale om europæisk integration, hvor alene udtrykket 'dansk landbrug' optræder 353 gange nævnes 'velfærdsstat' 58 gange og 'velfærdssamfund' 10. De blev

¹⁶⁶ Mange af registreringerne skyldes henvisninger til omtalen af en "stadig tættere sammenslutning mellem de europæiske folk" i Romtraktatens præambel.

¹⁶⁷ I de positive tekster henholdsvis nr. 46, 50, 35 og 72.

brugt hyppigst 1957-58 og 1961, hvor velfærdsdebatten var på sit højeste, og forsvandt stort set ud af undersøgelsen op til folkeafstemningen i 1972.¹⁶⁸

Pga. de meget små tal er det risikabelt at drage drastiske konklusioner om tendenser i henholdsvis modstandere og tilhængeres begrebsbrug. Det ligger dog fast, at 'velfærdsstat' før 1960 slet ikke blev brugt i negative tekster, kun lidt i neutrale – 3 ud af 29 registreringer – og derfor hovedsagligt i positive. I ansøgningsperioden 1961-72 var fordelingen mere blandet – 6 i neutrale tekster, 9 i negative og 24 i positive – men stadig med tendens til, at det især var tilhængerne, der brugte udtrykket. Efter 1960 var begrebsbrugen fordelt på langt flere tekster, og der var i mindre grad tale om en egentlig diskussion af velfærdsstaten som sådan.

Det er i øvrigt interessant, at to af de mest markante tekster af Henning Fenger og Jørgen Schleimann udtrykte stærk skepsis over for velfærdsstatens kulturelle værdi, samtidigt med at de støttede dansk medlemskab af EF.¹⁶⁹ Derudover er det bemærkelsesværdigt, at socialdemokrater og medlemmer af fagbevægelsen bortset fra Schleimann, hvis holdning til velfærdsstaten var usædvanlig i partiet, slet ikke brugte udtrykket i deres overvejelser om EF før 1970 og kun anvendte det enkelte gange i selve afstemningskampagnen,¹⁷⁰ selvom Socialdemokratiet som vist i de følgende kapitler identificerede sig stadigt stærkere med velfærdsstaten i perioden, og selvom bevarelse og udbygning af velfærdsstaten ifølge forskningen skulle være selve udgangspunktet for både modstandere og tilhængere af EF i partiet.

I det omfang velfærdsstaten blev inddraget i debatten, var det i form af konkrete elementer som f.eks. folkepension og arbejdsmarked, mens konsekvenserne for velfærdsstaten *som sådan* kun blev diskuteret ganske lidt. Skal inddragelsen eftervises kvantitativt, er det derfor også nødvendigt at fokusere på andre begreber. Den oplagte mulighed er udtrykkene 'socialpolitik' og 'socialpolitisk', som fra starten spillede en rolle i debatten pga. diskussionerne om social harmonisering som følge af Rom-traktaten. I integrationsteksterne optræder de i alt 498 gange 1950-72, dvs. 7 gange så hyppigt som 'velfærdsstat' og 'velfærdssamfund' og desuden hyppigere i samtlige undersøgelsesår.

¹⁶⁸ 'Velfærdsstat' bruges 3 og 4 gange i 1971 og 1972, 'velfærdssamfund' 0 og 4 gange. Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bach 2006: *Hvem sagde Europa?* Århus: Jean Monnet Center, side 74 påpeger side 74, at det blandt socialdemokraterne og i fagbevægelsen kun var Svend Auken, der rent faktisk brugte betegnelsen 'velfærdssamfundet', om det der skulle forsvares. Dette gælder tydeligvis for debatten i sin helhed.

¹⁶⁹ Henning Fenger 1958: "Dansk kultur og de tre verdenshjørner" i *Vindrosen*, 5. årg. side 179-89 og Jørgen Schleimann 1958: "Den tragiske humanisme" i *Perspektiv*, 5. årg. nr. 8, side 87-89. Peter P. Rohde, der i andre sammenhænge havde kritiseret velfærdsstatens påvirkning af kulturen – se kapitel 10 – brugte udtrykket 'velfærdsstaten' i tre artikler fra 1961: "Frihed for Loke" i *Politiken* 18/11 og "Fortielse eller uvidenhed?" i *Information* 29/12 og "Henimod europæisk enhed" i *Vindrosen*, 8. årg. side 617-25.

¹⁷⁰ I positive tekster af Kristian Albertsen 1972: "Lønmodtagerne i EF" i *Berlingske Tidende* 7/7 og Jens Otto Krag 1972: "Før afgørelsen" i *Aarhus Stiftstidende* 1/10. Fra modstanderside af Søren Hess-Christiansen 1970: "Danmark, Fællesmarkedet, Nordek" i *Løn og Virke* 66. årg. side 370-71.

Der er en klar tendens til, at begreberne bruges mest i de perioder, hvor dansk medlemskab af EF var en realistisk mulighed for markedspolitikken, og brugen af udtrykkene toppede i 1972, hvor de blev brugt 0,18 gange per side.¹⁷¹ Fordelingen af begreberne på holdning tyder i øvrigt på, at de i stigende grad blev politiserede, idet de før 1960 især optrådte i neutrale tekster, mens fordelingen op til folkeafstemningen var mere ligelig.¹⁷²

I forhold til brugen af f.eks. 'Danmark' og afledte begreber er der stadig tale om beskedne tal for brugen af udtrykkene 'socialpolitik' og 'socialpolitisk', men i hvert fald tyder de på, at sammenhængen mellem velfærdsdebatten og EF-debatten ikke skal findes på det overordnede ideologiske plan, men derimod på konkrete politikområder, hvor EF's regler stødte sammen med dansk lovgivning.

¹⁷¹ Før 1972 var de højeste værdier 0,12 gang per side i 1959, 0,11 i 1962 og 0,15 per side i 1971. De tidligere nævnte forbehold for sideoptællingen gælder stadig.

¹⁷² 1950-60 var fordelingen som følger: positive tekster 6, negative 8 og neutrale 48. 1961-72 var de tilsvarende tal 173, 137 og 126.

Kapitel 7. Velfærdsdebattens begrebsbrug

Kapitlets opbygning svarer i sine grundtræk til kapitel 6. Efter en indledende præsentation af de synonymmer for velfærdsstat, der optræder i kildematerialet, undersøges udviklingen i begrebsbrugen ud fra en række forskellige perspektiver. For det første sammenlignes brugen af de forskellige begreber over tid, hvor den faldende brug over tid og det mulige skifte fra 'velfærdsstat' til 'velfærdssamfund' er i fokus. For det andet sammenlignes begrebsbrugen hos modstandere og tilhængere velfærdsstaten. Til sidst gennemgås ganske kort den begrænsede brug af 'EF' og dets synonymmer i velfærdsdebatten.

Betegnelser for 'velfærdsstat' i materialet

Efter den myriade af betegnelser, der har præget den danske debat om EF, virker diskussionen om velfærdsstaten overskuelig. Selvom modsætningerne var intense, så var der en langt større konsensus om begrebsbrugen, ligesom der ganske enkelt ikke var så mange betegnelser i spil. 1950-72 har jeg kun fundet fire synonymmer, der både opnåede en vis udbredelse i materialet og som på samme måde som 'velfærdsstaten' omfattede samfundets indretning som helhed:

- 'Velfærdsstat'
- 'Velfærdssamfund'
- 'Velfærdssystem'
- 'Velfærdspolitik'

Dertil kommer:

- 'Velfærdsdemokrati'
- 'Velfærdsmodel'

Disse to begreber er af forskellige årsager ikke blevet behandlet statistisk. 'Velfærdsmodel' bruges først meget sent, idet det først optrådte i en artikel fra 1986.¹⁷³ Derefter fik det en vis udbredelse, men en egentlig statistisk behandling vil falde uden for afhandlingens grænser. 'Velfærdsdemokrati'

¹⁷³ Oluf Lauth 1986: "Velfærdsstatens fata morgana" i *Højskolebladet*, 111. årg. side 596-98, her side 597. Bo Straath 1993: "Den nordiska modellen" i *Nordisk Tidsskrift* 69. årg. side 55-61 har tilsvarende peget på, at begrebet 'den nordiske model' først blev udbredt i 1980'erne. Der synes at være en klar sammenhæng mellem de to begreber, eftersom 'velfærdsmodel' i godt halvdelen af tilfældene karakteriseres med tillægsordene 'nordisk' eller 'skandinavisk'.

blev brugt så tidligt som i 1958,¹⁷⁴ men det opnåede ingen større udbredelse før 1990, hvor Henning Fonsmark gjorde det til standardbetegnelse i *Historien om den danske utopi*.

Derimod fandtes der en række modbegreber, der udsprang af især modstandernes forsøg på at finde en betegnelse, der bedre dækkede det, de opfattede som velfærdsstatens virkelige natur:

Formynderstaten

Udjævningsstaten

Skidtfærdsstat

Velværestat

Barnepigestat

Ufærdsstat

Forsorgsstat

Servicestat

Forsørgelsesstaten

Det er tale om broget skare, hvoraf langt de fleste kun bruges enkelte gange i materialet. Det eneste begreb, der har opnået en vis udbredelse – og som derfor er medtaget i statistikken – er 'formynderstaten', der hurtigt blev Venstre og Konservatives foretrukne skældsord, når velfærdsstaten blev diskuteret.

Et særligt problem er 'velstandsstaten' der optrådte i flere forskellige betydninger. I 1950'erne ønskede de borgerlige politikere at satse på velstand før velfærd, og i den forbindelse formuleredes f.eks. 'velstandsland' som et borgerligt alternativ til velfærdsstaten.¹⁷⁵ Efterhånden som velstanden rent faktisk kom i løbet af 1960'erne overtog tilhængerne i et vist omfang betegnelsen som et synonym for velfærdsstaten eller som et led i dobbeltbetegnelse: "i et velstands- og velfærdssamfund."¹⁷⁶

Velfærdsdebattens begrebsbrug

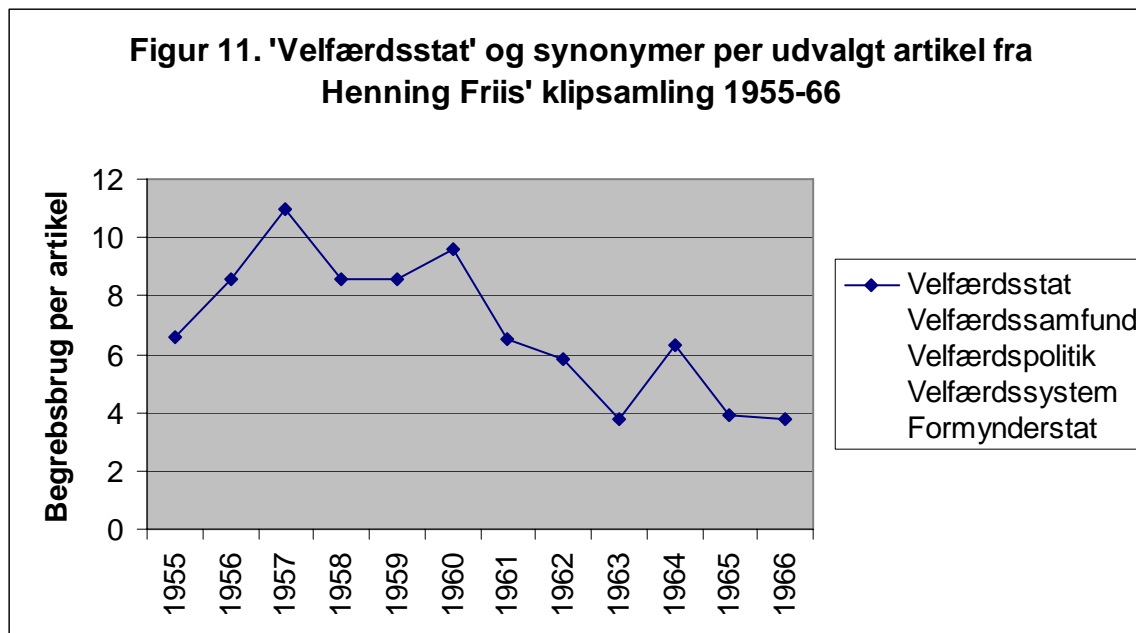
I integrationsteksterne kunne der ikke spores en klar tendens til at begrebet 'EF' og dets synonymer mere eller mindre i løbet af undersøgelsesperioden. Antallet af tekster svingede med medlemskabets aktualitet, men i den enkelte tekst blev betegnelserne brugt nogenlunde lige meget hele perioden

¹⁷⁴ Hans Jørgen Lembourn 1958: "Oprør mod velfærdsstaten" i *Berlingske Tidende* 17/11. Det bruges yderligere 5 gange frem til 1972.

¹⁷⁵ F.eks. Jørgen Jensen 1956: "Velfærdsstat – velstandsland" i *Dagens Nyheder* 15/9.

¹⁷⁶ "Om at have det bedre" leder i *Aktuelt* 22/7 1962.

igennem. I velfærdsdebatten er der derimod en ret klar tendens til, at 'velfærdsstat' og dets synonyme blev brugt mindre over tid. Udviklingen kan belyses med figur 11.

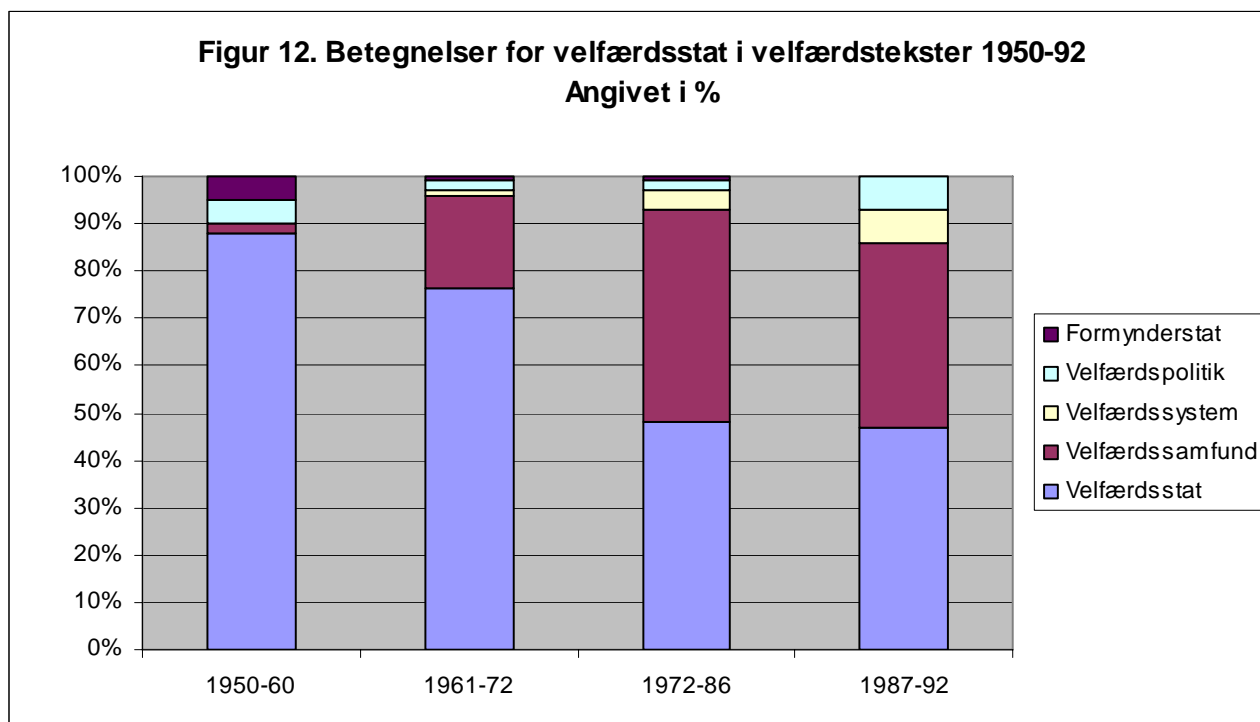

Som diskuteret i kapitel 4 tydede Henning Friis' klipsamling, der i antal artikler toppede i første halvdel af 1960'erne, ikke på, at debatten om velfærdsstaten døde ud efter vedtagelsen af folkepensionen eller omkring 1960. Derimod synes der i begrebsbruget at ske et markant fald fra 1960 til 1961, fra over 8 begrebsregistreringer per artikel til ca. 6. 1963-65 faldt dette yderligere til ca. 4. Selvom velfærdsstaten tilsyneladende blev omtalt i lige så mange eller endnu flere artikler efter 1960, blev udtrykket 'velfærdsstat' og dets synonyme brugt mindre, og det er fristende at se en sammenhæng mellem den voksende konsensus om velfærdsstaten og den mindre brug af begrebet. I den nærmere analyse af den politiske kamp om begrebet i kapitel 9, vil jeg pege på, at Venstre og Konservative netop i starten af 1960'erne opgav et egentligt opgør med velfærdsstaten.

Fordelingen mellem de mest brugte betegnelser for velfærdsstaten fremgår af figur 12 nedenfor.¹⁷⁷ Den viser flere interessante tendenser. For det første er det oplagt, at der er en langt mere entydig begrebsbrug i denne diskussion. 'Velfærdsstat' var det altdominerende begreb i den ophedede diskussion i 1950'erne, og det forblev den klart mest brugte betegnelse i 1960'erne, hvorefter

¹⁷⁷ Som diskuteret i kapitel 4 er kildematerialet til velfærdsdiskussionen forholdsvis tyndt efter midten af 1960'erne. Hvor der i de første to perioder er registreret henholdsvis ca. 2500 og 1250 synonyme for velfærdsstat, så falder antallet til 165 og 96 i de to sidste. Der er derfor god grund til tage forbehold for resultatet, selvom fordelingen mellem 'velfærdsstat' og 'velfærdssamfund' ligger i fin forlængelse af udviklingen midt i 1960'erne. (Se figur 13 nedenfor.)

'velfærdsstat' og 'velfærdssamfund' var ligeværdige betegnelser. Ingen andre betegnelser fik nævneværdig udbredelse, og selv det mest anvendte modbegreb 'formynderstaten' udgjorde kun 5 % af begrebsbrugen 1950-60, hvorefter det stort set forsvandt igen.

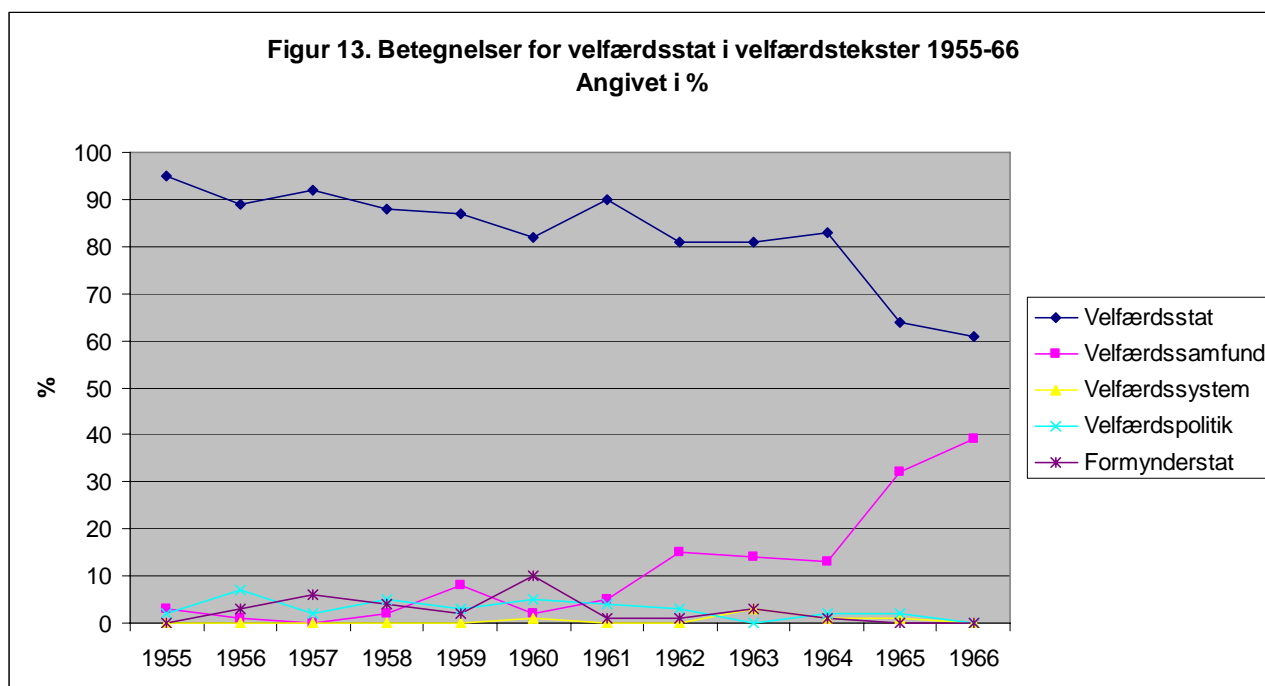
Af opslagsværkerne fremgår det også helt tydeligt, at 'velfærdsstat' var den vigtigste betegnelse. Henning Fonsmark kritiserer i *Historien om den danske utopi*, at 'velfærdssamfund' og ikke 'velfærdsstat' optrådte i *Nye ord i dansk 1955-75* fra 1984. Ingen af dem var med i *Ordbog over det danske Sprog* fra 1952 og 'velfærdsstat' var efter hans opfattelse langt mere udbredt i samfundsdebatten i 1950'erne og 1960'erne end 'velfærdssamfund'.¹⁷⁸ Det er som vist fuldkommen korrekt, men hans valg af opslagsværk er misvisende. Som det fremgår af bilag 1, optrådte 'velfærdsstat' som opslagsord i de fleste leksika fra 1954 og frem, mens 'velfærdssamfund', 'velfærdspolitik', og 'velfærdssystem' ikke var opslagsord i et eneste. Det samme gælder *Nudansk Ordbog*, hvor 'velfærdsstat' defineres fra 2. udg. (1957) og frem, uden at de øvrige begreber nævnes.¹⁷⁹ I lyset af den voksende brug af 'velfærdssamfund' efter 1960, giver det mere mening af påstå, at det er underrepræsenteret i opslagsværkerne.

¹⁷⁸ Henning Fonsmark 1990: *Historien om den danske utopi*, København: Gyldendal, side 168.

¹⁷⁹ I hvert fald ikke til og med 15. udg. fra 1992, som er den sidste jeg har gennemgået.

Begrebet 'velfærdsstat' var ikke bare den dominerende betegnelse for velfærdsstaten, det blev også meget hurtigt den mest brugte anvendelse af grundstammen 'velfærd'. I den første periode bruges udtrykket 'velfærdsstat' mere end dobbelt så mange gange som alle andre betegnelser indeholdende 'velfærd' tilsammen,¹⁸⁰ og selvom det aftog noget i de senere perioder, så var det stadig den mest udbredte brug.

Udviklingen i begrebsbrugen kan følges mere detaljeret i figur 13, der gengiver fordelingen 1955-66, dvs. de år, hvor der var flest tekster begrebsregistreringer.

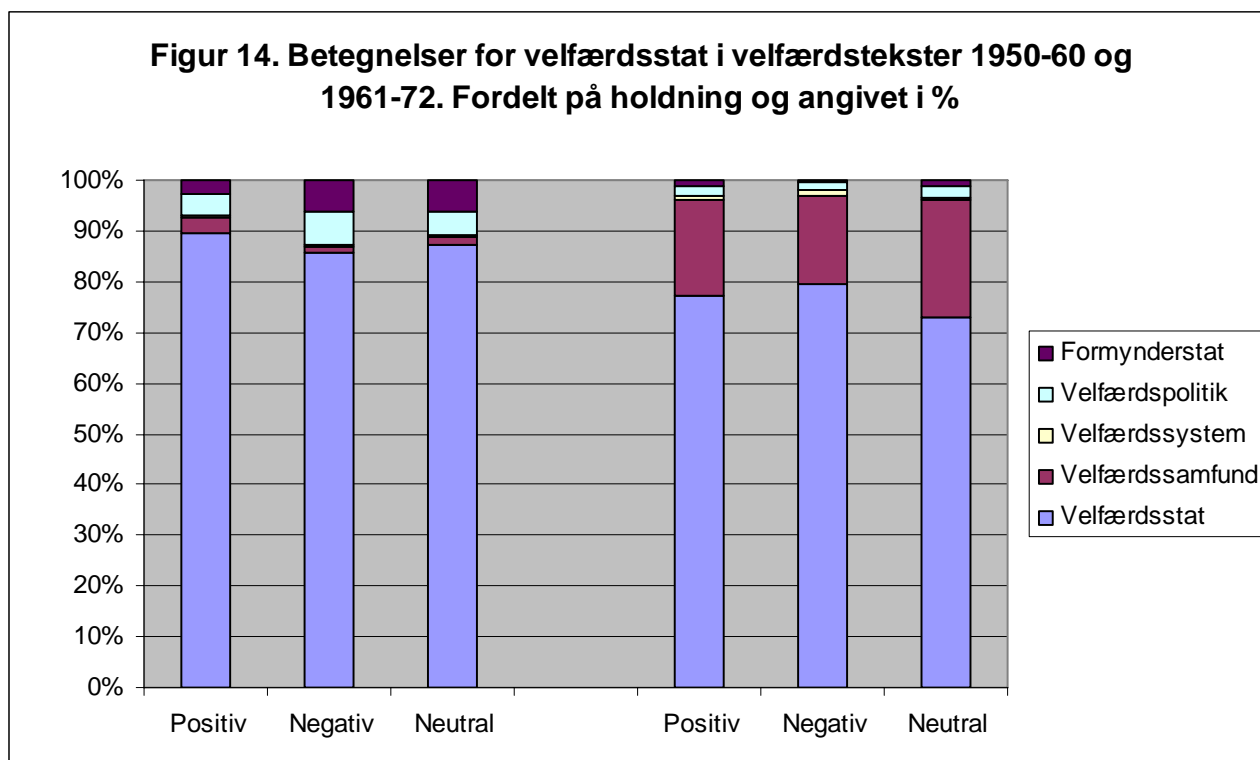

Til og med 1964 udgjorde 'velfærdsstat' konstant over 80 % af begrebsbrugen, og må derfor karakteriseres som helt dominerende. I EF-debatten var det først efter, at dansk medlemskab blev en realitet, at 'EF' opnåede en tilsvarende status. Mens 'velfærdssystem' aldrig fik synderlig udbredelse, så var 'velfærdspolitik' det mest brugte synonym i de første år af debatten. 'Formynderstat' er tidligst registreret i 1956, og det opnåede sin største udbredelse i 1957 og 1960 med henholdsvis 6 og 10 %. Bortset fra perioden 1958-60 udgjorde 'formynderstat' ikke en større andel af begrebsbrugen hos modstanderne end hos tilhængerne. Højdepunktet var 1960, hvor betegnelsen udgjorde 19 % af begrebsbrugen, for derefter stort set at forsvinde. Det kan dog slås fast, at selv i en mere detaljeret opgørelse blev modbegrebet aldrig et ligeværdigt alternativ til

¹⁸⁰ 2334 'velfærdsstat' mod 1004 andre betegnelser. ('Velfærdssamfund' 59, 'velfærdssystem' 8, 'velfærdspolitik' 135, 'velfærd' 476 og sammensætninger med 'velfærd' – f.eks. 'velfærdsteori' – 326.)

'velfærdsstat'. 'Velfærdssamfund' blev kun brugt lidt frem til 1961, hvorefter brugen voksede markant og hurtigt, først til 13-15 % 1962-64, og derefter til 32 og 39 % i 1965 og 1966.

Det sidste element i analysen er figur 14, hvor tilhængere og modstanderes betegnelser for velfærdsstaten fremlægges. I bilag 5 på cd-rom findes detaljerede grafer over brugen af de enkelte begreber 1955-66 fordelt på holdning.

'Velfærdsstat' dominerede stærkt den samlede begrebsbrug, og det går naturligvis igen i denne statistik. Overordnet er det vigtigste træk, at modstandere og tilhængere af velfærdsstaten ikke adskilte sig synderligt i deres begrebsvalg. Forskellene må derfor findes i nuancerne. Modstanderne brugte som nævnt modbegrebet 'formynderstat' oftere end tilhængerne, og det samme gælder 'velfærdspolitik'. I forhold til 'velfærdssamfund' er der en tendens til, at tilhængerne bruger det lidt mere end modstanderne, men forskellen er ikke specielt udtalt.

De største variationer i begrebsbrugen findes faktisk ikke mellem modstandere og tilhængere, men mellem de forskellige genrer. I modsætning til EF-debatten, hvor de samme begreber bruges noget lunde lige meget i alle genrer, er det helt tydeligt, at de fleste klassikere i velfærdsstaten brugte begreberne meget lidt. Det gælder både betænkningmaterialet – folkepension og socialreform – og de teoretisk anlagte værker som Frederik Zeuthens *Videnskab og velfærd i*

økonomisk politik, Erik Hoffmeyer og Erling Olsens indlæg i *Velfærdsstat og velfærdsteori* og Jørgen Henrik Pedersens *Socialpolitisk teori*. Betænkningerne rummede stort set ingen af de registrerede begreber overhovedet, og det samme var tilfældet med debatterne om folkepension og lov om offentlig forsorg i folketinget. Forklaringen skal sandsynligvis søges i det forhold, at 'EF' havde et mere konkret indhold end 'velfærdsstaten', og at begrebet og dets synonymer derfor også var relevante i betænkninger og andre værker, der fokuserede på konkrete sagsforhold som landbrugseksport eller et europæisk arbejdsmarked.

'EF' og andre integrationsbegreber i velfærdsteksterne

Som vist ovenfor spillede begrebet 'velfærdsstat' og dets synonymer ingen betydelig rolle i dansk EF-debat frem til folkeafstemningen i 1972, og brugen af betegnelserne for 'EF' i velfærdsteksterne var endnu mere beskedne, selv når det tages i betragtning, at en betydelig del af velfærdsdebatten udspillede sig før 1957 og dermed før vedtagelsen af Rom-traktaten. 1950-60 blev synonymer for EF brugt i alt 12 gange i velfærdsteksterne; 1961-72 i alt 19 gange.¹⁸¹ Brugen af udtrykket 'Europa' og afledte begreber, der ikke nødvendigvis var forbundet med europæisk integration, men som alligevel kan ses som tegn på, i hvor høj grad velfærdsdiskussionen sættes ind i international ramme, ændrer dog billedet noget. 'Europa' og afledte begreber blev brugt 176 gange i den tidlige periode og 116 gange fra 1961-72. I forhold til integrationsteksterne, hvor 'Europa' og afledte begreber optrådte mere end 'Danmark' og afledte begreber, så var brugen i velfærdsteksterne relativt mindre - forholdet var 1:4 før 1960 og 1:8 efter¹⁸² - men det er ikke overraskende, når det tages i betragtning, at velfærdsdiskussionen ikke *nødvendigvis* havde en europæisk dimension, sådan som det var tilfældet med integrationsdebatten.

Hvor den ringe brug af begreberne 'velfærdsstat' og 'velfærdssamfund' i integrationsdebatten var overraskende på baggrund af den eksisterende forskning, så var fraværet af 'EF' og synonymer i velfærdsdebatten forventelig, idet forholdet til Europa i almindelighed og til 'EF' i særdeleshed slet ikke er omtalt i forskningen om velfærdsstaten som begreb.

¹⁸¹ I hovedparten af tilfældene – i alt 22 ud af de 31 registreringer - var det konkrete udtryk 'Fællesmarkedet', hvilket ikke er overraskende i betragtning af, at hovedparten af velfærdsteksterne var fra tiden frem til midten af 1960'erne.

¹⁸² Det er i øvrigt interessant, at tendensen fra integrationsteksterne til et relativt fald i brugen af 'Europa' og afledte begreber over for 'Danmark' og afledte begreber har en parallel i velfærdsteksterne.

Konklusion

Den statistiske behandling af materialet har på den ene side givet klare resultater, der kan bruges som baggrund for den kvalitative analyse i de følgende kapitler, og på den anden side ført til nye spørgsmål, der kræver uddybende forklaringer.

Når det gælder velfærdsdebatten er resultaterne forholdsvis klare. Begrebet 'velfærdsstaten' blev med det samme helt dominerende, og hverken synonymer eller modbegreber kunne rent kvantitativt hamle op med det. Først fra midten af 1960'erne og frem blev 'velfærdssamfund' et ligeværdigt alternativ uden dog at opnå samme status. Det findes således ikke som opslagsord, hverken i de undersøgte leksika eller i *Nudansk Ordbog* frem til 1992. Der var kun lidt forskel på tilhængere og modstanderes begrebsbrug, så diskussionen blev bortset fra modstandernes større brug af 'formynderstat' 1958-60 stort set ført med de samme begreber. Eftersom tilhængere og modstandere overvejende brugte de samme betegnelser, siger disse ikke i sig selv ret meget om de forskellige opfattelser, som i stedet må fremdrages gennem den kvalitative analyse i kapitel 8-11.

EF-debattens begrebsbrug var mere kompleks. For det første var der flere synonymer i spil, og for det andet opnåede ingen af dem entydig dominans før folkeafstemningen i 1972. Derefter blev betegnelsen 'EF', der så sent som i juni 1971 fik markedssekretariatets blå stempel, den helt dominerende betegnelse, og den tendens blev fastholdt frem til og med Maastricht-afstemningen i 1992. For det andet var der større forskelle i modstandere og tilhængeres begrebsbrug. De mest udbredte – men altså skiftende – udtryk har hele tiden været forholdsvis neutrale og udgjort en stor del af begrebsbrugen i alle tekster. 'Fællesmarkedet' var i perioden som helhed det mest anvendte af disse neutrale udtryk, selvom 'de seks' i starten af perioden og 'EF' i 1971-72 udfyldte en tilsvarende funktion. Variationerne findes især i de mindre brugte udtryk. 'Romunionen', 'Unionen' og 'EEC' var begreber, der først og fremmest blev brugt af modstanderne. 'Fællesskabet' var perioden igennem overrepræsenteret i positive tekster, og i 1971-72 var det påfaldende, at tilhængerne meget hurtigt opgav den engelske forkortelse 'EEC' og i stedet tog den danske 'EF' til sig. Der er generelt tydelig tendens til, at tilhængerne brugte de officielle betegnelser og udtryk, der som 'Fællesskabet' var direkte afledt deraf, mere end modstanderne. Det er en indikation på, at modstanderne ikke accepterede EF's positive selvbillede, og at de søgte at ændre opfattelsen med udtryk, der indikerede, at EF ville udvikle sig til en "romersk" domineret føderation.

Når det gælder brugen af 'Danmark' og 'Europa' samt de deraf afledte begreber 'dansker', 'dansk', 'europæer' og 'europæisk' er to ting bemærkelsesværdige. For det første var fordelingen

mellem egennavn, navneord og tillægsord stort set identisk for de to begrebssæt, trods min forventning om, at 'dansker' ville udgøre en større andel end 'europæer', eftersom Danmark var en tæt sammenknyttet politisk og national enhed. For det andet er det interessant, at modstandere og tilhængere brugte betegnelsen 'Danmark' og de deraf afledte begreber lige meget, og at modstandernes begrebsbrug i den forstand ikke var mere national end tilhængernes. Til gengæld brugte tilhængerne generelt 'Europa' og afledte begreber betydeligt mere end modstanderne, om end forskellen var mindst i de sidste år op til folkeafstemningen. Selvom tilhængernes begrebsbrug umiddelbart ikke var mindre national, så var den altså mere europæisk.

Endelig har jeg undersøgt hvilke begreber, der i teksterne karakteriseres som henholdsvis 'danske' og 'europæiske'. Interessant er de store ligheder mellem modstandere og tilhængere, der f.eks. brugte udtrykket 'dansk landbrug' lige hyppigt. Tilhængerne var overrepræsenterede i brugen af økonomiske udtryk, men først og fremmest italesatte de meget oftere muligheden for dansk indmeldelse med udtryk som 'dansk medlemskab' og 'dansk tilslutning'. Modstanderne var til gengæld overrepræsenterede i brugen af 'det danske folk', fordi de brugte det uændret hele perioden igennem, mens tilhængernes brug faldt brat fra starten af 1960'erne. For tillægsordet 'europæisk' er det mest karakteristiske træk, at den europæiske integration så markant påvirkede brugen. Udover betegnelser for EF som 'Det europæiske Fællesskab' hørte også 'europæiske lande', 'europæisk samarbejde' og 'europæisk integration' til de mest brugte udtryk.

Den gensidige påvirkning mellem de to samfundsdebatter synes på baggrund af den kvantitative begrebsregistrering at være beskeden. Det var forventeligt, at 'EF' og dets synonymer kun blev brugt i meget beskeden omfang i velfærdsteksterne, eftersom sammenhængen ikke var antydnet i sekundærlitteraturen, og eftersom velfærdsstaten i første række var et indenrigspolitisk spørgsmål. Derimod var det overraskende, at udtrykkene 'velfærdsstat' og 'velfærdssamfund' sjældent blev brugt i integrationsteksterne, selvom hensynet til velfærdsstaten ifølge sekundærlitteraturen skulle have spillet en stor rolle for debatten om EF. De mere konkrete udtryk 'socialpolitik' og 'socialpolitisk' blev brugt hyppigere og med stigende tendens i de perioder, hvor dansk medlemskab af EF var direkte på dagsordenen.

Tendenserne i den kvantitative undersøgelse kommer til udtryk i opbygningen af den sidste del af afhandlingen. De to debatter vil de blive analyseret hver for sig i henholdsvis tredje og fjerde del. Til gengæld vil sammenhængen være i fokus i femte del, hvor der fokuseres på temaerne social harmonisering, arbejdskraftens frie bevægelighed og ligestilling. Områder, hvor den danske velfærdsstat i særlig grad syntes at blive påvirket af EF-spørgsmålet.

Tredje del. Begrebet velfærdsstat 1953-72

Indledning

I denne del af undersøgelsen skal brugen af begrebet 'velfærdsstat' analyseres fra det dukker op i sprogbrugen i starten af 1950'erne til undersøgelsens slutpunkt i starten af 1970'erne. Udviklingen frem til 1990'erne vil ganske kort blive ridset op i det perspektiverende kapitel 19. Analysen er delt op i fire kapitler. I kapitel 8 gennemgås dels introduktionen af begrebet på dansk, dels den diskussion, der efterfølgende udspandt sig om begrebets indførelse i den politiske debat. I kapitel 9 følger derefter den overordnede analyse af de politiske partiers holdning til velfærdsstat og deres begrebsbrug. Kapitel 10 undersøger debatterne om velfærdsstatens forhold til kulturen, kristendommen og befolkningens psykiske velfærd. Endelig diskuteres i kapitel 11 mere specielle aspekter af velfærdsdiskussionen, nemlig dens tidsperspektiv, opfattelsen af velfærdsstaten som en særlig samfundsform og endelig velfærdsstatens forhold til det nationale. Der rundes af med en samlet konklusion på analysen.

Kildematerialet er først og fremmest de avisudklip om velfærdsstaten, som Henning Friis løbende indsamlede og derfor vil perioden 1956-66 være klart bedst belyst. Henning Friis' samling når på mange måder længere ud i krogene af den danske offentlighed, end tilfældet er med de øvrige kildegrupper, hvilket f.eks. ses af, at langt flere aviser er repræsenteret her end i Lisa Nevalds bibliografier om EF-debatten. Det ses også af, at langt flere ukendte forfattere optræder i materialet, og det har vanskeliggjort placeringen af dem i forhold til partier og interesseorganisationer, hvor de ikke selv har tilkendegivet det. Hvor jeg ikke har kunnet finde yderligere bibliografiske oplysninger, har jeg i indordningen af teksterne og forfatterne for det første taget udgangspunkt i de synspunkter og sympatier, der konkret udtrykkes i teksterne, og for det andet avisernes politiske tilhørsforhold, ikke mindst i forbindelse med ledere og andre redaktionelle artikler. Selvom den manglende identifikation af forfatterne svækker analysen af ophavssituationen, ser jeg alligevel den store variation i kildematerialet som en klar fordel, ikke mindst i analysen af de aspekter af debatten, der ikke direkte kan føres tilbage til partipolitiske overvejelser.

Den tidligste debat frem til slutningen af 1956 er på mange måder den mest interessante, og den vil derfor også fylde meget i diskussionen. Velfærdsstaten er næppe nogensinde blevet et moment i diskursen i den forstand, at begrebet har fået én alment accepteret betydning, men på intet tidspunkt var det så omskifteligt og så udsat for modstridende tolkninger som i midten af 1950'erne, hvor debatdeltagerne målrettet søgte at sætte deres forståelse igennem.

Det er karakteristisk, at velfærdsdebatten både er et politisk anliggende om den autoritative fordeling af værdier og et fænomen, som diskuteres i snart sagt alle andre sammenhænge. Intellectuelles bekymring over kunstens fremtid spiller naturligvis sammen med borgerlige politikeres bekymring over statsmagtens voksende omfang, men efter min mening giver det alligevel mening – i hvert fald analytisk - at behandle de to diskussioner hver sig. Det skal erindres, at mens de politiske tilhængere og modstandere forholder sig til hinanden, så foregår diskussionen om f.eks. kristendommens forhold til velfærdsstaten ikke nødvendigvis i den samme deloffentlighed som diskussionen om kunstens forhold i velfærdsstaten. Jeg vil argumentere for, at den overordnede tendens i den politiske debat og i de øvrige diskussioner i den undersøgte periode var en tiltagende konsensus om velfærdsstaten som realitet og accept af 'velfærdsstat' som et positivt begreb.

Kapitel 8. Indførelse af begrebet 'velfærdsstat' på dansk

I dette kapitel vil jeg fokusere på indførelsen af begrebet 'velfærdsstat' i dansk politisk retorik, på den efterfølgende diskussion om, hvem der havde ansvaret for introduktionen af begrebet, samt på overordnede træk i måden at bruge det. Der vil blive argumenteret for, at begrebet i udgangspunktet blev indført af Socialdemokratiet omkring 1953, men at partiet efterfølgende lagde afstand til det, og at der særligt i socialforskningsmiljøet blev argumenteret for, at begrebet først og fremmest var indført af velfærdsstatens modstandere. Brugen af begrebet var karakteriseret ved en retorisk strategi, hvor en indledende konstatering af dets uklare indhold blev fulgt op af forsøg på at definere det i overensstemmelse med forfatterens egne præferencer.

For at lette forståelsen af begrebsanalysen, vil jeg først ridse udviklingen i lovgivningen op med fokus på de socialpolitiske reformer, og jeg vil også løbende i dette og de følgende kapitler referere den kontekst, de analyserede udsagn indgik i. Formålet er imidlertid alene at give et indtryk af den sammenhæng, som citater er taget ud af, mens jeg ikke ønsker at *forklare* et bestemt udsagn eller ændringer i debatten ud fra konteksten. Det er muligt, at Socialdemokratiets oppositionsrolle fra 1950-53 og 1968-71 har påvirket dets strategi og retorik, men det er vanskeligt at afgøre uden at lave arkivstudier af den interne beslutningsproces. Det er desuden vigtigt at holde sig for øje, at selv i det omfang en samfundsforandring måtte føre til en ændring i diskursen, er det ikke givet i hvilken retning. Der er f.eks. ingen tvivl om, at den danske økonomi fra 1957 kom ind i en højkonjunktur, men den øgede opbakning til velfærdsstaten i 1960'erne var ikke en mere naturlig følge af, end et krav om nedskæring i de offentlige ydelser med henvisning til de gode tider ville have været det.

Ligesom skift i økonomi og politik ikke i sig selv kan forklare ændringer i diskursen, kan ændringer i diskursen heller ikke forklare konkrete reformer eller udfaldet af valg. Undersøgelsen er naturligvis lavet ud fra den antagelse, at det faktisk gør en forskel hvordan begrebet 'velfærdsstat' opfattes, men på den anden side kan det ikke påvises, at indholdet og brugen af 'velfærdsstat' var afgørende for, at f.eks. lov om revalidering blev vedtaget i 1960, eller at forslaget om ITP ikke blev til noget i 1967.¹⁸³ Analysen er derimod relevant for forståelsen af dansk politisk retorik i perioden og for det overordnede ideologiske klima, som den konkrete politik blev udført i.

¹⁸³ For ITP-forslagets skæbne se Klaus Petersen 2002: "Fordelingspolitik, samfundsøkonomi og organisationsinteresser. Den danske arbejderbevægelse og spørgsmålet om tillægspension 1963-1990" i *Historisk Tidsskrift*, bind 102, side 126-69, her især side 134-46 og Anders Ølgaard 2005: "Den strandede ITP-reform i 1967. En personlig reformhistorie" i Jørn Henrik Petersen Klaus Petersen (red): *13 reformer af den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 147-56.

Fra forsorg til velfærd. Dansk sociallovgivning 1950-72¹⁸⁴

I 1950 var sociallovgivningens grundlag stadig Steinckes socialreform fra 1933, selvom de sociale udgifter siden var svulmet op med talrige tilskud og støtteordninger.¹⁸⁵ De ordninger, som i dag opfattes som kernen i velfærdsstaten, var endnu ikke på plads. Der var ingen folkepension, ingen offentlig sygesikring, ingen hjælp til revalidering. Først og fremmest havde fattighjælpens principper overlevet reformen i 30'erne, selvom deres rækkevidde var blevet reduceret. En - stadig mindre - gruppe mennesker mistede fortsat stemmeretten, fordi de modtog hjælp. Som hovedregel var ydelserne enten baseret på hjælp til selvhjælp – ulykke og i hvert fald i princippet arbejdsløshed – eller på konstateret trang. Udbetaling af f.eks. aldersrente krævede derfor indkomst- og formueprøvning. Omvendt var visse af den danske velfærdsstats grundlæggende principper for længst indført. Det gjaldt ikke mindst skattefinansieringen, der stammede fra aldersrentens indførelse i 1891,¹⁸⁶ og retsprincippet, der blev slået fast med aldersrentereformen i 1922.¹⁸⁷

Den første store velfærdsreform i 50'erne var vedtagelsen af folkepensionen i 1956, efter at Socialdemokratiet havde ført valgkamp på spørgsmålet i 1953. Den blev vedtaget med bredt flertal, og selvom der i første omgang kun var tale om en mindre overbygning på den gamle aldersrente, der i samme omgang blev omdøbt, så hele ordningen gik under betegnelsen 'folkepension', var det en afgørende nyskabelse, at pensionen blev givet til alle uanset indtægt, når blot de havde nået pensionsalderen og var danske statsborgere.¹⁸⁸

De næste principielle ændringer kom i 1960-61. Lov om revalidering blev vedtaget i 1960, og det afgørende var her, at staten påtog sig ansvaret for at bringe folk på offentlig forsorg tilbage til arbejdsmarkedet, og som støtte til dette arbejde blev der oprettet en række revalideringscentre rundt

¹⁸⁴ Der er naturligvis en omfattende forskning på dette felt. Af oversigtsværker kan nævnes Jacob Christensen 1998: *Socialpolitiske Strategier 1945-1972*, Odense: Odense Universitetsforlag. Søren Kolstrup 1996: *Velfærdsstatens rødder*, København: SFAH, skriftserie nr. 38 for den tidlige del. Klaus Petersen 1998: *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz. Jan Plovsing 1990: *Socialpolitik i Velfærdsstaten*, København: Erhvervsøkonomisk Forlag for tiden efter 1960. Niels Finn Christiansen og Klaus Petersen 2001: "The Dynamics of Social Solidarity: The Danish Welfare State, 1900-2000" i *Scandinavian Journal of History*, vol. 26, no. 3, side 177-196.

¹⁸⁵ Henning Friis 1954: *Socialpolitikken i Danmark siden Socialreformen*, København: Særtryk af Socialt Tidsskrift. Længere oversigt i Jacob Christensen 1996: "De sociale udgifter 1980-1990" i *Arbejderhistorie*, nr. 4, side 22-37.

¹⁸⁶ Reformens afgørende betydning understreges især af Jørn Henrik Petersen se f.eks. "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far" i Klaus Petersen (red) 2003: *13 historier om den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 81-93.

¹⁸⁷ Jørn Henrik Petersen: "Aldersrentereformen 1922" i Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen (red): *13 reformer af den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 61-80

¹⁸⁸ For en kort gennemgang af forløbet se Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen 2005: "Folkepensionsreformen 1956" i samme (red): *13 reformer af den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 97-116. Desuden Henrik Pers 1981: *Velfærdsstatens gennembrud i Danmark: Den politiske debat omkring folkepensionens indførelse*, København: Forlaget Uglén.

om i landet. Igen er det retsprincippet, der er på spil. Det var ikke længere tilstrækkeligt at afhjælpe øjeblikkelig nød, borgeren havde også krav på at blive hjulpet tilbage til en meningsfuld plads i samfundet. I 1961 blev de sidste rester af fattighjælpens virkninger fjernet med Lov om offentlig forsorg. Derefter kunne ingen fratages stemmeretten, fordi de modtog offentlig bistand.

1960'erne var præget af en lang række mindre reformer som f.eks. vedtagelsen af ATP i 1963¹⁸⁹ og lov om børne- og ungdomsforsorg 1964,¹⁹⁰ men især af Socialreformkommissionens arbejde. Den blev nedsat i 1964 med det formål at undersøge det sociale trykkesystem i sin helhed for at pege på muligheder for rationaliseringer og forbedringer. Dens to betænkninger fra 1969 og 1972 er omfattende, men båret af en række grundlæggende principper, som i hvert fald i lovgivningen blev gennemført i stor udstrækning. For det første skulle de sociale sager behandles ud fra en helhedsvurdering af borgerens situation. Det forudsatte for det andet en administrativ rationalisering udtrykt i begrebet 'det enstrengede system'. Målet blev til dels nået med kommunalreformen fra 1970 og sygesikringsloven fra 1972, der afskaffede sygekasserne, mens arbejdsløshedskasserne fortsatte uden for systemet. For det tredje skulle ydelser som dagpenge være ens uanset transårsagen (sygdom, arbejdsløshed, ulykke). For det fjerde skulle det sikres, at en social begivenhed ikke blev indledningen på en social deroute. Midlet var dels en tidlig indsats, dels variable ydelser, så bratte indkomsttab kunne undgås (indkomstbortfaldsprincippet). Disse mål blev søgt realiseret i bistanndsloven fra 1974, som imidlertid aldrig blev implementeret efter sin hensigt.¹⁹¹ Årsagen ligger lige for: Udbygningen af velfærdsstaten var sket under højkonjunkturen fra 1958-72, mens de næste tyve år blev præget af relativ lavkonjunktur og stor ledighed. Flere mennesker på bistand og dagpenge gav i sig selv større udgifter, men det gjorde det også umuligt at foretage den grundige behandling af hver enkelt sag, som der var lagt op til.

Alt i alt var der tale om en meget væsentlig udbygning af de sociale ordninger, men det skal også understreges, at der var en række reformplaner, som *ikke* blev realiseret i 60'erne, selvom Socialdemokratiet satte dem på dagsordenen. Partiet kæmpede imod, men der skete en liberalisering af boligmarkedet, ligesom der hverken blev etableret kulturcentre ud over landet eller indført ITP, dvs. Indtægtsbestemt Tillægspension. Desuden antydede både jordlovsafstemning og debatten om

¹⁸⁹ Se Klaus Petersen 1998: *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz, side 217-22 og samme 2002: "Fordelingspolitik, samfundsøkonomi og organisationsinteresser. Den danske arbejderbevægelse og spørgsmålet om tillægspension 1963-1990" i *Historisk Tidsskrift*, bind 102, side 126-69, her side 134ff.

¹⁹⁰ Anette Borchhorst 2005: "Nøglen i de rigtige hænder" i Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen (red): *13 reformer af den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 133-46.

¹⁹¹ For Socialreformens målsætninger og resultater se Jan Plovsing 1990: *Socialpolitik i Velfærdsstaten*, København: Erhvervsøkonomisk Forlag, side 76-79.

Statens Kunstfond - rindalismen – at der i befolkningen var grænser for, hvor stor en rolle den ville acceptere, at staten spillede i samfundet.¹⁹² Det er næppe tilfældigt, at det var reformer, der ikke bare sigtede på omfordeling, men som også kunne siges at antaste den private ejendomsret - f.eks. ved store fondsdannelser - der ikke kunne samles politisk flertal for.

Overordnet er to ting værd at bemærke: For det første fandt der 1950-74 en kraftig udbygning af de danske velfærdsordninger sted. Centrale elementer i nutidens velfærdsstat som folkepension og offentlig sygesikring blev til i perioden. For det andet er det tydeligt, at debatten om velfærdsstaten ikke udviklede sig i takt med reformerne. Et højdepunkt nås ganske vist i forbindelse med folkepensionen, men de store reformer omkring 1970 medførte slet ikke en tilsvarende mediestorm.

Begrebet 'velfærdsstats' oprindelse

Ligesom velfærdsstatens ydelser kan føres tilbage til tidligere tiltag, så er 'velfærd' og 'stat' meget gamle begreber, mens sammensætningen 'velfærdsstat' er af nyere dato. I dette afsnit vil jeg dels sætte fokus på begrebets tidligere brug i udlandet, dels undersøge dets indførelse i dansk politisk retorik. Endelig vil jeg kort se på den samtidige debat om, hvordan begrebet var havnet der.

Begrebet 'velfærdsstat' har to udenlandske rødder: en tysk og en angelsaksisk. Den tyske udvikling er kompliceret og tæt forbundet med de politiske magtkampe. I 1870'erne talte f.eks. den tyske økonom og formand for *Verein für Sozialpolitik* Adolph Wagner positivt om skabelsen af en 'velfærdsstat' som en modsætning til den rent liberalistiske stat, og også Bismarcks system for socialforsikring blev markedsført som *Wohlfahrt* for arbejderne. I slutningen af Weimarrepublikken tog de konservative under von Papen direkte afstand fra den socialistiske 'velfærdsstat', men under nazismen dukkede velfærdsbegrebet op igen, da socialpolitikken blev kontrolleret af partiorganisationen *NS-Volkswohlfahrt*. Efter 2. verdenskrig forsøgte vesttyske politikere som Theodor Blank at rehabilitere begrebet, men det var blevet så suspækt, at alternativer som *Sozialhilfe* og *Sozialstaat* blev foretrukket.¹⁹³ Af mere umiddelbar betydning var den angelsaksiske brug, der var knyttet til 1940'ernes USA og Storbritannien. I Storbritannien formulerede ærkebiskop William Temple i 1941 begrebet '*Welfare State*' som modsætning til de fascistiske 'magtstater'.

¹⁹² Klaus Petersen 1998: *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz, side 244-53.

¹⁹³ Gerhard Ritter 1991: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*, 2. udg., München: R. Oldenburg Verlag, side 4-10. Tilsvarende i Tim Knudsen 2000: "Velfærdsstat" i Tim Knudsen (red) *Kernebegreber i Statskundskab*, København: GadJura, side 178-91, omkring selve begrebets historie side 183-87. Artiklen "Wohlfahrt, Wohltat, Wohltätigkeit, Caritas" af Mohammad Rassem i Brunner, Conze og Koselleck 1978-92, bind 7 (1992) side 595-636 følger begrebet tilbage til antikken, og er mindre relevant for den umiddelbare forhistorie.

Efterfølgende blev begrebet forbundet med de socialpolitiske efterkrigsmaal i Lord Beveridges rapport *Social Insurance and Allied Services* fra 1942 - selvom Beveridge selv fandt begrebet uheldigt - og mere konkret til de reformer, som Labourregeringen gennemførte efter valgsejren i sommeren 1945.¹⁹⁴ Det er meget muligt, at disse udenlandske debatter har spillet en rolle for begrebets introduktion og brug på dansk, men forbindelsen omtales sjældent i kilderne.¹⁹⁵ Det virker mere oplagt, at i hvert fald omfanget af debatten 1955-56 snarere har forbindelse til forhandlingerne om folkepension end til specifikke udenlandske forbilleder.

Det tidligste eksempel på brugen af begrebet 'velfærdsstat', som jeg kender til, stammer fra Retsforbundets blad *Vejen Frem*. I 1947 optrådte det i titlen - men også kun der - til artiklen "Velfærdsstatens Ambulanceudgifter".¹⁹⁶ Det gjorde imidlertid ikke begrebet til en central del af den politiske retorik, lige så lidt som dets brug i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* i 1916¹⁹⁷, eller de andre eksempler, der måtte findes fra tiden før undersøgelsesperioden. I det systematisk udvalgte materiale dukker begrebet 'velfærdsstat' først op i 1954 i en leksikonartikel, en tidsskriftartikel, en boganmeldelse, en avisleder og en kronik. Spredningen på genrer og definitionen af begrebet i *Raunkjærs Konversationsleksikon* viser, at det må være kommet ind i sproget tidligere, og at det allerede blev brugt i mange sammenhænge. På den anden side var begrebet stadig nyt, for det optrådte ikke i førsteudgaven af *Nudansk Ordbog* fra 1953. Klaus Petersen har sporet den tidligste brug til sommeren 1953, hvor både Hans Hedtoft og Alsing Andersen omtalte den "sociale velfærdsstat" på Socialdemokratiets kongres. Selvom begrebet klart blev brugt som en betegnelse for partiets målsætning, så blev det på ingen måde defineret, og vægten blev i stedet lagt på konkrete politiske udspil.¹⁹⁸ Det nævnes derimod slet ikke i Jørgen Paldams *Planlægning for*

¹⁹⁴ Peter Flora & Arnold J. Heidenheimer 1981: "The Historical Core and Changing Boundaries of the Welfare State" i samme (red): *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick & London: Transaction Books, side 17-34, her side 18-20; Rodney Lowe 1999: *The Welfare State in Britain since 1945*, 2nd ed. London: MacMillan, side 10-11.

¹⁹⁵ Undtagelsen er debatten i det socialvidenskabelige miljø, som gennemgås nedenfor.

¹⁹⁶ "Velfærdsstatens Ambulanceudgifter" i *Vejen Frem*, 13. årg. nr. 31 side 3-4.

¹⁹⁷ Omtales af Tim Knudsen 2000: "Velfærdsstat" i Tim Knudsen (red) *Kernebegreber i Statskundskab*, København: GadJura, side 178-91, her side 184 uden nærmere kildeangivelse.

¹⁹⁸ Klaus Petersen 2002: "Velfærdsstaten i dansk politisk retorik" i *Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol. 5, nr. 1, side 15-26. Forfatteren har efterfølgende gjort mig opmærksom på, at han har fundet begrebet året før i *Socialdemokratiske Noter*. Se *Protokol for den 26. socialdemokratiske kongres i København*, Århus 1953, side 6 og 45 for brugen på kongressen i 1953. Hedtoft konstaterer: "Udviklingen i de godt 50 år siden århundredeskiftet har ændret samfundet meget. Vi er kommet et langt skridt nærmere til den sociale velfærdsstat." (fremhævelse i original, hm) I sit forord til bogen *Mennesket i Centrum*, København: Fremad 1953 nævner Hedtoft også "den folkestyrede sociale velfærdsstat" side 7. Derimod optræder begrebet ikke i programudtalelsen *Vejen til Fremskridt* fra kongressen eller i Poul Hansens præsentation af den: "Vejen til Fremskridt" i *Nationaltidende* 20/7. Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bach 2006: *Hvem sagde Europa?* Århus: Jean Monnet Center, side 52-53 identificerer Jens Otto Krag som den egentlige bagmand bag velfærdsdebatten, idet han både skrev udkastet til Hedtofts tale og til *Vejen til Fremskridt*.

velfærd fra 1952. Bogens hovedanliggende var den overordnede økonomiske politik, men den indeholder også et kapitel om socialpolitik.¹⁹⁹ Der skulle altså ikke mangle anledning til at bruge begrebet, og eftersom Paldam på det tidspunkt sad som kontorchef i Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, havde han adgang til både Socialdemokratiets og fagbevægelsens top. Enten var begrebet endnu ikke ”opfundet” af arbejderbevægelsen, eller også blev det holdt tilbage til den kommende valgkamp. Det er næppe noget tilfælde, at hele debatten om velfærdsstaten blussede op efter 1953-valgene, hvor Socialdemokratiet profilerede sig på kravet om folkepension.

Så vidt det kan skønnes i dag, gik begrebet ’velfærdsstats’ vej til sin fremtrædende placering i dansk politisk retorik altså over Socialdemokratiets top. I samtiden var sammenhængen dog ikke så oplagt, og derfor blev diskussionen om dets oprindelse ét element i debatten, ikke mindst i *Kristeligt Dagblads* stort opsatte artikel ”Velfærdsstat eller skidtfærdsstat?” fra oktober 1956. Her blev syv politikere og professor Frederik Zeuthen som repræsentant for sagkundskaben udspurgt om begrebets betydning og oprindelse. I indledningen spores begrebet til Retsforbundets teoretiske debat og mere præcist til Severin Christensens bog *Retsstaten* fra 1922. Efter partiets opfattelse kunne kun individet tage stilling til sin egen lykke, og derfor krævede det statens indblanding i den enkeltes tilværelse – herunder socialpolitiske tiltag – rullet så langt tilbage som overhovedet muligt. Modsætningen til den ideelle ’retsstat’ skulle altså være ’velfærdsstaten’ – en modstilling, der angiveligt blev populariseret i forbindelse med folketingsvalget i 1947.²⁰⁰ Selvom begrebet som vist faktisk optrådte en enkelt gang i Retsforbundets blad i 1947, så var det næppe så forankret i partiets ideologi, som teksten antyder. Christensens bog omtaler f.eks. kun modsætningen mellem ’velfærdsmoral’ og ’retsmoral’, mens begrebet ’velfærdsstat’ slet ikke nævnes.

Flere debattører – særligt blandt partiets modstandere - placerede ansvaret for begrebet ’velfærdsstats’ indførsel hos Socialdemokratiet. I *Kristeligt Dagblads* rundspørge pegede den konservative C. Rasting på Socialdemokratiets program *Fremtidens Danmark* fra 1945 – hvor det ikke optræder – mens Poul Møller i den konservative jubilæumsbog *Til alle mænds tarv* pegede på

I den af Jens Otto Krag redigerede antologi *Tidhverv og samfundsorden*, København: Fremad 1954 bruges begrebet kun én gang, og det virker derfor alt for vidtgående, når Jacob Torfing på baggrund heraf konkluderer, at ”velfærdsstaten er navnet på en ny pragmatisk politik”. Se artiklen ”Velfærdsstatens ideologisering” i Torben Bech Dyrberg, Allan Dreyer Hansen og Jacob Torfing (red) 2001: *Diskursteorien på arbejde*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/Samfundslitteratur, side 19-43, her side 30-31.

¹⁹⁹ Jørgen Paldam 1952: *Planlægning for Velfærd*, København: Fremad. For socialpolitik se særligt side 80-86. Viggo Kampmann brugte heller ikke begrebet i sin korte anmeldelse af bogen i *Arbejderen*, årg. 48 (1952) side 111.

²⁰⁰ ”Velfærdsstat eller skidtfærdsstat” og ”Velfærdsstat – endnu engang” i *Kristeligt Dagblad* 1. og 5/10 1956. Retsforbundets Knud Tholstrup mente selv, at begrebet var introduceret af hans parti.

programudtalelsen *Vejen til fremskridt* fra 1953, hvor det heller ikke findes.²⁰¹ Socialdemokraterne var selv mere tilbageholdende med at påtage sig æren. I Kristeligt Dagblad pegede de på udenlandske kilder - Poul Hansen på Beveridge og Edel Saunte på den socialistiske tænker Lasalle²⁰² - uden at diskutere dets introduktion på dansk. Poul Hansen accepterede gerne begrebet som en positiv betegnelse for det danske samfund anno 1956, men selve udtrykket ville han ikke tage ansvaret for. Det hang utvivlsomt sammen med, at det hyppigt blev affejet som et demagogisk slagord. I flere tilfælde slog Socialdemokratiet og partiaviserne endda på, at begrebet stammede fra de borgerlige. ”De borgerlige partier har lanceret et slagord, der hedder velfærdsstaten, et slagord, som skal sættes ind mod socialdemokratiet ved det kommende folketingsvalg,” blev det f.eks. bemærket i *Bornholmeren* i august 1956.²⁰³ Så sent som i 1963 blev det i *Aktuelt* fremført, at ”modeordet velfærdsstat” var indført af de borgerlige.²⁰⁴

Det lille danske socialvidenskabelige miljø diskuterede det nye begrebs oprindelse, og de placerede som socialdemokraterne ansvaret hos velfærdsstatens borgerlige modstandere. Baggrunden var den amerikanske redegørelse ”The Welfare State as a Slogan”²⁰⁵ udarbejdet af Asher Achinstein til den amerikanske kongres i 1950. Her slås det fast, at ’velfærdsstat’ i amerikansk sammenhæng var et begreb konstrueret af kritikerne af *New Deal*, som vandt stor udbredelse fra midten af 1949. Henning Friis førte i februar 1956 i en kronik i *Dagens Nyheder* Achinsteins analyse over på danske forhold. Det blev konstateret, at slagordet ’velfærdsstat’ havde afløst begrebet ’socialisme’ som de borgerliges foretrukne skældsord.²⁰⁶ Vurderingen blev senere gentaget af Jørgen S. Dich med henvisning til Achinstein og Friis, og i 1958 af Frederik Zeuthen i bogen *Videnskab og velfærd* med henvisning til dem alle tre.²⁰⁷ Friis, Dich og Zeuthen var i øvrigt enige om, at angrebene på velfærdsstaten dækkede over kontante egeninteresser. De sociale

²⁰¹ Poul Møller 1956: ”Svaret til velfærdsstaten” i *Til alle mænds tarv*, København: Nyt Nordisk Forlag – Arnold Busck, side 83-104, her side 89-90. I Dixi 1956: ”Små bemærkninger” i *Vestkysten* 8/9 blev begrebet set som et resultat af ”socialdemokratisk agitation”.

²⁰² ”Velfærdsstat eller skidtfærdsstat” i *Kristeligt Dagblad* 1/10 1956.

²⁰³ Johannes E. Larsen: ”Reformernes perspektiv” i *Bornholmeren* 30/8 1956.

²⁰⁴ ”Rosetten” i *Aktuelt* 16/6 1963.

²⁰⁵ I *Public Affairs Bulletin* no. 83, side 1-12.

²⁰⁶ Henning Friis: ”Velfærdsstaten og dens kritikere” i *Dagens Nyheder* 12/2 1956. Kronikken byggede på foredrag i Studenterforeningen i Århus. Synspunktet gengives i ”Lad os snakke om noget, som er mere konkret...” i *Demokraten* 9/2 1956; de borgerlige aviser lagde vægt på udsigten til højere sociale udgifter. Se ”Studentermøde om Velfærdsstaten” i *Aarhus Amtstidende* og ”Velfærdsstaten kan skabe en politisk almue” i *Århuus Stiftstidende*, begge den 9/2.

²⁰⁷ Jørgen S. Dich 1957 ”Diskussionen om velfærdsstaten” i *Socialpolitisk Forenings Medlemsblad*, 11. årg. nr. 1, side 1-3 og samme 1958: ”Bidrag til belysning af den moderne velfærdsstats økonomiske problemer” i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 96, side 17-50, her 17-18. Frederik Zeuthen 1958: *Videnskab og velfærd i økonomisk politik*, København: Gads Forlag, side 78-82. Synspunkterne gentages i Jørgen Flindt Pedersen 1959: ”Hvad er en velfærdsstat” i *Information* 11/11 1959. Friis og Zeuthens vurdering af begrebets oprindelse refereres ukritisk i Jacob Torfing 2001: ”Velfærdsstatens ideologisering” i Torben Bech Dyrberg, Allan Dreyer Hansen og Jacob Torfing (red): *Diskursteorien på arbejde*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/Samfundslitteratur, side 19-43, her side 31-32.

reformer vedtaget med bredt flertal førte til skattestigninger og omfordeling, og det var efter deres opfattelse skattetrykket mere end reel frygt for statsligt formynderi, der kom til udtryk i den borgerlige kritik. Den fremstilling var ikke neutral, men forskerne var de eneste – bortset fra *Kristeligt Dagblads* omtale af forbindelsen til Retsforbundet – der gennemførte en egentlig analyse af begrebets oprindelse. Analysen var dog ikke mere grundig, end at begrebets konkrete opdukken på dansk hverken spores eller dokumenteres. I stedet flyttes Achinsteins undersøgelse ukritisk over på danske forhold. Da Friis' samling er tynd i 1953 og 1954, kan det på den anden side ikke udelukkes, at den kraftige udbredelse af begrebet skyldtes en borgerlig offensiv.

Overordnet kan det slås fast, at diskussionen om oprindelsen til begrebet 'velfærdsstat' mere gjaldt om at få ansvaret placeret hos modparten end om at påtage sig æren for det. Meget tyder på, at det var Socialdemokratiet, der introducerede det i 1953-54, men det var bestemt ikke noget de reklamerede med i 1955-56, hvor debatten var på sidst højeste. Det kan synes som et paradoks, at partiet på den ene side forsvarede velfærdsstaten i betydningen de faktisk gennemførte reformer og på den anden side var nervøse for at blive forbundet med opfindelsen af begrebet 'velfærdsstat'. Da det i slutningen af 1950'erne var blevet en etableret del af den politiske diskurs, var der stadig uenighed om dets indhold, men det var kun forskere der interesserede sig for, hvor det kom fra.

Kritik af 'velfærdsstaten' som begreb

Diskussionerne om begrebets oprindelse var for intet at regne mod uenighederne om dets indhold. At begrebet var uklart og nærmest uanvendeligt i en politisk diskussion, var det eneste, som der var nogenlunde enighed om blandt modstandere og tilhængere.²⁰⁸ Mest udbredt var karakteristikken som et "slagord,"²⁰⁹ som Ivar Nørgaard sørgede for at påpege også gjaldt modbegrebet 'formynderstaten'.²¹⁰ Mest udførligt blev spørgsmålet analyseret af Kjeld Philip i en kronik, hvor han kritiserede begrebet 'velfærdsstat' for ligesom 'liberalisme' og 'socialisering' at være så abstrakt, at det kunne bruges af "de lidet vidende til at bluffe og suggerere de lige så uvidende."²¹¹

²⁰⁸ Begrebet var f.eks. "udflydende" ("Hvor er vi henne?" *Østsjællands Folkeblad* 4/7 1956), en "floskel" (Finn Rønnov-Jessen 1957: "Betragtning over moderne tema" i *Aftenposten* 22/10) eller en "lokkende frase" (Leo Garvin 1954: "Velfærdsstatens velsignelser" i *Danske Magasin*, side 655-61, her 655).

²⁰⁹ F.eks. "Hvad er velfærdsstaten" i *Fyns Venstreblad* 11/10 1956; "Er det ikke snarere skatterne end velfærden, man er trætte af?" i *Holbæk Amtstidende* 18/9 1956, Finn Rønnov-Jessen 1957: "Betragtning over moderne tema" i *Aftenposten* 22/10, Oluf Lauth 1959: "Om velfærdsstaten" i *Socialrådgiveren* 22. årg, side 97-98 + 100-109, her side 97.

²¹⁰ Ivar Nørgaard 1960: "Samfundets forandring" i Frederik Nielsen og Ole Hyltoft Petersen (red): *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 39-52, her side 39.

²¹¹ Kjeld Philip 1959: "Ord" i *Politiken* 10/4. Han gentog senere synspunkterne, f.eks. i "Forestillinger og virkelighed i den økonomiske politik" kronik i *Politiken* 9/12 1961

I den kritik findes også forklaringen på, at alle debattører brugte det alligevel. Efter en radio- og tv-debat 5. december 1956 med bl.a. H.C. Hansen og Axel Kristensen konstaterede *Østsjællands Folkeblad* resignerende: ”Der var lagt op til, at diskussionsdeltagerne skulle svare ja eller nej til velfærdsstaten, men det blev der ikke noget af. De kunne nemlig alle sige ja - ud fra *det særlige indhold*, de hver især lagde i ordet, men så rummede det til gengæld også omtrent alle de modsætninger, der findes i dansk politik i dag.”²¹² Begrebet var altså ”tomt” og fik kun betydning gennem de politikker og begreber, som debattørerne forbandt det med. På den anden side synes begrebet som udgangspunkt at blive opfattet positivt af tilhørerne. Venstremanden Kai Knudsen bemærkede i 1956, at ”det lyder tillokkende, for det har jo en glorie af paradistilstande om sig, alene dets begyndelse - velfærd - lyder jo godt.”²¹³ Faktisk lød det så godt, at den borgerlige presse kunne have svært ved at tage afstand fra det. Det gælder f.eks. i en leder i *Lolland-Falsters Stiftstidende*:

”En velfærdsstats ydre kendetegn er, at der ydes offentlig hjælp til alle, der trænger til den ud fra det princip, at i en velfærdsstat må samfundet hjælpe alle, som ikke kan klare sig selv. Det kan lyde ret og rimeligt, og selvom samfundets hjælp til de trængende ikke på nogen måde er rigelig, har den sociale forsorg dog fået virkninger som efter vor opfattelse hverken er til samfundsgavn eller er menneskeligt værdifulde.”²¹⁴

Dernæst fremføres en række problemer - krævementalitet, tab af åndelige værdier mv. – der angiveligt var en logisk følge af velfærdsstaten, men det ”ret og rimelige” fremstår mindst lige så tydeligt, og så var artiklen jo ikke meget værd som et indlæg *mod* velfærdsstaten.

Som jeg skal vende tilbage til i næste kapitel, begyndte modstanderne at bruge andre strategier, da det ikke lykkedes at gøre ’velfærdsstaten’ til et negativt begreb. At det mislykkedes hænger sandsynligvis sammen med, at specielt ’velfærd’ men også ’stat’ i udgangspunktet var positivt ladede. I *Ordbog over det Danske Sprog*s opslag om ’velfærd’ fra 1952 fremhæves det, at dets to betydninger som lykke og velstand begge har dybe rødder på dansk. I 1953 definerede *Nudansk Ordbog* det som ”velgående, lykke”, og den formulering blev fastholdt i alle 7 udgaver i perioden. Den nævnte amerikanske kritik var i høj grad et angreb på velfærdsstatens rolle, men der var ikke en tilsvarende dansk tradition for kritik af statsmagten som sådan, selvom befolkningsgrupper og partier på skift har været i opposition til den førte politik. For perioden 1890-1933 er det blevet analyseret af Daniel Levine, der bl.a. fremhæver, at ’samfund’, ’det offentlige’ og ’stat’ kunne bruges som synonymmer på dansk, mens der i USA skelnes skarpt mellem dem. Når der i min

²¹² ”Striden om kejserens skæg” i *Østsjællands Folkeblad* 6/12 1956.

²¹³ Kai Knudsen 1956: ”Social tryghed eller menneskelig velfærd” kronik i *Vestkysten* 30/1. Se også ”Velfærdsstatens politik har paa alle omraader spillet fallit” i *Faaborg Avis* 25/9.

²¹⁴ ”Borgerne i ’Velfærdsstaten’ er blevet sure og utilfredse”, leder i *Lolland-Falsters Stiftstidende* 12/9 1956.

undersøgellesperiode ikke skelnedes klart mellem 'velfærdsstat' og 'velfærdssamfund' viser det, at samfund og stat stadig var tæt forbundne på dansk. Levine betoner også, at det var udtryk for en basal tillid til staten, at ansvaret for udmåling af ydelser overlades til lokale administratorer, og at ankemuligheden gik gennem det administrative system med ministeren som sidste instans frem for gennem domstolene.²¹⁵

I de teoretiske termer var 'velfærdsstat' tydeligvis en "flydende betegnelse", som debattørerne arbejdede målrettet på at gøre til et "moment" i overensstemmelse med deres præferencer. Det særlige ved debatten om velfærdsstaten er de mange konstateringer af begrebets (hidtidige) uklarhed og de eksplicite forsøg på at definere det. Som diskuteret i kapitel 3 består en diskursiv kamp som oftest i, at flydende betegnelser bruges, som om de var momenter med en fastlåst betydning. Den høje grad af refleksivitet i denne debat viser, at konflikten om begrebet 'velfærdsstat's indhold var langt mere åbenlys end normalt.

Som et eksempel på teknikken kan tages lederen "Velfærdsstaten - socialt og økonomisk urimelig", der blev bragt i *Information* i august 1956 og besvarede et læserangreb på bladets kritiske linje. Det måtte ifølge lederskribenten bero på en forkert opfattelse af bladets holdning, men denne fejltagelse var på den anden side ikke overraskende, for "der hersker jo en ikke ringe uklarhed om selve velfærdsbegrebet, og misforståelser er almindelige." Derefter slås det fast, at "velfærdsstatens hovedprincip på det socialpolitiske område går ud på uddeling af midler uden hensyn til, om der eksisterer behov derfor. Det er princippet i folkepensionen, vi har også set det praktiseret gennem byggetilskud, gennem billigtbilletter til gamle der vil med DSB o.s.v."²¹⁶

Tilhængere af velfærdsstaten benyttede samme teknik. I en kronik i *Dagens Nyheder* fra 1956 fremlagde det radikale folketingsmedlem Johs. Christiansen f.eks. sagen på denne måde:

"Jo større dunkelhed, man kan indhylle begrebet i, desto bredere fundament har man for anvendelsen af sine *antydninger*."

Derefter fulgte så definitionen af velfærdsstatens virkelige ide:

"... den fandt udtryk i de stolte ord om størst mulig lykke for det størst mulige antal mennesker; og den groede sig stærkere og stærkere i pagt med fællesskabstankens udformning: gennem praktisk politik at sætte samfundets ressourcer ind til virkeliggørelse af drømmen om frihed fra nød."

²¹⁵ Daniel Levine 1978: "Conservatism and Tradition in Danish Social Welfare Legislation, 1890-1933: A Comparative View Comparative" i *Studies in Society and History*, vol 20, side 54-69, her særligt side 56-59.

²¹⁶ "Velfærdsstaten – socialt og økonomisk urimelig" leder i *Information* 8/8 1956. Kritikken var fremsat af H. Juul Madsen i "En slags forsvar for velfærdsstaten" 7/8, og han svarede på lederen i "Mere om velfærdsstaten" 11/8.

Som en sand radikal tog Christiansen ikke bare afstand fra velfærdsstatens kritikere, men også fra dens dogmatiske tilhængere, der bestandigt ønskede sig mere stat.²¹⁷

Der var mange andre end de to nævnte definitioner i spil, men der var tydeligvis ingen der havde autoritet til at sætte en igennem. Opslagsværkerne erkendte enten begrebets uklarhed²¹⁸ eller definerede det meget kort, mens opklarende bøger og artikler typisk satte indlæg fra modstandere og tilhængere op over for hinanden.²¹⁹ Det var en redelig fremgangsmåde fra et oplysningssynspunkt, men det var også et tegn på begrebets politiske og uafklarede karakter.

Manglen på enighed om begrebets betydning er bl.a. blevet bemærket af Henning Fonsmark, der fremsætter den hypotese, at årsagen var, at ”begrebet så at sige fra begyndelsen forudsættes bekendt.”²²⁰ Det forekommer dog mere sandsynligt, at det skal forklares med begrebets tvetydige forhold til det politiske liv. På den ene side var det så vigtigt, at ingen ville acceptere en fælles definition. På den anden side var det så abstrakt, at det ingen indflydelse havde på den konkrete lovgivning. Som diskuteret i kapitel 7 optrådte det næsten ikke i folketingsdebatterne om folkepension og slet ikke i betænkningen, selvom debatten rasede, mens forhandlingerne stod på. I sidste ende skulle der stemmes ja eller nej til et konkret forslag om folkepension,²²¹ mens politikerne aldrig blev tvunget til acceptere en tilsvarende afklaring af, hvad en velfærdsstat var. Og det gælder både tilhængere og modstandere.

²¹⁷ Johs. Christiansen 1956: ”Velfærdsstat og sindelag” i *Dagens Nyheder* 6/8

²¹⁸ ”Velfærdsstat” i *Gyldendals Opslagsbog*, I-V red. af A.P. Hansen og Anders Svarre 1958-60, her bind IV, side 493.

²¹⁹ Ivar Nørgaard over for Poul Møller i Erik Hoffmeyer (red) 1962: *Velfærdsteori og velfærdsstat*, København: Berlingske Forlag og Ivar Nørgaard over for Hans Jørgen Lembourn i *Tidens Stemme*, 16. årg. nr. 4, side 25-27.

²²⁰ Henning Fonsmark 1990: *Historien om den danske utopi*, København: Gyldendal, side 170.

²²¹ I tilbageblik så Poul Møller, der var konservativ ordfører, vedtagelsen af folkepensionen som en de facto vedtagelse af velfærdsstaten, men det var netop i et tilbageblik. Se Poul Møller 1977 *Gennembrudsår. Dansk politik i 50'erne*, København: Stig Vendelkærs Forlag, side 90-91.

Kapitel 9. Velfærdsstaten: et politisk opgør

Mange andre end politikere interesserede sig for velfærdsstatens gode og især dårlige sider. Men overordnet var og er spørgsmålet om velfærdsstaten politisk, og det vil derfor være naturligt at se på partiernes rolle i diskussionen. Den følgende analyse vil dels basere sig på udtalelser og indlæg fra politikere, dels på ledere og andre artikler fra aviser med tilknytning til de forskellige partier. Derimod bliver der ikke foretaget en analyse af partiprogrammer eller politiske udspil, da målet først og fremmest er en undersøgelse af politikernes direkte interventioner i den løbende offentlige debat. Analysen rundes af med en kort diskussion af socialreformkommissionens rolle.

Socialdemokratiet tager ansvaret

Som omtalt ovenfor var socialdemokraterne ikke synderligt ivrige efter tage ansvaret for indførelsen af begrebet 'velfærdsstat', men der gik ikke længe før de tog det til sig, og gjorde det til en positiv betegnelse for det samfund, som de havde været med til at bygge op. Et af de tidligste eksempler er en artikel i *Sønderjyden* fra marts 1956, hvor det uden antydning af ironi slås fast, at en "velfærdsstat er det samfund, som beskytter alle borgere mod politisk og økonomisk undertrykkelse og sikrer dem tryghed fra vugge til grav."²²² (Lige netop dén vending blev dog snart adopteret af velfærdsstatens modstandere.²²³) Hen over sommeren tog tendensen til med både forsvar for velfærdsstaten og med angreb på dens kritikere. Efter at have afvist oppositionens kritik som tom retorik identificerede avisen *Sydfyn* sig i en leder fra august 1956 med velfærdsstaten: "Vi har ikke noget imod en saglig diskussion om begrebet velfærdsstaten, vi vedkender os det mål for vor politik at tilvejebringe en større lighed i befolkningens muligheder og vilkår."²²⁴ 17. september gik forsvarsminister Poul Hansen ind i debatten med et indlæg på Vallekilde Højskole, hvor han forsøgte at vende stemningen: "Velfærdsstaten er blevet slagord i den politiske diskussion ... Og det er gjort til et negativt slagord. Det forstår jeg ikke. For velfærd er dog en positiv værdi – og selv modstanderne er vel i virkeligheden tilhængere af den."²²⁵ Det blev fulgt op af regeringens andre

²²² "Tryghed i velfærdsstaten" i *Sønderjyden* 16/3 1956. Se også "Velfærdsstat kontra formynderstat" i *Ny Tid* 28/6, hvor velfærdsstaten blev identificeret med selve det socialdemokratiske program: "Velfærdsstaten dækker i sin inderste kerne over det samme som Stauning-perioden: Danmark for folket."

²²³ Se f.eks. "Velfærdsstaten" i *Randers Amtstidende* 27/10 1956.

²²⁴ "Velfærd eller fattigdom" i *Sydfyn* 3/8 1956.

²²⁵ "Er det ikke snarere skatterne end velfærden, man er trætte af?" i *Holbæk Amtstidende*, 18/9 1956. Indlægget blev både omtalt og kommenteret i en række andre artikler i løbet af efteråret.

tunge drenge: Jens Otto Krag i en kronik i slutningen af oktober²²⁶ og H.C. Hansen selv i den radiotransmitterede debat i december, hvor han slog fast:

”Men jeg vil med det samme sige, at det danske socialdemokrati svarer et klart ja til velfærdsstaten, når man derved forstår et samfund, hvor borgernes tryghed og hensynet til det enkelte menneskes velfærd er målet for den økonomiske, sociale og kulturelle politik. Det er dette mål, som har været sigtet for dansk arbejderbevægelse gennem 75 år, og vi er helt beredt til at tage ansvaret for, at vi herhjemme er nået så langt hen imod dette mål, som tilfældet er.”²²⁷

Det blev desuden understreget, at Konservative og Venstre havde deltaget i opbygningen, og at de dermed også havde medansvar for udskrivningen af de nødvendige skatter.

Socialdemokratiet nøjedes ikke med at påtage sig ansvaret for de gennemførte reformer. De gik også til angreb på kritikerne og deres argumenter. Som vist ovenfor mente socialforskerne, at den borgerlige kritik i virkeligheden dækkede over et ønske om at beholde rigdom og privilegier for sig selv. Det var naturligvis også et tema, der blev taget op af den socialdemokratiske presse. *Ny Dag* afviste f.eks. i januar 1956 ”disse ulidelige tirader om ’velfærdsstaten’, som har deres udspring fra samfundsklasser, der er privilegerede og ønsker at vedblive at være privilegerede.”²²⁸ *Sydsjællands Socialdemokrat* forsøgte endda i en leder at vende modbegrebet ’formynderstat’ mod de borgerlige selv. Ifølge forfatteren var en sådan nemlig kendetegnet af ”pligter, regler og kontrolforanstaltninger” overfor den enkelte borger og straffeforanstaltninger overfor statens kritikere. ”Venstres og højres Danmark var formynderstaten for alle, der kom i den situation, at de havde samfundets støtte behov, men dette Danmark har Socialdemokratiet forvandlet til velfærdsstaten.”²²⁹ Tilsvarende gik folketingsmanden Ralph Lysholt Hansen til modangreb på den kristne kritik ved at hævde, at velfærdsstaten snarere end almisser i form af juleindsamlinger var ”det bedste udtryk for næstekærlighed og medmenneskelighed.”²³⁰ Kritiske højskolefolk som Jørgen Jessen fra Vallekilde blev mindet om, at det var velfærdsstaten, der ydede tilskud til højskolerne,²³¹ og i 1957 blev der gået skarpt i rette med årets studenter, der havde fået

²²⁶ Jens Otto Krag 1956: ”Velfærdsstaten” i *Social-Demokraten* 23/10.

²²⁷ ”Ja eller nej til velfærdsstaten”, tale holdt 5. december i Frederiksberghallen. Manuskriptet findes i Henning Friis’ arkiv på Rigsarkivet (privatarkiv 8042), pakke 156. Det er angivet som manuskript til en tale i marts 1956, men titlen er den samme som radio/tv programmets, og henvisningen til vedtagelsen af folkepension udelukker, at det er fra marts.

²²⁸ ”Velfærdsstatens fjender” leder i *Ny Dag*, 3/1 1956. Se f.eks. også Eva Hemmer Hansen 1959: ”Den livsfarlige velfærdsstat” i *Aktuelt* 25/5.

²²⁹ ”Velfærdsstat og formynderstat” i *Sydsjællands Socialdemokrat* 1/11 1956. I artiklen blev alle tilhængere af velfærdsstaten også opfordret til at melde sig ind i partiet som den drivende kraft i de sociale reformer.

²³⁰ Ralph Lysholt Hansen: ”Velfærdsstaten er det bedste udtryk for næstekærlighed og menneskelighed” i *Ny Dag*, 12/11 1956. Se også ”Skatter og velfærdsstat” i *Sydfyn* 19/11 1956, hvor velfærdsstaten eksistens fremstilles som forudsætning for en ”medmenneskelig indstilling” i samfundet.

²³¹ ”Vallekilde og ’velfærdsstat’” i *Roskilde Tidende* 22/9 1956.

”velfærdsstaten” som emne i dansk stil og taget klar afstand fra den.²³² Da Hal Koch argumenterede for, at velfærdsstaten i virkeligheden var skabt af Venstre og Radikale som en revolutionsforsikring måtte den socialdemokratiske avis *Sønderjyden* protestere: ”Men det er dog vist rigtigt at tilføje, at uden et stærkt Socialdemokrati var velfærdssamfundet ikke vokset frem – i hvert fald ikke i det tempo, det er sket.”²³³

Slutpunktet på den udvikling, der var begyndt med den sparsomme omtale af ’velfærdsstaten’ på partiets kongres i 1953, blev nået omkring 1960, hvor velfærdsstaten blev synonymt med partiets mål. I indledningen til bogen *Mennesket i nutidens samfund* slog Bent Pihl simpelthen fast, at ”den socialdemokratiske idé bygger på *velfærdsstaten*.”²³⁴ Tilsvarende argumenterede Ivar Nørgaard, der var chefredaktør på *Aktuelt*, i 1962 for velfærdsstaten som ”et nærmere mål for de politiske bestræbelser end de utopiske samfundsidealiser som f.eks. det klasseløse samfund eller den socialistiske stat”. Vejen dertil havde ”en vis lighed med Socialdemokratiets mål og midler.”²³⁵ For K.K. Steincke var velfærdsstaten et intetsigende slagord, men blev det konkretiseret i krav om økonomisk vækst, jævner indtægtsfordeling, lige start for alle og industrielt demokrati, var det i overensstemmelse med en ”demokratisk-socialistisk” samfundsopfattelse.²³⁶ Trods de åbne bekendelser til velfærdsstaten i debatindlæg optrådte hverken ’velfærdsstat’ eller ’velfærdssamfund’ i større omfang i partiets programmer før 1980’erne,²³⁷ og den samlede betegnelse for partiets målsætning i det nye principprogram fra 1961 var fortsat fortsat den ”demokratiske socialisme.”²³⁸

Det var ikke alle, der inden for partiet, der ville acceptere velfærdsstaten som partiets målsætning. Da forslaget til det nye principprogram *Vejen frem* blev fremlagt i 1961 var der kritik af, at socialisering ikke længere blev nævnt som partiets målsætning.²³⁹ Den unge journalistelev Jørgen

²³² ”Studenterjubil og stile” i *Social-Demokraten*, 24/6 1957. Naturligvis blev sagen set noget anderledes i den borgerlige presse. Se f.eks. ”En stil” i *Sorø Amtstidende* 25/6.

²³³ ”Hvem har gjort hvad?” leder i *Sønderjyden* 18/2 1958.

²³⁴ Bent Pihl (red) 1959: *Mennesket i nutidens samfund*, København: Arbejdernes oplysningsforbund i Danmark, side 8-9. Fremhævelser i original.

²³⁵ Ivar Nørgaard 1962: ”Forsvar for velfærdsstaten” i Erik Hoffmeyer (red): *Velfærdsteori og velfærdsstat*, København: Berlingske Forlag, side 76-85, her 76-77. Se også Lena Vedel-Petersen: ”Ansaret for medmenneskets frihed” i *Ide og hverdag*, København: Fremad, side 76-81. Side 77 defineres velfærdsstaten som ”det gode familielivs glæder og de dermed følgende forpligtelser overført på samfundet ... det større fællesskab, er i vor tid skabt af arbejderbevægelsen – den faglige og den politiske. Solidaritetens tanke, der er Socialdemokratiets egentlige indhold, har ændret samfundet totalt...”

²³⁶ K.K. Steincke 1960: ”Velfærdsstaten og socialismen” i *Aktuelt* 24/12. De fire målsætninger var taget fra Jørgen Paldam 1952: *Planlægning for velfærd*, København: Fremad – hvor begrebet ’velfærdsstat’ som nævnt ovenfor ikke optræder.

²³⁷ Klaus Petersen: ”Velfærdsstaten i dansk politisk retorik” i *Tidsskrift for Velfærdsforskning*, vol. 5, no.1 2002, side 15-26, her side 22.

²³⁸ Henning Fonsmark 1990: *Historien om den danske utopi*, København: Gyldendal, side 171.

²³⁹ I. Grünbaum 1961: ”Via velfærdsstat til socialisme..?” i *Aktuelt* 6/1

Larsen mente ligefrem, socialisme blev erstattet af ”velfærdsialisme” og Socialdemokratiet reduceret til et ”velfærdsparti” – og det var ikke venligt ment.²⁴⁰

Mange socialdemokratiske indlæg om velfærdsstaten fra i 1960’erne rummer en blanding af stolthed over den hidtidige udvikling og sejrssikkerhed i forhold til den fremtidige udbygning af velfærdsstaten, der efterhånden fik karakter af noget uafvendeligt. ”Velfærdsstatens fjender vil gerne standse udviklingen, men det lader sig ikke gøre. Trods alle store ord må oppositionspartierne bøje sig i praktisk politik. Det er flere reformer, der er gennemført i de senere år med deres stemmer, en iøjnefaldende bekræftelse på,”²⁴¹ blev det bemærket i *Vestjyden*. Tilfredsheden var tydeligvis også i top, da Viggo Duvå året efter konstaterede i *Aktuelt*, at der uanset vejret var udsigt til ”den lyseste, den letteste, den festligste sommer vi nogensinde har haft,” simpelthen fordi folk både materielt og i forhold til social tryghed havde fået det meget bedre.²⁴² I 1965 slog socialminister Kaj Bundvad tilsvarende fast, at ”socialforsorgen er et sikkerhedsnet, hvor der ikke er stor risiko for, at man dumper ned mellem maskerne,”²⁴³ mens indvielsen af nye institutioner blev fejret med triumferende omtale.²⁴⁴ Selv en artikel om klunsere på en jysk losseplads kunne få en positiv tone og tjene til at bekræfte velfærdsstatens succes. For det første var det et tegn på velstand, at der dukkede gode ting op i dyngerne. For det andet fik klunseren folkepension, så det var ikke den bitre nød, der drev ham til sin gerning, men derimod trangen til at lave noget. ”Er det ikke dejligt at leve i et velfærdsland,” mente journalisten ligefrem, at han tænkte.²⁴⁵

Det udelukkede ikke, at der fortsat blev slået på den sociale indignation, eller at der blev krævet yderligere forbedringer. Socialrådgiver Lena Vedel-Pedersens bog *Danmark på vrangen* fra 1963 om social nød²⁴⁶ må ses i denne sammenhæng, og det samme gælder Bent Hansens artikelserie fra

²⁴⁰ Jørgen Larsen 1961: ”Velfærdsialisme” i *Aktuelt* 21/2. Se også Carl Johan Nielsen: ”Det går ad Hækkeup til...” 2/1, som dog ikke direkte diskuterede det nye principprogram.

²⁴¹ ”Velfærdsstatens fjender” leder i *Vestjyden* 16/3 1959.

²⁴² Viggo Duvå 1960: ”Surheden er forsvundet, tryghedsfølelsen er steget” i *Aktuelt* 29/5. Selv surheden og ungdomskriminaliteten var overvundet.

²⁴³ Lotte Stub 1965: ”Den almindelige velstand bør komme flest muligt til gode” i *Randers Dagblad* 30/12.

²⁴⁴ F.eks. Inger Jensen 1965: ”Der er taget hensyn til alt, men man mærker det ikke” i *Ny Tid* 18/7 om Vanførefondens nye beboelseshus i Ålborg.

²⁴⁵ ”Velfærdsstatens ødselshed kommer klunsere til gode” i *Jysk Aktuelt* 22/8 1964.

²⁴⁶ Lena Vedel-Pedersen 1963: *Danmark på vrangen*, København: Gyldendal. Lena Vedel-Pedersen var frem til 1968 gift med Jørgen Vedel-Pedersen og således svigerdatter til den senere omtalte K. Vedel-Pedersen. Anmeldelserne afspejlede fint de forskellige holdninger til velfærdsstaten. I *Jyllandsposten* blev universalismen angrebet for at hindre en effektiv indsats over for de svageste. Se ”Klatskillinger til alle – og ingen hjælp til dem, der for alvor trænger” 23/12 1963. Omvendt mente anmelderen i *Land og Folk*, at bogen viste det virkelige Danmark og demaskerede myten om velfærdsstaten. Se ”Danmark på retten og på vrangren” 20/12 1963. Endelig blev det i *Aktuelt* slået fast, at det var velstanden, der gjorde den akutte fattigdom så iøjnefaldende, og at mange af problemerne ”er ved at blive rettet eller vil blive rettet.” Se Kurt Sørensen 1963: ”Også i velfærdsstaten findes der elendighed” i *Aktuelt* 12/12.

1964 om ”Sociale skel” i *Aktuelt*.²⁴⁷ Som et tredje eksempel kan nævnes *Demokraten*, der i 1966 tog udgangspunkt i en tv-udsendelse af Lis Møller, der havde afdækket stor nød blandt de enlige mødre og på den baggrund krævet en solid social indsats.²⁴⁸ Analytisk forstås den slags indlæg bedst som *immanent kritik*, hvorved forstås en kritik af et samfund baseret på dets egne værdinormer.²⁴⁹ Det betød i det konkrete tilfælde, at velfærdsstaten blev holdt op på sine løfter om at afskaffe social nød og at sikre tryghed for alle. Argumentationsformen blev brugt af både tilhængere og modstandere, men den var – som jeg skal vende tilbage til nedenfor – særligt udbredt på venstrefløjten.

Socialdemokratiets kritik af det danske samfund blev forstærket i slutningen af 60’erne med angreb på den fortsatte ulighed og større spørgsmålstejn ved, om Danmark rent faktisk var blevet en velfærdsstat.²⁵⁰ Et konkret udtryk for den skærpede linje var Bent Hansens bestseller *Velstand uden velfærd* fra 1969 med den sigende undertitel *En kritik af det danske klassesamfund*. Her blev ikke bare de fortsat store uligheder i formue- og indkomstfordelingen angrebet, der blev også rettet skarp kritik mod retssystemet for at dømme overklassens forbrydelser mildere og mod samfundet i almindelighed for at være alt for ringe til at bryde den sociale arv. ”De rige fører klassekamp mod de fattige. Bag overfladen er det moderne velstandssamfund præget af ulighed og gennemfuret af sociale skel,” som det blev slået fast allerede på bogens forside. Det blev endda afvist, at Danmark fortjente betegnelsen ’velfærdssamfund.’²⁵¹

Kompromiset mellem højre og venstre: De Radikales velfærdsstat

Det Radikale Venstre var centralt placeret i dansk politik i den undersøgte periode, fordi Socialdemokratiet kun har haft flertal alene med venstrefløjten 1966-67 og 1971-73, mens de borgerlige partier hele tiden har været afhængig af radikal støtte for at komme til regeringsmagten. I det meste af perioden har partiet enten deltaget i eller støttet socialdemokratisk ledede regeringer, men uanset hvem der har været ved magten, har målsætningen hele tiden været det samarbejdende

²⁴⁷ Serien blev samlet op i lederen ”Hønemor Danmark” 9/4 1964, hvor det blev slået fast, at der stadig var meget at gøre, før Danmark blev ”et rigtigt folkehjem”.

²⁴⁸ ”De enlige mødre...” i *Demokraten* 20/2 1961

²⁴⁹ Se Urban Lundberg og Klaus Petersen 1999: *Social Democracy and the Welfare State in Denmark and Sweden since the 1960s*, Working Paper no 3, Department of History, University of Copenhagen side 17-18 for en kort introduktion til begrebet.

²⁵⁰ Der var til dels tale om et generationsopgør igangsat af udenrigspolitiske emner som Vietnam og EF fra midten af 60’erne. Se Klaus Petersen 2001: *Socialdemokratisk Samfund. De loyales ungdomsoprør*, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, skriftserie nr. 42. Der var klare paralleller til det svenske Socialdemokratis samtidige fokus på ”jæmlighed”. Se Urban Lundberg og Klaus Petersen 1999: *Social Democracy and the Welfare State in Denmark and Sweden since the 1960s*, Working Paper no 3, Department of History, University of Copenhagen s. 20ff.

²⁵¹ Bent Hansen 1969: *Velstand uden velfærd*, København: Fremad. Om Danmark som velfærdssamfund, se side 7.

folkestyre, hvor vigtige reformer vedtages med bredt flertal. Derfor blev velfærdsstaten fremstillet som et sundt, socialliberalt kompromis. Som Bertel Dahlgaard formulerede det i 1956:

”For det radikale venstre betyder velfærdsstaten afviklingen af tidligere tiders konservative overklassestat, og den er for os beviset på, at foreningen af privat foretagsomhed og social solidaritet er det socialistiske samfund overlegent. Det radikale venstre tror på, at det er dette socialliberale samfund, der bedst sikrer borgernes frihed og velfærd såvel materielt som kulturelt, og dette social-liberale samfund er i en sådan grad i pagt med dybe strømninger i dansk folkeliv og med store kredse også indenfor andre partier end vort, at socialistiske eller konservative islet i disse partier aldrig kan vinde overhånd i dansk politik.”²⁵²

Retorisk var det en fordelagtig position. På den ene side opfordrede Dahlgaard Venstre og Konservative til at droppe ”hetzen mod velfærdsstaten”, og på den anden side hævdede han, at de Radikale altid havde været ”formynderstatens” svorne modstander. Tilsvarende kunne Helge Larsen i *Politiken* forsvare ”hovedlinjerne i den socialt betryggede samfundsordning” og samtidigt erkende, at der burde renses ud i overflødig ”omsorg og forsorg og tilskudsordninger.”²⁵³ Betoningen af samarbejdet ses i Johs. Christiansens vurdering af folkepensionen ”som et værdigt mindesmærke over, hvad et demokrati formår, når en stor medmenneskelig idé forener dets kræfter.”²⁵⁴

Selvom det Radikale Venstre var Socialdemokratiets vigtigste samarbejdspartner i opbygningen af velfærdsstaten, så var der forskelle. De radikale nægtede f.eks. at støtte den socialdemokratiske boligpolitik,²⁵⁵ ligesom dele af baglandet undertiden deltog i den liberale kritik. I en radiotransmitteret debat kritiserede den radikale redaktør Johs. Nygård f.eks., at ”den moderne velfærdsstat berøver den enkelte lysten til selv at gøre noget,” ligesom han angreb omfordelingen over skatterne, den overdrevne ungdomsundervisning og den fade radiounderholdning.²⁵⁶ Indlægget var så skarpt, at *Dagens Nyheder* slet ikke omtalte Poul Hartlings tale ved samme lejlighed.

Det mest bemærkelsesværdige er faktisk de relativt få radikale indlæg i debatten, særligt efter den ophedede diskussion i midten og slutningen af 1950’erne. Jeg har ikke umiddelbart en forklaring på

²⁵² Bertel Dahlgaard 1956: ”Forespørgsel til stats- og udenrigsministeren” i *Folketingstidende* 1955-56, spalte 5422-37, citat spalte 5435. Synspunkterne blev gentaget i radio- og tv-debatten 5. december 1956 - se f.eks. referatet i ”Velfærdsstat – ja, formynderstat – nej” i *Skive Folkeblad* 6/12 1956 – og af radikale kandidater op til folketingsvalget i 1957. Se Arne Lindegaard Rasmussen 1957: ”Velfærdsstat” kronik i *Fyns Tidende* 20/2.

²⁵³ Helge Larsen 1956: ”Vore dages reaktionære” i *Politiken* 12/9. Arne Jacobsen afviste i læserbrevet ”Velfærdsstat og reaktion” 16/9, at modstanderne var reaktionære. Der var blot tale om forskellig opfattelse af mål og midler.

²⁵⁴ Johs. Christiansen 1958: ”Socialpolitiske grundsætninger” i *Dagens Nyheder* 21/7 1958. Fremhævelse i original. Desuden hævdes det, at de Radikale særligt har lagt vægt på rets- og lighedsprincipperne.

²⁵⁵ Klaus Petersen 1998: *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz, side 247-50 for boligpolitikken, side 189-93 for de Radikales generelle forhold til Socialdemokratiets velfærds politik.

²⁵⁶ ”Et radikalt angreb på velfærdsstaten” i *Dagens Nyheder* 30/4 1959. Se også ”Selvmodsigende” leder i *Berlingske Aftenavis* 2/5.

dette forhold, for muligheden for at profilere sig på at være formidler af de politiske fløjes modsætninger virker også oplagt på dette punkt.

Den borgerlige kritik: Venstre og Konservatives angreb på formynderstaten

Ikke overraskende kom den mest grundlæggende og vedholdende kritik af velfærdsstaten fra den borgerlige fløj, dels fra Venstre og Det Konservative Folkeparti, dels fra grupper og enkeltpersoner, der udtrykte tilsvarende synspunkter. Der er så store lighedspunkter mellem de to partier, at jeg ikke har fundet det værd at skelne mellem dem, da undersøgelsen som sagt sigter på at afdække de overordnede tendenser i debatten snarere end partiernes holdninger til konkrete reformer og udspil. Selvom socialdemokraternes omtale af velfærdsstaten ændrede sig i løbet af perioden, så rummer den ikke nær så store udsving som de borgerliges. Det er efter min vurdering tale om tre faser: Frem til sommeren 1956 rettede kritikken sig direkte mod velfærdsstaten, og målet var tydeligvis at gøre 'velfærdsstat' til et negativt ladet begreb. Fra sommeren 1956 og frem til starten af 1960'erne blev kritikken af velfærdsstatens konkrete udformning fastholdt, men målsætningen var snarere at omdefinere begrebets indhold end at miskreditere det. Og fra starten af 1960'erne blev modstanden mod både begrebet og velfærdsstatens udformning stort set opgivet. (I hvert fald på det retoriske plan, som undersøges her.)

I de skarpeste indlæg blev velfærdsstaten simpelthen tolket som et synonym for den socialistiske stat, der i sin mest ekstreme form kunne iagttages bag jerntæppet. Det var f.eks. den vurdering Kai Knudsen fra VU gav i januar 1956: "Velfærdsstaten kan vel kort siges at være socialismens store drøm, at skabe et samfund, hvor borgerne har fået tilfredsstillet deres krav om social tryghed, hvor samfundsfunktionen i alle led fra produktion til fordeling og forbrug er under statens kontrol, hvor al økonomisk initiativ og kulturel aktivitet er forbeholdt staten."²⁵⁷

Oftere skelnede de borgerlige kritikere dog mellem velfærdsstaten og rendyrket socialisme. Da den konservative Knud Thestrup blev interviewet til *Skatteborgeren* afviste han f.eks. at begreberne 'socialisering' og 'velfærdsstat' havde samme betydning.²⁵⁸ Men der var naturligvis mange andre angrebepunkter: Statens større rolle var til skade for økonomien og betød en risiko for den politiske

²⁵⁷ Kai Knudsen 1956: "Social tryghed eller menneskelig velfærd" kronik i *Vestkysten* 30/1. Poul Møller hævdede i starten af 1956 tilsvarende, at "der kun er en nuance imellem den sociale Velfærdsstat og den socialistiske stat". Se "Svaret i Velfærdsstaten" i *Til alle mænds tarv*, København: Nyt Nordisk Forlag – Arnold Busck og Det konservative Folkeparti 1956, side 83-103, her side 96. Sammenligningen forsvandt aldrig helt fra debatten. I lederen "Et samfund af Slavesjæle" i *Jyllands-Posten* 24/9 1959 blev der f.eks. argumenteret for, at udviklingen ville føre til "jerntæppe-tilstande".

²⁵⁸ C.S. 1956: "Velfærdsstatsprincippet har udtømt mulighederne" i *Skatteborgeren*, 35. årg. nr. 4, side 1-4, her side 1-2.

frihed.²⁵⁹ Folk skulle som udgangspunkt klare sig selv og hjælp kun ydes, når der forelå en trangssituation. Universelle ydelser var derfor både moralsk forkerte og økonomisk skadelige, da ansvarsfølelsen og incitamentet til at arbejde ville forsvinde.²⁶⁰ Desuden forudsatte højere sociale udgifter højere skatter, hvilket kunne føre til en 'socialisering af bagvejen', og som minimum havde den konsekvens, at borgerne selv kunne bestemme over en mindre del af deres indtægt.²⁶¹ Dertil kom opbygningen af et fordyrende bureaukrati og en statslig indblanding i det enkelte menneskes tilværelse.²⁶² Endelig var der hensynet til de virkeligt svage grupper som enker, psykisk syge og åndssvage, som måtte døje med elendige forhold, fordi ressourcerne gik til tilskud til andre – undertiden fremhævet som større vælgergrupper – der i virkeligheden godt kunne klare sig selv.²⁶³

I 1955-56 så det en overgang ud til, at det skulle lykkes at gøre 'velfærdsstaten' til et negativt begreb i den politiske debat. Socialdemokraterne vægrede sig ved at bruge betegnelsen, og som vist ovenfor var de bestemt ikke ivrige efter at påtage sig ansvaret for, at udtrykket var blevet indført i den politiske sprogbrug. Det lykkedes imidlertid ikke. I den anden fase af den borgerlige kritik var det ikke velfærdsstaten *som sådan*, men derimod dens socialdemokratiske vrangbillede eller dens "uønskede følgevirkninger,"²⁶⁴ der blev angrebet. I forhold til den tidligere linje, var det afgørende problem for Venstre og Det Konservative Folkeparti, at de trods skarp kritik ved førstebehandlingen endte med at stemme for folkepensionen, som i manges øjne beseglede velfærdsstatens eksistens.²⁶⁵

Udbredelsen af 'formynderstaten' - det mest udbredte modbegreb i debatten – er tæt forbundet til dette paradoks. Den tidligste registrering er fra Poul Møllers indlæg i Det Konservative Folkepartis jubilæumsbog *Til alle mænds tarv*, der udkom i februar 1956, hvor det bruges en enkelt gang.²⁶⁶ Derefter dukker det først op igen i hans ordførertale ved 2. behandlingen af folkepensionen den 21. juni, hvor han kritiserede inflationen for at være "den socialistiske formynder- eller velfærdsstats

²⁵⁹ Se f.eks. "Velfærdsstaten undergraver vor økonomi" i *Langelands Avis* 17/9 1956.

²⁶⁰ Ofte fremføres det, at resultatet ville blive en almindelig "krævementalitet". Se f.eks. "Velfærdssystemet udvikler en uheldig mentalitet" i *Aalborg Amtstidende* 16/10 1956.

²⁶¹ Som så mange andre kritikpunkter var det ikke bundet til de borgerlige partier. Det blev allerede taget op i 1951 af kontorchef i Centralarbejdsanvisningskontoret K. Vedel-Petersen i en kronik i *Politiken* 17/10 med den dækkende titel "Jeg vil egentlig hellere have en cykel". Den blev der hyppigt henvist til velfærdsdebatten. Se f.eks. "Lad os bestemme selv!" leder i *Jyllands-Posten* 19/4 1955.

²⁶² Fremhæves bl.a. i "Det sundeste og solideste grundlag" i *Fyns Tidende* 12/8 1956.

²⁶³ Se f.eks. Poul Thomsen 1956: "Velfærdsstat og sociale nødvendighedskrav" i *Lollands-Posten* 5/10. Denne indgangsvinkel var også fremtrædende i *Information*, der søgte at distancere sig fra de velhavendes egoistiske kritik. F.eks. i lederen "Velfærdet igen" 27/6.

²⁶⁴ "Prisen for tryghed" i *Vejle Amts Folkeblad* 28/9 1956.

²⁶⁵ Det skal dog nævnes, at både Thorkil Kristensen fra Venstre og et mindretal af de konservative stemte imod.

²⁶⁶ Poul Møller 1956: "Svaret til velfærdsstaten" i *Til alle mænds tarv*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, side 83-103, her side 95.

bedste tjener.”²⁶⁷ Et egentligt forsøg på at definere begrebet kom dog først i den konservative Aksel Møllers indlæg i afslutningsdebatten dagen efter:

”I øvrigt er ordet ’velfærdsstat’ en dårlig betegnelse for det samfund, som socialdemokratiet vil opbygge, således som det hidtil er blevet fremstillet for os. Kald det ’formynderstaten’, så kommer vi sandheden nærmere. Ingen kan nemlig med rette sige, at kun socialdemokratiet har befolkningens velfærd som mål for sin politik. Hvad ligger der i ordet velfærd? Hvad der er en velfærdssag for den ene kan være det modsatte for den anden. ... Det er derfor langt fra sikkert, at det har noget med mange menneskers velfærd at gøre, at man opkaster sig til formynder for deres liv fra vuggen til graven.”²⁶⁸

Efter deltagelsen i folkepensionsforliget blev det vanskeligere for Venstre og de konservative simpelthen at tage afstand fra velfærdsstaten i sin helhed. Forsøget på at omdefinere begrebet og isolere de ubehagelige træk var en defensiv strategi, som let gav indtryk af, at partierne i virkeligheden også gik ind for velfærdsstaten - blot med lidt andre nuancer. Det var langt fra slut på hverken uenigheden om velfærdsstatens udformning eller begrebets indhold, men dets karriere som skræmmebillede på linje med ’socialisering’ var stort set forbi. I september 1956 måtte *Berlingske Tidende* resigneret indrømme, at velfærdsstaten var blevet ”en fjende, vi må lære at leve med,”²⁶⁹ og efter den store radiodebat i december 1956 konstaterede den borgerlige presse, at velfærdsstaten nu var ”accepteret i princippet” af Venstre og Konservative. Det skete med billigelse i *Kristeligt Dagblad* og dybfølt forbitrelse i *Jyllands-Posten*, der kritiserede politikerne for at se bort fra ”de principielle linjer i hele dette spørgsmål.”²⁷⁰

’Formynderstaten’ var det mest udbredte modbegreb, og det dukkede regelmæssigt op i debatten fra sommeren 1956 og frem.²⁷¹ Det blev dog aldrig tilnærmelsesvis så brugt som ’velfærdsstaten’, og det forblev et underordnet begreb. Mens materialet rummer masser af tekster, hvor kun ’velfærdsstaten’ optræder, så er der kun to tekster, hvor ’formynderstaten’ bruges alene,²⁷² og to

²⁶⁷ Poul Møller 1956: ”2. behandling af folkepension” i *Folketingstidende* 1955-56, spalte 5302-16, her spalte 5312. Begrebet optræder også i spalte 5315.

²⁶⁸ Aksel Møller 1956: ”Forespørgsel til stats- og udenrigsministeren” i *Folketingstidende* 1955-56, spalte 5400-17, citat spalte 5413. Bertel Dahlgaard var hurtig til at udnytte modsætningen mellem de to begreber. Se afsnittet om de Radikale ovenfor.

²⁶⁹ ”Velfærdsstatens tilhængere og modstandere” i *Berlingske Tidende* 24/9 1956.

²⁷⁰ ”Velfærdsstaten accepteret i princippet” leder i *Kristeligt Dagblad* og ”Den forkerte rækkefølge” leder i *Jyllandsposten*, begge 7/12 1956.

²⁷¹ Se kapitel 7 for den kvantitative analyse af begrebet.

²⁷² ”Formynderstat eller liberalt samfund” i *Horsens Folkeblad*. Datoen på udklippet er angivet til 3/10 1959, men da teksten beskæftiger sig med VK-planen, der blev fremsat som en fællesudtalelse fra de to partiers folketingsgrupper 4/10, må den være forkert. Den anden tekst Jens Holm 1959: ”Snarere statens forbrug, der er for stort” i *Bornholms Tidende* 23/10 diskuterer også planen, hvor udtrykket dog ikke bruges.

tekster, hvor 'formynderstaten bruges flere gange end 'velfærdsstaten'.²⁷³ Ellers blev begrebet brugt som i Aksel Møller-citatet ovenfor, nemlig som en afsløring af, hvad der i virkeligheden skulle forstås ved det alle – inklusive forfatterne selv – omtalte som 'velfærdsstaten'.

'Formynderstaten' var udelukkende et negativt begreb, men der er også enkelte eksempler på, at borgerlige debattører forsøgte at formulere positive alternativer, som f.eks. Jørgen Jensens lancering af 'velstandslandet' i september 1956. Det slog aldrig an, men det var et forsøg på at skabe et borgerligt alternativ til 'velfærdsstaten', hvor der skulle sættes på økonomisk vækst – velstand – så socialpolitik enten blev helt overflødig eller i hvert fald så økonomisk overkommelig, at ingen kunne have noget imod det.²⁷⁴ Da varianter som 'velstandsstat' og 'velstandssamfund' dukkede op i 1960'erne, udtrykte de ikke et alternativt samfundsideal, og de blev derfor brugt af både velfærdsstatens tilhængere og kritikere. Der var først og fremmest tale om en konstatering af, at samfundet gennem højkonjunkturen var blevet rigt og derfor anderledes.

Udover at markedsføre modbegreber, forsøgte de borgerlige kritikere at afpolitiserer begreberne 'velfærdsstat' og især 'velfærd'. Det blev almindeligt at indlede artikler med at argumentere for, at alle gik ind for velfærd: "Enhver politik søger mod at højne folkets velfærd, og alle partier er derfor tilhængere af en velfærdsstat kendetegnet af en høj og stabil levestandard."²⁷⁵ I forlængelse heraf blev der ofte opereret med flere definitioner af 'velfærdsstaten.' Kontorchef i Centralarbejdsanvisningskontoret K. Vedel-Petersen skelnede således mellem de, der opfattede velfærdsstaten som den størst mulige indkomstudligning, og de, der først og fremmest fokuserede på at øge produktiviteten og derved mængden af goder til fordeling. Selv hældede han klart til den sidste opfattelse, hvorfor det var nødvendigt at sikre initiativet og den private ejendomsret som drivkræfter i økonomien.²⁷⁶ I en kommentar til kronikken forsøgte *Århus Amtstidende* endda at gøre velfærdsstaten borgerlig, for den fordelende stat blev identificeret med "det socialdemokratiske formynder-samfund", mens den producerende var "den velfærdsstat, som er en borgerlig livsholdnings målsætning."²⁷⁷ Tilsvarende afviste *Ålborg Amtstidende* i en leder med den sigende

²⁷³ Axel Kristensen 1960: "Velfærdsstat – Liberalisme" i Frederik Nielsen og Ole Hyltoft Petersen (red): *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 9-15 og – overraskende – "Højemor Danmark" leder i *Aktuelt* 9/4 1964. Desuden optræder de to begreber lige mange gange i fem andre tekster.

²⁷⁴ Jørgen Jensen 1956: "Velfærdsstat – velstandsland" i *Dagens Nyheder* 15/9. Artiklen blev fulgt op af lederen "Velfærd – velstand" 16/9, hvor udtrykket "velstandspolitik" blev brugt i stedet. I 60'erne, hvor der var færre borgerlige angreb på velfærdsstaten, blev argumentet stadig brugt. F.eks. "Velfærd på kredit" leder i *Aarhus Amtstidende* 1/2 1962.

²⁷⁵ "Velstand – velfærd" leder i *Dagens Nyheder* 16/9 1956. Se også "Snak om velfærd" leder i *Information* 26/10, hvor velfærdsstaten blev afskrevet som et så abstrakt begreb, at det var uden betydning for det daglige politiske arbejde.

²⁷⁶ K. Vedel-Petersen 1957: "Der skal også produceres i velfærdsstaten" i *Politiken* 22/8 1957. Kronikken vandt genklang i den borgerlige presse. Se f.eks. "Noget der halter" i *Holbæk Amtstidende* 23/8 1957.

²⁷⁷ "Formynderstatens vrangsider" i *Århus Stiftstidende* 25/8 1957. To år senere argumenterede avisen for, at velfærdsstatens borgerlige kritikere var dens egentlige støtter: "Velfærdsstatens egentlige fjender i dag er dem, der

titel "Velfærdsstat er to ting" skarpt anklager om, at velfærdsstatens kritikere var "asociale". I stedet skyldtes den borgerlige modstand først og fremmest bekymring for, at "de økonomiske forudsætninger" for den i øvrigt rimelige udbygning af socialforsorgen ikke var til stede, ligesom tendensen til "at læsse alle mulige opgaver over på staten" var udtryk for "et misbrug af begrebet velfærdsstat."²⁷⁸ I en leder erklærede *Frederiksborg Amtsavis*, at den ikke skulle "have sagt noget ondt om velfærdsstaten," og at der alene var uenighed om vejen til det fælles mål: "mest mulig velfærd og størst mulig tryghed."²⁷⁹ Som argumentationsstrategi i den politiske debat kunne det alt sammen være udmærket, men det var unægteligt noget beskedent i forhold til at gøre 'velfærdsstaten' til et begreb, der automatisk vakte vælgerens mishag.

De borgerlige kritikpunkter forandrede sig ikke meget, men tonen blev stadig mere resignerende. I *Velfærdsteori og velfærdsstat* fra 1962 skrev Ivar Nørgaard og Poul Møller henholdsvis et indlæg for og imod velfærdsstaten. Hvor den første veloplagt argumenterede for en aktiv rolle til staten i den økonomiske politik, fordelingspolitikken og kulturpolitikken, gennemgik den sidste med en vis bitterhed argumenterne mod velfærdsstaten, hvis egentlige mål angiveligt stadig var socialismen. Det politiske alternativ var dog ikke et egentligt opgør med velfærden, men blot en nedsættelse af tempoet for dens udbygning. På vej ind i EF ville det være katastrofalt, hvis vi "udelukkende tænker i velfærdsforanstaltninger" (min fremhævelse, hm) men udelukkende var også nøgleordet i passagen. Privat opsparing og initiativ skulle belønnes, men et opgør med velfærdsstaten som sådan var der ikke udsigt til. Optimismen var begrænset i artiklens sidste sætning: "Mon ikke denne [konservative] velfærdspolitik er bedre i overensstemmelse med den enkeltes velfærd?"²⁸⁰ Kontrasten til udgangsreplikken i hans indlæg i *Til alle mænds tarv* fra 1956 er i hvert fald påfaldende: "En konservativ politik, der formes efter de her skitserede retningslinjer og eksempler, skulle have muligheden for at tage kampen op med velfærdsprogrammet, ikke som et overbud, heller ikke som en kompromismulighed – men som et svar..."²⁸¹

dyrker den som en guddom, og dens venner er alene dem, der gennem kritik søger at bevare den fra umenneskelighed." I "Diskussionen om velfærdsstaten" 24/2 1959.

²⁷⁸ "Velfærdsstat er to ting" i *Ålborg Amtstidende*, 24/7 1958. Se også Hans Jørgen Lembourn 1960: "Den velfærdsstat, jeg er imod" i *Tidens Stemme*, 16. årg. nr. 4, side 26-27, hvor der også skelnes mellem to former for velfærdsstat. Socialpolitikken kan de borgerlige støtte, mens "socialisme og planøkonomi" afvises.

²⁷⁹ "Tema med variationer" i *Frederiksborg Amt Avis*, 3/8 1959. *Århuus Stiftstidende* gik i en leder så vidt som til at kalde velfærdsstaten for en "fortræffelig samfundsform" uden "egentlige modstandere". Se "Velfærd på private hænder" 27/11 1960.

²⁸⁰ Poul Møller 1962: "Velfærd – for hvem og hvordan?" i Erik Hoffmeyer (red): *Velfærdsteori og velfærdsstat*, København: Berlingske Forlag, side 86-95, citerer side 92 og 95.

²⁸¹ Poul Møller 1956: "Svaret til velfærdsstaten" i *Til alle mænds tarv*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, side 83-103, her side 103. Se også Erik Aalbæk Jensen 1962: "Akademikeren i det politiske klima" i *Information* 22/9, hvor han på den ene side konstaterede, at en velfærdsstat var en nødvendighed, men på den anden side advarede mod, at det skulle blive tilværelsens eneste mål. Samme budskab havde han givet et konservativt kandidatkursus i august.

Det er velkendt, at Venstre foretog et kursskifte på det socialpolitiske område i 1963-64,²⁸² og at partiet efter Poul Hartlings overtagelse af formandsposten i 1965 sigtede på samarbejde med de radikale.²⁸³ Der var tale om en glidende overgang til den tredje fase i de borgerlige partiers forhold til velfærdsstaten, hvor støtten til velfærdsstaten stort set ikke adskilte sig fra Socialdemokratiets. Konkret synes det svenske valg i september 1960, hvor Højre førte kampagne på et skarpt opgør med velfærden og led et sviende nederlag, at have påvirket det danske folketingsvalg senere på året. Adspurgt af *Aktuelt* afviste Venstres Jens Foged og den konservative Marie Antoinette von Lowzow sammenhængen, men Julius Bomholt var ikke i tvivl om den. I hvert fald blev VK-planen blev lagt på is,²⁸⁴ og som vist i kapitel 7 forsvandt 'formynderstaten' stort set fra sprogbrugen på dette tidspunkt. Endnu i 1963 fremhævede Axel Kristensen ganske vist, at forsøg på indkomstudligning var et af formynderstatens mest typiske træk, og at udgifterne til social sikring i stigende grad skulle afholdes af den enkelte efterhånden som velstandsstigningen gjorde det muligt,²⁸⁵ men denne position var forladt i *På frihedens Grund*, der udkom to år efter som et bud på moderne liberal politik. I kapitlet om socialpolitikken slås det fast, at Venstre og Socialdemokratiet havde deltaget i alle større socialpolitiske forlig om opbygningen af velfærdsstaten. "Efter socialreformen i 1933 har denne politiske enighed omkring socialpolitikken ydermere i stigende grad omfattet alle betydende politiske partier - en kendsgerning, som måske træder klarere frem i praktisk lovgivningsarbejde end i den politiske agitation."²⁸⁶ Frem for at lægge afstand til velfærdsstaten understreges her Venstres aktive rolle i dens opbygning.

Kort efter Venstres skifte ændrede de Konservative også signaler. I en artikel i *Aalborg Stiftstidende* forsøgte MF Knud Thestrup at omfavne Socialdemokratiet til døde: "Medens alle politiske partier har ydet deres bidrag til velfærdsstatens velstandssamfund, er det i særlig grad Socialdemokratiet, der har været interesseret i den økonomiske udjævningsproces. Det skal Socialdemokratiet kun have ros for." Der var bare det lille problem, at det var sket via bemyndigelseslovgivning, der gav regeringen og administrationen alt for stor magt.²⁸⁷

²⁸² Se Jacob Christensen 1998: *Socialpolitiske strategier 1945-72*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 106-08.

²⁸³ Intentionerne blev annonceret af Hartling i en tale i Svanninge i august 1965. Se Poul Hartling 1994: "Svanningetalen i 1965. Forudsætninger og følger" og Tage Kaarsted 1994: "Alliancernes omvæltning i dansk politik 1964-1966" begge i Birgit Nüchel Thomsen (red): *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense: Odense Universitetsforlag, henholdsvis side 163-74 og 155-62.

²⁸⁴ "Ikke flere angreb på velfærdsstaten" i *Aktuelt* 13/11 1960.

²⁸⁵ Axel Kristensen 1960: "Velfærdsstat - Liberalisme" i Frederik Nielsen og Ole Hyltoft Petersen (red): *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 9-15

²⁸⁶ Erik Eriksen m.fl. 1965: *På frihedens grund*, København: Nyt nordisk Forlag Arnold Busck, side 241-42, citat side 242.

²⁸⁷ Knud Thestrup 1964: "Bemyndigelseslovgivning" i *Aalborg Stiftstidende* 5/1.

Selvom tonen var afdæmpet i forhold til 1950'erne, så var der naturligvis stadig uenighed mellem partierne. Som nævnt var det ikke alle reformer socialdemokraterne kunne få igennem, og fra borgerlig side dukkede der nye kritikpunkter op. Socialminister Nathalie Lind erkendte f.eks. i et indlæg i Venstres blad *Liberal* i 1971, at samfundet havde bedre råd til at give udsatte ordentlige materielle forhold, men hun advarede mod det utilfredsstillende i passiv forsørgelse, fordi folk mistede kontakten til samfundslivet.²⁸⁸

De borgerlige partiers gradvise accept af velfærdsstaten op gennem 1960'erne bragte dem ud af trit med dele af den borgerlige opinion. Der var fortsat var negative indlæg i aviserne, både fra lederplads og i debatindlæg. Da Julius Bomholt i 1960 foreslog at udbygge socialpolitikken med "en omsorg, der sigter mod det enkelte menneske" førte det til et skarpt angreb i *Fyens Stiftstidende*: "Resultatet af denne glade vandring mod formynderstatens tusindårige kan vi i dag aflæse på vor skattebillet og vil vi ad åre kunne se omsat i vor totale umyndiggørelse."²⁸⁹ *Jyllandsposten* beskyldte tilsvarende Socialdemokratiet for som kommunisterne at "konfiskere virksomheder" og "gøre folket til statslaver", selvom partiet officielt benægtede det.²⁹⁰ Th. Lund klagede i 1961 over byernes lønstigninger og overforbrug, der ville ødelægge betalingsbalancen til skade for landbruget. Sociallovene var gode nok, og "dersom velfærdsstaten holdt sig indenfor disse rammer, så var alt såre godt, men det gør den jo ikke. Der udøses i flæng både til produktive og uproduktive ting."²⁹¹ I 1964 vurderede B. Brøchner Lomborg i et indlæg i *Jydske Tidende*, at velfærdsstaten tendens til at udjævne indkomsterne var ødelæggende for økonomien, og at statslig omsorg blot ville føre til individuel ansvarsforflygtigelse og uselvstændighed.²⁹² Indlæg som disse adskiller sig ikke væsentligt fra, hvad der blev fremført af borgerlige politikere i slutningen af 1950'erne. Når de ses i sammenhæng med debatten om statens Kunstfond²⁹³ og Fremskridtspartiets succes i 70'erne, synes det oplagt at antage, at Folketinget som helhed var mere positiv over for udbygning af velfærdsstaten end befolkningen i 1960'erne. Da Venstre og Konservative havde nedtonet kritikken til fordel for samarbejde med de Radikale, manglede den politiske udtryksmuligheder, indtil Mogens Glistrup skabte Fremskridtpartiet.²⁹⁴

²⁸⁸ Nathalie Lind 1971: "Velstanden skaber nye sociale problemer" i *Liberal* 2. årg. nr. 5, side 42-45.

²⁸⁹ "Omsorg til os alle" leder i *Fyens Stiftstidende* 11/5 1960.

²⁹⁰ "Frihed og statsformynderi" leder i *Jyllands-Posten* 2/5 1960.

²⁹¹ Th. Lund 1961: "Fiskeren og hans kone" i *Vestkysten* 11/3 1961.

²⁹² B. Brøchner Lomborg 1964: "Nej til statsvelfærd" i *Jydske Tidende* 24/9 1964.

²⁹³ Det primære studie er Anne Marie Kastrop og Ivar Lærkesen 1979: *Rindalismen*, København: Hans Reitzel. Forholdet velfærdsstat-rindalisme diskuteres ikke eksplicit, men det fremhæves, at der var et skisma mellem hovedstad/provins og elite/folk, som både gjaldt udgifterne til kulturpolitikken og kunstens indhold.

²⁹⁴ Flemming Chr. Nielsen 2000: *Anarkisten – en biografi om Mogens Glistrup*, København: Lindhardt og Ringhof, nævner side 90-91 at Glistrup havde opfordret Peter Rindal til at danne et parti.

Hvilken velfærdsstat? Venstrefløjens kritik

Det er muligt, at socialdemokraterne med tiden kom til at opfatte velfærdsstaten som deres egentlige politiske mål, men det samme var bestemt ikke tilfældet på venstrefløjen. Problemet var i al sin korthed, at velfærdsstaten måske nok havde skaffet bedre sociale forhold og højere velstand, men det var sket indenfor det kapitalistiske systems rammer.

DKP's og dermed *Land og Folk* udnyttede den immanente kritiks muligheder til det yderste. Konkrete sociale problemer blev beskrevet, hvorefter det blev slået fast, at der med sådanne tilstande - og de store udgifter til militæret - ikke kunne være tale om en velfærdsstat i Danmark. For at understrege pointen blev velfærdsstaten hyppigt omtalt som den "såkaldte velfærdsstat" eller begrebet blev sat i citationstegn. I en leder fremførte Hans Kirk f.eks. følgende: "Forleden bragte statistikken den meddelelse, at nu er der 146.000 arbejdsløse i Danmark, og samtidig oplyses det, at 7000 familier landet over må klare vinteren i kolonihavehuse og selvbyggerskure." Dernæst gennemgås et par eksempler på den forfærdelige boligsituation, inden det slås fast, at det som forudset af Aksel Larsen er lykkedes Socialdemokratiet "at gøre Danmark til en befæstet fattiggård for arbejdere og husmænd og til en velfærdsstat for kapitalister."²⁹⁵

I den socialdemokratiske presse blev det også stillet spørgsmålstegn ved, om samfundet virkelig kunne være en velfærdsstat, når f.eks. bureaukratiske forviklinger kunne føre til, at en arbejdsmand mistede sin invaliderente. Men her vekslede den sociale indignation med tilfredshed over opnåede resultater, ligesom ansvaret ikke blev placeret direkte hos de socialdemokratiske regeringer.²⁹⁶ Endelig fandtes der også elementer af immanent kritik i den borgerlige argumentation, særligt når det blev påpeget, at de universelle ordninger hindrede en effektiv indsats over for de svageste.

Den kommunistiske kritik fortsatte uændret op gennem 1960'erne. F.eks. konstaterede *Land og Folk* i en leder i 1960, at pensionisternes eksistensgrundlag var så "himmelråbende lavt ... at det må betegnes som hinsides al fornuft og virkelighed at nævne ordet velfærdsstat."²⁹⁷ Kommunisternes kritik af folkepension til alle var uændret fra udvalgsarbejdet i 1950'erne. De mente, at en sådan model gavnede de rige, mens de svageste blev forfordelt. Yderligere reformer blev afvist som nytteløse. Det eneste alternativ var "den egentlige, den eneste humanisme" nemlig socialismen.²⁹⁸

²⁹⁵ Hans Kirk 1956: "Fattiggård og velfærdsstat" i *Land og Folk* 26/2. Se også "Som drivhusplanter i lun, muldet jord" 20/8, Funktionæren 1957: "Velfærd, forsvar og statistik" 26/9 samt Kai Moltke 1958: "Krigsøkonomiens krise og 'den moderne velfærdsstat'" 7/2 1958.

²⁹⁶ F.eks. "Hvilken 'velfærdsstat'" leder i *Sydfyn* 2/8 1956. Se også "Velfærdsstaten" i *Ny Tid* 6/3 1961, hvor regeringens indsats for landarbejdere kritiseres i et læserbrev, mens den forsvareres i en redaktionel kommentar.

²⁹⁷ "Løn, pension og velfærd" i *Land og Folk* 19/8 1960. Se også "Samfundets grundvold" fra 22/8, hvor de manglende børnepasningsmuligheder for ufaglærte, der ikke kunne klare sig for en enkelt løn, blev kritiseret.

²⁹⁸ Vagn Søndergaard 1961: "Hvem har mest fordel af velfærdsstaten?" i *Land og Folk* 6/9.

Bolignøden fortsatte med at være et oplagt kritikpunkt,²⁹⁹ og der kan også peges på Kate Flerons angreb på den svenske velfærdsstat i anledning af oversættelsen, at Sara Lidmans bog *Grube* om de svenske minearbejderes elendige forhold.³⁰⁰

Venstrefløjens forhold til Socialdemokratiet blev mere kompliceret, da ikke bare SF men også en række andre socialistiske grupperinger placerede sig mellem Socialdemokratiet og DKP. Trods den fundamentale afstandtagen til kapitalismen, så blev det her erkendt, at der *var* sket forbedringer, som det ikke nyttede noget at fornægte. Et interessant indlæg fra 1961 er Andreas Jørgensens artikel ”Velfærdsstat og socialisme” i *Dialog*. De indledende overvejelser er værd at citere, fordi kritikken af begrebet ’velfærdsstat’ minder så meget om den borgerlige:

”Det er ikke nemt for en socialist at acceptere ordet velfærdsstat som en dækkende beskrivelse af vort samfund. Ordet er propagandistisk og meningsløst. Enhver stat og enhver regering vil ud fra forskellige synspunkter påstå, at den vil borgernes velfærd. Skal man endelig benytte ordet velfærd, vil velfærds kapitalisme trods alt være bedre for tydelighedens skyld.”

Venstrefløjens problem var, at det nok var gået fremad, ”men det må fastholdes, at vort samfund trods alle reformer ikke på et eneste punkt har forladt det kapitalistiske grundlag.” For Andreas Jørgensen var det tydeligt, at velfærdsstaten først og fremmest var Socialdemokratiets værk. Selvom udviklingen overalt i Vesteuropa gik i den retning, ville forbedringerne være kommet senere og i en dårligere form uden Socialdemokratiet. For socialister var partiet derfor brugbart til konkrete forbedringer, men på den anden side ude af stand til at foretage et fundamentalt opgør med kapitalismen.³⁰¹ Det interessante i artiklen er det dobbelttydige forhold til velfærdsstaten og Socialdemokratiet. Hvor de borgerlige kritiserede opbygningen af velfærdsstaten, fordi den menes at true borgerlige frihedsidealer, så kritiserede venstrefløjen den for at konservere det kapitalistiske system, trods – eller netop på grund af – de enkelte reformers konkrete forbedringer.

Ungdomsoprøret betød et markant nybrud i venstrefløjskritikken af velfærdsstaten. Hvor *Land og Folk* havde peget på ulighed og social nød, så fokuserede det nye venstre på dens materialisme, og de ulykker den medførte. Det gælder f.eks. Lis Thorbjørnsens kronik ”Jeg anklager” fra 1966, hvor hun angreb ”velfærdssamfundets åndelige grundlag, utilitarismen.” Jagten på velstand havde ført til forurening, til hensynsløshed over for dyr og ville i sidste ende føre til medlidenhedsdrab på gamle

²⁹⁹ F.eks. Haakon Jørgensen 1964: ”Jeg bor på Sundholm” i *Land og Folk* 8/1 1964. Eric Danielsen 1965: ”Sygeligheden fordobles hos børn i de dårlige boliger” i *Land og Folk* 1/1.

³⁰⁰ Kate Fleron 1969: ”Midt i det kyniske ’velfærd’” i *Frit Danmark*, 28. årg. nr. 9, side 12.

³⁰¹ Andreas Jørgensen 1961: ”Velfærdsstat og socialisme” i *Dialog*, 11. årg. nr. 4, side 38-45, citat side 38. Se også Poul Dam 1965: ”Demokratiets fremtid” i *S.F. Bladet* 10/6, hvor et ”kapitalistisk velfærdssamfund” blev betegnet som en selvmodsigelse, men hvor kuren ikke var revolution, men derimod opdragelse til ”demokratisk menneskeopfattelse”.

og handicappede, fordi besværet med dem ville genere de andres lykkefølelse.³⁰² Mange af de samme temaer blev berørt i Magnus Johanssons bog *Dialog med en velfærdsproletar* fra 1970, der først og fremmest var et angreb på den etablerede arbejderbevægelse for pamperi og for at overtage kapitalismens ideologi om produktion og rationalisering.³⁰³

Et andet særkende ved det nye venstres omgang med velfærdsstaten var dens radikale retorik. I en positiv anmeldelse af Bent Hansens *Velstand uden velfærd* i Højskolebladet konkluderede Rikke Posborg, at "der er én mulighed tilbage, som forfatteren leger med i forordet, men som han måske har opgivet i efterskriftet: Revolutionær virksomhed." Kritikken af velfærdsstaten lå i klar forlængelse af DKP's, men den retoriske bekendelse til revolutionær virksomhed var ny.³⁰⁴ Posborg holdt sig til at antydninger af, at problemerne lå i den kapitalistiske produktionsmåde, mens Nils Bredsdorff var langt mere direkte. I en anmeldelse af antologien *Socialpolitik, socialmedicin, socialpædagogik* fra 1971 slog han fast, at "socialpolitik er klassepolitik" og måtte regnes for "det kapitalistiske samfunds sociale afværgemanøvrer." Bogen manglede en analyse af "klassesamfundet og socialarbejderens rolle i dette," og i det hele taget blev "det kapitalistiske samfunds problemproducerende karakter" overset. Der kunne med andre ord kun blive tale om symptombehandling indtil kapitalismen var afskaffet.³⁰⁵

Venstrefløjens tvetydige holdning blev glimrende opsummeret i *Det lille røde leksikon* fra 1974. Efter at have slået fast, at udviklede kapitalistiske lande og især de skandinaviske ofte blev betegnet som "velfærdsstater", blev følgende karakteristik fremlagt.

"Gennem mange års socialdemokratisk indflydelse i regeringerne er der udviklet mange goder som kan afbøde de værste virkninger fra erhvervslivet, boligsituationen og klassesdelingen. Men der bliver stadig flere ofre for arbejdsulykker, erhvervs sygdomme, stress og forurening, og staten må bekoste mere og mere på hospitaler og pension. Pengene kommer ind gennem skatterne, men da lønningerne ikke kan belastes meget mere så har kapitalen krævet at staten nedskærer sine udgifter, det vil sige formindsker 'velfærden'."³⁰⁶

Selvom forholdet til velfærdsstaten var tvetydigt, var der ingen tvivl om, at de sociale forbedringer skulle forsvares mod "kapitalens" anslag. Den venstreorienterede kritik førte sjældent til borgerlige forsvar for velfærdsstaten, men der findes eksempler på det. I 1963 kritiserede *Aarhuus*

³⁰² Lise Thorbjørnsen 1966: "Tilfredse grise" i *Ekstrabladet* 6/6.

³⁰³ Magnus Johansson 1970: *Dialog med en velfærdsproletar*, København: Spektrums Aktuelle, citat side 95. Johansson er interessant, fordi han selv var ud af den socialdemokratiske bevægelse og bl.a. havde arbejdet som sekretær i AIC.

³⁰⁴ Rikke Posborg 1969: "Som landsmænd vi dele...?" i *Højskolebladet* 94. årg. side 480-81. Se også Erik Christensen 1971: "Myten om velfærdssamfundet" i *Højskolebladet* 96. årg. side 112-15.

³⁰⁵ Nils Bredsdorff 1972: "Trivsel er kvalme" i *Frit Danmark* 30. årg. nr. 10, side 7.

³⁰⁶ Bente Jesper 1974: *Det lille røde leksikon*, København: Hans Retizel. Opslag om "Velfærd" side 258. Bente Jesper dækker over Bente Hansen og Jesper Jensen.

Stiftstidende, f.eks. Poul Dam, der var redaktør på *Højskolebladet* og året efter kom i Folketinget for SF, for at tegne et alt for dystert billede af ungdommens forhold i velfærdsstaten.³⁰⁷

Socialreformkommissionen

Politisk set var socialreformkommissionens arbejde langt den vigtigste udvikling på velfærdsområdet i 1960'erne. I modsætning til Steinckes socialreform, der var et produkt af 30'ernes krise, og folkepensionen, der blev til midt i en bitter ideologisk debat, var Socialreformkommissionens arbejde i 60'erne og debatten i forbindelse med indførelsen af de efterfølgende reformer fredelig. De fleste kunne bakke op om rationalisering af administrationen, og de borgerlige principielle kritik af velfærdsstaten var som vist beskeden på dette tidspunkt.³⁰⁸

Fordrageligheden omkring reformarbejdet kom til udtryk på mange måder, f.eks. ved at Kaj Westergaard fik lov til at præsentere sit forskningsprojekt om sociale begivenheders hyppighed og varighed i både *Arbejdsgiveren* og i *Løn og Virke*.³⁰⁹ Den kan også ses ud af Socialreformkommissionens betænkninger. I modsætning til betænkningen om folkepension rummede de en lang række fælles anbefalinger og relativt få særudtalelser, først og fremmest om sygekasser og A-kassers fremtidige placering, som til gengæld var vigtige. Et overordnet mål var at skabe et enstrengt system, men både sygekasser og A-kasser ønskede at forblive selvstændige.³¹⁰ Socialdemokratiet havde tætte forbindelse til begge, og for LO var det afgørende at bevare kontrollen med A-kasserne. Som det kunne forudses af den socialdemokratiske særudtalelse ved Niels Mørk, endte sygekasserne med at blive ofret, mens A-kasserne forblev selvstændige.

I forbindelse med oplægget til bilstandslov kritiserede de borgerlige partiers repræsentanter beregningerne af udgifterne, som de forventede ville stige betydeligt på længere sigt. Spørgsmålet om bilstandsydelsens størrelse skulle derfor afgøres ved politisk forhandling, men der var ingen kritik af den foreslåede struktur.³¹¹ Som ved folkepensionen blev hverken begrebet 'velfærdsstat'

³⁰⁷ "Beskyldningerne må afvises" leder i *Aarhus Stiftstidende*, 3/2 1963.

³⁰⁸ For kommissionens arbejde se bl.a. Jacob Christensen 1998: *Socialpolitiske strategier 1945-72*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 117-77. Efter min opfattelse fører studiet af forhandlingerne i kommissionen til for stor fokus på konflikterne om sygekasser og a-kasser, samt prioriteringen af struktur- og dagpengereform. Disse var vigtige, men den udbredte konsensus om hovedparten af betænkningerne undervurderes.

³⁰⁹ Kaj Westergaard 1966: "Gør velstanden socialpolitikken overflødig?" i *Arbejdsgiveren*, 67. årg. nr. 18, side 30-34 og "Skal vi endnu engang have en socialreform?" i *Løn og Virke* 62. årg. side 350-52. Undersøgelsen omtales også i "Vi har bedre råd, men er vi så rige" i *Politiken* 11/11.

³¹⁰ *Det sociale trykkesystem Struktur og dagpenge, Socialreformkommissionens 1. betænkning*. København: Statens Trykningskontor, 1969.

³¹¹ *Det sociale trykkesystem. Service og bistand, Socialreformkommissionens 2. betænkning* København: Statens Trykningskontor, 1972.

eller dets synonymer anvendt i betænkningerne, og men på den anden side var staten og kommunernes forpligtelser overfor den enkelte borger, sådan som de kom til udtryk i de mere principielle afsnit meget vidtgående. F.eks. bemærkes det om kommunernes rolle:

”Udgangspunktet for tryghedssystemets struktur ... er primærkommunernes almindelige pligt til at drage omsorg for beboernes velfærd. De sociale sager må derfor i videst mulig udstrækning behandles af primærkommunernes social- og sundhedsforvaltninger. Primærkommunernes opgaver i et nyt system vil således gå langt videre end ’sagsekspedition’. Kommunerne må yde bistand og rådgivning til vanskeligt stillede familier og enkeltpersoner ud fra et helhedssynspunkt, der stræber mod samlede løsninger også på komplicerede problemer.”³¹²

Ville borgerlige politikere have accepteret en så omfattende definition af det offentliges ansvar for den enkeltes tilværelse i midten af 1950’erne, hvor tildeling af folkepension til alle blev set som overdrevent statsligt formynderi? Næppe. Skillelinjerne i debatten havde flyttet sig.

Konklusion

Klaus Petersen har vist, at velfærdsstaten kun blev brugt lidt af socialdemokraterne i deres partiprogrammer. Han mener også, at de efter den heftige debat i midten af 50’erne generelt nedtonede brugen af udtrykket, fordi den borgerlige kritik tvang dem i en forsvarsposition.³¹³ Efter min opfattelse må den vurdering ændres. Hvis Socialdemokratiet på noget tidspunkt var tilbageholdende med at identificere sig med velfærdsstaten – og især med begrebet - så var det 1955-56. Det var tilhængerne af velfærdsstaten og ikke mindst socialdemokraterne, der ”vandt” den store debat. Fra sommeren 1956 var det reelt velfærdsstatens borgerlige kritikere, der var i defensiven, og det blev i første omgang udtrykt i en ny strategi. I stedet for at arbejde for at gøre ’velfærdsstaten’ til et negativt begreb, forsøgte de herefter at skelne mellem den egentlige ’velfærdsstat’, som de også kunne støtte, og ’formynderstaten’. Fra 1960 og frem blev troen på et grundlæggende opgør med socialdemokratisk tankegang erstattet af en resigneret kritik, og fra midten af 60’erne af en opbakning til velfærdsstaten, der i hvert fald på det retoriske plan ikke lod socialdemokraterne meget efter. Til gengæld blev den socialdemokratiske kritik af det danske samfund mere skarp i slutningen af 1960’erne, hvor venstrefløjen fremstod som en meget mere markant kritiker af velfærdsstaten end de borgerlige partier.

³¹² *Det sociale tryghedssystem, struktur og dagpenge, Socialreformkommissionens 1. betænkning*. København: Statens Trykningskontor, 1969, side 121.

³¹³ Klaus Petersen: ”Velfærdsstaten i dansk politisk retorik” i *Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol. 5, no.1 2002, side 15-26, her side 21-22.

Kapitel 10. Debat om velfærdsstaten uden for den politiske sfære

Det var karakteristisk for debatten om velfærdsstaten, at den omhandlede meget andet end socialpolitik. Som jeg skal vende tilbage til i næste kapitel, blev den af mange opfattet som en helt ny samfundsform, som alle dele samfundslivet måtte sættes i forhold til. I den følgende analyse har jeg valgt de aspekter ud, som blev diskuteret mest omfangsrigt i materialet. Det drejer sig for det første om intellektuelle og kunstneres vurdering af velfærdsstatens konsekvenser for dem og for åndslivet generelt. For det andet om kirkens og kristnes vurdering af forholdet mellem kristendom og velfærdsstat. Og for det tredje om psykologer og andres vurderinger af velfærdsstatens konsekvenser for den enkeltes psykiske velfærd. Med inddragelse af mere kildemateriale, ville det have været muligt at skrive afsnit om f.eks. velfærdsstatens konsekvenser for ungdommen og om sammenhængen mellem kriminalitet og velfærdsstat. Begge emner berøres dog i afsnittet om psykisk velfærd.

Velfærdsstaten i kunstens og kunstneres optik

Hans Hauge har vist, at der i England var en udbredt bekymring for velfærdsstatens indvirkning på kunsten, ligesom han har peget på, at litteraturen i både Sverige, Danmark og England var stærkt kritisk over for velfærdsstaten.³¹⁴ Det er da også bemærkelsesværdigt, at kunstnere og særligt forfattere overvejende vendte sig imod velfærdsstaten i den tidlige debat. Kun Poul Henningsen engagerede sig fra starten helhjertet i forsvaret for den, mens flere angreb den for at "nivellere" individualitet, personlighed og dermed al kunstnerisk virksomhed.

Det er ikke let at forklare dette forhold. Nogle forfattere var simpelthen borgerlige som f.eks. Hans Jørgen Lembourn, der var velfærdsstatens mest svorne fjende med et utal af kronikker allerede før han blev konservativt folketingsmedlem 1964-77.³¹⁵ Der kan også peges på, at kunstnere nødvendigvis må være individer, der stikker ud fra mængden, men det forklarer jo ikke i sig selv, hvorfor de opfattede velfærdsstaten som ensretningsinstrument. I virkeligheden skal forklaringen måske søges i, at velfærdsstaten for dens tilhængere var et entydigt fremskridt, og at udviklingspessimismen synes at være de intellektuelles foretrukne verdensanskuelse. Det gjaldt

³¹⁴ Hans Hauge 2005: "Titmuss og Tolkien" i Jens Holger Schjørring og Jens Thorkild Bak (red): *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: Forlaget Anis, side 185- 208, her side 188-89 og 196.

³¹⁵ Lembourn var konservativ, mens andre forfattere som Niels Anesen tog udgangspunkt i en tilknytning til Venstre og landbrugsmiljøet. Se "Den enkelte må nu igen lære at klare sig selv uden fattighjælp" i *Sorø Amtstidende*, 17/7 1953.

imidlertid ikke det borgerlige miljø i almindelighed, og *Berlingske Tidende* advarede direkte imod, at den megen tale om åndskrise risikerede at blive en selvopfyldende profeti.³¹⁶

Borgerlige politikere udtrykte også frygt for, at velfærdsstaten ville føre til ensretning og med kulturelt forfald til følge, men det var først og fremmest intellektuelle, der opfattede det som kritikpunkt nummer ét. I.U. Gerdes, der ganske vist var læge, men optaget af kulturudvikling, fremhævede f.eks. at den eksistentielle kamp mod naturen, selvet og døden var den egentlige kilde til fremskridt, og at den måtte ophøre, når vi ”vugges ... sødt i statsmagtens bløde, men dyre moderarme...”³¹⁷ Kritikken blev direkte udtrykt i litteraturen, bl.a. i Kelvin Lindemanns novelle ”En gave til hr. Ministeren”, hvor arbejdsgivere og fagforeningsfolk sendes tilbage i tiden til først 1924 og efterfølgende til 1901. Første gang foretrækker arbejdsgiverne at blive der, anden gang også arbejderne – til stor frustration for ministeren, dvs. repræsentanten for velfærdsstaten. Efter at en tredje delegation ved et uheld er røget frem til 1984 (!) og er blevet henrettet, droppes projektet, og det konkluderes, at ”hvis vi vil arbejde på at skabe en socialistisk velfærdsstat er den første betingelse, at befolkningen er ganske uvidende både om fortid og fremtid.”³¹⁸

For intellektuelle var det vigtigste argument mod velfærdsstaten, at den truede den kulturelle udvikling. Peter P. Rohde formulerede det i 1956 således:

”Velfærdsstaten kan, i sine yderste konsekvenser, blive en fjende af alt, hvad der rager op over gennemsnittet. Den politiske demagog, der altid henvender sig til gennemsnitsmennesket, bliver let en fjende af kulturen. ... Den kan udvikle sig til et samfund, hvor alle er mætte og har sikkerhed for at de også vil blive det imorgen, men hvor enhver dynamik er slukket og enhver bestræbelse kun gælder en smule morskab efter fyraften.”³¹⁹

Helt håbløs var situationen dog ikke ifølge Rohde. Under den materialistiske stræben lurede en længsel efter virkelig politik, som kunne udløses af visionære politikeres modige initiativer. I senere indlæg argumenterede Rohde for, at tendensen til konformitet og materialisme gjaldt alle moderne samfund og ikke kun velfærdsstaten, der tværtimod frigav ressourcer til arbejdet med kunst og kultur. At direkte statsligt engagement i den kulturelle udvikling kunne betyde formynderi var en anden sag.³²⁰ Tilsvarende fremsatte han i et foredrag fra 1961 både en pessimistisk og en optimistisk prognose for udviklingen frem mod 1980. Det kunne både gå mod ensretning i

³¹⁶ ”Velfærdsstatens politikere og kritikere”, leder i *Berlingske Tidende* 1/8 1955.

³¹⁷ I.U. Gerdes 1955: ”Standardmennesket” kronik i *Jyllands-Posten* 21/8 1955.

³¹⁸ Kelvin Lindemann 1956: ”En gave til hr. Ministeren” i *Danske Magasin*, 4. årg, side 4-11, citat side 11. Den satiriske dystopi blev også dyrket i Niels E. Nielsen 1957: ”Velfærdsborger nr.1.000.918” i *Dagens Nyheder* 3/3.

³¹⁹ Peter P. Rohde 1956: ”Mellem øst og vest” i *Vindrosen* 3. årg. nr. 1 side 14-32, citat side 28.

³²⁰ Peter P. Rohde 1960: ”Velfærdsstat og åndsliv” i *Perspektiv*, 8. årg. nr. 2, side 5-12, her side 8ff.

samfundet og mod større menneskelig kontrol med teknik, samt international afspænding.³²¹ Det bemærkelsesværdige er nedtoningen af kritikken af velfærdsstaten i takt med dens udbredelse.

Henning Kehler kunne sagtens se gode sider ved socialpolitik og folkeskole, men følgevirkningerne var ikke gode: ”Det er godt, at oplysning er nået ud til alle, det er ikke godt, at kulturlivet er blevet forfladiget og kunsten industrialiseret.” Ifølge Kehler var der således en direkte sammenhæng mellem udbygningen af velfærden for de mange, og tabet af de enestående, skabende enere.³²² Jens Kruuse interesserede sig både for skabere og modtagere af kultur, og begge parter havde problemer i velfærdsstaten. De sidste risikerede at miste sansen for ”underet”, når (velfærds)staten blev sat i Guds sted og ”så har vi snøret noget i os nedlagt, skabt, dybt menneskeligt, hvad vi nu vil kalde det, ganske af, udsultet noget menneskeligt i os...”³²³

Den mest vedholdende fortaler for velfærdsstatens ødelæggende virkninger på personligheden var utvivlsomt Hans Jørgen Lembourn. Tesen blev fremsat i mange sammenhænge, men der var tendens til, at den blev mindre radikal med tiden. Fra at insistere på, at den enkelte havde behov for risiko i tilværelsen og kun kunne glæde sig over goder opnået ved egen indsats,³²⁴ begrænsede han sig til at påpege de skadelige bivirkninger af socialpolitikken. I et indlæg i *Tidens Stemme* fra 1960 accepterede han således den kristne forpligtelse til at hjælpe ”de mennesker, der ikke kan klare sig selv,” men han fastholdt behovet for, at ”de vigtige beslutninger i tilværelsen gives tilbage til menneskene selv”, da kun personlige erfaringer kunne modne og udvikle den enkelte.³²⁵ Han forblev fortaler for liberale synspunkter, som f.eks. i 1960’ernes udbredte debat om reklamer. Fra kulturradikal og socialdemokratisk side blev der hyppigt argumenteret for, at forbrugerne reelt ikke havde et frit forbrugsvalg, når de konstant blev bombarderet med reklamer.³²⁶ Lembourn vendte argumentationen om: Problemet var ikke reklamen, men derimod at velfærdsstaten havde gjort folk så uselvstændige, at de ikke længere kunne skelne mellem egne og pånødede behov.³²⁷

Blandt velfærdsstatens tilhængere blev de intellektuelles argumenter ikke uden videre taget for gode varer. Den unge jurist Finn Rønnov-Jessen gik f.eks. i rette med Bo Grønbech, der havde hævdet at velfærdsstaten ødelagde kreativitet ved at gøre livet risikofrit. For det første bød

³²¹ I ”Menneskeheden står nu foran en revolution” i *Horsens Avis* 3/8 1961 gengives foredraget loyalt, men i ”Er vi masseindivider uden særpræg i 1980?” i *Børsen* nøjedes journalisten med de pessimistiske forudsigelser!

³²² Henning Kehler 1957: ”Velfærdsstaten” kronik i *Berlingske Aftenavis* 15/1 1957.

³²³ Jens Kruuse 1957: ”A.B. Olsen, Koksafbærer” kronik i *Jyllands-Posten*, 1/3.

³²⁴ Se f.eks. Hans Jørgen Lembourn 1956: ”Velfærdspolitik og personligt ansvar” i *Politiken* 21/8.

³²⁵ Hans Jørgen Lembourn: ”Den velfærdsstat jeg er imod” i *Tidens Stemme*, 16. årg. nr. 4, side 26-27.

³²⁶ Særligt Poul Henningsen markerede sig hyppigt med den form for kritik. Se f.eks. ”Den åndelige velfærdsstat” i Frederik Nielsen og Ole Hyltoft Petersen (red): *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 116-26. Se f.eks. også Simon Jürgensen 1962: ”Reklamen i velfærdsstaten” i *Løn og Virke*, 58. årg. side 262-64.

³²⁷ Hans Jørgen Lembourn 1961: ”Vor tids syndebuk” kronik i *Dagens Nyheder* 22/6 1961.

tilværelsen stadig på rigeligt med risici, og for det andet blev det afvist, at utryghed skulle være en forudsætning for at store kunstnere kunne udvikle sig.³²⁸ Villy Sørensen afviste også denne sammenhæng: Søren Kierkegaard havde skrevet udmærket trods materiel tryghed, og det var jo ikke alle fattigbørn, der var blevet store digtere som H.C. Andersen.³²⁹ I et skarpt angreb på Lembourn fremhævede en lederskribent i *Vestjyden* endda, at den økonomiske tryghed gav *bedre* mulighed for kunstnerisk udfoldelse,³³⁰ og Bent Pihl argumenterede for, at en evt. kulturel forfladigelse måtte skyldes reklamer og kulturindustri snarere end velfærdsstat.³³¹ Niels E. Nielsen tog ikke som sådan stilling for eller imod velfærdsstaten, men han konstaterede, at materialisme og kultureløshed altid havde været mønsteret for nyrige. Det ville blive bedre, når folk havde vænnet sig til velstanden.³³²

Et interessant fokus for debatten var det internationale forfattermøde, som Selskabet for Frihed og Kultur, der var en del af det CIA-finansierede *Congress for Cultural Freedom*, holdt i København i september 1960 med Jens Kruuse, Peter P. Rohde, Villy Sørensen, Thorkild Bjørnvig, Hans Jørgen Lembourn og Henning Fonsmark fra Danmark.³³³ Sessionerne var ikke offentlige, hvilket gav grobund for spekulationer om indholdet.³³⁴ I *Demokraten* blev overlærer R. Ankjærø fortørnet, fordi han havde fået det indtryk, ”at en del forfattere i de forskellige lande finder velfærdsstaten alt for kedelig og ideløs.” I stedet for at dyrke fortidens heroiske overlevelseskamp, skulle de hellere ”leve med i deres tid” og tage udgangspunkt i den ”samarbejdets ide”, der lå til grund for velfærdsstaten.³³⁵ Skal Jens Kruuses referat i *Jyllands-Posten* være en rettesnor, så var der snarere tale om en afsøgning af problemer uden faste konklusioner. Personligt synes han at være nået frem til, at velfærdsstaten nu engang var en realitet, som nok betød risiko for materialisme og konformitet, men det var farer, der ikke kunne imødegås med debatindlæg, men derimod kun med ”hårde kendsgerninger. En hård kendsgerning er i denne sammenhæng en god bog.”³³⁶ Han var med andre ord godt på vej til at acceptere velfærdsstaten som det givne udgangspunkt.

³²⁸ Finn Rønnow-Jessen 1956: ”Et p.s. til p.s.” i *Social-Demokraten* 3/7. Se også Jørgen Larsen 1960: ”Bekymring for kulturen” i *Aktuelt* 9/9.

³²⁹ Villy Sørensen 1959: ”Velfærdsstat og personlighed” i *Digtere og Dæmoner*, København: Gyldendal 1959, side 188-95. Tilsvarende konstaterede Poul Henningsen i 1960: ”Den åndelig velfærdsstat” i Frederik Nielsen og Ole Hyltoft Petersen (red): *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 116-26, at Spanien og Sicilien jo ikke just blomstrede kulturelt, fordi befolkningen manglede materiel tryghed.

³³⁰ ”Smalsporet fanatisme” i *Vestjyden* 1/9 1956. Tilsvarende lederen ”En mørkemand” i *Demokraten* 12/8 1958.

³³¹ Bent Pihl 1959: ”Velfærdsstat og kulturpolitik – i frugtbar vekselvirkning” i *Løn og Virke*, 55. årg. side 126-27.

³³² Niels E. Nielsen 1962: ”Velstandens barbari” i *Jyllands-Posten* 5/8.

³³³ ”Forfattere til møde i København” i *Berlingske Aftenavis* 12/8 1960. For selskabets generelt, se Ingeborg Philipsen 2002: Selskabet for Frihed og Kultur. *Congress for Cultural Freedom i Danmark 1953*” i *Kritik*, nr. 158, side 38-51.

³³⁴ De vigtigste indlæg af Peter P. Rohde, Iris Murdoch, Lorenzo Gomis, Bent Holmqvist og Michel Deguy blev dog senere offentliggjort i *Perspektiv*, 8. årg. nr. 2. (Oktober 1960).

³³⁵ R. Ankjærø 1960: ”Kulturen i velfærdsstaten” i *Demokraten* 20/10.

³³⁶ Jens Kruuse 1960: ”Velfærd og digtning” kronik i *Jyllands-Posten* 16/9.

Et egentligt vendepunkt udgjorde kritikken af forfattere og kunstneres materielle forhold. I en artikel fra 1960 i *Næstved Tidende* kritiserede Hans Jørgen Lembourn skarpt, at stadig flere ”kan modtage både materielle goder og underholdning passivt”, mens der intet gøres ”for åndsarbejderen”, hvis hovedpublikum i mellemstanden blev skatteplyndret. Forfatteres erhverv var endda ”det eneste virkelig socialiserede,” fordi bibliotekerne udlånte hans værker uden vederlag. Derfor skulle der omgående formuleres en ”aktiv kulturpolitik” bl.a. i form af en biblioteksafgift.³³⁷ Det krav blev taget op i en tv-transmitteret nordisk høring om litteraturens vilkår i velfærdsstaten, som deltagerne ændrede til *forfatternes* vilkår i velfærdsstaten. Den danske repræsentant Kelvin Lindemann konstaterede, at de offentlige bibliotekers udlån svarede til, at ”den svenske stat konfiskerede Volvo-fabrikkernes biler” og lånte dem gratis ud. ”Forfatteren er det eneste menneske i velfærdssamfundet, der ikke er fulgt med i den almindelige økonomiske og materielle udvikling. Han deler ikke sit folks vilkår. Et bærende kulturlag er sat uden for folket.” Synspunkterne blev bakket op af de øvrige forfattere og artiklen i *Information* bragt under den sigende titel: ”Vi har altid været fattige, men i dag er vi ene om det.”³³⁸ Kritikken kunne naturligvis være berettiget, men hvis Lindemann ville have støtte, klingede hans ovenfor nævnte angreb på den voksende statsmagt unægtelig noget hult.

Tendensen til accept eller ligefrem forsvar af velfærdsstaten blev forstærket af udviklingen af en egentlig kulturpolitik med oprettelsen af Kulturministeriet i 1961 og udvidelsen af Statens Kunstfond 1964. Knud W. Jensen, skaberen af Louisiana, hørte til dem, der krævede en aktiv kulturpolitik i 1960’erne. Han argumenterede for, at staten skulle påtage sig rollen som samfundets førende mæcen, ligesom formidlingen skulle støttes gennem etableringen af bredt anlagte kulturcentre over hele landet og integration af kunstforståelse i skole- og seminarieundervisningen. Der var ingen fare for, at statslig støtte ville føre til ensretning af kunsten, ”som i sit væsen er pluralistisk og ekstremt subjektiv”, og lovprisningen af fattigdommens skærpene indflydelse på ånden var erstattet af mistrøstige beretninger om fremtrædende kunstneres ødelagte helbred.³³⁹

Der er næppe tvivl om, at rindalismen øgede intellektuelle og kunstneres sympati for velfærdsstaten, hvis politikere fra højre til venstre viste større sympati og forståelse for både behovet for statsstøtte og for den modernistiske udtryksform end den brede befolkning. I en kronik fra 1966 gentog Hans Jørgen Lembourn sine betragtninger om kunstnerne som den ”sidste i

³³⁷ Hans Jørgen Lembourn 1960: ”Kultur skal bygge på åndelig aktivitet” i *Næstved Tidende* 4/11.

³³⁸ ”Vi har altid været fattige, men i dag er vi ene om det” i *Information* 18/11 1960.

³³⁹ Knud W. Jensen 1966: *Slaraffenland eller utopia. Artikler om velfærdsstatens kulturpolitik*, København: Gyldendal, citat side 28. En række af teksterne var genoptryk af tidligere indlæg og taler.

egentligste forstand proletariserede gruppe.” De måtte naturligvis have deres egen socialpolitik – dvs. kunststøtte – selvom Lembourn foretrak, at det offentlige i stedet brugte de bugnende repræsentationskonti på at indkøbe kunst til det offentlige rum.³⁴⁰ Unægtelig langt fra hans tidligere antagelser om den omfordelende stats farer og den personlige risikos fordele.

Kirken: Er velfærdsstaten næstekærlig?

Kirkens og kristendommens forhold til velfærdsstaten er kompliceret, og i forskningen er dens betydning kommet langt mere i fokus de sidste ti år.³⁴¹ Dens institutioner var centrale for den historiske udbygning af f.eks. fattighjælp og folkeskole,³⁴² og selvom den ikke havde udført selvstændigt socialt arbejde i samme omfang som i de katolske lande, var der en betydelig kristen velgørenhed. Kirken måtte forholde sig til, at velfærdsstaten overtog mange af de sociale forpligtelser, som den tidligere havde varetaget. Det førte i Norge til en skarp kristen kritik af velfærdsstaten umiddelbart efter krigen og frem til starten af 50’erne,³⁴³ og den norske debat smittede også af i Danmark. F.eks. blev den fremtrædende kritiker af velfærdsstaten og biskop i Oslo Eivind Berggrav diskuteret i flere indlæg.³⁴⁴ Når Friis’ klipsamling gennemgås, er de mange indlæg, som enten er skrevet af præster eller som behandler velfærdsstaten ud fra et kristent perspektiv påfaldende. I det følgende vil jeg kun fokusere på kristendommens placering i den brede offentlige debat, mens den specialiserede teologiske diskussion ikke vil blive analyseret.³⁴⁵

Som udgangspunkt var begejstringen for statens voksende rolle ikke stor. Allerede i 1951 slog stiftsprovst K.L. Aastrup fast, at et samfund, hvor alle sociale problemer skulle løses af staten på baggrund af faste rettigheder og ikke kristen barmhjertighed, ville være både umenneskeligt og umuligt at finansiere.³⁴⁶ Det rammer centralt ned i de senere kristne betænkeligheder ved velfærdsstaten, hvor den private velgørenheds direkte mellem menneskelige kontakt blev fremhævet på bekostning af anonyme offentlige tilskud. Oluf Lauth argumenterede f.eks. i 1955 for, at ”ingen

³⁴⁰ Hans Jørgen Lembourn 1966: ”Kunsten kan vente!” kronik i *Berlingske Tidende* 27/3.

³⁴¹ De to vigtigste udgivelser er Tim Knudsen (red) 2000: *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, og Jens Thorkild Bak og Jens Holger Schjørring (red) 2005: *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: Forlaget Anis. Den første fokuserer især på tiden før 1900, den sidste især på tiden derefter.

³⁴² Tim Knudsen 2000: ”Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat” i Tim Knudsen (red): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, side 20-64

³⁴³ Aud V. Tønnesen 2000: ”...et trygt og godt hjem for alle”? *Kirkelederes kritikk av velfærdsstaten etter 1945*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.

³⁴⁴ F.eks. i ”Velfærdsstaten har brug for den kristne, tjenende kirke” i *Kristeligt Dagblad*, 18/10 1956. Der blev også optrykt artikler af ham. Eivind Berggrav 1956: ”Ansvaret i velfærdsstaten” i *Vestkysten* 10/8.

³⁴⁵ At der fandtes en sådan teologisk debat er der ingen tvivl om. Kritik af velfærdsstaten spillede f.eks. en vigtig rolle for tidehvervsbevægelsen. Se Torben Bramming 1993: *Tidehvervs historie*, Frederiksberg: Forlaget Anis, side 84-92.

³⁴⁶ K.L. Aastrup 1951: ”Demokrati og Forsorgsvæsen” kronik i *Jyllandsposten* 15/9.

stat bygger mure mellem mennesker som velfærdsstaten,” som ikke kan ”yde medmenneskelighed, hvor den tiltrænges. Ingen føler ansvaret for sin næste.”³⁴⁷ Den direkte kontakt var også til glæde for giverne, som fik mulighed for at udtrykke næstekærlighedsbudskabet i praksis. Bekymring for *givernes* moralske habitus spillede derfor også en rolle for nogle af de kristne kritikere.³⁴⁸ Det blev ofte fremhævet at de almindelige rettigheder førte til krævementalitet og materialisme hos borgerne til skade for den åndelige udvikling,³⁴⁹ og der var også eksempler på almindelig bekymring over sædernes forfald. I.P. Zacho anførte f.eks. i et læserbrev i *Kristeligt Dagblad* fra maj 1957, at velfærden havde en mørk bagside: ”’Velfærdsstaten’ Danmark ligger i spidsen med skilsmisser, med fosterdrab, med selvmord, med misbrug af narkotiske midler, med udgivelse af pornografisk litteratur. I ’velfærdsstaten’ Danmark står kirkerne halvtomme.”³⁵⁰ Præcis hvordan velfærdsstaten skulle have skabt disse problemer diskuteres ikke, men Zacho så tydeligvis en sådan sammenhæng.

Andre hæftede sig ved, at statens større rolle og ikke mindst de høje skatter undergravede de økonomiske muligheder for at støtte den private velgørenhed, som tidligere var kommet ikke bare sociale, men også kulturelle formål til gode. Det kunne udvikle sig til en stærk idyllisering af fortidens samfund, hvor langt de fleste velhavende angiveligt påtog sig deres sociale ansvar som en ”æresforpligtelse”³⁵¹ eller til utilfredshed med at den statslige forsyng ikke medførte forbedringer. Den konservative politiker og journalist Aage Hastrup gennemgik i 1959 en norsk undersøgelse af socialpolitikens udvikling efter anden verdenskrig. Ifølge den var der især sket en større omfordeling til arbejdsdygtige mennesker, mens de ”virkeligt nødstillede grupper” kun langsomt var ved at opnå forbedringer. En sådan omformning af socialpolitikken havde kun været mulig, fordi det ”kristeligt-humanistiske syn på mennesket” var svækket til fordel for materialismen.³⁵²

På et mere principielt plan blev der argumenteret for, at velfærdsstaten var i modstrid med selve den kristne tænkning. Paul Holt fremhævede, at velfærdsstaten – som andre statsformer – ikke kunne ”forløse” mennesket, og at kristendommen derfor måtte vende sig mod den, når den søgte at ophøje sig selv til en guddommelig position, eller når den direkte lagde hindringer i vejen for

³⁴⁷ Oluf Lauth 1955: ”Vort syn på mennesket og på samfundet” kronik i *Berlingske Tidende*, 3/2.

³⁴⁸ Einar Brandt Nielsen 1956: ”Velfærdsstaten rejser problemer for kristeligt socialt arbejde” i *Kristeligt Dagblad* 26/9.

³⁴⁹ Se f.eks. ”Velfærdsstatens følgesvende er blevet surhed og utilfredshed” i *Ringsted Folketidende*, 20/6 1956 og interviewet med Hans Munck, lederen af den kristne bevægelse Unge Hjem: ”Velvære-staten truer samfundet” i *BT*, 13/12 1956.

³⁵⁰ I.P. Zacho 1957: ”Bagsiden af velfærdsstaten” i *Kristeligt Dagblad* 18/5 1957.

³⁵¹ ”Fra menneske til menneske” leder i *Jyllands-Posten*, 27/12 1954. Se også J. Bech Nygaard: ”Det sociale hjerte” kronik i *Jyllands-Posten* 19/12 og Karen E. Jensen: ”Gamle folk” kronik i *Berlingske Tidende* for idyllisering af tidligere tiders hjælp og Anne Schiølers svar til sidstnævnte i ”Gamle folk” 21/7 for kritik af den. Den slags argumenter blev sjældnere med tiden, men findes helt op i 60’erne.

³⁵² Aage Hastrup: ”Mere asocial end social” i *Berlingske Aftenavis* 21/7 1959. Se også ”Frihed eller tryghed er velfærdsstatens problem” i *Holstebro Avis* 4/7 1959.

forkyndelsen. I praksis betød det en afvisning af marxismen som grundlag for staten.³⁵³ Tilsvarende argumenterede provst Svend Aage Nielsen for, at alle er lige i Guds rige, men her på jorden havde han fordelt rigdommene ”hver efter sin evne”, og derfor blev ”alt forkvaklet,” når ”den moderne velfærdsutopi” forsøgte at blande de to riger sammen med sin stræben mod fuldkommen lighed.³⁵⁴

Det viste sig dog hurtigt, at kirken ikke som sådan var imod velfærdsstaten. I oktober 1956 holdt generalsekretær for De Samvirkende Menighedsplejer og senere biskop i Københavns stift Willy Westergaard-Madsen foredrag på hotel Nyborg Strand, som i øvrigt også blev transmitteret i radioen. Her argumenterede han for, at der ikke var noget teologisk at indvende mod velfærdsstaten, men at den indebar en risiko for tab af ”noget af det, der er menneskeligt værdifuldt: et personligt ansvar, frihed osv.” Det betød ikke, at kirken skulle vende sig mod velfærdsstaten, men snarere at den skulle fortsætte kampen mod materialismen og acceptere sit ansvar for næsten og for det samfund den nu engang eksisterer i.³⁵⁵ Og ifølge pastor Carl Trock kunne man ”umuligt vende sig mod større velfærd med kristelig motivering.” Ikke nok med det: Præsternes kritik var ikke bare teologisk problematisk, den ville også skabe skel til den fattige befolkning, fordi den blev fremført af ”folk, som ved fast løn og pension har deres på det tørre.”³⁵⁶

Andre indlæg gik betydeligt længere end til at hævde, at der ikke var noget modsætningsforhold mellem kristendom og velfærdsstat. De pegede på en nær og naturlig sammenhæng mellem de to. Christian Krogh mente f.eks., at ”velfærdsstaten er vokset frem af Jesu egen lære”,³⁵⁷ og teologen Johan Klejs argumenterede for, at ”evangelisk kristendom og velfærdsstaten efter deres væsen” burde være tæt forbundne, fordi kun kristendommen kunne sikre folkets engagement og medleven i det moderne samfund.³⁵⁸

Over tid blev den kristne kritik altså neddæmpet eller ligefrem vendt til støtte for velfærdsstaten. I 1960 argumenterede professor i teologi P.G. Lindhardt for, at velfærdsstaten var et gode for kristendommen. Ganske vist var næstekærlighedsbudskabet et eksistentielt krav til den enkelte, og i den forstand kunne Jesu ord ikke have nogen mening om velfærdsstaten, men ved at sørge for social

³⁵³ ”Hvorfor er mennesker ikke lykkelige i velfærdsstaten” i *Kristeligt Dagblad* 15/12 1955.

³⁵⁴ Svend Aage Nielsen 1961: ”Skal alle være lige?” i *Sorø Amtstidende* 14/8.

³⁵⁵ E.F.H. 1956: ”Velfærdsstaten har brug for den kristne, tjenende kirke” i *Kristeligt Dagblad* 18/10. Se Willy Westergaard-Madsen 1956: ”Velfærdsstaten som kristeligt problem” i *De Samvirkende Menighedsplejers årsberetning* 1955-56, side 8-20. Tilsvarende synspunkter blev fremført af den norske biskop Arne Fjellbu. Se ”Velfærdsstatens fare er ansvarsløsheden” i *Venstrebladet*, 7/3 1956.

³⁵⁶ Carl Trock 1959: ”Kristendom og velfærdsstat” i *Kristeligt Dagblad* 4/2 1959.

³⁵⁷ Christen Krogh 1956: ”Et forsvar for velfærdsstaten” i *Vendsyssel Tidende* 2/12 1956. Artiklen var et svar på en kronik af pastor Johs. Sørensen. Carl Hermansen kaldte velfærdsstaten for ”udtryk for en kristen tanke” i ”Velfærdsstatens bagside” *Vestkysten* 16/2 1959, hvor tidens materialisme også blev beklaget. Peter Andersen 1963: ”Velfærdsstat eller ej? Kommer det kirken ved?” i *Ny Tid* 27/1 mente, at den lå i fin forlængelse af kristendommen.

³⁵⁸ Johan Klejs 1959: ”Velfærdsstat og kristendom” kronik i *Information* 5/1 1959.

tryghed og sikre åndsfrihed kunne den give kristendommen optimale forkyndelsesmuligheder.³⁵⁹ Året efter forsvarede sognepræst Leif Kolpen velfærdsstaten, og det er interessant, for han var præst på landet og gjorde det i øvrigt i en venstreavis.³⁶⁰ Samtidig kritiserede Carl Aude Hansen de kristne, der bekymrede sig om den private velgørehedsfremtid, for ”det kan ikke være meningen, at vi skal opretholde den materielle nød for at bevare en mulighed for næstekærlighed.” Han afviste også sammenhængen mellem velfærdsstat og socialisme. Historisk set var kommunistiske regimer snarere udsprunget af hensynsløs kapitalisme.³⁶¹ I 1966 udgav Otto Krabbe den lille bog *Om velfærd og ansvar*, der var et samlet opgør med de kristne indvendinger mod – og ikke mindst de kristne kritikere af - velfærdsstaten og den moderne tilværelse i almindelighed. Her argumenterede han for det første for, at industriarbejdet i lige så høj grad som dyrkningen af jorden opfyldte Luthers kaldstanke. For det andet gjorde han op med, at velfærdsstaten fritog den enkelte for ansvar. Tværtimod stillede den moderne tilværelse langt større krav til den enkeltes ansvarlighed over for samfundets styring og i familielivet. I Krabbes øjne var det nemlig først med velstanden og dermed muligheden for at leve op til forpligtelserne, at ansvaret fik et reelt indhold. Endelig blev det afvist, at fattigdom skulle være mere ædel og efterstræbelsesværdig end velstand og velfærd, uanset at det havde karakter af materialisme. Præsteforeningens lønpolitik viste i hvert fald ikke den store tilbageholdenhed, som Krabbe konstaterede.³⁶²

Mens den principielle anerkendelse voksede, indstillede de frivillige organisationer sig på samarbejde med velfærdsstaten. Der er her en klar parallel til reaktionen på Steinckes socialreform i 1930'erne, hvor frygten for at blive overflødiggjort efterhånden blev fortrængt af en erkendelse af, at der stadig var plads til privat velgørehed.³⁶³ Forstander F. Tange-Jensen fra Diakonhøjskolen i Århus mente endda, at accepten af en kristen indsats ved siden af den statslige var blevet større end i 1930'erne.³⁶⁴ Det kan meget vel være rigtigt. F.eks. anerkendte Københavns socialdemokratiske

³⁵⁹ P.G. Lindhardt 1960: ”Ønsker Kristendommen en Velfærdsstat?” i Fr. Nielsen og Ole Hyltoft Petersen: *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 71-82.

³⁶⁰ Leif Kolpen 1961: ”Når færre har for lidt...” kronik i *Holbæk Amtstidende* 11/3 1961. Kronikken blev omtalt i dagens leder ”Om velfærd”, hvor avisen understregede, at den kun kritiserede ’formynderstaten’, ikke velfærdsstaten.

³⁶¹ Carl Aude Hansen 1961: ”Velfærdsstaten og de kristne”

³⁶² Otto Krabbe 1966: *Om velfærd og ansvar*, København: G.E.C. Gads Forlag. Bogen blev meget positivt omtalt i ”Opgør med velfærds kritik” i *Ekstrabladet* 10/11 og i Kurt Sørensen 1967: ”Velfærd og ansvar” i *Løn og Virke* 63. årg. side 125-27. Krabbes ideer om, at større velstand gav mulighed for mere reelt ansvar blev udtrykt så tidligt som 1959. Se ”Kommer hinanden ved” i *Aftenbladet* 27/1 1959. Parallelt fremhævede pastor Johan Klejs, at velfærdsstaten fordrede *mere* ansvarlighed, fordi arbejdsmomhed ikke længere blev fremtvinget af en reel trussel om sult. Se ”Aldrig så store krav til den enkelte som i velfærdsstaten” i *Holbæk Amts Venstreblad*, 29/10 1965.

³⁶³ Liselotte Malmgart 2005: ”Folkekirken og Steincke. To reaktioner på den danske socialreform i 1933” i Jens Holger Schjørring og Jens Thorkild Bak (red): *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: Forlaget Anis, side 53-68.

³⁶⁴ ”Velfærdsstaten er et svar til mennesker, der led nød” i *Roskilde Dagblad* 4/10. Se også ”Den kristne menighed og velfærdsstaten bør samarbejde” i *Kristeligt Dagblad* 8/10.

borgmester i forbindelse med Frelsens Hærs jubilæum i 1962, at der altid vil være sociale opgaver, som vanskeligt kan løses af staten.³⁶⁵

Den generelle tendens til konsensus om velfærdspolitikken i løbet af undersøgelsesperioden prægede også den del af debatten, der tog udgangspunkt i et kristent perspektiv. Angrebene på velfærdsstaten for at være i strid med kristen teologi og for at udkonkurrere privat velgørenhed blev afløst af fredelig sameksistens og i visse tilfælde opbakning til velfærdsstaten på et eksplicit kristent grundlag. Derudover tyder gennemgangen af klipsamlingen på, at det kristne perspektiv i løbet af perioden generelt kom til at fylde mindre i debatten. Da Kristeligt Folkeparti blev dannet i 1970 skete det som protest mod samfundets afkristning i almindelighed og frigivelsen af billedpornografien og abortlovgivningen i særdeleshed, mens den kritik af velfærdsstaten, som jeg har gennemgået ovenfor, ikke synes at have spillet en afgørende rolle.³⁶⁶

Psykisk velfærd

Udover bekymringen for kulturen og kristendommen spillede bekymringen for menneskets psykiske velbefindende i den nye samfundsform en rolle i debatten. Psykologer og psykiatere deltog i diskussionen, men som i de øvrige tilfælde havde emnet bredere interesse. Ruth Poort, der var overlæge på Montebello, meldte allerede i 1955 ud i en artikel i *Kirkens Front*, at unge med svage nerver i stigende omfang fyldte de psykiatriske afdelinger op, fordi de ikke kunne ”modnes i et samfund, der ordner alt for dem.”³⁶⁷ Tilsvarende gav nervelægen Mogens Ellermann i starten af 1956 udtryk for, at et menneskes positive egenskaber ikke kunne opbygges uden ”fornemmelsen for livets risiko”, ligesom man ikke mere ”tilskyndes til at tænke på sin næste”, når staten overtog ansvaret for dennes velfærd. ”Her skimter man velfærdsstatens virkninger på mentaliteten: Forfladigelse af følelserne bliver følgen.”³⁶⁸ Efterfølgende var lederskribenten på *Dagens Nyheder* mere end villig til at godtage både Ellermanns analyse og dennes håb om et fremtidigt opgør med ”overbeskyttelsens indsnævrende gitre. ... Dette er ikke et spørgsmål om reaktion – det er et

³⁶⁵ ”Også velfærdsstaten har brug for Frelsens Hær” i *Demokraten* 7/9 1962.

³⁶⁶ Per Chr. Andersen 1975: *Kristen Politik*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 16-19.

³⁶⁷ Her citeret efter ”Letkøbt læge-filosofi”, leder i *Fyens Socialdemokrat* 30/12 1955. Se også ”Angreb på velfærdsstaten”, leder i *Horsens Socialdemokrat* 28/12. Forståelsen for synspunktet var ikke overraskende lille her, mens budskabet blev modtaget mere positivt i den borgerlige presse, se f.eks. ”Hvordan skal de modnes” i *Lollands Tidende* 3/1 1956. Hendes afskedigelse et år senere blev i øvrigt brugt til at genopfriske kritikken. Se f.eks. ”Lægen og velfærdet” i *Information* 31/12 1956 og ”Fars søn - og velfærdsstatens” i *Lolland-Falsters Folketidende* 4/1 1957.

³⁶⁸ Mogens Boserup 1956: ”Moderne mennesker lever deres liv forkert” i *Dagens Nyheder* 1/1 1956. Mens andre modstandere generelt mildnede tonen fastholdt Ellermann den skarpe kritik. I et interview ved Kr. Jespersen 1960: ”Man er for tilbøjelig til at undskylde alt med sygdom” i *Information* 4/5 beskyldte han ungdommen for at være både ansvarsløs og materialistisk, arbejdstidsnedsættelse for at være skadeligt og folk generelt for at være blevet mere sure.

spørgsmål om fordybelse contra forfladigelse.”³⁶⁹ Ikke overraskende havde den socialdemokratiske presse et noget andet syn på sagen. *Demokraten* konkluderede, at Poort og Ellermann ikke havde ”begrebet et kuk af det hele.” Hvis det virkelig stod til troende, at større velstand gjorde mennesker dårligere, så ”må lægerne blive ringere og ringere. Lægestanden er den stand, der i de senere år har haft den største økonomiske fremgang.”³⁷⁰

Fokuseringen på psykiske problemer fortsatte op i 1960’erne, men teorien om en sammenhæng med velfærdsstaten mistede terræn. Einar Geert-Jørgensen konstaterede i 1963, at neuroser og hysteri havde eksisteret til alle tider, og at det alene pga. manglen på historiske statistiske oplysninger var umuligt at afgøre, om der var kommet flere eller færre i velfærdsstaten. Til gengæld kunne han klart vise, at frygten for modernitetens ødelæggende virkninger havde en historie, der i hvert fald gik tilbage til 1800-tallet.³⁷¹

Den mulige sammenhæng mellem udbygningen af velfærdsstaten og den høje selvmordshyppighed blev taget op flere gange. ”Det er et paradoks, at Danmark er et af de lande i verden, der forholdsvis har de største sociale udgifter, samtidig med at vi ligger i spidsen med selvmord,” konstaterede Inger Berg,³⁷² og i *Information* søgte Børge Outze i en leder forklaringen i ”den kendsgerning, at den moderne velfærdsstat umyndiggør sine borgere”,³⁷³ mens Oluf Lauth med et citat fra den amerikanske forfatter og journalist Negley Farson hævdede, at for mennesker i velfærdsstatens beskyttede omgivelser ”må selv den mest hverdagsagtige vanskelighed antage enorme, ja katastrofale dimensioner.”³⁷⁴ Sammenhængen blev aldrig generelt accepteret, og de højere tal blev bl.a. forklaret med en mere ærlig statistisk end i katolske lande, hvor selvmord var en synd I slutningen af 1950’erne viste nye undersøgelser, at selvmord ikke forekom hyppigere end i 1800-tallet,³⁷⁵ men det var ikke ensbetydende med en frifindelse af velfærdsstaten. Lise Gregor Mikkelsen fremhævede, at selvmord var et symptom på, at grundlæggende problemer i samfundet ikke var blevet løst: ”Velfærdsstaten har bedret levestandarden for de mindrebemidlede ved økonomisk hjælp, hvorimod der i mindre grad er tænkt på, at borgerne i velfærdsstaten ofte føler sig grebet af tomhed og ensomhed.”³⁷⁶

³⁶⁹ ”Bag velfærdsstatens gitre” leder i *Dagens Nyheder* 2/1 1956.

³⁷⁰ ”Politikere, læger og velfærdsstat” i *Demokraten* 8/1 1956.

³⁷¹ Einar Geert-Jørgensen 1963: ”Neuroserne og velfærdsstaten” kronik i *Aktuelt* 4/12. I et interview fastholdt amtslæge Malthé Jakobsen derimod sammenhængen, se ”Velfærdsstaten gør os åndeligt umodne” i *Ålborg Amtstidende* 13/9 1965.

³⁷² Inger Berg: ”Svømmøllen: Tilskud og skatter” kronik i *Jyllands-Posten* 19/4 1955.

³⁷³ ”Menneskeværd” leder i *Information* 23/7 1956.

³⁷⁴ Oluf Lauth 1956: ”Livet er intet problem” kronik i *Politiken*, 23/8.

³⁷⁵ F.eks. Bent Henius 1959: ”Velfærdsstaten er ikke den skyldige” i *Berlingske Tidende* 10/3.

³⁷⁶ Lise Gregor Mikkelsen 1959: ”Velfærdsstat og selvmord” i *Socialrådgiveren*, 22. årg. side 17-18 og 20-22.

Det er interessant, at socialdemokraterne i visse tilfælde synes at acceptere denne kritik af velfærdsstaten. Tag f.eks. denne konstatering fra den socialdemokratiske rådmand på Frederiksberg Christian Albertsen:

”Det moderne velfærdssamfund undergraver altså de egenskaber, vi ønsker at finde hos det relativt socialt trygge samfund, som velfærdsstaten trods alt er: den uafhængige handleevne, evnen til at vælge, viljen til ansvar. I stedet er menneskene blevet rastløse, uafbalancerede, utilfredse.

...

Det, som gør os tilfredse og harmoniske, er kvaliteten af vor egen indsats. Bevidstheden om, at vi når frem ved egen kraft uden at krænke andre mennesker – og uden at krybe.”³⁷⁷

Umiddelbart lyder det som en konservativ programudtalelse, hvis der altså ses bort fra den sidste tilføjelse. Når Socialdemokratiet accepterede antagelsen om, at folk var blevet mere utilfredse – eller livet mere ”gråt” som K.B. Andersen udtrykte det³⁷⁸ – understregede de samtidigt, at årsagen ikke var velfærden, men derimod den tekniske udvikling, der havde ”gjort arbejdet mere monotont og upersonligt.” Det problem kunne kun løses gennem ”en virkelig demokratisering af livet på arbejdspladsen” så arbejderne fik ”en følelse af, at virksomhedens trivsel også er deres sag.”³⁷⁹ I 1960 gjorde Ivar Nørgaard trivsel til velfærdsstatens egentlige mål. Nok skulle produktionen øges – bl.a. gennem medlemskab af de nye markedsdannelse – men ”produktivitet er naturligvis ikke noget mål i sig selv. ... En høj levestandard giver mulighed for velfærd. Men velstand giver ikke garanti for velfærd. Samfundet bør indrettes sådan, at det fremmer den menneskelige trivsel. Den menneskelige faktor må være det centrale for samfundets indretning.”³⁸⁰ Konkret pegede han derefter på behovet for at bryde reklamens magt og sikre medbestemmelse på arbejdspladsen gennem industrielt demokrati. Det var en almindelig antagelse, at rationaliseringen ville gøre arbejdet stadig mere statisk og ”ufaglært” i form af kontrol og opsyn med maskiner. Kombineret med forventningen om drastisk faldende arbejdstid – f.eks. 20-25 timer om ugen – i fremtiden, betød det, at arbejdet ikke længere kunne danne rammen om en meningsfuld tilværelse.³⁸¹

³⁷⁷ Christian Albertsen 1958: ”Mennesket og velfærdsstaten” i *BT* 12/12 1958. Det moderne samfunds fremmedgørende virkning blev taget op så tidligt som 1954 af Henning Friis: ”Mennesket i nutidens samfund” i Jens Otto Krag (red): *Tidehverv og samfundsorden*, København: Fremad, side 80-103.

³⁷⁸ K.B. Andersen 1958: ”Her farves graat hver eneste dag” i *Politiken* 5/6 1958.

³⁷⁹ Christian Albertsen 1958: ”Mennesket og velfærdsstaten” i *BT* 12/12 1958.

³⁸⁰ Ivar Nørgaard 1960: ”Samfundets indretning” i Frederik Nielsen og Ole Hyltoft Petersen (red): *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 39-52, her side 44. Bent Hansen 1962: *Mennesket i maskinen*, København: Fremad var også med til at flytte fokus fra de sociale ydelser til forholdene på arbejdspladserne.

³⁸¹ Det var ikke mindst Eggert Petersen og Landsforeningen for Mentalhygiejne, der fremførte disse synspunkter. Allerede i 1962 søgte de at sætte problematikken til debat med foredragsrækken ”Velfærdsstaten, mentalhygiejnisk set”. Den blev annonceret i ”Når vi skal leve i både velfærd og overflod” i *Berlingske Aftenavis* 4/10 1962, og de enkelte foredrag fik en del omtale.

Socialdemokratiets krav om en aktiv kulturpolitik må ikke mindst ses som et forsøg på at imødegå den fremmedgørelse og åndløshed, som processen mentes at give anledning til.³⁸²

Generelt blev trivselstemaet i 1960'erne promoveret af Landsforeningen for Mentalhygiejne og ikke mindst dens energiske formand, socialdemokraten Eggert Petersen, i et utal af artikler og kronikker. Efter hans opfattelse var der helt klart problemer i velfærdsstaten - symptomerne var bl.a. det store pilleforbrug og den høje skilsmisseprocent - men i modsætning til Ellermann gjorde han den ikke ansvarlig. "Stavnsbonden ville have ædt i snesevis af piller", som han udtrykte det i et interview med Per Dich.³⁸³ I 1960'erne var den dominerende vinkel i debatten om psykisk velfærd ikke længere velfærdsstaten som problemernes årsag, men derimod de problemer, der skulle løses ved at ændre velfærdsstatens indhold. Når den materielle trykthed var sikret, måtte politikerne i stedet vende sig mod "den mellem-menneskelige usikkerhed" ved at indrette arbejdsmarkedet efter familielivets behov og ved at sikre det fællesskab, der som det eneste kunne gøre det trivielle arbejde i industrien menneskeligt.³⁸⁴ Eggert Petersen promoverede også ideen om en snarlig overgang til "overflodssamfundet", hvorfor det var nødvendigt at flytte fokus fra de materielle til de psykiske behov. Generelt blev disse synspunkter omtalt med velvilje, men der var undtagelser. I 1965 efter krævede speciallæge i psykiatri Joseph Welner dels dokumentation for det "stigende antal neuroser" som Eggert Petersen havde antydnet, dels en forklaring på, hvordan mentalhygiejnen ville nå sine mål, for slagord om at "tilpasse maskinen til mennesket" gjorde ingen forskel.³⁸⁵

Antimodernisme – en fællesnævner?

Blandt kritikerne uden for partierne var der en betydelig antimodernistisk strømning. Angrebene rettede sig naturligvis mod velfærdsstaten, men en nærlæsning afslører, at angrebene mod f.eks. materialismen ikke begrænsede sig til den. Elith Helmigs kronik "Socialkontoret – min Broders vogter" fra 1957 kan tjene som eksempel. Angrebet på velfærdsstaten er for så vidt klart nok:

³⁸² Magnus Johansson 1962: "Velfærdsstaten er kun et middel" i *Aktuelt* 11/2 krævede f.eks. længere uddannelse til ufaglærte for at give dem adgang til kunst og kultur som kompensation for det triste arbejde

³⁸³ Per Dich 1962: "Stavnsbonden ville have ædt i snesevis af piller" i *SF-bladet*, 16/11. Tilsvarende udtalelser fra overlæge W. Gottlieb Petersen i "Vore forfædre havde også dårlige nerver" i *Viborg Stifts Folkeblad*, 22/10 1963.

³⁸⁴ Eggert Petersen 1961: "Velfærdsstat og mentalhygiejne" kronik i *Aktuelt* 9/12. Se også: "Mentalhygiejne-mødet paa Baaring Højskole peger paa mange brist i velfærdsstaten" i *Middelfart Venstreblad* 23/10 1961 og "Velfærdsstatens forbedring forebygges med nervepiller" i *Ålborg Amtstidende* 13/12 og i *Heimdal* 21/12.

³⁸⁵ Joseph Welner 1965: "Er der flere neuroser i velfærdssamfundet?" i *Politiken* 12/11. Eggert Petersens svar "Mentalhygiejnen i dagliglivet" 13/11 bragte ikke læseren mange skridt nærmere en forklaring. Et par borgerlige kommentarer til Eggert Petersens synspunkter fremførte, at statens store rolle i samfundet snarere var problemet end løsningen. Se "Havkattens gode gerninger" i *BT* 21/5 1962 og "Pillelandet Danmark" i *Ålborg Amtstidende* 24/1 1965

”Der er meget, der tyder på, at vi mennesker slet ikke tåler at have det altfor godt. Måske nærmer velfærdsstaten sig mere helvede end himmelen. Måske går mennesket til grunde i det moderne slaraffenland.”

Senere slås det imidlertid fast, at ”kapitalisten og kommunisten” er ”to alen ud af eet stykke.” ”Materialismens mennesker har mistet den sande målestok for værdierne.”³⁸⁶ Tolv år senere vendte den svenske forfatter Sven Stolpe sig også mod materialismen, og det stress og jag, der efter hans opfattelse havde været prisen for den større velfærd. Resultatet var, at ingen havde tid til langsommelige projekter som at læse bøger, gøre ordentligt kur til deres udkårne eller blot koncentrere sig om et måltid mad. Parallelt hermed havde skolen opgivet både den svenske historie og den alvorlige svenske litteratur, mens pornografi og uforståelig modernistisk kunst vandt frem.³⁸⁷ Begge rettede i første omgang deres kritik mod velfærdsstaten, men der er næppe tvivl om, at kritikken stak betydeligt dybere. Det var hele den moderne tilværelse, der blev angrebet.

Den liberale kritik af statsapparatets omfang, betoningen af den enkeltes økonomiske ansvar og utilfredsheden med de stigende skatter skal naturligvis ikke forklares med antimodernisme. Opgøret om velfærdsstaten var primært et politisk opgør, hvor forskellige ideologier og interesser stødte sammen. Men det giver efter min opfattelse god mening at forklare meget af den øvrige kritik med antimodernisme. Det danske samfund undergik en voldsom forandring i den undersøgte periode, og det måtte snart sagt alle personer og institutioner forholde sig til. Den private velgørenhed måtte se sit arbejde udfordret – og der spores en vis lettelse efterhånden som det blev tydeligt, at staten ikke formåede at rydde op i alle dele af den sociale nød. De intellektuelles bekymring for kunstens og kulturens fremtid i et samfund med en udbygget stat tog også hurtigt af, da det blev klart, at der stadig kunne skabes kunst inden for de nye rammer, og da det blev klart, at statens omfordeling også kunne og skulle komme dem til gode. Det bredere spørgsmål om tilværelsen i en velfærdsstat overhovedet var til at holde ud blev taget op fra psykologisk side, og det var ikke kun en bekymring hos velfærdsstatens indædte modstandere. Hos Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen kom den til udtryk i forestillingen om den specialiserede og opsplittede produktions særligt fremmedgørende virkninger. I sig selv en udvikling, der var knyttet til efterkrigstidens rationaliseringsbestrebelse.

³⁸⁶ Elith Helvig 1957: ”Socialkontoret – min Broders vogter” i *Jyllands-Posten* 25/8. Tilsvarende kritiserede landsretssagfører Jul. Søre allerede i 1955, at ”alle livsforhold underkastes revision”, ligesom han anbefalede at modernisere aftægtsforholdet frem for at indføre folkepension. Se kronikken ”Randbemærkning til problemet: De gamle” i *Jyllands-Posten* 25/7 1955.

³⁸⁷ Sven Stolpe 1969: ”De farer omkring” i *Aalborg Stiftstidende* 2/6.

Kapitel 11. Velfærdsstaten, historien og det nationale

I dette kapitel skal tre særlige aspekter af velfærdsdebatten analyseres. For det første skal den udbredte opfattelse af velfærdsstaten som en særlig samfundsform gennemgås. Som vist i forrige kapitel blev velfærdsstaten diskuteret i forbindelse med emner som kristendom og kunst, hvilket kun gav mening, fordi velfærdsstaten blev opfattet som noget langt mere omfattende end indholdet af konkrete socialpolitiske reformer, nemlig som en samfundsform, der påvirkede noget nær alle dele af tilværelsen. For det andet vil velfærdsstatens tidsperspektiv blive analyseret. Som nævnt i kapitel fire har begrebshistorikeren Reinhart Koselleck fremhævet, at moderne politiske begreber forholder sig til en dynamisk virkelighed, og det er derfor vigtigt at undersøge, hvilken historisk sammenhæng, de placeres i. Endelig vil velfærdsstatens forhold til det nationale blive undersøgt. Velfærdsstaten er åbenlyst knyttet til nationalstaten i den forstand, at omfordelingen af ressourcer foregår inden for dens rammer, og at dens lovgivning kun har gyldighed der. Analysen vil derfor fokusere på, hvordan forholdet mellem Danmark og omverdenen blev tematiseret i velfærdsdebatten. En afklaring af dette spørgsmål er både interessant i sig selv og relevant i forhold til den efterfølgende analyse af Europadebatten.

Velfærdsstaten som samfundsform

Som nævnt er der inden for forskningen stor uenighed om, hvad der egentlig skal forstås ved en velfærdsstat. Der kan skelnes mellem smalle definitioner, der fokuserer på socialpolitik og sikring mod traditionelle ulykker som sygdom, alderdom og død, og en bredere definition, der også lægger vægt på den overordnede økonomiske politik og statens rolle i samfundsudviklingen. I debatten træder en endnu bredere definition tydeligt frem: Velfærdsstaten som en betegnelse for en samfundsform, som synonym for 'verden af i dag' eller 'dagens Danmark'. Det ses vel mest direkte i brugen af formuleringen "velfærdsstaten Danmark", der først dukker op i februar 1956³⁸⁸ og derefter bruges regelmæssigt i materialet af både modstandere og tilhængere. Udtrykket indebar ikke, at der blev formuleret teorier om en dansk model, eller at det i øvrigt blev præciseret, hvad der skulle forstås ved en velfærdsstat. Særligt populær synes formuleringen at have været hos DKP og den øvrige venstrefløj, som brugte den sarkastisk i den tidligere omtalte form for immanent kritik.

³⁸⁸ Axel Pille 1956: "Velfærdsstaten og friheden m.m." i *Social-Demokraten* 14/2 og Hans Kirk 1956: "Fattiggård og velfærdsstat" i *Land og Folk* 26/2.

Derudover kunne et hvilket helst fænomens rolle ”i velfærdsstaten” undersøges – og det blev de. Materialet rummer f.eks. artikler og bøger om ”Højskolen i velfærdsstaten”,³⁸⁹ ”Landbrugets kår i velfærdsstaten”,³⁹⁰ ”Demokrati og velfærdsstat”,³⁹¹ ”Kriminalitet i velfærdssamfundet”³⁹² og ”Kvindens og familiens stilling i velfærdsstaten”.³⁹³ Det er karakteristisk, at velfærdsstaten i flere af disse tilfælde slet ikke diskuteres, og at den simpelthen opfattes som den relevante kontekst for en diskussion af f.eks. det stagnerende landbrugs forhold til de velstående og dynamiske byerhverv. Begrebet bruges i disse tilfælde som synonym for ’nutidens samfund’, men på den anden side var det ikke en tilfældig kontekst, for der var deltagere i debatten, som kritiserede velfærdsstaten for at være med til at ødelægge landbrugets økonomi³⁹⁴ eller for at føre til mere kriminalitet.³⁹⁵ Med andre ord: De forfattere, der analyserede det ene eller det andet fænomens forhold i velfærdsstaten, antog i reglen også, at det gjorde en *forskel*, at Danmark var en velfærdsstat.

Der var naturligvis også skribenter, som eksplicit betegnede datidens samfund i sin helhed som en velfærdsstat. ”Hvad er velfærdsstaten? - Velfærdsstaten er det danske samfund af i dag,” slog den radikale Arne Lindegaard Rasmussen fast op til valgkampen i 1957.³⁹⁶ Viggo Duvå argumenterede i ”Velfærdsstaten – det nye mønster” for, at det kapitalistiske konkurrencesamfund var blevet afløst af en ny samfundsform med fokus på ”omsorgen for den enkelte” med f.eks. ligestilling i hjemmene til følge. De mange protester var ifølge Duvå et ”psykologisk fænomen” og udtryk for, at mange havde svært ved at tilpasse sig ”den moderne velfærdsstat”.³⁹⁷ I sin vurdering af overenskomstkonflikterne og bøndernes leveringsstop i 1961 slog Jyllandsposten i en leder fast, at ”det moderne samfunds struktur – det, vi med velvilje eller modvilje plejer at kalde velfærdsstaten – er ikke blot teknisk og arbejdsmæssigt så kompliceret, som den sidste tids borgerkrigs-antydning har belært os om, den er også menneskeligt så egenartet, at den har påvirket os alle.”³⁹⁸

Typisk blev velfærdsstaten som her set som et led i moderniteten i al almindelighed, men enkelte gav et mere præcist bud på, hvad der adskilte velfærdsstaten fra tidligere samfundstyper. Den senere

³⁸⁹ Arne Brandt Pedersen 1959: ”Højskolen i velfærdsstaten” i *Højskolebladet* vol. 84, side 377-78.

³⁹⁰ Cai M. Woel 1961: ”Landbrugets kår i velfærdsstaten” kronik i *Vestkysten* 8/3.

³⁹¹ Erik Knudsen 1956: ”Demokrati og velfærdsstat” og ”Demokrati og Socialisme” kronikker i *Information* 26. og 28/5. Fra den borgerlige fløj kan f.eks. nævnes Johannes Hohlenberg 1956: ”Hvortil velfærdsstaten har ført os” i *Jyllandsposten* 29/12.

³⁹² Erik Høggs og Preben Wolf 1966: *Kriminalitet i velfærdssamfundet*, København: Jørgen Paludans Forlag.

³⁹³ Alvida Larsen 1959: ”Kvindens og familiens stilling i velfærdsstaten” i *Tiden* 20. årg. nr. side 291-95.

³⁹⁴ Se f.eks. Jens Kirk 1959: *Dansk landbrug og de andre*, Thisted: Eget forlag, særligt side 51-56.

³⁹⁵ Så sent som i 1965 fremlægger Københavns politidirektør Eivind Larsen det som et faktum, at ”Velfærdsstaten skaber flere forbrydere” i *Politiken* 21/2.

³⁹⁶ Arne Lindegaard Rasmussen 1957: ”Velfærdsstat” i *Fyns Venstreblad* 20/2.

³⁹⁷ Viggo Duvå 1957: ”Velfærdsstaten – det nye mønster” i *Løn og Virke* 53. årg. side 136-37.

³⁹⁸ ”Ansvar for Abel” leder i *Jyllandsposten* 14/5 1961. Se også ”Det sure velfærd” i Østsjællands Folkeblad 9/8 1956, hvor velfærdsstaten betegnes som en ”samfundsordning.”

SF'er Poul Dam hæftede sig allerede i 1954 ved den bredere forståelse af socialpolitikken: "Ligger der ikke i tanken om den moderne velfærdsstat og i det svenske udtryk 'folkhemmet', at der ikke mere er noget i samfundet, der er specielt 'socialt', eller omvendt, at der ikke mere er noget i samfundet, der ikke er socialt?"³⁹⁹ Tilsvarende gav den socialdemokratiske socialforsker Bent Rold Andersen i 1966 udtryk for, at socialpolitikken nu havde karakter af produktiv investering i arbejdskraften: "Velfærdssamfundet stiller socialpolitikken over for andre og mere omfattende opgaver end den gamle forsørgelsespolitik havde at løse. Socialpolitikken er på en måde rykket os alle tættere ind på livet. Vi er alle afhængige af, at socialpolitikken formår at løse disse opgaver."⁴⁰⁰

Endelig skal det påpeges, at der var enkelte forfattere, der afviste den brede definition. Otto Krabbe argumenterede i et radioforedrag i 1959 for, at fokus skulle holdes på den økonomiske omfordeling:

"I almindelig sprogbrug, frem for alt i polemisk sprogbrug, gøres 'velfærdsstaten' til det sammenfattende udtryk for hele vor tid, og navnlig da dens negative træk. Så kan både selvmord og skilsmisser og ungdomsballade puttes med ind under 'velfærdssamfundet', ja, der er dem, der mener, at det også er årsag til, at vi ikke kan banke svenskerne i fodbold. Nej, velfærdssamfund er 'noget rent materielt', noget med penge og noget med ting, der kan *købes* for penge..."⁴⁰¹

Den brede opfattelse af begrebet er meget interessant. Selvom velfærdsstaten på den baggrund blev gjort ansvarlig for snart sagt alle tænkelige ulykker, udtrykte den samtidigt en grundlæggende forståelse af, at Danmark *var* en velfærdsstat, og at alle andre forhold måtte indrettes eller forstås i forhold til den. Spørgsmålet var ikke, om højskolen eller den kristne velgørelse skulle agere inden for velfærdsstaten, men alene *hvordan*. Når velfærdsstaten blev set som en samlet samfundsform, der endog var et 'naturligt' led i udviklingen, fik den karakter af noget uafvendeligt, hvor selv dens kritikere måtte søge at indrette sig så godt som muligt.

Velfærdsstatens tidsperspektiv

Det skal med det samme understreges, at langt de fleste tekster slet ikke forholdt sig til velfærdsstaten som historisk fænomen. Sagt med andre ord: De gik ud fra, at den var et allerede eksisterende fænomen i samtiden. Denne opfattelse findes også i den tidligste begrebsbrug. Det var

³⁹⁹ Poul Dam 1954: "Det sociale Norden" i *Socialpolitisk Forenings Medlemsblad*, 8. årg. nr. 1, side 21 + 24-25.

⁴⁰⁰ Bent Rold Andersen 1966: *Socialpolitik i velfærdssamfundet*, København: Munksgaard, side 7-16, citat side 16.

⁴⁰¹ Her efter "Kommer hinanden ved" i *Aftenbladet* 27/1 1959. Fremhævelser i original. Foredraget omtales mindre udførligt i "Ansvarsfølelsen er større i vort velfærdssamfund" i *Kristeligt Dagblad* 7/1 og "Tal ikke om 'velfærdsstaten' som om den var virkeliggjort" i *Land og Folk* 8/1.

altså ikke sådan, at velfærdsstaten først blev opstillet som en målsætning eller skræmmebillede for så nogle år senere at blive udråbt til at være realiseret. Selv de første socialdemokratiske eksempler fra 1953 gav udtryk for, at arbejdet med at opbygge den ”sociale velfærdsstat” allerede var i gang, og så tidligt som september 1954 skrev Anne Hansen i en kritisk kronik, at ”man kalder ofte Danmark for en velfærdsstat,” mens *Aarhus Amtstidende* et par måneder senere slog fast, at ”velfærdsstaten er ved at tage form og sørger herligt for alt og alle.”⁴⁰² I begge tilfælde bruges begrebet ’velfærdsstat’, som om denne særlige samfundsform var ved at være en realitet. Det samme gælder den første definition af begrebet i et leksikon, hvor der bl.a. anføres: ”I praktisk politik er begreberne velfærdsstat og velfærdsøkonomi særlig brugt om nord- og vesteuropæiske lande som Sverige, Danmark, England og Holland...”⁴⁰³

Helt overordnet synes velfærdsstaten i undersøgelsesperioden at være på forkant med udviklingen. ’Moderne’ var fra 1954 og frem et af de tillægsord, der hyppigst blev brugt om velfærdsstaten – i det udvalgte materiale udgør det faktisk omkring 25% af de registrerede tillægsord – mens udtryk som ’gammel’, ’gammeldags’, ’forældet’ og lignende aldrig optræder.

Der var forskellige bud på, hvor langt velfærdsstaten skulle føres tilbage, men i den offentlige debat indtog spørgsmålet ikke den centrale plads, det senere har fået i forskningen. Til gengæld var uenigheden mindst lige så stor. *Nyborg Socialdemokrat* trak linjerne meget langt tilbage ved i al sin ukonkretthed at hævde, at ”velfærdsstaten er det levende udtryk for virkeliggørelsen af de idealer, som humane folkebevægelser og humanistiske religioner har stridt for i årtusinder.”⁴⁰⁴ Psykologen Eggert Petersen så velfærdsstaten som den logiske slutning på den ”stedse voksende afkastning af det autoritære åg”, der var grundlagt med reformationen, fortsat med den franske revolution og nu endelig skulle færdiggøres gennem et opgør med autoritær ledelse på arbejdspladsen.⁴⁰⁵ Flere stærkt kritiske debattører mente at se en lige linje fra det ”Velfærdsudvalg”, der under den franske revolution stod i spidsen for terroren⁴⁰⁶ – mens en kommunist omvendt beklagede, at den danske velfærdsstat ikke levede op til udvalgets principper.⁴⁰⁷ Under pseudonymet ’Hegnsynsmanden’ pegede en læser i Holbæk Amts Venstreblad på forandringerne siden 1890’erne som fremskridt og betegnede velfærdsstaten som ”en naturlig udvikling i pagt med tiden,” selvom det var vigtigt at

⁴⁰² Anne Hansen 1955: ”Om at kunne selv” i *Politiken* 19/9. ”Var det bedre før?” i *Aarhus Amtstidende* 17/12 1954.

⁴⁰³ I *Raunkjærs Konversationsleksikon*, København: Det danske Forlag 1948-54, her bind XII 1954, spalte 429.

⁴⁰⁴ ”Angreb på velfærdsstaten” leder i *Nyborg Socialdemokrat* 12/1 1956.

⁴⁰⁵ Eggert Petersen 1960: ”Velfærdsstaten og den personlige frihed” kronik i *Politiken* 11/11 1960.

⁴⁰⁶ ”Her rulles” i *Thisted Amtsavis* 3/7 1956 og ”Lad ordet beholde sin ilde klang” i *Næstved Tidende* 14/11.

⁴⁰⁷ Mogens Linck 1963: ”Velfærdsløgnen” i *Land og Folk* 22/11. Anledningen var boligkøden.

vogte sig for ”overbudspolitik og ansvarsløs agitation.”⁴⁰⁸ Svend Thorsen mente at kunne finde velfærdsstatens rødder i 1800-tallet og i socialliberalismens stærke dominans fra mellemkrigstiden. Beveridge var den moderne liberale, fordi han ønskede at kombinere social sikkerhed med markedsøkonomi, og derved sikre både økonomisk vækst og politisk stabilitet.⁴⁰⁹ Chr. Torpe tilskrev også mellemkrigstiden afgørende betydning, fordi han først og fremmest så velfærdsstaten som en reaktion på frygten for arbejdsløshed og deraf følgende social og politisk uro.⁴¹⁰ Det er oplagt, at de forskellige bud ikke bare afspejlede forskellige tolkninger, men at de også var udtryk for, at forfatterne lagde vægt på helt forskellige elementer.

Mest konkret og udbredt var antagelsen om, at 1930’ernes socialreform havde været afgørende for velfærdsstatens indførelse. Det kom også til udtryk i, at socialminister Julius Bomholt i slutningen af 50’erne søgte at markedsføre de sociale reformer fra folkepensionen og frem som den ”anden socialreform” efter Steinckes i 1933. I anledning af 25-års jubilæet holdt han en tale i september 1958, hvor han slog fast, at reformen var et afgørende skel, og at f.eks. retsprincippet fortsat prægede selv de nyeste ændringer af sociallovgivningen. På den anden side havde man ”ikke nået velfærdsstaten endnu”. Lovgivningen skulle forenkles, og der skulle udarbejdes en egentlig revalideringspolitik.⁴¹¹ I en tidligere artikel havde Bomholt desuden peget på, at de sidste valgretsfortabende bestemmelser burde fjernes fra forsorgsloven.⁴¹² I 1960 kunne Bomholt med tilfredshed se tilbage på de annoncerede ændrings vedtagelse. Der manglede blot en revision af loven om social forsorg, ”hvorved den anden reform foreligger afsluttet.”⁴¹³

Selvom interessen i den brede offentlige debat for velfærdsstatens rødder hele tiden havde været beskeden, så svandt den yderligere ind op gennem 60’erne i takt med, at velfærdsstaten ikke bare blev opfattet som en tilstand, men også som en tilstand, der havde eksisteret så længe, at den blev taget for givet. Der er her en klar parallel til den svindende interesse for selve begrebets oprindelse.

Beskrivelsen af velfærdsstaten som en tilstand, som en samfundsform, der allerede er opnået, er per definition konservativ. Hvis den allerede er realiseret, er der jo ikke behov for yderligere reformer. Derfor foretrak venstrefløj, Socialdemokratiet og de socialt engagerede personer, der

⁴⁰⁸ Hegnsynsmanden 1956: ”Velfærdsstat” i *Holbæk Amts Venstreblad* 5/10.

⁴⁰⁹ Svend Thorsen 1956: ”Frihed og orden” og ”Optimismens forfald” kronikker i *Politiken* 18-19/9.

⁴¹⁰ Chr. Torpe 1957: ”Forældrenes arbejdsløshed” i *Politiken* 26/7.

⁴¹¹ Julius Bomholt 1958: ”Ved socialreformens 25 års jubilæum” i *Socialt Tidsskrift*, 34. årg. side 271-275.

⁴¹² Julius Bomholt 1958: ”Fremtidsperspektiver inden for socialpolitikken” i *Socialt Tidsskrift*, 34. årg. side 234-42.

⁴¹³ Julius Bomholt 1960: ”Fremtidsperspektiver inden for socialpolitikken” i *Socialt Tidsskrift*, 36. årg. side 269-86, citat side 282. I logisk forlængelse heraf blev det efter vedtagelsen af Lov om offentlig Forsorg i 1961 konstateret, at den anden socialreform nu var opfyldt. Se Vagn Holm 1961: ”Ny lov om offentlig forsorg” i *Socialt Tidsskrift* årg. 37, side 145-55. Julius Bomholt 1961: ”Den anden socialreform” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 72. årg. side 251-57 og ”25 års dansk socialpolitik” i *Aktuelt* 11/10.

ønskede flere reformer, at fremstille velfærdsstaten som et ideal, der kunne stræbes imod, men som endnu ikke eksisterede i virkeligheden. Der er imidlertid nuancer her, for hvor Socialdemokratiet lagde vægt på, at Danmark – under og takket være dets ledelse – allerede havde tilbagelagt et godt stykke af vejen, så afviste venstrefløjens og kommunisterne, at der var opnået synderlige resultater. Faktisk var selve vejen forkert, fordi velfærdsstaten slet ikke udgjorde et opgør med den kapitalistiske samfundsform.

Der er mange eksempler på disse forhold. I en leder fastslog *Frit Danmark*, at der krævedes en mentalitetsændring i befolkningen, ”hvis vi ønsker at tilbagelægge den sidste strækning frem til Danmark som velfærdsstat,”⁴¹⁴ og tilsvarende betragtede *Social-Demokraten* i januar 1956 ”den udvikling, der er sket, som en indledning og en opfordring til at gå videre i arbejdet for skabelse af en sand velfærdsstat.”⁴¹⁵ Det socialdemokratiske folketingsmedlem K. Axel Nielsen så velfærdsstaten som en idealtipe, der konstant kunne stræbes mod, men som bestemt ikke var opnået endnu: ”vi har gjort visse fremskridt på vej mod velfærdsstaten, men efter min opfattelse er der lang vej igen, ja, man kan oven i købet sige, at den fuldkomne velfærdsstat aldrig nås.”⁴¹⁶ Per Kirstein var mere nøjagtig i sine forudsætninger, da han i 1957 slog fast, at velfærdsstaten ikke var nået endnu, fordi ”noget i retning af fuld beskæftigelse må være et af de allermost elementære krav, der stilles til velfærdsstaten.”⁴¹⁷ Selv opfyldelsen af så håndfaste målsætninger var dog ikke nok til at opgive argumentationsformen. Dels havde Socialdemokratiet vitterligt flere uopfyldte velfærdsmålsætninger – og i 60’erne kom f.eks. kravet om industrielt demokrati til⁴¹⁸ - dels var det rent retorisk effektivt at hævde, at velfærdsstaten endnu ikke var fuldendt.⁴¹⁹

⁴¹⁴ ”Selvpensionering – eller folkepension” i *Frit Danmark* 1955, 14. årg. nr. 4, side 6.

⁴¹⁵ ”Menneske og velfærdsstat” i *Social-Demokraten* 3/1 1956. Se også Axel Pille 1956: ”Velfærdsstaten og friheden mm.” i *Social-Demokraten* 14/2.

⁴¹⁶ K. Axel Nielsen 1956: ”Individet og velfærdsstaten” kronik i *Sydsjællands Socialdemokrat*, 28/12. Tilsvarende i Hans Hansen 1965: ”Velfærdsstat eller sovepude” i *Vestkysten* 27/9 1965.

⁴¹⁷ Per Kirstein 1957: ”Jeg vil hellere have en fuld beskæftigelse” kronik i *Politiken* 13/9.

⁴¹⁸ Ivar Nørgaard 1960: ”Den velfærdsstat jeg vil fremme” i *Tidens Stemme*, 16. årg. nr. 4, side 25-26 fremhæver netop industrielt demokrati som den afgørende årsag til, at ”der endnu er langt igen” til velfærdsstaten var realiseret.

⁴¹⁹ Se f.eks. ”Velfærdsstatens fjender” i *Aktuelt* 3/9 1959, Carl Johan Nielsen 1959: ”Frihed eller tryghed?” i *Aktuelt* 30/9, Kai Anderson 1959: ”Velfærdsstaten” i *Aktuelt* 1959. Viggo Kampmanns mest udførlige redegørelse havde den karakteristiske titel ”På vej mod velfærdsstaten” i Frederik Nielsen og Ole Hyltoft Petersen (red): *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 16-24. Se også ”Velfærdsstaten og højskolen” leder i *Sydfyn* 26/7 1960. ”Velfærdsstaten løser ikke alle problemer” i *Frit Folk* 10/2 1961 og Søren Lund Jensen 1965: ”Velfærdsstat, hvad er det” i *Ny Dag* 20/2. ”Danmark snart en velfærdsstat” i *Jysk Aktuelt* 11/3 1964 antydede at målet snart var nået.

Klaus Petersen formulerer det på den måde, at Socialdemokratiet opfattede velfærdsstaten mere som en proces end som et statisk mål. Klaus Petersen 2002: ”Velfærdsstaten i dansk politisk retorik” i *Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol. 5, nr. 1, side 15-26, side 21.

Borgerlige kritikere placerede i visse tilfælde velfærdsstaten – eller rettere sagt: dens socialistiske endemål - i fremtiden. Det var f.eks. tilfældet med en leder i *Randers Amtsavis*, der havde svært ved at kritisere det konkrete indhold af en kronik af Krag:

”Det som volder ængstelse er, at ’velfærds-staten’ skal udvikle sig til en ’formynder-stat’ - til en socialistisk udvikling, der i lignende retning som i de kommunistiske lande bestemmer menneskenes færd fra vuggen til graven.”⁴²⁰

En tilsvarende tolkning blev fremført i *Århus Amtstidende* i juli 1957, hvor den svenske og den danske udvikling blev sammenlignet:

”For de svenske socialdemokrater er velfærdsstaten nået, og farten går videre mod næste station, den socialistiske fremtidsstat, hvor produktionsmidlerne fuldt ud er socialiseret. Vore hjemlige socialdemokrater lunter fremad mod velfærdsstaten: Staten, som sørger for alt og alle, men skaffer sig midlerne til den vidtstrakte hjælpsomhed ved skatter på den private foretagsomhed.”⁴²¹

Det kan for så vidt ikke undre, at borgerlige debattører spekulerede over, hvor langt udviklingen ville gå. Inden for Socialdemokratiet selv, var der betydelig debat om, hvorvidt velfærdsstaten var partiets egentlige målsætning, eller om den blot var et skridt på vejen til et socialistisk samfund.⁴²²

Mens nogle hævdede, at velfærdsstaten endnu var ufuldstændig eller overhovedet ikke påbegyndt, forudså andre dens undergang eller argumenterede for, at dens tid var forbi. Ligesom velfærdsstaten fra første færd blev omtalt som en fuldbyrdet kendsgerning, blev den også meget tidligt beskrevet som saneringsmoden, først og fremmest af dens borgerlige kritikere. Ligesom Socialdemokratiet og de øvrige tilhængere havde en interesse i at holde mulighederne for yderligere reformer åbne, havde modstanderne en interesse i at argumentere for, at velfærdsstaten var fuldt realiseret eller måske ligefrem klar til at blive afløst af noget andet.

I marts 1956 slog den konservative Knud Thestrup i et interview fast, at ”velfærdsstatsprincippet har udtømt sine muligheder, det kan ikke give os mere, og vi må se os om efter nye principper at indrette os efter.”⁴²³ Thestrup gentog budskabet flere gange de følgende år. I 1959 slog han således fast, forudsætningerne for de sidste 50 års velfærdspolitik, ”nemlig at arbejderne var underbetalte og stod svagere økonomiske og politisk end de andre klasser,” ikke mere var til stede. Derfor var

⁴²⁰ ”Velfærdsstaten” i *Randers Amtsavis*, 27/10 1956. Kronikken, som der blev kommenteret på, var: Jens Otto Krag 1956: ”Velfærdsstaten” i *Social-Demokraten* 23/10.

⁴²¹ ”Statsvelfærd” leder i *Århus Amtstidende*, 7/7 1956.

⁴²² Se f.eks. Klaus Petersen 2001: *Socialdemokratisk Samfund. De loyales ungdomsoprør*, København: SFAH

⁴²³ C.S. 1956: ”Velfærdsstatsprincippet har udtømt mulighederne” i *Skatteborgeren*, 35. årg. nr. 4, side 1-4, her side 2. Thestrups politiske højdepunkt blev tiden som justitsminister i VKR-regeringen.

der ingen grund til at fortsætte den almindelige omfordeling over skatterne.⁴²⁴ Tilsvarende bragte *Faaborg Avis* i september 1956 en leder med titlen: ”Velfærdsstatens politik har på alle områder spillet fallit,” hvor den svage økonomiske vækst blev kritiseret og liberale reformer efterlyst.⁴²⁵ Samtidig hævdede Harald Engberg Petersen, at velfærdsstaten efter at have trådt sine barnesko med socialreformen i 1933 var nået til sin ”alderdom” med folkepensionen – og altså måtte gå sin død og begravelse i møde, hvis metaforen skulle føres til ende.⁴²⁶ Efter folkepensionens vedtagelse måtte modstanderne sætte deres lid til fremtiden, og i 1957 gav de mange kritiske studenterstile grund til håb. ”En dag inden længe vil de liberale tøbrud vælde frem med uimodståelig styrke, båret på vej af ungdommens friske mod,” hævdede *Ålborg Amtstidende* i en leder.⁴²⁷

Det var først og fremmest de borgerlige kritikere, der så frem til velfærdsstatens afvikling, men der findes interessante paralleller på venstrefløj. Allerede i maj 1956 udtrykte forfatteren Erik Knudsen sine tvivl om den ”vakkende” velfærdsstats levedygtighed, når den ”imødekommer alle og elskes af ingen.”⁴²⁸ I stedet pegede han på det socialistiske alternativ, da en rendyrket kapitalisme under alle omstændigheder var uacceptabel.

Det var endog eksempler på forudsigelser af velfærdsstatens afvikling, der hvilede på historiefilosofiske analyser. Det gjaldt lægen Holger Møllgaard, der i 1958 forsøgte at give en vurdering af verdens tilstand i værket *In Tyrannos*. I hans optik var tiden præget af et opgør mellem de to store totalitære systemer katolicisme og kommunisme, der begge byggede på en dogmatisk tolkning af ”hellige skrifter” med ødelæggende virkninger for åndsfriheden til følge. I dette historiske spil var velfærdsstaten et resultat af ”småmandstyranni” fra velmenende middelmaßigheder, der mente at kunne rede verden gennem materiel tryghed. Som sådan var den altså ikke et mål, men blot et intermezzo før det endelige opgør, og den var oven i købet et dårligt intermezzo, fordi dens dyrkelse af middelmaßigheden i uddannelsessystemet og dens accept af kulturlivets og kønsmoralens forfald svækkede forberedelsen til den åndelige fornyelse, der ifølge Møllgaard måtte blive resultatet.⁴²⁹ Henning Kehler trak også de store linjer op ved at sammenligne

⁴²⁴ ”Velfærdsstaten har overlevet sig selv” i *Thisted Amtsavis* 28/8 1957 og ”Velfærdspolitikken har overlevet sig selv” i *Jyllands-Posten* 31/8.

⁴²⁵ ”Velfærdsstatens politik har paa alle omraader spillet fallit - !” i *Faaborg Avis* 25/9 1956. Det blev dog erkendt, at opbakningen stadigvæk var voksende.

⁴²⁶ Foredraget refereres i ”Over 800 til efterårsfester i Venstres Ungdom” i *Skive Venstreblad*, 24/9 1956.

⁴²⁷ ”Et liv, der er værd at leve” i *Ålborg Amtstidende* 8/7 1956. Tilsvarende i ”Studenterne og velfærdsstaten” i *Lolland-Falsters Folketidende* 26/6.

⁴²⁸ Erik Knudsen 1956: ”Demokrati og velfærdsstat” og ”Demokrati og Socialisme” kronikker i *Information* 26. og 28/5 1956.

⁴²⁹ Holger Møllgaard 1958: *In Tyrannos*, København: Gyldendal, side 165-82. Hans tanker og ikke mindst hans kritik af velfærdsstatens skolepolitik tages op i ”En velfærdsstat har ingen åndelig kraft” i *Herning Folkeblad* 13/7 1961 og i Svend Åge Nielsens kronik ”Skal alle være lige?” i *Sorø Amtstidende* 14/8 1961.

den nuværende velfærdsstat med Roms storhed og fald: ”Det romerske rige var også en slags velfærdsstat, da riget i det andet-tredje århundrede havde sin bedste tid, men det døde af, at der blev flere og flere til at administrere mindre og mindre.” Velfærdsstaten, som allerede havde flere sygekassefunktionærer end læger, ville lige så uundgåeligt blive kvalt i sin egen succes.⁴³⁰ Peter P. Rohde var mere optimistisk. Han argumenterede for, at velfærdsstaten var et overgangsfænomen mellem en fattig og en rig samfundsform, hvor der var rigdom nok til en meningsfuld fordelingspolitik og stadig mange fattige, der havde behov for støtte. I takt med velstandsudviklingen ville alle blive rige, så forsorgen kunne erstattes af forsikringsordninger.⁴³¹

Victor Andersen beskæftigede sig i en artikel med den sigende titel ”Fra velfærdsstat til service-samfund” med erhvervsudviklingen, som måtte forventes at vise en stadig kraftigere vækst i servicesektoren på bekostning af landbruget og industrien. Uden at diskutere det eksplicit synes han at forbinde velfærdsstaten med industrisamfundet, og derfor også dets forandring med velfærdsstatens udvikling til noget andet.⁴³² I løbet af 1960’erne fik begrebet ’overflodssamfund’ en vis succes, og i visse tilfælde blev det set som noget, der fulgte efter velfærdsstaten. Sociologen Joachim Israel mente f.eks. velfærdsstaten ville udvikle sig til et ’overflodssamfund’, hvis der fortsat blev fokuseret ensidigt på øget levestandard.⁴³³

De fleste overvejelser om, at velfærdsstaten ville eller burde gå under stammer fra 1950’erne. Det kan virke overraskende, at de var mest udbredte i de første år af debatten, men så længe velfærdsstaten blev opfattet som noget nyt, var det også nemmere at forestille sig, at den kunne afskaffes igen. Den realøkonomiske udvikling har nok også spillet en rolle, for i 60’ernes højkonjunktur forudsigelser om snarlig økonomisk undergang mindre troværdige. Til gengæld vendte de tilbage med fuld styrke i 1970’erne i forbindelse med den økonomiske krise.⁴³⁴

Velfærdsstaten og det nationale

Med fare for at foregribe analysen kan det med det samme slås fast, at sammenligninger med andre lande og internationalt udblik i det hele taget ikke fyldte meget i den danske velfærdsdebat i

⁴³⁰ Henning Kehler 1957: ”Velfærdsstaten” kronik i *Berlingske Aftenavis* 15/1 1957. Axel Gadolin beskrev også antikkens stater som rudimentære velfærdsstater, men uden at forudsige de velfærdsstaters fald. ”Velfærdsstatens Janushoved” kronik i *Berlingske Tidende* 7/7 1958.

⁴³¹ Peter P. Rohde 1960: ”Velfærdsstat og åndsliv” i *Perspektiv*, 8. årg. nr. 2, side 5-12, her side 7-8.

⁴³² Victor Andersen 1966: ”Fra velfærdsstat til service-samfund” i *Politiken* 20/2.

⁴³³ Joachim Israel 1970: *Velfærdssamfundet – og derefter?* København: Spektrums Aktuelle, side 21. Artiklen blev først trykt på svensk i 1966. Selve bogens titel antyder også, at noget nyt måtte/burde komme efter velfærdsstaten.

⁴³⁴ Se Klaus Petersen 1997: ”Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945” i *Historisk Tidsskrift* bind 97, side 356-75.

undersøgellesperioden. For at antyde hvilke perspektiver, der *kunne* være inddraget, vil jeg derfor starte med at præsentere den svenske økonom Gunnar Myrdals fugleperspektiv på hele problematikken. Han udgav i 1960 bogen *Beyond the Welfare State*, hvor han analyserede de internationale konsekvenser af den nationale økonomiske planlægning, der greb stadigt mere om sig i hele verden. I hans optik måtte hele den vestlige verden regnes for velfærdsstater, som ganske vist ikke var fuldt udbyggede endnu, men hvor tidligere tiders skarpe ideologiske modsætninger var afløst af konsensus om fokus på fuld beskæftigelse og udbygning af de sociale ordninger inden for markedsøkonomiske rammer. I den sammenhæng betød det mindre, at selve begrebet 'velfærdsstat' i mange lande og især i USA havde meget negative konnotationer.⁴³⁵ Ifølge Myrdal var de vestlige velfærdsstater per definition "protektionistiske og nationalistiske." For det første var planlægning og regulering delvis et resultat af det 20. århundredes internationale kriser, og med indførelsen af beskyttelse mod international konkurrence, blev der skabt stærke interessegrupper, som modsatte sig deres afskaffelse. For det andet var både planlægningens og fordelings ramme national, og i takt med udbygningen af f.eks. de sociale ordninger, fik stadig flere grund til at identificere sig med og forsvare nationalstaten. Myrdal mente, at svækkelse af international solidaritet "utvivlsomt" måtte blive resultatet. Derfor var det også helt urealistisk at forestille sig en tilbagevenden til de liberale tilstande fra før 1. verdenskrig. I stedet måtte omfordeling og planlægning overføres til globalt plan af hensyn til ulandene.⁴³⁶ Det var en "Welfare World", der burde ligge "beyond the Welfare State." Vestligt økonomisk samarbejde i almindelighed og europæisk integration i særdeleshed *kunne* spille en positiv rolle i denne udvikling, hvis den gensidige liberalisering blev ledsaget af åbning over for ulandenes industriprodukter, men det kunne også blive en fortsættelse af den protektionistiske politik i en overnational "supervelfærdsstat".⁴³⁷ I sin omtale i *Berlingske Tidende* tilsluttede Johannes Bøggild sig, at velfærdsstaten per definition måtte være nationalistisk, men han kritiserede kraftigt, at Myrdal ikke kunne se det store fremskridt, som EF udgjorde for den økonomiske integration.⁴³⁸

Myrdals tanker blev også præsenteret i andre danske aviser,⁴³⁹ men generelt var sådanne overblik sjældne i den danske debat. Der var naturligvis en bevidsthed om, at den danske velfærdsstat ikke var alene, men der var langt fra enighed om, hvor store dele af verden, der kunne tælles med. De

⁴³⁵ Gunnar Myrdal 1960: *Beyond the Welfare State*, New Haven and London: Yale University Press, side 62-83. Bogen byggede på en foredragsrække fra 1958.

⁴³⁶ Samme side 159-80.

⁴³⁷ Samme side 146-48 og 200-204.

⁴³⁸ Johannes Bøggild 1961: "Og efter velfærdsstaten?" i *Berlingske Tidende* 18/7.

⁴³⁹ Se f.eks. Torolf Elster 1961: "Internationalismens chance" kronikker i *Demokraten* 19-20/2 1961 for en grundig gennemgang.

fleste ville som minimum nævne de andre nordiske lande, og mange ville medtage Storbritannien, mens det mere afhang af sammenhængen og opfattelsen af begrebet 'velfærdsstat' om det øvrige Vesteuropa og USA blev medtaget. Selv den kommunistiske verden - som Myrdal behandlede for sig - blev af nogle medregnet som velfærdsstater. Det gjaldt f.eks. Peter P. Rohde, som også medtog Israel, men til gengæld eksplicit udelukkede USA.⁴⁴⁰

Den danske lovgivningsmagt søgte inspiration fra udlandet, når sociallovgivningen skulle fornys. Der er næppe tvivl om, at det først og fremmest var de andre nordiske lande, der tiltrak sig opmærksomhed,⁴⁴¹ men i visse sammenhænge kunne andre lande også spille en rolle. *Betænkning om Folkepension* diskuterer således pensionsordninger i Sverige, Norge, Finland, Schweiz, USA og New Zealand, mens Socialreformkommissionens 1. betænkning henter inspiration til centraladministrationens opbygning på det sociale område, ankesystemernes opbygning og dagpengenes dækningsprocenter i udlandet og først og fremmest i de nordiske lande.⁴⁴²

Både tilhængere og modstandere henviste til andre lande, når de argumenterede for eller imod konkrete reformer, og når de diskuterede velfærdsstaten som sådan. Det gav argumenterne et ekstra pift, når kritikken blev fremført af en succesfuld dansk forretningsmand i England, en internationalt fremstående økonomisk professor eller en irsk besøgende, der kunne konstatere, at "de fattige, uoplyste irlændere er mere lykkelige end danskerne, der lever i en af de mest veludviklede velfærdsstater i verden."⁴⁴³ Sverige var især et forbillede for Socialdemokratiet og de sociale ingeniører, og netop derfor yndede de borgerlige kritikere at hente inspiration der. Da en meningsmåling i 1956 havde vist flertal for en lille stat, hvor socialpolitikken kun rettede sig mod de svageste, blev det naturligvis refereret,⁴⁴⁴ og da bogen *Revolt mot välfärdsstaten* udkom i 1958 var Hans Jørgen Lembourn m.fl. ikke længe om at videregive dens kritik af velfærdsstatens manglende kobling mellem rettigheder og pligter, det bureaukratiske statsapparats vækst og dens

⁴⁴⁰ Peter P. Rohde 1960: "Velfærdsstat og åndsliv" i *Perspektiv*, 8. årg. nr. 2, side 5-12.

⁴⁴¹ Det socialpolitiske samarbejde frem til vedtagelsen af den nordiske socialkonvention analyseres i Klaus Petersen 2006: "Constructing Nordic Welfare? Nordic Social Political Cooperation 1919-1955" i Niels Finn Christiansen m.fl. (red): *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press, side 67-98.

⁴⁴² *Betænkning om Folkepension*. Afgivet af Folkeforsikringskommissionen af 1948, 1955, København: Statens Trykningskontor. Side 47-66. *Socialreformkommissionens 1. betænkning. Det sociale tryghedssystem: Struktur og dagpenge*, København: Statens Trykningskontor 1969, side 146-47, 173-76 og 250-56. Se i øvrigt også *Arbejdsmarkedet Tillægspension*, København: Statens Trykningskontor 1963 hvor der henvises til ordninger i England og de nordiske lande.

⁴⁴³ Leo Garvin 1954: "Velfærdsstatens velsignelser" i *Danske Magasin*, side 655-61. I næste årgang blev den schweiziske professor Wilhelm Röpkes synspunkter gengivet i "Kritik af velfærdsstaten" side 432-34. Citatet er fra "Turist i en velfærdsstat" leder i *Holbæk Amtstidende* 7/7 1956.

⁴⁴⁴ "To slags samfund" i *Lollands Tidende* 19/7 1956.

svigt overfor samfundets svageste.⁴⁴⁵ Ligesom de borgerlige havde særlig fornøjelse af svensk utilfredshed med velfærdsstaten, så bragte *Land og Folk* med glæde en artikel af amerikaneren Bill Stone, der skarpt kritiserede turistbrochurerens glansbillede af Danmark og i stedet henviste til statistikker over formuefordeling og dårlige boliger.⁴⁴⁶

Socialdemokraterne sørgede ligeledes for at fremhæve amerikanske meningsfæller. John Kenneth Galbraith argumenterede i bogen *The Affluent Society* fra 1958 (dansk: *Det rige samfund*, 1961) for, at det var økonomisk rationelt at flytte en større del af forbruget til den offentlige sektor, fordi glæden ved flere forbrugsgoder var begrænset, hvis der ikke var ordentlige veje, skoler og hospitaler. Lis Groes anmeldte den begejstret i *Aktuelt*,⁴⁴⁷ og da August Heckschers bog *The Public Happiness* udkom i 1962 kunne Bent Hansen også tilslutte sig dens krav om, at borgerne skulle inddrages i fællesskabet og planlægningen af fremtiden.⁴⁴⁸

Det er velkendt, at der foregik en vis konkurrence mellem de nordiske lande på det sociale område. Henning Friis måtte f.eks. med beklagelse konstatere, at Danmark var blevet overhalet af Sverige, men ”der er grund til at tro, at Danmark i en sund kappestrid imellem de nordiske lande igen vil have mulighed for at vinde det tabte terræn tilbage,”⁴⁴⁹ og i et tilbageblik fra 1971 vurderede han, at internationale sammenligninger havde haft ”nogen indflydelse” på den danske sociallovgivning.⁴⁵⁰ På den anden side blev velfærdsstaten i visse tilfælde fremstillet som en potentiel eksportvare, som f.eks. de afkoloniserede lande kunne få glæde af. I 1956 kunne man i *Arbejderen* læse en lovprisning af Burmas socialistiske regering, som både havde nedkæmpet et kommunistisk oprør og sigtede mod at skabe en moderne velfærdsstat med reguleret markedsøkonomi og socialforsikring.⁴⁵¹

Udenlandsk kritik af danske forhold blev til gengæld ikke taget pænt op. Negley Farsons’ og andres påstande om sammenhængen mellem selvmord og velfærdsstat er allerede nævnt. I 1961

⁴⁴⁵ Hans Jørgen Lembourn 1958: ”Oprør mod velfærdsstaten” i *Berlingske Tidende* 17/11. Desuden ”Mere asocial end social” i *Berlingske Aftenavis* 21/7 1959, ”Vi er blevet parasitter” i *Lolland-Falsters Stiftstidende* 23/5 1959 og ”Svensk oprør mod velfærdsstaten” i *Børsen* 6/9 1960. Det blev også rapporteret, at en svensk kommission i 1959 anbefalede sociale nedskæringer for at fjerne statens underskud. ”Velfærdsstat koger over” leder i *Dagens Nyheder* 21/8 1959.

⁴⁴⁶ Bill Stone 1961: ”Turistreklamens Danmark og virkeligheden.” i *Land og Folk* 14/8.

⁴⁴⁷ Lis Groes 1961: ”Kan vi lære at leve i velstand?” i *Aktuelt* 22/2.

⁴⁴⁸ Bent Hansen 1963: ”Velfærdssamfundet har et videre sigte” i *Løn og Virke*, 59. årg. side 322-25. Se i øvrigt også *Demokratens* omtale af Kennedys planer om sygesikringsreform i ”Sygdom og økonomisk katastrofe” 30/8 1963.

⁴⁴⁹ Henning Friis 1955: ”Nordisk Socialpolitik” i *Arbejderen* årg. 51, side 294-97, citat side 297. For den nordiske konkurrencementalitet på det sociale område se Klaus Petersen 2006: ”Constructing Nordic Welfare? Nordic Social Political Cooperation 1919-1955” i Niels Finn Christiansen m.fl. (red) *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press, side 67-98, særligt side 89-93. Se desuden Torben Gregersen 1956: ”Vi har forsømt den eksamensfri skoles børn” i *Frit Danmark*, 15. årg. nr. 11, side 5-6 + 15, hvor det konstateres, at Danmark fra foregangsland ”efterhånden er sunket ned på noget nær sidstepladsen af Europas lande.”

⁴⁵⁰ Henning Friis 1971: ”Socialvidenskab og socialpolitik” i *Socialt Tidsskrift* 47. årg. side 145-57, her side 154.

⁴⁵¹ Frode Møller 1956: ”Burma stiler mod en velfærdsstat” i *Arbejderen* 52. årg., side 8-11.

udtalte den østrigske undervisningsminister dr. Drimmel, at Danmark og andre lande med langvarige socialistiske regeringer havde mere ungdomskriminalitet, flere skilsmisser og mere alkoholisme – og det endda, mens der var østrigsk uge i København! *Demokraten* var ikke begejstret for det angreb, men kunne heldigvis afvise påstandene med henvisning til den amerikanske forsker Melvin Turmin, der netop havde undersøgt ”de skandinaviske velfærdsstater” og afvist præsident Eisenhowers lignende påstande.⁴⁵²

Værre endnu var det, når danskere spredte ”misinformation” om Danmark i udlandet. Det fik den borgerlige journalist Knud Meister at føle i 1964, hvor hans præsentation af den danske velfærdsstat i det amerikanske magasin *Life* ikke blev taget pænt op af den socialdemokratiske presse. Der var da også tale om en oprensning af alle de borgerlige kritikeres traditionelle argumenter: Skatterne gjorde det ufordelagtigt at arbejde, trods statens indblanding var boligproblemet ikke løst, det menneskelige aspekt var forsvundet fra plejen af de svageste, og endelig blev Farsons’ påstande om høj selvmordsrate gentaget.⁴⁵³ Det var ikke bare på velfærdsstatens, men i høj grad også på nationens vegne, at *Aktuelt* kritiserede artiklen skarpt for at give amerikanerne og bladets øvrige læsere det indtryk, ”at velfærdsstaten Danmark og de øvrige skandinaviske velfærdslande i virkeligheden ikke er til at udholde at leve i.”⁴⁵⁴ Meister havde bl.a. taget den konservative politiske ordfører Poul Møller til indtægt for, at velstanden havde gjort folk mere ulykkelige med pillemisbrug og selvmord til følge, hvilket blev kritiseret fra lederplads i *Aktuelt*. Det fik straks Møller til at lægge afstand til Meisters artikel og i øvrigt slå fast, at han bakkede op om de sociale ordninger.⁴⁵⁵

Det mest bemærkelsesværdige ved sagen var *Aktuelts* skarpe reaktion. Den politiske relevans af en artikel i et udenlandsk magasin har næppe i sig selv været stor, men den blev udnyttet af avisen til at fastslå velfærdsstaten som en afgørende del af det danske samfund, som der var grund til at være nationalt tilfreds med. Og Poul Møllers defensive svar tyder på, at manøvren lykkedes. Argumentationen kunne fungere, fordi der i forvejen var en national stolthed og en accept af velfærdsstaten at trække på, og samtidigt var den selv med til at forstærke koblingen mellem nation og velfærdsstat.

⁴⁵² ”Bagtalerisk minister” leder i *Demokraten* 29/4 1961.

⁴⁵³ Knud Meister 1964: ”The Pursuit of Happiness” i *Life* for april.

⁴⁵⁴ ”Dansker sværter Danmark i USA’s mest læste blad” i *Aktuelt* 4/4 1964. Se også Robert Huhle: ”Forslag om at tænke selv” i *Demokraten* 11/6 og ”Dansk støtte til USA’s reaktionære” i *Ny Dag* 9/10. Indholdet af Meisters artikel blev forsvaret i ”Angreb på danskens artikel i Life” i *BT* 4/4 1964, mens ”Forræder kanøfles” i *Information* 13/4 argumenterede for Meisters grundlæggende ytringsfrihed. Interessant nok anerkendte forfatteren Orla Emmer: ”Hovmod og velfærd” i *Aktuelt* 9/4, at der kunne være problemer med at gøre f.eks. plejehjem hyggelige, men at fortidens sociale ordninger ikke af den grund skulle idealiseres.

⁴⁵⁵ ”Dumhed og dollar” leder i *Aktuelt* 6/4. Poul Møller: ”Poul Møller-afstand fra artiklen i Life” i *Aktuelt* 7/4.

Denne kobling blev forstærket i takt med at den voksende konsensus om udbygningen af velfærdsstaten, som også kan spores i velfærdsdebattens behandling af forholdet mellem Danmark og omverdenen, f.eks. i beskrivelsen af udvandring som tema. Det er stærkt underminerende for en stats legitimitet, hvis den ikke er attraktiv nok til at holde på sine borgere, og i sommeren 1956 syntes en del utilfredse borgere at have fået nok. Korsør Avis kunne under overskriften ”Flugten fra velfærdsstaten” berette om en forretningsmand, der overvejede at flytte sin produktion til Mellemerika, ”hvor restriktioner og skatter er så godt som ukendte begreber”,⁴⁵⁶ og i Jens Søndergårds artikel ”Hvorfor rejser de ud?” fik temaet en personlig vinkel, fordi han havde lovet en ung mands mor at tale ham fra at emigrere til Australien, selvom han i virkeligheden godt forstod, at Jørgen ikke vil ”starte det hele på afbetaling og trække i grå velfærdsuniform.” I sidste ende måtte Søndergård da også bøje sig for argumenternes kraft.⁴⁵⁷

Kontrasten til behandlingen af direktør Aage Dyssegaards udvandring i 1961 er tydelig. Han realiserede sine værdier for at begynde på en frisk i Schweiz, og han sagde farvel med kraftige angreb på velfærdsstaten, som angiveligt havde dræbt arbejdsglæden, den personlige ansvarlighed og endda gjort børn til en god forretning via alt for rundhændede børnetilskud. Men frem for at beklage tabet af en dynamisk borger manede *Berlingske Tidende* i en leder til besindighed og konstaterede, at de fleste emigranter i hvert fald på deres gamle dage ville komme til at savne velfærdsstatens gode sociale forsorg.⁴⁵⁸ Og i *BT* tog Hans Morten Rubin Dyssegaard på ordet og påviste - ”Deres fornemmelse er ganske korrekt” - at det heller ikke dengang kunne betale sig at få børn.⁴⁵⁹ Mest afslørende er det dog, at *Aktuelt* frem for at udspy galde i en leder, bragte et interview med Dyssegaard, som ikke gås på klingen, men tværtimod får lov til at gentage sine synspunkter og svare på muntre spørgsmål.⁴⁶⁰ Synspunkter som Dyssegaards, der i 1950’erne ville være blevet taget yderst alvorligt af både modstandere og tilhængere, blev nu betragtet som lidt til en side.

Som vist *blev* udlandet på forskellig vis inddraget i velfærdsdebatten, men som helhed var den en forholdsvis lukket affære, hvor langt de fleste artikler ikke kiggede ud over landets grænser. Der var i bund og grund tale om en politisk diskussion om skatteprocenter, ydelser og udviklingsretning

⁴⁵⁶ ”Flugt fra velfærdsstaten” i *Korsør Avis* 25/8. For et andet eksempel se ”Livslede i velfærdsstaten” leder i *Ålborg Amtstidende* 20/8.

⁴⁵⁷ Jens Søndergård: ”Hvorfor rejser de ud?” i *Ringsted Folketidende* 18/8 1956.

⁴⁵⁸ ”Udvandring og indvandring” i *Berlingske Tidende* 11/10 1961. Omtalen af indvandring skyldtes en amerikaner, der var på vej hertil for at opleve en socialistisk velfærdsstat. Også han havde efter avisens mening misforstået realiteterne.

⁴⁵⁹ Hans Morten Rubin 1961: ”Tjener vi på børnene?” i *BT* 14/10.

⁴⁶⁰ ”En millinær siger farvel...!” i *Aktuelt* 12/10. Dyssegaards udtalelser medførte naturligvis kritik f.eks. læserbrev af Hjerdtstedt Jørgensen: ”Flugt fra velfærdsstaten!” i *Frederiksborg Amts Avis* 12/10. Men det var trods alt på et andet niveau. Året efter omtalte den socialdemokratiske avis *Ny Tid* i Frederikshavn i lederen ”Velfærdsstaten” en anden udvandrers afskedssalut. De nedsættende bemærkninger om velfærdsstaten blev beklaget, men tonen var afdæmpet.

inden for nationalstaten. Som en konsekvens heraf blev den danske velfærdsstat kun undtagelsesvis fremhævet på omverdenens bekostning – selvom der som vist var undtagelser, ikke mindst i den socialdemokratiske presse. I de fleste tekster var det simpelthen underforstået, at det var den *danske* velfærdsstat, der blev debatteret. De få sammenligninger med udlandet gjaldt ikke kun velfærdsstaten som helhed, men også konkrete træk, der siden er blevet identificeret som kendetegnende ved den nordiske model, som f.eks. skattefinansieringen og de universelle og individualiserede ydelser. Der blev ikke gjort forsøg på at definere en dansk eller nordisk velfærdsmodel, hvad enten den så skulle bruges til eksport af ideer eller til afgrænsning i forhold til det øvrige Europa og verden uden for. Det er ganske symptomatisk, at selve begrebet 'velfærdsmodel' som vist i kapitel 7 først dukkede op i 1980'erne. Der var ingen tilsvarende betegnelse i undersøgelsesperioden, hvor der i visse sammenhænge blev argumenteret for, at den danske velfærd var kvalitativt *bedre* - eller ringere - end i andre lande, uden at der af den grund var en klar opfattelse af, at den var kvalitativt *anderledes*. Som vi skal se i næste kapitel trådte den danske/nordiske model meget tydeligere frem i debatten om EF. Netop i en situation, hvor et videregående samarbejde om f.eks. social harmonisering skulle vurderes, var det langt mere nødvendigt at identificere de danske ordningers særtræk end i den interne debat.

EF's manglende rolle i velfærdsdebatten

Udlandet fyldte generelt ikke meget i debatten om den danske velfærdsstat, men i forhold til inddragelsen af markedsdannelserne og europæisk samarbejde var omtalen massiv. Europarådet vedtog i 1961 Den europæiske Socialpagt,⁴⁶¹ og allerede af de tidlige udkast fremgik det, at modtagelse af socialhjælp blandt medlemsstaterne ikke måtte medføre tab af sociale og politiske rettigheder, så da Julius Bomholt fremlagde sit forslag til en revideret forsorgslov i 1960 henviste han direkte til udkastet, ligesom han påpegede, at Danmark var det eneste medlem af Europarådet, der stadig havde en sådan bestemmelse i sin lovgivning.⁴⁶² Men det er stort set også de eksempler, der optræder i materialet.

Ved en gennemlæsning af Socialreformkommissionens to betænkninger er det slående, at eventuelle konsekvenser af EF-medlemskab ikke overvejes eller for den sag skyld nævnes. Som

⁴⁶¹ "Den europæiske socialpagt" blev vedtaget 7/7 1961 og ratificeret af Danmark 18/10 samme år. Trykkes i *Socialt Tidsskrift*, 38. bind, side 45-65.

⁴⁶² Julius Bomholt: "Fremsættelse af lovforslag" 16/12 1960, Folketingstidende 1960/61, spalte 510. Synspunktet gentages under førstebehandlingen 18/1 1961 (spalte 732), og pagten nævnes også af Venstres ordfører Søren Andersen, der frygter, at den vil forhindre krav om tilbagebetaling af socialhjælp. Se spalte 703. I den endelige pagt optræder bestemmelsen i artikel 13, se "Den europæiske Socialpagt" i *Socialt Tidsskrift* 38. årg. 1962, side 45-65, her side 54.

følge af Rom-traktatens bestemmelser om social harmonisering – herunder ligeløn for mænd og kvinder – og arbejdskraftens frie bevægelighed, ville der i tilfælde af medlemskab blive stillet krav til indretningen af den danske sociallovgivning. F.eks. ville det blive nødvendigt at sikre vandrende arbejderes sociale rettigheder, herunder adgang til pension og dagpenge på en ikke-diskriminerende måde, og en grundlæggende gennemgang og reform af det sociale system burde være en oplagt anledning til at vurdere konsekvenser og forebygge evt. modsætninger, ikke mindst i betragtning af den grundighed og detaljerighed andre dele af systemet blev behandlet.⁴⁶³

Nutidens perspektiv, hvor udfordringen fra globaliseringen sammen med befolkningens aldring anses for de to største udfordringer til den danske velfærdsstat, har derfor kun meget lidt sammenhæng med 1950'ernes og 1960'ernes velfærdsdebat, hvor det ikke var noget problem at diskutere velfærdsstaten uden at kigge ud over landets grænser. Hvis det endelig skete, så var både kritikere og tilhængere mest tilbøjelige til at kigge til Sverige. Velfærdsdebatten var ikke nationalistisk med konstant fremhævelse af den danske velfærdsstats fortræffeligheder, men den var afgjort national i den forstand, at diskussionen implicit foregik inden for nationalstatens ramme. Det måtte uundgåeligt give det indtryk, at størrelsen og indretningen af den danske velfærdsstat - og det danske samfund i det omfang, at velfærdsstaten blev opfattet som en særlig samfundsform - var et internt dansk anliggende, som udviklingen uden for landets grænser kun i beskedent omfang havde indflydelse på.

⁴⁶³ I et interview op til afstemningen slog kommissionens formand H.C. Seierup fast, at der kun ville blive tale om tekniske tilpasninger. Se Gunnar Hansen 1971: "Behovet for social indsats er øget hurtigere end velstandsstigningen" i *Løn og Virke* 67. årg. side 104-06. I et andet interview gik han skridtet videre og fremhævede, at rene socialpolitiske overvejelser kun kunne pege i retning af et ja. Helle Nissen 1972: "Socialpolitikken kan ikke bruges som skyts imod EF" i *Liberal*, nr. 3-4, side 73-78.

Konklusion

Begrebet 'velfærdsstat' kom ind i dansk sprogbrug i starten af 1950'erne. Det var ganske vist blevet brugt tidligere, men det var først i forbindelse med debatten om folkepension, at det blev et af den politiske diskurs' mest centrale begreber. Det blev snart genstand for en meget bitter debat, hvor betydningen var uklar, og hvor selv dets oprindelse var til diskussion. Meget tyder på, at det var Socialdemokratiet, der først introducerede det, men det var ikke noget partiet understregede i debatten. Tværtimod forsøgte både tilhængere og modstandere at karakterisere det som et slagord indført af modparten – og dermed et propagandatræk uden reelt indhold.

De væsentligste aktører i debatten – og særligt i den tidlige fase frem til 1960 – var de politiske partier, deres aviser og de organisationer, som de repræsenterede. Selvom de afgørende reformer fra folkepensionen og frem blev vedtaget med brede parlamentariske flertal, så var det især Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, der argumenterede for og forsvarede velfærdsstaten. De borgerlige modstandere af velfærdsstaten havde en række forskellige angrebspunkter. I forhold til socialpolitikken insisterede de på, at hjælpen skulle gives til de mest udsatte på baggrund af konstateret trang. Derudover angreb de det, der blev opfattet som de uheldige følgevirkninger: økonomisk udligning, voksende statsmagt, manglende privat initiativ og selvstændighed hos den enkelte. Frem til sommeren 1956 gik kritikken direkte på begrebet 'velfærdsstat', som modstanderne forsøgte at miskreditere. Efter vedtagelsen af folkepensionen nedtonede de borgerlige kritikken af velfærdsstaten som sådan, dels ved at introducere modbegrebet 'formynderstaten', dels ved at betone, at alle kunne støtte velfærd, og at den *virkelige* velfærdsstat var liberal. Op gennem 1960'erne blev tonen stadigt mere forsonlig, og uenighederne om Socialreformkommissionens arbejde var beskeden sammenlignet med debatten om folkepension.

Velfærdsstaten blev også angrebet skarpt fra venstre. DKP's argumentation fremhævede typisk eksempler på konkret social nød, hvorefter det blev påpeget, at Danmark derfor umuligt kunne være en velfærdsstat. Kommunisterne forblev stejlt afvisende, mens SF prøvede at balancere mellem påskønnelse af fremskridt og kritik af det manglende opgør med kapitalismen. Frem mod periodens slutning blev tonen på ny skærpet, og her er det særligt det nye venstres revolutionsretorik, der springer i øjnene.

Heroverfor pegede tilhængerne på, at sociale ydelser skulle ydes som en ret, og at alle havde lige krav på tryghed og muligheder i tilværelsen. Først og fremmest blev det understreget, at alle de

påståede følgevirkninger ikke have noget på sig. For det første var tilværelsen stadig fyldt med risici, for det andet mistede folk ikke initiativ og virkelyst, fordi de havde det godt. Socialdemokratiet begyndte snart at forsvare det samfund, som blev betegnet som velfærdsstaten. Det virker som om tilhængerne var ved at tabe kampen om begrebets indhold 1955-56, men efter vedtagelsen af folkepensionen stod de stærkere i debatten. Omkring 1960 blev 'velfærdsstaten' stort set defineret med Socialdemokratiets mål, men i slutningen af årtiet blev kritikken af 'klassesamfundet' og dermed de opnåede resultater på ny skærpet. Det Radikale Venstre yndede at fremstille velfærdsstaten som resultatet af århundredets reformarbejde. Den var først og fremmest et socialliberalt kompromis, hvor de Radikale på den ene side kunne optræde som forkæmper for social retfærdighed, og på den anden side forhindrede, at produktionen blev socialiseret, og at formynderiet ikke bredte sig unødigt.

'Velfærdsstaten' blev behandlet i mange andre sammenhænge end den politiske. Intellektuelle diskuterede, om velfærdsstaten ville hindre kunstnerisk udfoldelse, kristne om den var i konflikt med kirke og kristendom, læger og psykologer om den var til skade for folks psykiske velbefindende. Det er bemærkelsesværdigt, at velfærdsstaten mentes at have indflydelse på så mange forskellige områder, og det må ses som tegn på, at begrebet var uklart og stort set altomfattende. Det er også vigtigt at slå fast, at debatterne følger samme mønster som den politiske. Fra meget skarp kritik og forudsigelse af radikale konsekvenser bevæger den sig i retning af accept eller ligefrem støtte til velfærdsstaten.

'Velfærdsstaten' var som sagt aldrig et klart defineret begreb. Det ses bl.a. af, at det blev en udbredt betegnelse for samfundet som helhed. Forholdene for alt fra højskoler til kriminalitet "i velfærdsstaten" kunne undersøges – og blev det. Denne meget brede brug af begrebet dukkede tidligt op, og den forblev meget populær, selvom den politiske strid om begrebets indhold blev nedtonet. Der er imidlertid kun ganske få forfattere, der søger at definere, hvad der konkret skal forstås ved velfærdsstaten som samfundsform.

Som samfundsform blev velfærdsstaten placeret i en historisk udvikling. Generelt blev den simpelthen omtalt som en nutidig tilstand, hvis oprindelse sjældent blev diskuteret udførligt. Særligt fra venstrefløjens og Socialdemokratiet var der dog tendens til at betone, at den færdige velfærdsstat stadig lå ude i fremtiden. For Socialdemokratiet var det både et retorisk kneb og udtryk for, at vigtige politiske mål endnu ikke var blevet nået, mens det for venstrefløjens mest af alt var et spørgsmål om, at de slet ikke anerkendte det eksisterende samfund som en velfærdsstat. Stort set fra begrebets første brug var der også forudsigelser af velfærdsstatens snarlige eller langsigtede

undergang. Det drejede sig dels om borgerlige politikere, der slog på, at velfærdsstaten og dens principper havde haft sin tid og burde afløses af en mere liberal politik, dels om mere historiefilosofiske overvejelser. Som perioden skred frem, blev alle disse tidsmæssige overvejelser *mindre* fremtrædende. Det blev vanskeligere både at huske tiden før velfærdsstaten og at forestille sig et samfund uden.

Debatten om velfærdsstaten var i bund og grund national. Lovgivningsarbejdet hentede inspiration fra udlandet, ligesom både modstandere og tilhængere gerne trak på udenlandske eksempler i debatten, men i sidste ende handlede det om fordelingspolitik i nationalstaten. Både tilhængere og modstandere gav indtryk af, at beslutningen om velfærd i Danmark alene var et nationalt spørgsmål. Det var det naturligvis også, men udviklingen mod større social tryghed var ikke just unik, og det kan undre, at det blev diskuteret så lidt. Overvejelserne om en mulig konflikt med Europarådets socialkonvention i forbindelse med revisionen af Lov om Social Forsorg i 1961 falder i øjnene, netop fordi de var så usædvanlige. Udsigten til medlemskab af EF synes heller ikke at have påvirket debatten synderligt, og generelt er der ikke noget, der tyder på, at reformarbejdet kiggede mere ud over nationalstatens grænser i løbet af perioden.

I forhold til den tidligere forskning om velfærdsstaten må det for det første slås fast, at Socialdemokratiet bestemt ikke dominerede debatten i den tidlige fase. Tværtimod var konfrontationen mellem de forskellige definitioner af velfærdsstaten skarp, og det giver derfor ikke mening at analysere begrebets indhold og udvikling alene på baggrund af socialdemokratiske tekster. På den anden side er der næppe tvivl om, at socialdemokrater og andre tilhængeres opfattelse af velfærdsstaten som et fundamentalt positivt begreb slog igennem i perioden. I det omfang brugen af 'velfærdsstat' svandt ind i løbet af 1960'erne, var det i højere grad et tegn på, at den positive vurdering blev dominerende, end at Socialdemokratiet veg tilbage for at bruge det.

Med henblik på den resterende del af undersøgelsen er det ikke mindst fraværet af europæisk samarbejde i almindelighed og 'EF' i særdeleshed, der springer i øjnene. Disse emner spillede praktisk talt ingen rolle i velfærdsdebatten, selvom konsekvenserne af bl.a. EF's sociale harmonisering samtidigt var på dagsordenen i Europadebatten. Det kan med andre ord konstateres, at i det omfang velfærdsdebatten og EF-debatten påvirkede hinanden, må der stort set have været tale om envejstrafik, for velfærdsstaten kunne så udmærket diskuteres isoleret.

Fjerde del. Analyse af dansk Europadebat 1950-1972

Indledning

I det foregående del blev det vist, hvordan begrebet 'velfærdsstaten' i undersøgelsesperioden udviklede sig fra at være et stærkt omdiskuteret begreb, der dækkede over massive politiske modsætninger, til et mindre brugt og mindre kontroversielt begreb. Når det gælder den danske debat om europæisk integration kan den modsatte udvikling konstateres. Det radikale Venstre splittede ganske vist de fire gamle partiers enighed om udenrigspolitikken ved at stemme imod NATO-medlemskabet, som også i offentligheden var omdiskuteret,⁴⁶⁴ men hverken Europarådet eller Kul- og Stålfællesskabet tiltrak sig større opmærksomhed i offentligheden i starten af 1950'erne.⁴⁶⁵ Dansk deltagelse i f.eks. OEEC og den europæiske betalingsunion blev bemærket, men den hvilede på en udpræget konsensus i Folketinget og medførte ingen større kontroverser i medierne. Vendepunktet kom med vedtagelsen af Romtraktaterne i 1957 og den begyndende debat om dansk medlemskab af Det europæiske økonomiske Fællesskab. Herefter kom spørgsmålet til at fylde stadig mere i den offentlige debat med højdepunkterne omkring den første danske ansøgning 1961-63 og optagelsesforhandlinger 1970-72 kulminerende med folkeafstemningen i oktober 1972. De politiske uoverensstemmelser kulminerede også i periodens slutning. Faktisk voksede modstanden i befolkningen først for alvor 1970-72,⁴⁶⁶ ligesom den relative konsensus blandt folketingspolitikkerne blev brudt med folketingsvalget i 1971, hvor SF's fremgang mere end opvejede, at VS ikke blev valgt ind, og hvor der blev indvalgt EF-modstandere for både Det radikale Venstre og Socialdemokratiet. For første gang siden 1961 var det grundlovskrævede 5/6 flertal for dansk medlemskab sammen med Storbritannien ikke til stede.⁴⁶⁷

I denne del af undersøgelsen skal nogle overordnede træk i denne udvikling undersøges, mens de dele af EF-diskussionen, der mere direkte har forbindelse til velfærdsstaten gennemgås i afhandlingens femte del. Denne del kan ses som en parallel til den forholdsvis fritstående analyse af

⁴⁶⁴ Se Poul Villaume 1995: *Allieret med forbehold*, København: Eirene, side 91-120. Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon fremlægger klart side 111-18, at den socialdemokratiske regering ønskede at begrænse den offentlige debat så meget som overhovedet muligt, hvilket tyder på, at spørgsmålet kunne give problemer med baglandet.

⁴⁶⁵ Udgangspunkt er her den meget beskedne omtale i de systematisk gennemgåede tidsskrifter. Se bilag 2 på vedlagte cd-rom.

⁴⁶⁶ Torben Worre 1990: "Danskerne og Europa", i Ole Feldbæk og Erik Lund (red): *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, Odense: Dagspressens Fond og Odense Universitetsforlag, side 335-349. I 1961 var der selv blandt SF's vælgere flertal for dansk medlemskab, og i januar 1970 var 51% for, 9% i mod.

⁴⁶⁷ Dan Larsen 1995: *Et land i Europa*, København: Venstre, side 204-206 fremhæver at bemyndigelsen til at genoptage forhandlinger med EF kun blev vedtaget med 119 mod 13 stemmer i Folketinget. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at 5/6 flertallet ikke kunne være mobiliseret, hvis forhandlingerne var blevet afsluttet inden for valgperioden.

velfærdsdebatten i tredje del, men der er alligevel visse afvigelser. For det første er analysen ikke bygget op omkring de politiske partiers holdning, selvom de naturligvis optræder i teksten. I stedet er fokus mere entydigt på modsætningen mellem tilhængere og modstandere af dansk medlemskab, fordi modsætningen mellem tilhængere og modstandere efter min vurdering var langt mere fundamental og afgørende end nuancerne i ja-partiernes holdning, ikke mindst i forhold til de spørgsmål, som jeg har udvalgt til nærmere analyse. En fokusering på partierne vil også have tendens til at overeksponere Socialdemokratiet, der i højere grad end de øvrige partier var splittet på spørgsmålet, og som derfor havde en mere livlig og omfattende debat om det.

Jeg har flere målsætninger med gennemgangen: For det første at diskutere, hvorfor modstanden mod europæisk samarbejde var så beskeden i starten af 50'erne. For det andet at røkke ved nogle af de etablerede forestillinger om EF-debatten, dels ved at fremhæve synspunkter uden for debattens hovedlinje, dels ved at vise, at antagelsen om, at diskussionen først og fremmest fokuserede på økonomi, simpelthen ikke er korrekt. Derudover vil jeg fokusere på de forskellige opfattelser af suverænitæt og de forskellige tidsperspektiver i diskussionen. Begge forhold var centrale punkter i debatten og eksempler på, at tilhængere og modstandere ikke bare var uenige om, hvorvidt EF var godt eller skidt, men også om, hvad det overhovedet var for en størrelse. Denne grundlæggende uenighed om, hvad der overhovedet blev debatteret har en klar parallel i velfærdsdebatten, hvor der som vist heller ikke var nogen enighed om, hvad en velfærdsstat egentlig var. Først vil jeg imidlertid kort ridse konteksten op ved at gennemgå hovedlinjerne i det europæiske samarbejde og den danske deltagelse deri.

Forhandlinger uden ende: Det europæiske samarbejde 1947-72

Overskriften hentyder til to forhold: For det første bestod – og består – det europæiske samarbejde i stadige forhandlinger mellem repræsentanter for de deltagende stater om konkrete detaljspørgsmål. Det var helt bevidst fra samarbejdets grundlæggere som Jean Monnet, der indså at det ikke nyttede at tage fat på de store spørgsmål - krig og fred, skabelse af en europæisk forbundsstat osv. – før der var etableret en grundlæggende tillid baseret på konkrete resultater og personlige kontakter. Når ledende politikere og embedsmænd løbende mødtes, ville det blive vanskeligere at dæmonisere

hinanden.⁴⁶⁸ For det andet hentyder den til, at samarbejdet og Danmarks placering deri var under konstant forandring og dermed også til konstant forhandling og debat hele perioden igennem.

Det springende punkt lå fra starten i, om det europæiske samarbejde skulle være mellemstatsligt med krav om enstemmighed eller overstatsligt med mulighed for flertalsafgørelser og evt. med fælles institutioner. Udgangspunktet var Marshall-hjælpen og det amerikanske krav om, at der blev etableret et samarbejde (OEEC), der skulle stå for en overordnet planlægning af den økonomiske udvikling og en liberalisering af den internationale handel. Danmark deltog fra starten i OEEC og dets senere underorganisationer som Den europæiske Betalingsunion fra 1952.⁴⁶⁹ Disse samarbejdsformer var mellemstatslige, men når det gjaldt en videre udbygning af det europæiske samarbejde, aftegnede der sig ganske hurtigt en modsætning mellem en føderalistisk linje i de kontinentaleuropæiske lande og funktionalistisk i de neutrale lande, Norden og Storbritannien. I 1949 kom Europarådet til på initiativ af overbeviste føderalister, men det endte også som et mellemstatsligt arbejde med dansk deltagelse. Menneskerettighedskonventionen og den dertil knyttede Europæiske Menneskerettighedsdomstol var det mest fremtrædende resultat.⁴⁷⁰

Det overstatslige samarbejde fik først sit gennembrud med Det europæiske Kul- og Stålfællesskab, som den franske udenrigsminister Schumann tog initiativ til i 1950. Medlemskredsen (Frankrig, Vesttyskland, Italien og Benelux) var mindre end i de øvrige organisationer. Dansk medlemskab blev overvejet i udenrigsministeriet ud fra pragmatiske økonomiske hensyn, mens principiel bekymring for suverænitetsafgivelse ikke synes at have spillet nogen rolle i beslutningen.⁴⁷¹ Som det mest konkrete resultat blev Kul- og Stålfællesskabet en medvirkende årsag til indførelsen af § 20 om suverænitetsafgivelse i grundloven af 1953.⁴⁷² De seks lande tog kort derefter initiativ til et landbrugsfællesskab (den grønne plan), et forsvarsfællesskab

⁴⁶⁸ Jævnligge forhandlinger og møder – typisk om mindre og derfor løsbare problemer – fremhæves f.eks. af Mark Leonard 2005: *Why Europe will run the 21st Century*, London and New York: Fourth Estate som et kendetegn ved EF. Gennemgangen af markedspolitikken bygger i vid udstrækning på Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, der er den nyeste og grundigste analyse. (I resten af gennemgangen benævnt Borring Olesen 2005)

⁴⁶⁹ Amerikanerne pressede på for overnationale beføjelser til OEEC, men det blev afvist af de vesteuropæiske lande. Se Borring Olesen 2005, side 83-90.

⁴⁷⁰ Borring Olesen side 244-50. Der argumenteres for, at de borgerlige politikeres retorik - med Thorkil Kristensen og Ole Bjørn Kraft i spidsen - var mere positiv over for bindende europæisk samarbejde end socialdemokraternes, men at der i den praktiske politik ikke var større uenighed, fordi de vidtgående dele først skulle realiseres på længere sigt.

⁴⁷¹ Hans Branner 1995: "Denmark and the European Coal and Steel Community, 1950-53" i Thorsten Borring Olesen (ed) *Interdependence Versus Integration. Denmark, Scandinavia and Western Europe 1945-1960*, Odense University Press, side 115-28 og Borring Olesen 2005, side 250-57. Branner tillægger de interne overvejelser stor vægt, mens Thorsten Borring Olesen nedtoner deres betydning.

⁴⁷² *Betænkning afgivet af Forfatningskommissionen af 1946*, København: J.H. Schultz A/S 1953, side 31. Aksel Larsen kritiserede i sin mindretalsudtalelse både selve ideen om suverænitetsafgivelse og reglerne for folkeafstemning herom. Se i øvrigt Søren Eigaard 1993: *Idealer og Politik. Historien om grundloven af 1953*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 253-59 for paragraffens tilblivelse.

(Europahæren) og et samlende politisk fællesskab, men ingen af disse projekter blev realiseret, efter den franske nationalforsamling i august 1954 nedstemte forsvarsfællesskabet.

For Danmark syntes det åbenlyse alternativ til europæisk samarbejde at være nordisk. I 198-49 var forhandlingerne om et nordisk forsvarsforbund strandet, men det var lykkedes at etablere Nordisk Råd. 1948-50 undersøgte det såkaldte Bramsnæs-udvalg mulighederne for at etablere en nordisk toldunion, og 1954-57 blev der på embedsmandsniveau udarbejdet detaljerede planer for et sådant samarbejde.⁴⁷³ Inden de blev realiseret vedtog de seks lande Rom-traktaterne om Det europæiske økonomiske Fællesskab og Det europæiske Atomsamarbejde (Euratom) i marts 1957, efter at forslaget om et fællesmarked var blevet fremsat på topmødet i Messina i 1955. 1957-58 blev der forhandlet intenst om et stort frihandelsområde for hele OEEC, hvor EF skulle indgå som en blok, men planen strandede på uoverensstemmelser mellem Frankrig og Storbritannien. Danmark deltog ivrigt i forhandlingerne, og der var bred enighed om at Danmark skulle med i frihandelsområdet. Spørgsmålet var alene, om det skulle ske som selvstændigt land, som medlem af EF eller som medlem af en nordisk toldunion. Venstre støttede af hensyn til landbruget EF-modellen, mens de Radikale, Socialdemokratiet – og dermed den danske regering - hældede til den nordiske toldunion og inddragelse af landbrugsvarer i frihandelsområdet. Det Konservative Folkeparti støttede i første omgang Venstres linje, men påvirket af Industrirådets bekymringer kom partiet tæt på regeringens i løbet af 1957.⁴⁷⁴ Mulighederne blev stærkt reducerede, da forhandlingerne om det store frihandelsområde brød sammen i løbet af 1958. Den for Danmark så problematiske markedsdeling blev en realitet med dannelsen af det lille frihandelsområde EFTA i 1959, som regeringen fra starten var yderst skeptisk over for. Først efter indgåelse af bilaterale handelsaftaler for landbrugsvarer med Storbritannien og Sverige blev medlemskab acceptabelt, og selv da understregede de fleste danske partier, at EFTA måtte ses som en overgangsordning. Ved folketingsbehandlingen i 1960 undlod Venstre at stemme, fordi partiet stadig foretrak EF-medlemskabet. Thorsten Borring Olesen har vurderet, at afvisningen af EF-medlemskab i 1957 og tilslutning til EFTA i 1959-60 på den ene side kan ses som industrisamfundets sejr over landbrugets traditionelle dominans over udenrigsøkonomien, men at EFTA-medlemskabet på den anden side var resultatet af et valg mellem to onder. Den socialdemokratiske ledelse erkendte fuldt ud, at

⁴⁷³ Borring Olesen 2005 side 257-62 og 397-402. Det vurderes, side 261-62, at de første planer faldt på en blanding af økonomiske og politiske årsager. Norden var for lille til at løse landenes økonomiske problemer, og samtidigt var den politiske modvilje i Norge for stærk. I anden omgang blev de nordiske planer overhalet af de europæiske forhandlinger.

⁴⁷⁴ Borring Olesen 2005, side 406-08 for dannelsen af EF. Side 408-423 gennemgås den danske forhandlingslinje. For partiernes holdning se særligt side 415-23, samt Johnny Laursen 2000: "Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57" i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Århus Universitetsforlag, side 233-77, som Borring Olesen i dette tilfælde trækker på.

modernisering af økonomien forudsatte landbrugseksportens valutaindtægter, og at målet derfor var at finde en markedsløsning, der omfattede både Storbritannien, Vesttyskland og så mange nordiske lande som muligt.⁴⁷⁵

Den mulighed bød sig, da Storbritannien allerede i 1961 besluttede at søge om medlemskab af EF, og den danske regering fulgte omgående op.⁴⁷⁶ Bortset fra SF støttede alle Folketingets partier ansøgningen, men specielt det socialdemokratiske bagland var skeptisk.⁴⁷⁷ Forhandlingerne varede til den franske præsident de Gaulle i januar 1963 nedlagde veto mod britisk medlemskab, for dansk enegang var fortsat kun en mulighed for Venstre.⁴⁷⁸ I takt med udbygningen af EF's landbrugspolitik voksede diskrimineringen over for den danske eksport, så da Storbritannien fornyede sin ansøgning i 1967 fulgte den danske regering igen trop, men før forhandlingerne kom i gang, nedlagde de Gaulle på ny veto.⁴⁷⁹ På dansk initiativ blev der 1968-70 forhandlet om et udvidet nordisk økonomisk samarbejde (Nordek). Det lykkedes at gøre traktaten klar til underskrivelse, hvorefter Finland i starten af 1970 afviste den. På det tidspunkt handlede spillet imidlertid mest om, hvem der skulle bære ansvaret for sammenbruddet, for efter de Gaulles afgang blev det på EF's topmøde i Haag i december 1969 besluttet at påbegynde optagelsesforhandlinger med ansøgerlandene.⁴⁸⁰ Efter to års forhandlinger, der for Danmarks vedkommende var både relativt uproblematisk og relativt succesfulde set i forhold til de opstillede målsætninger, kunne tiltrædelsestraktaten underskrives i januar 1972.⁴⁸¹ Derefter fulgte den intense kampagne frem til folkeafstemningen i oktober 1972, hvor befolkningen med rekordhøj stemmedeltagelse stemte ja. Medlemskabet blev en realitet fra 1. januar 1973. I forskningen lægges der vægt på, at argumentationen i den sidste fase blev præget af propaganda og demagogi, hvor tilhængere og

⁴⁷⁵ Borring Olesen 2005, side 423-36. For diskussionen om industri og landbrug, se side 435-36..

⁴⁷⁶ Borring Olesen 2005, side 465-72.

⁴⁷⁷ Borring Olesen 2005, side 476-81.

⁴⁷⁸ Borring Olesen 2005, side 500-503.

⁴⁷⁹ Borring Olesen 2005, side 515-21. Selvom det endelige veto først blev nedlagt efter et halvt år udtalte de Gaulle sig allerede efter fem dage så skeptisk, at Udenrigsministeriet begyndte overvejelser om alternativer som Nordek.

⁴⁸⁰ Borring Olesen 2005, side 530-36 og 545-51. For en kritisk analyse af Nordek-forhandlingernes betydning for dansk Europapolitik, se Morten Rasmussen 2006: "NORDEK – hasard med dansk europapolitik?" i Lise Hedegaard Rasmussen og Kristine Midtgaard (red): *Omverdenen trænger sig på*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 91-106. Desuden Dan Larsen 1995: *Et land i Europa*, København: Venstre, side 204-206, der ser en sammenhæng mellem forhandlingerne og den efterfølgende vækst i modstanden mod EF.

⁴⁸¹ Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling, side 181-378 er den grundlæggende analyse af forhandlingerne. Selvom forhandlingerne overordnet karakteriseres som en succes for Danmark, så gav tilpasningen af dansk lovgivning til EF's regler anledning til hårde forhandlinger til flere sider. Bevarelsen af det nordiske arbejdsmarked krævede f.eks. ændring af den administrative praksis, og dermed også vanskelige forhandlinger med både den svenske regering og det danske Arbejdsministerium, se side 285-299. Borring Olesen 2005, side 695-716 følger Rasmussen i dette spørgsmål.

modstandere mere entydigt end tidligere slog på henholdsvis økonomiske konsekvenser af et nej og politiske risici ved et ja, mens nuancerne i debatten forsvandt.⁴⁸²

Hvis forløbet virker rodet, er der ikke noget at sige til det. Det europæiske samarbejde var præget af et væld af forskellige forslag, hvoraf nogle blev realiseret, mens andre havnede i papirkurven. Det var en meget flydende situation, hvor Danmark reelt førte forhandlinger om betingelserne for sin handel med omverdenen 25 år i træk. Først med EF-medlemskabet kom der en afklaring på den markedsmæssige placering. Bag ved forvirringen ligger dog også nogle klare tendenser: For det første bevægede Europa sig hele perioden igennem i retning af større frihandel, specielt for industrivarer. (Det mest åbenlyse tilbageslag i protektionistisk retning, var de britiske importafgifter på 15 % fra 1964, som også gjaldt over for EFTA-partnerne, der end ikke var blevet orienteret på forhånd.⁴⁸³) For det andet og i forlængelse heraf bevægede man sig hele tiden i retning af mere samarbejde og dybere integration. Gamle organisationer kunne blive omformet (OEEC blev til OECD med amerikansk og canadisk deltagelse i 1961) eller de kunne sygne hen (som Vestunionen), men de blev ikke afskaffet og én gang indgåede traktater blev fastholdt. Luxembourgforliget fra januar 1966 indskrænkede de facto mulighederne for overstatslige beslutninger i EF, men karakteristisk nok blev det formelle grundlag opretholdt. Mange uenigheder i debatten op til folkeafstemningen kan føres tilbage til, at tilhængere lagde store vægt på forliget og dermed vetoretten, mens modstanderne i højere grad baserede deres argumentation på traktatens bestemmelser. For det tredje var Danmark grundlæggende tilhænger af europæisk samarbejde og deltog i de mellemstatslige initiativer. Markedspolitisk var målsætningen hele tiden en bred løsning, hvor både Storbritannien, Vesttyskland og helst også de øvrige nordiske lande var med.

Som diskuteret i kapitel 4 var der i de udvalgte tidsskrifter hele perioden igennem indlæg og debat om europæisk integration og dansk deltagelse deri. Den kontinuerlige debat må ses på baggrund af den uafklarede markedssituation og skiftende danske regeringers konstante søgen efter en løsning. På sin vis var det derfor logisk, at antallet af indlæg i f.eks. *Arbejdsgiveren* faldt efter 1972, fordi spørgsmålet var afklaret.

⁴⁸² For afstemningskampagnen se Borring Olesen 2005, 716-33. Bo Lidegaard 2002: *Jens Otto Krag 1962-1978*, København: Gyldendal, side 605-19. Med fokus på modstanderne, se Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære Alliancer*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 78-81. De tre forfattere fremhæver alle, at den sidste del af kampagnen blev demagogisk. Lidegaard og Borring Olesen forbinder eksplicit tendensen med selve folkeafstemningens logik, hvor kun ja/nej var muligt, og hvor begge parter fokuserede på det, de oplevede som deres mest virkningsfulde argumenter.

⁴⁸³ Borring Olesen 2005, side 507-08.

Kapitel 12. Europadebatten i starten af 1950'erne

Det er min vurdering, at den danske debat om europæisk samarbejde skiftede gear, da det omkring årsskiftet 1956/57 stod klart, at Rom-traktaterne ville blive vedtaget. Den danske Europadebat i første halvdel af 1950'erne fremstår som en stærk kontrast til de efterfølgende modsætninger, fordi den var så entydigt præget af positive holdninger, og fordi den i modsætning til den efterfølgende diskussion var præget af ægte Europabegejstring.

Frode Jakobsen havde været en af modstandskampens centrale skikkelser som leder af Ringen og med en fremtrædende rolle i Danmarks Frihedsråd. Han var også socialdemokrat og blev efter krigen valgt til Folketinget i en tid, hvor det var vigtigt at have et par frihedskæmpere på stemmesedlen, men hvor de ikke nødvendigvis fik den store indflydelse. Frode Jakobsen blev i hvert fald aldrig populær i Socialdemokratiets ledelse, hvor f.eks. H.C. Hansen aldrig tilgav ham, at han havde modarbejdet samlingsregeringen under besættelsen og dermed partiet.⁴⁸⁴ Dertil kom, at han ikke var alt for begejstret for partidisciplin og plejede sine egne interesser ved siden af. En af disse var Europabevægelsen. I 1948 trodsede han partiets officielle linje ved at deltage som privatmand i den stiftende kongres i Haag, og i 1950 udgav han deres kampskrift *Europabevægelse og Europaråd*.⁴⁸⁵

Jakobsens idealisme er stærkt fremtrædende i pjecen, hvor udviklingen frem mod et forenet Europa fremstilles som en historisk nødvendighed, der var inden for rækkevidde. Det er svært at se bogen i sit eget lys og uden det filter, som den efterfølgende debat om EF uundgåeligt udgør. Begreber, der siden er blevet gjort til skrækscenarier, anvendes uden videre her. F.eks. tales der gentagne gange om ”Europas forenede stater” som det egentlige mål⁴⁸⁶, ligesom Jakobsen kan diskutere, om Europarådets ministerråd og forsamling er en ”europæisk regering” og en ”rigsdag for Europa” uden at slå syv kors for sig. Nu mente Jakobsen tydeligvis ikke, at Europarådets forsamling reelt var et europæisk parlament, men ”man kunne håbe at se begyndelsen dertil”⁴⁸⁷ for ”tanken om

⁴⁸⁴ Sven Ove Gade 2004: *Frode Jakobsen. En biografi*, København: Gyldendal, side 472-95, særligt 472-76.

⁴⁸⁵ Sven Ove Gade 2004: *Frode Jakobsen. En biografi*, København: Gyldendal, side 405ff. Carl Otto Brix 2005: *Manden der ikke kunne tie*, København: Underskoven, side 168-75.

⁴⁸⁶ Frode Jakobsen 1950 *Europabevægelse og Europaråd*, København: Rosenkilde og Bagger. Udtrykket anvendes direkte side 9, 11, 13, 34, og 35.

⁴⁸⁷ Jakobsen 1950, side 17. Se også side 30.

Europas forenede stater” er ”den største politiske idé i dag.”⁴⁸⁸ Afslutningsvis gik han endda så vidt, at han sammenlignede den oprindelige samling af det danske rige med den igangværende skabelse af et samlet Europa.⁴⁸⁹ Blandt anmelderne vakte de klare føderalistiske sympatier ingen synderlig kritik⁴⁹⁰ Så længe samarbejdet var uforpligtende og endnu ikke slået over i hjemlige politiske stridigheder kunne den svulstige sprogbrug gå an.

Højskolemanden og forfatteren Rask Nielsens bog *Det europæiske Samarbejde* fra 1953 lå i forlængelse af Frode Jakobsen – som den også citerede en længere passage fra – men den havde mulighed for at følge udviklingen frem til den første integrationsbølges højdepunkt i starten af 1953, hvor et politisk fællesskab var på tegnebrættet, og Europahæren blot afventede ratifikation. Bogen sluttede med Europarådets beslutning fra efteråret 1952 om at knytte tættere bånd til de Seks’ organisationer for at fremme et bredt europæisk samarbejde, og bogen var netop båret af en optimistisk forhåbning om, at det skulle lykkes at samle hele Vesteuropa.⁴⁹¹

Fælles for de to forfattere var den klare overbevisning om, at de åbenlyse modsætninger mellem de seks og Norden/Storbritannien nok skulle blive overvundet. Det var dog langt fra alle tilhængere af europæisk samarbejde, der var så optimistiske – nogle vil mene naive. I september 1950 kunne man i en notits i *Fremtiden* læse, at englændernes rolle i 2. verdenskrig havde givet dem en nationalstolthed, der forhindrede dem i at engagere sig i europæisk integration. Noget lignende gjaldt skandinaverne pga. neutralitetstraditionen, sympati for briterne og frygt for levestandarden, samt ikke mindst en grundfæstet skepsis mod Europa syd for Skelbækken:

” Vi er ikke rigtige kontinentalere og føler os langt nærmere til for eks. New Zealand eller Canada end Italien eller Portugal. Der er her et misforhold mellem vor følelsesbestemte holdning og vor geografiske beliggenhed, som måske en dag kan blive skæbnevanger.”⁴⁹²

I den sparsomme behandling af den europæiske integration før 1956, var holdningen til ikke bare samarbejde men også sammenslutning grundlæggende positiv. I det systematisk udvalgte materiale findes kun tre tekster fra tiden før 1957, som eksplicit vender sig mod tanken om et overstatsligt europæisk samarbejde.⁴⁹³ Jacoba de Meyere foretrak et uforpligtende mellemstatsligt samarbejde med Commonwealth som forbillede. Den kommunistiske forfatter William Saxtorph fremførte i

⁴⁸⁸ Jakobsen 1950, side 35.

⁴⁸⁹ Jakobsen 1950, s. 36.

⁴⁹⁰ Se f.eks. anmeldelsen i *Højskolebladet* årg. 1950 nr. 29, s. 325.

⁴⁹¹ Rask Nielsen 1953: *Det europæiske Samarbejde*, København: Det danske Forlag.

⁴⁹² Krilon: ”Noter i marginen” i *Fremtiden*, 5. årg. 1950, nr. 9, s. 5-6, her 6. Se i øvrigt også hans kommentar til Englands faktiske kvaler i 1962: ”Noter i marginen” i *Fremtiden*, 17. årg. nr. 5, side 9-10.

⁴⁹³ Det spiller naturligvis en rolle, at de litteraturoversigter jeg har benyttet over f.eks. avisartikler først medtager avisartikler fra og med 1957. De tre artikler er derfor fra de systematisk gennemgåede tidsskrifter, hvor europæisk integration og især modstanden mod den fylder markant mindre før 1957. Se bilag 2 på vedlagte cd-rom.

kampagnen mod tysk genoprustning, at Europa-tanken lå i direkte forlængelse af nazismens propaganda og målsætninger, og journalisten Adolph Rasténs kritiske holdning byggede ligeledes på afvisning af Vesttysklands genoprustning.⁴⁹⁴

I det store og hele var også de kredse, der senere kom til at udgøre vigtige støttepunkter for modstanden mod dansk medlemskab af EF, positive eller i hvert fald indifferente. *Frit Danmarks* beskedne omtale af det tidlige europæiske samarbejde var f.eks. positiv. Thomas Hatt Olsens gennemgang fra 1949 af Europabevægelsen var nøgtern og mere kritisk overfor de opnåede resultater end overfor selve ideen om et forenet Europa, mens Børge Rudbeck billigende refererede Jean-Jacques Servan Schreibers bitre kritik af de nordiske socialdemokraters manglende vilje til at gå forrest i ”dannelsen af Europa”.⁴⁹⁵ Disse få artikler gjorde naturligvis ikke *Frit Danmark* til en markant støtte for europæisk integration, men det er interessant, at den omfattende kampagne mod EF, der var med til at karakterisere bladet i dets tyve sidste år, først begyndte med udsigten til dansk medlemskab i 1961. Samfundsforskeren Peter Hansen vurderede i 1969, at den manglende offentlige interesse for europæisk samarbejde i starten af 1950’erne skyldtes at den offentlige udenrigspolitiske debat blev domineret af en bitter konfrontation om NATO-medlemskabet.⁴⁹⁶ I forhold til *Frit Danmark* kan denne antagelse bekræftes, for mens europæisk samarbejde kun blev berørt perifært, så var NATO-kritikken livlig op gennem 1950’erne.

Udviklingen fra distanceret velvillighed i starten af 50’erne til stærk kritik efter 1960 kan også findes andre steder. I det nationale og højskolebaserede tidsskrift *Dansk Udsyn* beskrev Asbjørn Mandøe Schweiz som et forenet Europa i miniformat, hvor det var lykkedes at få stærke kulturer til at eksistere side om side. Vigtigere var imidlertid selve indstillingen til dannelsen af ”Europas forenede Stater” – termen bruges flere gange og uden blusel – der ganske enkelt blev set som en nødvendighed: den ”må komme før eller senere, hvis Europa skal bevare ikke blot sin levestandard, men også sin rolle som kulturfaktor.”⁴⁹⁷ *Dansk Udsyn* blev aldrig så ensidigt som *Frit Danmark*, men fra slutningen af 50’erne dominerede de kritiske synspunkter. Det samme gælder *Højskolebladet*, hvis sparsomme omtale af europæisk samarbejde i starten af 1950’erne var overvejende positiv – dels i en anmeldelse af Frode Jakobsens bog, dels i en artikel, der så positivt

⁴⁹⁴ Meyere, Jacoba de 1953: ”Engelsk og ’romersk’ syn på et forenet Europa” i *Danske Magasin*, 1. årg., side 397-406. William Saxtorph 1954: ”SS som den egentlige bærer af Europa-tanken” i *Frit Danmark*, 13. årg. nr. 7, side 11-12 + 16. Adolph Rastén 1954: ”Skuddet fra Bühler Höhe” i *Fremtiden* 9. årg. nr. 7, side 20-23. Dertil kommer en ganske kort notits i *Højskolebladet* 1953, side 70, hvor kritiske synspunkter fra en artikel i *Heimdals* refereres.

⁴⁹⁵ Thomas Hatt Olsen: ”Hvad er disse Europabevægelser for noget?” i *Frit Danmark*, vol. 8, nr. 2, s. 5-7. Børge Rudbeck: ”Om socialistisk hykleri og Atlantpagtens konsekvenser” i samme nr. 5, s. 11-12 + 24.

⁴⁹⁶ Peter Hansen 1969: ”Denmark and European Integration” i *Cooperation and Conflict*, vol. 4, side 13-46, her side 16-17.

⁴⁹⁷ Asbjørn Mandøe: ”Hvor det forenede Europa er en virkelighed” i *Dansk Udsyn* vol. 30, side 174-180, citat s. 175.

på Europas muligheder for at blive en stabiliserende tredje magt mellem USA og Sovjetunionen.⁴⁹⁸ Også her kom de kritiske synspunkter til at dominere efter 1960.

Udviklingen viste sig ikke kun i visse tidsskrifters redaktionelle linje, men også i enkelte forfatters indlæg. Poul Engberg, der fra 1959 skrev mangt et kritisk indlæg om EF, var i sine første artikler henholdsvis forsigtigt afventende over for et europæisk samarbejdes betydning for mindretallene, og indstillet på at den manglende vilje til forpligtende nordisk samarbejde måtte føre til dansk medlemskab af EF.⁴⁹⁹

En bidragende årsag til entusiasmen har utvivlsomt været fraværet af konkrete planer. Det var nemmere at gå ind for en føderation, så længe alle var velkomne til at forestille sig den, som de nu fandt det bedst. Faktisk er det slående, *hvor* ukonkrete ideer mange gjorde sig om samarbejdet. Så sent som i 1958 henviste den mangeårige redaktør af *Finanstidende* Carl Thalbitzer i sine erindringer til middelalderen som et utopisk forbillede, hvor ”Europa var opdelt i små selvstændige stater” med paven og til dels kejseren som samlende overhoved. ”I Amerika og Australien findes stadig lignende ordninger, enkeltstater med et fælles centrum.”⁵⁰⁰ Hvorvidt EF opfyldte disse ideer omtales ikke, men det er oplagt, at de mere konkrete planer også gav flere konkrete anstødssten, og at det utopiske element fik trangere og trangere kår, efterhånden som debatten blev koncentreret om det reelt eksisterende samarbejde.

Det samarbejde, som faktisk blev planlagt og til dels realiseret i form af Kul- og Stålfællesskabet, Den grønne Plan, Forsvarsfællesskabet og Det europæiske politiske Fællesskab tiltrak sig ikke den store opmærksomhed – heller ikke i det udenrigspolitiske tidsskrift *Fremtiden*, hvor kun Europahærens endeligt fik en fyldig dækning⁵⁰¹ - og da slet ikke i sammenligning med det væld af synspunkter og orienterende artikler, som EF fra starten af 1957 tiltrak sig. Årsagen er nærliggende: Dansk medlemskab af EF-landenes første initiativer var aldrig for alvor på dagsordenen, mens det hurtigt stod klart, at landet skulle inddrages i markedsdannelserne på den ene eller den anden måde. Da den danske stillingtagen blev det centrale element i fremstillingerne, måtte den velvillige men distancerede vurdering af samarbejdet vige for mere konkrete synspunkter.

⁴⁹⁸ Erik Halvorsen 1951: ”Kan et stærkt og enigt Europa blive redningen?” i *Højskolebladet*, 76. årg. side 137-40.

⁴⁹⁹ Poul Engberg 1953: ”Højskolen og Europatanken” i *Højskolebladet* 78. årg. side 109-12 og Poul Engberg 1957: ”Nordisk råd under det europæiske fællesmarkeds skygge” i *Højskolebladet* 82. årg. side 124-26.

⁵⁰⁰ Carl Thalbitzer 1958: *Stormfulde Tider*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, her side 182-83.

⁵⁰¹ Emnet behandles i 1954 i fire artikler i 9. årg. nr. 3, 5 og 7.

Kapitel 13. Skæve vinkler i markedsdebatten

Den tidlige debat var ikke bare karakteriseret af en meget positiv indstilling til føderale planer. Den var også præget af en åbenhed i debatten, hvor skæve synsmåder trivedes, også når det gjaldt sammenhængen mellem velfærdsstaten og de europæiske integrationsbestrebelse. I forhold til deres vægt i den politiske debat vil der i det følgende blive brugt uforholdsmæssigt meget plads på disse marginale elementer i diskursen ud fra den antagelse, at det ikke i samarbejdets natur var givet, at de ville blive marginale. Analysen kan på den måde være med til at sætte dominerende træk i debatten som Venstres og andre liberale kræfters overvejende støtte til medlemskab og det nationale udgangspunkt for vurderingen i perspektiv. De var resultatet af bestemte valg, der med tiden førte til bestemte mønstre i måden, hvorpå EF blev italesat og begrebsliggjort. Dermed ikke være sagt, at de emner, der faktisk kom til at dominere debatten, var illegitime eller for den sags skyld objektivt forkerte. De var bare ikke de eneste.

I det følgende vil en række skæve vinkler blive taget op, men listen skal dog ikke opfattes som komplet.⁵⁰² Til analysen har jeg valgt de temaer, der stod i stærkt i kontrast til de dominerende træk i debatten, og hvor der var et vist kildemateriale at bygge på. For det første vil jeg kigge nærmere på de indlæg, der understreger Danmarks *pligt* til at deltage i udviklingen af det europæiske samarbejde af hensyn til (Vest)Europa som helhed. For det andet den liberale kritik af EF for at være planøkonomisk - særligt i forhold til landbrugspolitikken - og for i det hele taget at regulere alt for meget. Endelig vil jeg præsentere et indlæg, der *principielt* argumenterede mod deltagelse i internationalt samarbejde og i stedet anbefalede isolationisme i så vidt omfang som muligt.

Pligt til samarbejde

Et godt sted at starte er direktør Edmund Gruts kronik i *Berlingske Tidende* fra januar 1958, som kædede analysen af velfærdsstaten sammen med den europæiske udvikling. I hans overordnede analyse var Vesteuropa truet af Sovjetunionens ekspanderende økonomi og teknologiske overlegenhed, netop demonstreret med Sputnikopsendelsen. Denne trussel skulle imødegås gennem

⁵⁰² Jeg har f.eks. ikke undersøgt det tyske mindretals diskussion af spørgsmålet, men det kan meget vel tænkes, at tættere kontakt til Tyskland her blev opfattet som en målsætning, mens det i hovedparten af debatten enten blev frygtet eller i hvert fald ikke blev opfattet som en gevinst.

europæisk økonomisk samarbejde. Det burde Danmark deltage i, og i modsætning til NATO-medlemskabet gik det ikke længere at køre på frihjul:

”Inden for et europæisk samarbejde, hvis formål er at redde sin eksistens ved at forøge sin produktion, er der ikke plads for samfund, som ensidigt beskæftiger sig med velfærd. Hvis vi skal kunne bidrage vor skærv til den fælleseuropæiske opgave, så er vor nuværende samfundsform utidssvarende og må forny sig. Velfærdsstaten med alt hvad den står for af administrativt diktatur, overforbrug og ensretning på laveste niveau, er under disse forhold ikke blot en fare for vor nationale eksistens, men et forræderi mod det europæiske samarbejde, som vi nødvendigvis må tilslutte os, for at vor civilisation skal kunne overleve.”⁵⁰³

Den moralske argumentation mod velfærdsstaten er yderst udbredt i materialet, men det må siges at være ret enestående, at der argumenteres for pligten til at ofre den til fordel for europæisk samarbejde, der i dette tilfælde ikke ses som en hindring for dansk selvstændighed, men tværtimod som en sikkerhedspolitisk forudsætning derfor. Kronikken kan tolkes som et argument for, at deltagelse i det europæiske samarbejde skulle bruges til at afskaffe den socialdemokratiske velfærdsstat, som Grut kritiserede de borgerlige partier for at bekæmpe alt for svagt.

Der findes yderligere et par eksempler på dette argument. Da Erik Eriksen og dermed Venstre i januar 1957 anbefalede dansk medlemskab af fællesmarkedet så hurtigt som muligt, forklarede han Socialdemokratiets afvisende holdning med, at ”er vi først deltagere i et sådant dybtgående samarbejde tværs over landegrænserne er mulighederne for socialdemokratiske eksperimenter indsnævret.”⁵⁰⁴ Det kan diskuteres om Romtraktaten, reelt vanskeliggør socialdemokratiske eksperimenter, men det var helt klart, at dansk medlemskab ikke kunne realiseres uden Socialdemokratiet. Det er derfor ikke overraskende, at sådanne argumenter hurtigt gled ud af de borgerlige partiers indlæg i den offentlige danske debat.⁵⁰⁵ Til gengæld findes der enkelte eksempler fra andre debattører. Det gjaldt f.eks. Thorkild Breitenstein, der i et indlæg i Berlingske Aftenavis fra august 1971 kritiserede de sidste halvtreds års politiske udvikling i Danmark, herunder ikke mindst socialpolitikken, der rettede sig mod store vælgergrupper frem for de virkeligt udsatte.

”Når jeg nævner alt dette i denne forbindelse, er det naturligvis, fordi jeg håber, at de overstatslige organer i det europæiske fællesskab må blive så stærke som muligt. Jeg har

⁵⁰³ Edmund Grut: ”Den underudviklede velfærdsstat” i *Berlingske Tidende* 21/1 1958.

⁵⁰⁴ ”Erik Eriksen går ind for vest-europæisk fælles-marked” i *Berlingske Tidende* 26/1 1957. Se også Johnny Laursen 2000: ”Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57” i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Århus Universitetsforlag, side 233-77, her side 244.

⁵⁰⁵ Op til afstemningen i 1972 argumenterede Per Federspiel på de indre linjer for, at Venstre ikke måtte udnytte den socialdemokratiske splittelse på spørgsmålet. EF-medlemskabet var vigtigere end en evt. indenrigspolitisk gevinst. Se Ditlev Tamm 2005: *Federspiel. En dansk europæer*, København: Gyldendal, side 293-94.

simpelt hen mere tillid til fællesmarkedskommissionen end til Danmarks regering og Folketing. Danmark trænger til at blive sat under administration.”⁵⁰⁶

Henning Fengers analyse ”Dansk kultur og de tre verdenshjørner” fra 1958 fremhævede som Grut Danmarks pligt til at deltage i kampen for Europas overlevelse, men i hans optik suppleredes den militære trussel fra øst med en kulturel trussel fra den amerikanske massekultur.⁵⁰⁷ Dertil kom et særligt skandinavisk problem i form af velfærdsstaten, som nok havde sikret ”den gennemførte demokratiske styreform og den sociale og økonomiske udjævning af klasseforskelle,” men som også var hæmmende for kunstnerisk og kulturel udvikling. Som diskuteret i kapitel 10 var sådanne holdninger udbredte blandt intellektuelle i velfærdsdebatten, men det var udsædvanligt på den baggrund at konkludere, at det kulturelt set var tvingende nødvendigt at åbne landet. Den ideelle løsning omfattede naturligvis både Skandinavien og England, men det afgørende var at knytte sig til det kontinentale Europa, for et snævert samarbejde med de angelsaksiske magter ville også føre til den påvirkning fra det konforme USA,⁵⁰⁸ som skulle holdes i ave:

”Er det Europas pligt at bevare sin rige kulturarv mod banalisering, så er det Danmarks opgave at være med. Over for det seriefremstillede menneske med dets færdigsyede livssyn må vi sammen med de europæiske kulturnationer tale kvalitetens og skønhedens og åndens sag.”⁵⁰⁹

Udover pligtaspektet er det værd at bide mærke i, at hensynet til dansk kultur her bruges som argument for dansk deltagelse i EF, og at fællesskabet med Frankrig-Tyskland sættes højere end fællesskabet med England, for i den følgende debat blev hensynet til den danske kultur især et argument mod medlemskab. I sin anmeldelse i *Perspektiv*, der fra 1956 bl.a. blev finansieret af Kongressen for Kulturel Frihed og dermed CIA,⁵¹⁰ mente Kai Aalbæk-Nielsen, at Fenger havde røbet sig som medlem af den ”kulturaristokratiske race” og at hans kritik af materialismen var for vidtgående. De økonomiske konsekvenser måtte blive afgørende for både dansk markedspolitik og

⁵⁰⁶ Thorkild Breitenstein 1971: ”Danmark, din time slår” i *Berlingske Aftenavis Weekend* 9-10/7 1971. Her citeret efter *Ny Politik* 2. årg. nr. 7, side 28, hvor artiklen genoptrykkes uden kommentarer.

⁵⁰⁷ Kritikken af amerikansk massekultur var ganske udbredt blandt kommunister og intellektuelle på dette tidspunkt. Se Nils Arne Sørensen og Klaus Petersen 2005: ”Ameri-Danes and Pro-American Anti-Americans” i Alexander Stephan (ed): *The Americanization of Europe. Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, New York: Berghahn, side 115-46, her side 134-39 og Hans Hertel 2002: ”Kulturens kolde krig. Polarisering, antikommunisme og antiamerikanisme i dansk kulturliv 1946-60” i *Kritik* nr. 158, side 9-23 særligt side 18-22.

⁵⁰⁸ Den amerikanske konformisme diskuteres også i Hans Jørgen Lembourn 1958: *Enerens Oprør*, København: Det Schønbergske Forlag, særligt i gennemgangen af William H. Whyte side 37-76. Lembourn er dog samtidigt både mere positiv over for USA og mere kritisk overfor velfærdsstaten end Fenger.

⁵⁰⁹ Henning Fengers 1958: ”Dansk kultur og de tre verdenshjørner” i *Vindrosen* vol. 5., s. 179-88. Citat s. 181 og 188.

⁵¹⁰ Sune Aagaard 2003: *For tidligt ude. Jørgen Schleimann. En biografi*, København: Lindhardt og Ringhof, side 111f. Kongressens forbindelse til CIA via en række store amerikanske fonde blev dog først afdækket 1966-67, se side 145-54. Desuden Ingeborg Philipsen 2002: ”Selskabet for Frihed og Kultur. *Congress for Cultural Freedom* i Danmark 1953” i *Kritik*, nr. 158, side 38-51.

Europas udvikling, for ”en opgivelse af de materielle fremskridt [ville] være dødsensfarlig for vor europæiske kulturarv, fordi det ville kunne gøre os afhængige enten af Øst eller af Vest.”⁵¹¹ Pligten overfor Europa og kulturarven var stadig til stede, men det var så at sige en pligt til at være materialistisk! Det er dog værd at påpege, at Aalbæk-Nielsen fremhævede behovet for *europæisk* økonomisk fremgang. Allerede i en kronik i *Information* i januar 1958 havde han givet udtryk for, at dansk tilslutning til EF i en overgangsperiode ville betyde lavere stigningstakt i de danske arbejderes velstand, og at det var en acceptabel pris for at styrke Europa som helhed.⁵¹²

Jørgen Schleimanns artikel ”Den tragiske humanisme” fra 1958 lagde også vægt på pligten og startede med at fastslå, at ”Europa er vigtigere end Danmark”. Ikke mindst af hensyn til Østeuropa, der måtte vises et ordentligt alternativ til kommunismens diktatur, var det vigtigt at opbygge et frit og demokratisk ”Europas forenede stater”. Danmarks og Nordens bidrag var velfærdsstaten, men først og fremmest den indsigt, at dens formynderi og materialisme ikke var nok: ”Mennesket lever ikke af velfærd alene. Det er vor simple pligt at delagtiggøre verden i den viden.”⁵¹³

Blandt politikerne var det især konservative, der understregede Danmarks pligt og ansvar for Europas udvikling. Under ratifikationsdebatten om EFTA-traktaten i 1960 var Ole Bjørn Kraft meget kritisk over for den danske linje: Danmark havde ”forspildt en stor historisk chance for en virkelig europæisk indsats.” Dansk tilslutning til EF ville have ”sat en udvikling i skred, der ikke kunne resultere i andet end det store samlede frihandelsområde, som vi alle ønsker.”⁵¹⁴

Selvom tilhængerne først og fremmest argumenterede ud fra Danmarks politiske og økonomiske interesser, så forsvandt fremhævelsen af Danmarks europæiske forpligtelser aldrig helt. Tidligere statsminister Hilmar Baunsgaard opfordrede i 1972 danskerne til at løfte blikket: ”Er vi blevet så navlebeskuende eller defaitistiske, at vi slet ikke føler noget ansvar for Europas fremtid? ... Hvis vi har en betydelig europæisk opgave at tage del i, bliver det ligesom mindre afgørende om den europæiske udvikling på afgrænsede områder stiller krav til os om mindre selvbestemmelsesret.”⁵¹⁵ Baunsgaard forsøgte tydeligvis at afvæbne modstandernes fokusering på suverænitetsafgivelsen ved at tillægge den et idealistisk formål. Fremstillingen synes altså i nogen grad taktisk begrundet, men det er bemærkelsesværdigt, at han rent faktisk må have ment, at en sådan taktik havde udsigt til

⁵¹¹ Kai Aalbæk-Nielsen 1959: ”Svar til Europa” i *Perspektiv*, vol. 6 nr. 6 side 61-63, citat s. 63.

⁵¹² Kai Aalbæk-Nielsen 1959: ”Er vi bange for kampen?” kronik i *Information* 14/1 1958.

⁵¹³ Jørgen Schleimanns 1958: ”Den tragiske humanisme” i *Perspektiv* vol. 5 nr. 8 1958, s. 87-89. Citat s. 87.

⁵¹⁴ Poul Møller: 2. behandling af ratificering af EFTA-traktat i *Folketingstidende* 1959/60, spalte 3435-36. Ole Bjørn Kraft: samme, spalte 3467-69, citat spalte 3468. Se også den ligeledes konservative Karl Bøgholms indlæg spalte 3473-77, som følger Krafts synspunkter ret tæt.

⁵¹⁵ Hilmar Baunsgaard 1972: ”Også vi har et ansvar for Europas fremtid” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 9-15, citat side 10.

succes. Så længe Frode Jakobsen gik helhjertet ind for europæisk samarbejde – dvs. i hvert fald til slutningen af 1960'erne⁵¹⁶ - lagde også han meget stor vægt på Danmarks ansvar for den europæiske udvikling. Udtrykket ”Går det galt i Europa, går det galt også for os” lagde direkte op til, at Danmark havde pligt til at være med frem for at ”vaske vore hænder” udenfor.⁵¹⁷

Hos de nationale modstandere fremkaldte ideen om danske ”forpligtelser” overfor Europa eller europæisk integration decideret raseri. I en kronik fra november 1957, som tydeligvis var skrevet i ophidset tilstand, kaldte økonomen Jørgen S. Dich til kamp mod tilslutning til det katolske EF:

”Men hvorfor være kede af tyskere her i landet. Vi skal jo alle sammen være europæere. Det er kun forældet ”sognekommunal” politik at interessere sig specielt for Danmark. Vi må ofre os for det forenede Europa. Det er jo de lokketoner, vi hører fra de politikere, der har leget ’europæere’ i den politiske sandkasse i Strasbourg.”

Pligt var naturligvis ikke Dich eller andre modstandere fremmed, den var blot først og fremmest *national*, som det fremgår af slutningen:

”Jeg vil håbe vi går en kulturkamp i møde på dette spørgsmål. Vi må gøre op både med de ’europæere’ her i landet, der vil ofre nationale interesser for den europæiske integration, og med dem, der tror problemet begrænset til et spørgsmål alene om økonomiske fordele. ... Strikken er måske allerede om halsen på os, men det er ikke for sent endnu. Uden hensyn til politiske konsekvenser må vi stå sammen om et bestemt og absolut nej. Danmark er ikke til fals hverken for indbildte fordele for landbrugseksporten eller for europæiske antinationale utopister.”⁵¹⁸

Som det kan fornemmes af citaterne, var fremstillingen meget følelsesladet. Ikke i den forstand, at argumenterne var følelsesladede, sådan som tilhængerne undertiden beskyldte modstanderne for, men i den forstand, at de blev fremført med en voldsom patos. Det var ”en troende der forsvare sin tro med alle til rådighed stående midler,” som Fenger udtrykte det i et svar til Dich, som efter hans opfattelse videreførte en dansk isolationisme og trang til bedreviden med rødder i Grundtvig.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Ifølge Sven Ove Gade 2004: *Frode Jakobsen. En biografi*, København: Gyldendal, side 457 støttede han helt til maj 1971 ”det videst mulige samarbejde”, mens Carl Otto Brix 2005: *Manden der ikke kunne tie*, København: Underskoven, side 171 konstaterer, at han stadig var positiv på dette tidspunkt. Gades tolkning forekommer overdreven, da FJ i sit indlæg alene forsvarede Socialdemokratiets position i forhold til en bindende folkeafstemning. Derimod er der ikke nogen eksplicit anbefaling af ja eller nej. Den sidste udtalelse jeg har fundet, hvor FJ uforbeholdent støtter dansk indmeldelse i EF er fra maj 1967 i anledning af den anden danske ansøgning. (Trykt som kronik i *Kristeligt Dagblad* under titlen ”Ja til Europa” 24/5.) Det er også det sidste eksempel, som Gade og Brix henviser til. Til gengæld blev han i sommeren 1968 i *Højskolebladet* og *Jyllands-Posten* involveret i en polemik med V. Dalsgaard Bille og Poul Overgaard Nielsen om den internationale Europabevægelses ideologiske grundlag, hvor han *ikke* understregede behovet for dansk medlemskab. Det er altså muligt, at hans holdning allerede på dette tidspunkt var under forandring.

⁵¹⁷ Frode Jakobsen 1961: ”Ja til Europa” kronik i *Aktuelt* 27-28/8 1961. Formuleringen gentages i ”Ja til Europa” kronik i *Kristeligt Dagblad*, 26/5 1967. Der var tale om en ”tillempet” udgave af hans tale i Folketingets markedsdebat den 11/5. Pligten til medansvar fremhæves også i ”Når vi bliver europæere” kronik i *Aktuelt* 29/7 1962

⁵¹⁸ Jørgen S. Dich: ”Jeg vil håbe vi går en kulturkamp i møde” i *Politiken* 24/11 1957.

⁵¹⁹ Henning Fenger: ”Om at føle sig som europæer” i *Politiken* 10/12 1957.

Selvom modstanderne afviste dansk medlemskab af EF, havde mange af dem vidtgående planer for Danmarks internationale rolle, der først og fremmest skulle udfyldes med eksemplets magt. Økonomen Gunnar J. Poulsen mente f.eks. at Danmarks og Nordens ”opgave over for verden” bestod i at ”søge sammen om den folkelige frihed, der har dybe rødder i Nord.” Det ville gå tabt, hvis Danmark meldte sig ind i EF og blev ”en provins i et autoritært Europa.”⁵²⁰ Jørgen Dich mente også, at Europa bevægede sig i autoritær retning, og derfor ”ville det være af den største værdi, hvis der i Skandinavien kunne bevares et frit demokrati, der over for det øvrige Europa kunne tjene som eksempel på, hvad man under sådanne forhold kan opnå af folkelig og politisk kultur - og måske blive vejviser for en europæisk udvikling tilbage til demokratiet.”⁵²¹ H. Engberg-Pedersen, der var forstander på Askov indtil 1970, argumenterede tilsvarende for, at det var nødvendigt at modvirke de generelle tendenser til bureaukratisering og magtkoncentration. Her havde Danmark og Norden en væsentlig rolle at spille, for ”verden er vel tjent med en opdeling og arbejdsdeling, hvor enkelte lande, fortrinsvis vel blandt de små kører disse forsøg igennem.”⁵²² Modstandernes betoning af Danmarks ansvar viser interessant nok, at ideen om internationale forpligtelser trods alt havde en vis klangbund i offentligheden, og at det derfor var nødvendigt at lede den i en anden retning.

Det er vanskeligt at læse et større udsnit af debatten uden at nå den konklusion, at det var næsten umuligt at gå lige så entusiastisk ind for EF som imod det. Bedømt ud fra debatten var modstanderne simpelthen mere imod end tilhængerne var for. Det afspejlede sig i begrebsbrugen, hvor modstanderne, som vist i kapitel 6, i højere grad brugte betegnelser for EF, der kun vanskeligt kunne afledes af de officielle betegnelser, og som var velegnede til at fremkalde en emotionel reaktion hos læserne.⁵²³ Denne følelsesmæssige asymmetri udsprang på den ene side af vidt forskellige vurderinger af, hvor omfattende konsekvenserne af et medlemskab ville blive, og på den anden side var udtryksformerne et middel til at viderebringe modstandere og tilhængernes vurdering

⁵²⁰ Gunnar J. Poulsen 1962: ”Fællesmarkedet og Norden” i *Højskolebladet* 87. årg., side 331. Se også Knud P. Pedersen 1970: ”Europa har brug for et frit Norden” i Knud P. Pedersen (red): *Skal Danmark nedlægges?* Århus: Forlaget Mikro, side 98-104.

⁵²¹ Jørgen S. Dich 1962: ”Et system, der ligger demokratiet fjernt” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 60-70, citat side 70.

⁵²² H. Engberg-Pedersen 1972: ”Lige værdighed i borg og hytte” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 36-47, citat side 46. Synspunktet blev også fremført i ”Kultur og marked” kronik i *Politiken* 27/8 1971 og i ”Skyklapper” i *Politiken* 4/3 1972. Ole Espersen 1970: ”Gode informationer eller lokkende toner?” i *Politiken* 23/9 ser også muligheden for samfundseksperimenter som et argument for at blive ude, men opfatter det ikke som et kardinalpunkt. Tilsvarende Morten Sørensen 1971: ”Medlemskab af EF vil forringe muligheden for et nærdemokrati” i *Information* 2/7. Jørgen Flindt Pedersen argumenterer i ”Hvad vil vi med Danmark?” i *Politiken* 10/7 1972 for, at Danmark bør holde sig ude for at blive et forbillede på miljøområdet. Klaus Ribbjerg 1972: ”I EF vil opsynet med den enkelte blive skærpet” i *Aktuelt* 26/9 anbefaler et nej, så Danmark kan fortsætte som forbillede for ulandene.

⁵²³ Tydeligst ved brugen af ’Neuropa’ med dets henvisning til nazismen, men også ved ’Romunionen’s diffuse betydninger.

af konsekvensernes omfang. Form og indhold forenedes i et samlet udtryk hos begge parter, for den rationelle og minutiøse gennemgang af økonomiske fordele var i lige så høj grad udtryk for en bestemt opfattelse af EF, som den rasende anklage for nationalt svigt. De få tilhængere, der argumenterede for dansk medlemskab med patos og for *Europas* skyld, viser, at der var et alternativ til tilhængernes afdæmpede stil.⁵²⁴ Men spørgsmålet er, om en sådan anden tilgang kunne være forenet med et budskab om medlemskabets begrænsede konsekvenser.⁵²⁵

Liberal kritik af EF

En anden "skæv" vinkel er den liberale kritik af fællesmarkedet. Fra den første markedsdebat i 1950'erne til i dag har den danske modstand mod EF/EU været stærkest på venstrefløjen. Det er på sin vis forståeligt nok, eftersom kernen i samarbejdet altid har været det fælles marked med fri bevægelighed for varer, kapital og arbejdskraft. Helt så logisk er sammenhængen dog næppe alligevel. For det første har venstrefløjen i de oprindelige EF-lande støttet samarbejdet, og på et overordnet ideologisk plan har international solidaritet og samarbejde altid stået på socialisternes program.⁵²⁶ Endelig er der så EF selv, der ikke just kan betegnes som et rendyrket liberalt produkt.⁵²⁷ Overgangen til frihandel var f.eks. en uhyre planlagt og kompliceret proces, på landbrugsområdet var der slet ingen planer om et egentligt frit marked, og Socialfonden og regionalpolitikken havde heller ingen plads i et liberalt system. Det udelukkede naturligvis ikke venstreorienteret kritik, for et kompromis mellem liberalisme og planøkonomi er åbent for kritik fra alle sider. Det mærkelige er manglen på liberal kritik. En vigtig årsag har givetvis været Venstres rolle. For det første var partiet fra 1957 den ivrigste fortaler for dansk medlemskab. Det havde

⁵²⁴ Derimod slog tilhængerne hyppigt på ideen om dansk medlemskab af hensyn til *Norden*, som angiveligt havde behov for, at mindst et nordisk land sad ved bordet i Bruxelles. Der er utallige eksempler. F.eks. Thorkil Kristensen 1971 "Danmark, Norden og Europa" i *Kristeligt Dagblad* 31/12, samme 1972: "Norden, Danmark og EF" kronik i *Politiken* 10/4, Per Federspiel 1972: "Mindst et nordisk land må ned i EF" i *Berlingske Tidende* 2/4, P. Nyboe Andersen 1972 "Danske folkelighed og EF" i *Højskolebladet* 97. årg. side 84-85, Jens Otto Krag 1972: "Før afgørelsen" kronik i *Aarhus Stiftstidende*, 1/10 og Hilmar Baunsgaard 1972: "Derfor JA" i *Politiken* 1/10.

⁵²⁵ Tilhængernes afdæmpede stil udelukkede ikke inddragelse af politiske argumenter for medlemskab, men udenrigspolitisk samarbejde blev typisk fremstillet som et middel til at øge dansk indflydelse, og ikke som et mål i sig selv. Se kapitel 15.

⁵²⁶ For venstrefløjens holdning se Sebastian Lang-Jensen 2003: *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-72*, Århus: Jean Monnet Center. Kun VS tog klar afstand fra den nationale retorik - se side 82-86 - hvilket førte til skarpe konfrontationer mellem EF-modstanderne. Se Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 86-87 og Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard, side 22-39, side 157-58.

⁵²⁷ Markedsminister Tyge Dahlgaard understregede f.eks. i 1967, at "den filosofi, der ligger til grund for hele efterkrigstidens økonomiske samarbejde i Vesteuropa ... er en kombination af den klassiske liberalisme ... samt af den moderne økonomis erkendelse af det offentlige ansvar for tilrettelæggelse af det økonomiske klima og væksten i vor velstand." Se "Danmark og Europa" i *Kristeligt Dagblad* 12/6.

derfor ikke den store interesse i at kritisere det samarbejde, som de forsøgte at sælge til vælgere og politiske modstandere. For det andet betød den nære tilknytning til landbruget, at partiet havde endnu mindre interesse i at kritisere den del af samarbejdet, der kolliderede klarest med liberale idealer, nemlig den fælles landsbrugspolitik. Det var en selvmodsigelse, som markedsmodstanderne fra den anden ende af det politiske spektrum ikke undlod at ironisere over.⁵²⁸

Under forhandlingerne i slutningen af 1950'erne blev udeladelsen af landbrugsvarerne fra markedsplanerne kritiseret fra højre til venstre, for alle oplevede det som en uretfærdighed, at landbrugslandet Danmark ikke fik samme muligheder for at styrke sine eksportmuligheder som industrilandene. På den anden side gik EF-samarbejdet langt videre på landbrugsområdet end de øvrige markedsplaner - Det store frihandelsområde, EFTA, nordisk toldunion - som udelukkende omfattede industrivarer, og det var naturligvis forklaringen på landbrugets og Venstres interesse. Der var stadig rig mulighed for at kritisere det regulerede landbrugsmarked i EF, men det tog unægtelig brodden af kritikken, at de alternative markedsordninger kunne tilbyde endnu mindre.

Den mest konsekvente liberale kritiker af landbrugsordningerne var Jens Kirk. Han var retsstatsmand, landmand - men yndede at betegne sig selv som "bonde" - og fra starten med i den organiserede modstand mod dansk medlemskab. I det hele taget var han en farverig person, der skilte sig ud fra mængden i Thy, hvor han f.eks. også organiserede udstilling af moderne kunst på sin gård i midten af 60'erne, så alle selv kunne danne sig et indtryk af, hvad den ophidsede kunstdebat (rindalismen) egentlig drejede sig om.⁵²⁹ I en artikelserie i *Information* advarede han allerede i 1957 imod de skadelige virkninger af statsstøtte og produktionsbegrænsning. I stedet skulle produktionsansvaret forblive hos den enkelte landmand, mens samfundet havde pligt til ikke at overvælde udgifter i form af højere skatter.⁵³⁰ Han vedblev at beklage, at der blev indført landbrugsstøtte i 1961,⁵³¹ for på sigt var det umuligt at holde landbrugets indkomst på niveau med den øvrige befolknings. Ifølge Kirk sakkede landbrugets indtægter endnu mere bagud i de lande, hvor staten havde forsøgt at beskytte det. Ikke nok med det; en "toldgrænse på 18-20 % kan ikke virke afskrækkende," for han var sikker på, at "verdens bedste og billigste levnedsmidler" under alle omstændigheder ville finde en køber. Disse fordele skulle nu afskrives "for tid og evighed til

⁵²⁸ F.eks. Morten Lange 1970: "Sommerdvale – markedskvaler" i *Berlingske Tidende* 20/7, der talte om "det virvar af kunstige beskyttelsesordninger for landbrugsprodukter, der i dag er Fællesmarkedets hovedpræg."

⁵²⁹ Det var det sidste Steen Gade huskede ham for fra sin egen opvækst på egnen. Se hans *Gades Europa*, København: Rosinante 2004, side 199ff.

⁵³⁰ Jens Kirk 1957: "Dansk landbrug i farezonen" i *Information* 10, 12 og 13/8. Se også hans *Dansk landbrug og de andre*, Thisted: Eget forlag 1959.

⁵³¹ Om indførelsen se Birgit Nüchel Thomsen 1994: "Mælkestrejken og landbrugsforliget 1961. Et politisk gennembrud" i Birgit Nüchel Thomsen (red): *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 133-54.

fordel for en planøkonomisk 'landbrugsordning', som intetsteds har været i stand til at nærme bøndernes levestandard til den øvrige befolknings."⁵³² I sin mest omfattende analyse af problemet fra 1963 uddybede han pointerne og konstaterede desuden, at støtten under alle omstændigheder kun ville komme den daværende generation af ejere til gode, fordi den hurtigt ville blive kapitaliseret i stigende ejendomspriser.⁵³³ Da medlemskabet var blevet en realitet i 1972, konstaterede han, at denne udvikling allerede havde fundet sted, med den virkning af afskaffelse var umulig. Som modtræk foreslog han nationalisering af jorden, så prisstigningerne ikke løb helt løbsk inden landbrugsordningernes forventede kollaps.⁵³⁴

En gennemført liberal kritik af EF i sin helhed stod økonomen Jørgen Pedersen for med hans *Fællesmarked og Frihandelsområde* fra 1957. Jeg vender i de senere kapitler tilbage til hans specifikke indvendinger mod social harmonisering, ligeløn og arbejdskraftens frie bevægelighed, og vil her nøjes med hans overordnede betragtninger. Set fra en liberal synsvinkel gav frihandel naturligvis mulighed for en bedre international arbejdsdeling og dermed rationaliseringsgevinster, men det var ikke sikkert, at en toldunion var i det enkelte lands nationale interesse, fordi økonomierne var forskelligt sammensat.⁵³⁵ Og hvis frihandel var det egentlig mål, kunne det lige så godt realiseres gennem GATT, OEEC eller ved unilaterale toldnedsættelser.⁵³⁶ Dertil krævedes ikke overstatslige institutioner, som kun ville bidrage med fordyrende bureaukrati. "Den ånd, der præger traktaten, er i det hele taget på ingen måde liberal i den forstand, at man vil overlade så meget som muligt til individerne og deres frivillige samarbejde."⁵³⁷ Selve det økonomiske samarbejde fik en hård medfart. Kul- og Stålfællesskabets ambitioner om at sikre stabile forsyninger og priser på den ene side og etablere et frit marked på den anden side var indbyrdes modstridende. I realiteten var

⁵³² Jens Kirk 1962: "Dansk landbrug og Rom-Unionen" i Oplysningsfonden om Danmark og Rom-unionen's *Hanebreve*, Serie I, nr. 7. Se også hans "Landbruget i Rom-unionen" i *Frit Danmark*, 21. årg. nr. 9, side 8-10.

⁵³³ Jens Kirk 1963: *Danmark, Norden og Rom-unionen*, København: Forlaget Credo, side 36-58, for kapitaliseringsproblemet se side 20-22. Det blev også diskuteret i forbindelse med indførelsen af den danske landbrugsstøtte i 1961, bl.a. af professor H. Winding Pedersen og landbrugskonsulent Erik Mortensen. Se Karsten Kyed og Niels Kjærgaard 2005: "Da liberalismen døde" i Klaus Petersen og Jørn Henrik Pedersen (red): *13 reformer af den danske velfærdsstat*, side 117-32, her side 126-31.

⁵³⁴ Jens Kirk 1972: "Dansk landbrug i EF" i *Frit Danmark*, 31. årg. nr. 8, side 8-9 og "Tragedie eller farce" i samme 33. årg. nr. 4-5, side 2.

⁵³⁵ Jørgen Pedersen 1957: *Fællesmarked og Frihandelsområde*, Århus: Akademisk Boghandel, side 23-36 og 102-105. Som Bent Olesen gjorde opmærksom på i bogens "Teoretisk appendiks: Velfærdsbetragtninger over virkningerne af, at en toldunion oprettes" side 119-34 var der ingen garanti for, at de økonomiske gevinster blev ligeligt fordelt mellem landene. Se i øvrigt Johnny Laursen 2000: *Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57*, i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, side 238-277, her side 264-65, hvor fraværet af liberal kritik også understreges.

⁵³⁶ Jørgen Pedersen 1957: *Fællesmarked og Frihandelsområde*, Århus: Akademisk Boghandel, side 23-36 og 102-105. Se også Jørgen Pedersen 1959: "Er europæisk samarbejde på statslig basis vigtigt eller ønskeligt?" i *Berlingske Aftenavis* 15/5. Gustav Barfod afviste i "Ikke helt enig!" 4/6 en liberalisering efter den fremgangsmåde som utopisk.

⁵³⁷ Jørgen Pedersen 1957: *Fællesmarked og Frihandelsområde*, Århus: Akademisk Boghandel, side 87 og 92-93. Citat side 87.

markedsmekanismen sat ud af spillet, og de kunstigt lave priser betød, at det ikke var rentabelt at investere i nyt produktionsudstyr. Konklusionen var dræbende:

”Hovedindholdet synes at blive, at der i kraft af kul- og stålunionen med meget betydelige omkostninger og udfoldelsen af et stort ceremoniel i form af ministerråd og parlamentarisk forsamling, domstole m.v. er skabt et officielt kartel ovenpå de andre industrielle sammenslutninger og organisationer med væsentligt samme formål og tilsyneladende også med nogenlunde samme arbejdsmåde.”⁵³⁸

Den fælles landbrugspolitik var plaget af tilsvarende selvmodsigelser i målsætningerne, ligesom han understregede, at der *ikke* ville blive etableret et frit marked for landbrugsvarer.⁵³⁹

Ikke mange landmænd vendte sig mod EF, men blandt de tidlige modstandere, var der flere – også borgerlige – som angreb EF's landbrugsordninger direkte. Det gjaldt f.eks. højskoleforstander Gustaf Bengtsson, der åbnede debatten i *Højskolebladet* i 1961. Han lagde vægt på, at dansk landbrug pga. den store eksport var mere afhængig af frihandel end andre lande, og at det derfor var meget farligt at gå ind i et marked, der ikke bare var reguleret, men også reguleret af overstatslige organer: ”Hvorfor man mener, at centraleuropæiske planøkonomer specielt skulle være interesseret i at den danske bondes levestandard frem for de sydeuropæiskes er for mig en gåde.”⁵⁴⁰ Samtidig undrede Poul Engberg, der havde rødder i Dansk Samling, sig over de liberale politikeres manglende afstandtagen til EF, for er ”der noget, der er uliberalt – både i politisk og økonomisk henseende – så er det Rom-unionen. Og da navnlig på landbrugspolitikens område.”⁵⁴¹ Selv De Uafhængiges I.A. Rimstad, der ikke kunne se nogen vej uden om, hvis England gik med, var stærkt skeptisk over for EF's landbrugspolitik, som rummede ”meget lidt – for ikke at sige slet ingen – liberalisme.”⁵⁴² Jørgen S. Dich kunne næppe betegnes som borgerlig, men han fastslog året efter, at landbruget ville komme ind under ”den mest gennemførte planøkonomi,” hvilket ville være i strid med grundlaget for selve den danske bondekultur, nemlig at initiativ og dygtighed til frit at producere var

⁵³⁸ Samme side 1-22, citat side 22.

⁵³⁹ Samme side 37-46. De modsætningsfyldte målsætninger kritiseres også i I.A. Rimstad 1961: ”I De Seks – med eller uden England?” i *Dagens Nyheder* 23/10. Se også Kjeld Philip 1957: ”Danmark ved anden korsvej” i *Politiken* 8/11, hvor landbrugsordningerne beskrives som ”protektionistisk planøkonomi” og ganske kort Poul Engberg 1961: ”Den europæiske udfordring” i *Kristeligt Dagblad* 26/8. Jørgen Pedersen gentog senere sit synspunkt, f.eks. i *Danmark som medlem af den nye frihandelssammenslutning*, Århus: Weber & Sørensen Reklamebureau, side 10. Han erkendte dog op til afstemningen i 1972, at landbrugsordningen ville give Danmark en betydelig økonomisk gevinst, se hans 1972: *Danmark og EF – Perspektiv og kommentar*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 127.

⁵⁴⁰ Gustaf Bengtsson 1961: ”Nej til Rom-traktaten?” i *Højskolebladet* årg. 86, side 584-85 + 587 + 596-98, citat side 587. Se også Lorenz Hansen 1966: ”Liberalisme i fællesmarkedet?” i 91. årg. side 275-76, hvor EF blev beskrevet med udtrykket ”merkantilisme.”

⁵⁴¹ Poul Engberg 1961: ”Den europæiske udfordring” kronik i *Kristeligt Dagblad* 26/8.

⁵⁴² I.A. Rimstad 1962: ”I De Seks – med eller uden England?” kronik i *Berlingske Tidende* 23/10.

betingelser for økonomisk fremgang.⁵⁴³ Den liberale kritik havde også sine inspirationskilder i udlandet, først og fremmest blandt økonomer i Vesttyskland og Schweiz som f.eks. Wilhelm Röpke. Borgerlige modstandere som Knud P. Pedersen fra Dansk Samling forsøgte at introducere deres tanker på dansk i 1960'erne, men de slog aldrig for alvor igennem.⁵⁴⁴

Da Venstrevælgere mod EF blev stiftet i juni 1972, var liberal kritik af EF's opbygning naturligt nok i centrum. Niels L. Petersen argumenterede for, at "EF er en antiliberal sammenslutning, der bygger på principper som toldbeskyttelse, selvforsyning, statsunderstøttelse og bureaukrati," mens E. Bach afviste "EFs mislykkede landbrugspolitik og hele planøkonomiske gøgl, der kun har set sit sidestykke i socialistiske lande."⁵⁴⁵ Alt i alt forblev den liberale kritik dog minimal, både inden for partiet Venstre og i debatten i det hele taget.

I det lange løb er det et åbent spørgsmål, hvem denne taktik har gavnnet: Fraværet af liberal kritik fik automatisk den venstreorienterede tolkning af EF som en kapitalistisk sammenslutning til at se mere troværdig ud. Når partier, der traditionelt argumenterede mod statslig indblanding på markedet, entydigt støttede EF, og partier, der traditionelt var de mest kritiske over for markedsøkonomien, entydigt var imod, måtte det give indtryk af, at balancepunktet mellem liberale og socialistiske synspunkter lå et andet sted i EF end i Danmark.

Afvisning af samarbejde

Den skæveste vinkel af alle var angrebet på internationalt samarbejde som sådan. Modstanderne på venstrefløjen var principielt internationalistiske, og selv DKP kunne forestille sig samarbejde med andre lande, bare det var de rigtige lande - f.eks. "den socialistiske verden" - og det foregik på rigtige måde.⁵⁴⁶ Blandt modstanderne på højrefløjen indebar afvisningen af EF heller ikke afvisning af internationalt samarbejde som sådant. Flere af dem støttede f.eks. Nato-medlemskabet. I det gennemgåede materiale har jeg kun fundet én tekst, der kan betegnes som egentlig isolationistisk, nemlig Marcus Vindings kronik "Et isoleret Danmark" fra november 1958. Økonomisk skulle det

⁵⁴³ Jørgen S. Dich 1962: "Et system, der ligger demokratiet fjernt" i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 60-71, her 62-63. Dich trækker på Jens Kirk i denne sammenhæng. Ikke underligt, for de sad begge i Komiteen for bevarelse af Danmarks Frihed stiftet i januar 1962.

⁵⁴⁴ Knud P. Pedersen 1964: "Europæisk kritik af Rom-unionen" i *Kristeligt Dagblad* 17/9. Mindre udtalt i "Ikke de Gaulle, men Romtraktaten har splittet den frie verden" i *Information* 16/3 1963. I mindre omfang blev den udenlandske kritik trykt i danske tidsskrifter. Se Wilhelm Röpke 1953: "Hvordan Europas enhed kan nås" om Kul- og Stålfællesskabet i *Danske Magasin* 1. årg. side 389-96 og samme 1965: "Sandhedens time for Europa" i *Fremtiden* 20. årg. nr. 7, side 11-12.

⁵⁴⁵ "11 læserbreve fra Venstrevælgere mod EF" i *Liberal*, 1972, nr. 6, side 4-9.

⁵⁴⁶ "Vor stilling er den, at vi ikke afviser internationalt økonomisk samarbejde, tværtimod." Villy Fuglsang: "Forespørgsel" i *Folketingstidende* 110. årg, spalte 2774-84, her spalte 2776.

hænge sammen ved hjælp af tre indtægtskilder, nemlig landbrugseksporten, som danske landbrugsvarer var for gode og billige til at miste, hjemmemarkedet for industriprodukter, der uden videre kunne ekspandere, når blot effektive protektionistiske midler blev taget i brug, og endelig eksporten til tidligere kolonier, hvor Danmark i kraft af sit gode ry havde gode afsætningsmuligheder. Det risikerede at blive sat over styr, hvis Danmark gik sammen med tidligere kolonimagter i EF eller frihandelsområdet. Det er i øvrigt værd at bemærke, at Vinding pegede på den nordiske velfærdsmodel som kilde til den udenlandske goodwill: ”Dertil kommer, at vi overalt i verden betragtes som en slags modelstater, samfund der med lykkelig hånd har løst alle sociale problemer. Vi ved selv, at dette er meget langt fra at være sandt, men man tror det nu engang.”⁵⁴⁷

Men derudover var der ingen, der tog afstand fra internationalt samarbejde som sådan eller så begrænsninger i kontakten til udlandet som et gode i sig selv. Internationalt samarbejde var efter 2. verdenskrig blevet et hurra-ord på linje med demokrati.⁵⁴⁸ Formen og indholdet kunne diskuteres, men at begrebet havde et positivt indhold kunne ikke betvivles. Det viste sig også i begrebsbrugen, hvor tilhængerne som vist i kapitel 6 meget hyppigere end modstanderne brugte udtrykket ’europæisk samarbejde’. Omvendt konstaterede modstandere som f.eks. den sydslesvigske pastor Jørgen Kristensen, at ”fællesmarkedet slet ikke [er] et samarbejde, men en sammenslutning.”⁵⁴⁹

Fraværet af isolationistiske argumenter i debatten var tegn på accept af internationalt samarbejde som en positiv værdi, og dette grundvilkår var utvivlsomt en fordel for tilhængerne. Der kunne argumenteres mod at gøre Danmark til en landsdel i Europa, men at argumentere imod samarbejde som sådan var en anden sag. De mange krav til modstanderne om at opstille et alternativ byggede på den fælles opfattelse af samarbejde som noget positivt, for det var underforstået, at ”Et isoleret Danmark” uden for alle former for internationalt økonomisk samarbejde *ikke* var en reel mulighed. Ironisk nok synes den positive holdning til internationalt samarbejde at være en af de ideer, der samlede modstandere og tilhængere af EF.

⁵⁴⁷ Marcus Vinding 1958: ”Et isoleret Danmark” i *Information* 28/11. Se også hans tidligere kronik ”Jeg anklager” fra 17/9. Svend Bergsøe 1959: ”Seks + Danmark” i *Politiken* 1/7 argumenterede også for, at Danmark skulle stå uden for alle markedsdannelse, men tonen var mindre optimistisk.

⁵⁴⁸ Selvom kommunisterne afviste demokratiet i Grundlovens forstand, brugte de omhyggeligt begrebet som en positiv værdi i deres retorik. Se f.eks. Henning Fonsmarks analyse af demokratidebatten i Fonsmark 1990: *Historien om den danske Utopi*, København: Gyldendal, side 108-46.

⁵⁴⁹ Jørgen Kristensen 1962: ”Kommentar til Frode Jakobsen”. Oplysnings-Fonden om Danmark og Rom-Unionen’s *Hanebreve*, I serie, nr. 3. Kommentar til Frode Jakobsen 1962: ”Når vi bliver europæere” og ”Kamp for frihed mod reaktion” kronikker i *Aktuelt* 29 + 31/7. Oprindeligt radioforedrag holdt 27/7.

Kapitel 14. EF, historien og suveræniteten

Efter fokuseringen på de marginale elementer i debatten vil jeg tage fat på et par af de centrale spørgsmål. Der vil dog stadig være tale om betydelige fravalg, først og fremmest af alle de konkrete faktorer, der indgik i den økonomiske argumentation. Landbrugets og industriens fordele og ulemper ved forskellige markeds løsninger blev løbende analyseret i rapporter fra regeringen og erhvervsorganisationerne, og disse vurderinger blev diskuteret i modstandere og tilhængeres indlæg hele perioden igennem. Uenigheden drejede sig imidlertid mere om gradforskelle end om principielle modsætninger. Den økonomiske debat var præget af en grundlæggende enighed om økonomisk vækst og stor eksport som målsætninger, og det er derfor min vurdering, at de principielle modsætninger mellem modstandere og tilhængere af EF skal findes andre steder. I dette kapitel vil jeg behandle suverænitetsopfattelsen og placeringen af EF i historisk sammenhæng, mens jeg i det næste kapitel vil fokusere på opfattelsen af forholdet mellem økonomi og politik, sådan som det kom til udtryk i debatten om debatten.

Suverænitet: Selvstændighed eller indflydelse?

Næppe noget emne fylder så meget i debatten som det faktum, at dansk medlemskab af EF indebar suverænitetsafgivelse. Det kom til udtryk på mange forskellige måder, f.eks. i vurderingen af de overnationale institutioners styrke, og i debatten om, hvorvidt medlemskabet var i overensstemmelse med grundloven eller det forudsatte en grundlovsændring. Eftersom det er meget vanskeligt at ændre grundloven, var der utvivlsomt et element af taktik i modstandernes krav om en grundlovsændring og i tilhængernes afvisning af den. På den anden side var det juridiske grundlag afgørende for hele beslutningsprocedurens legitimitet. To forhold var særligt omdiskuterede. For det første hvorvidt formuleringen ”i nærmere bestemt omfang” i grundlovens § 20 om suverænitetsafgivelse var opfyldt ved underskrivelse af Romtraktaten. For det andet hvorvidt forfatningskommissionens krav om, at medlemskabet skulle kunne tilbagekaldes ved almindelig lov, var i strid med Romtraktatens artikel 240 om dens ubegrænsede varighed.⁵⁵⁰ Jeg skal ikke gå

⁵⁵⁰ Den danske regerings ekspert var professor Max Sørensen, der udarbejdede responsa under begge ansøgningsrunder. Den grundlæggende debat blev ført mellem ham og de to professorer Alf Ross og Erik Siesby i *Juristen* 1971-72. Max Sørensens – og dermed regeringens – synspunkt var, at det nærmere bestemte omfang blev angivet af Rom-traktaten selv i beskrivelsen af samarbejdsområderne, mens tilbagekaldelsesproblemet for så vidt ikke var noget problem. Folketinget kunne til enhver tid lovgive i modstrid med traktaten eller helt opsige samarbejdet uden at komme i konflikt med grundloven. Det kunne være i strid med traktatlige forpligtelser over for de øvrige medlemslande, men

nærmere ind på de komplicerede juridiske diskussioner om disse spørgsmål, men der er næppe tvivl om, at selve grundlovsdiskussionen øgede indtrykket af - og blev brugt til at øge indtrykket af - at de ledende politikere prøvede at presse en tvivlsom beslutning igennem.

I stedet vil jeg kort undersøge de forskellige opfattelser af, hvad suveræniteten var, som efter min opfattelse lå til grund for mange uoverensstemmelser. Overordnet synes der at være enighed om, at statslig suveræniteten var et gode, uanset at nogle var villige til at opgive dele af den for andre fordele. Der var enkelte undtagelser, som ikke overraskende findes blandt de overbeviste føderalister. Journalisten Gustav Barfoed fremhævede f.eks. i sin artikel "Hvordan med friheden i det nye Europa?" fra 1958, at nationalstaten historisk set havde været en af de største trusler mod den individuelle frihed, og at det derfor ville være en gevinst at "indskrænke dens myndighed til fordel for en overstatslig institution".⁵⁵¹ Den antagelse var endnu en af debattens skæve vinkler.

I forskningen skelnes mellem *de jure* suveræniteten (formel) og *de facto* suveræniteten (reel), og virkningerne af europæisk integration er omdiskuterede. De *jure* er der ingen tvivl om, at den europæiske samarbejde har betydet en indskrænkning af suveræniteten, mens billedet for *de facto* suveræniteten er mere blandet. Staterne har fået mere indflydelse på den generelle tendens til international interdependens efter 2. verdenskrig, men samtidig er der også sket en svækkelse af dens handlemuligheder inden for egne grænser. Prisen for indflydelse på andres indre forhold er, at de også får indflydelse på egne indre forhold.⁵⁵² I den danske EF-debat var der en grundlæggende modsætning mellem de, der så suveræniteten som noget absolut og udeleligt, og de, der opfattede suveræniteten som noget relativt. De første krævede *de jure* suveræniteten opretholdt, mens de andre interesserede sig for at maksimere *de facto* suveræniteten. Skiftende danske regeringers folkeretlige ekspert Max Sørensen havde på sin vis allerede valgt side, da han som politikerne lagde størst vægt på *de facto* suveræniteten. I en foredragsrække i radioen i 1961 slog han fast at "en dogmatisk fastholden ved en formel selvstændighed har ingen praktisk mening, når økonomi og teknik gør den reelle selvstændighed illusorisk. ... Den begrænsning af selvstændigheden, som vor

det var et andet problem. Se Max Sørensens responsum 1971: "Grundloven og dansk medlemskab i Europafællesskabet" i *Fremtiden* 26. årg. nr. 5, side 27-33. Diskussionen gennemgås i Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard, side 22-39. Se Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling, side 411ff for en gennemgang af beslutningen om at holde folkeafstemning.

⁵⁵¹ Gustav Barfoed 1958: "Hvordan med friheden i det nye Europa?" i *Perspektiv* bind 5 nr. 7, side 45-48. Citat s. 46.

⁵⁵² Se f.eks. Lise Hedegaard Rasmussen 2002: *Suveræniteten, integration og interdependens*, Århus: Jean Monnet Center. Alan Milward 2000: *The European Rescue of the Nation-State*, 2. udg., London: Routledge (1. udg. 1994) argumenterer mere generelt for, at europæisk integration styrkede nationalstaterne, fordi det gjorde dem i stand til at løse opgaver - sikkerhed og sikring af økonomisk velstand - som de havde været ude af stand til at varetage under den økonomiske krise i 1930'erne og i forbindelse med anden verdenskrig.

tilslutning utvivlsomt indebærer, modsvares af den sikkerhed vi får for at være medbestemmende...⁵⁵³

Præsten Søren Krarup hørte afgjort til den gruppe, der prioriterede de jure suveræniteten højest. Efter hans opfattelse var mennesket grundlæggende nationalt, og forudsætningen for det danske folks meningsfulde eksistens var dets fuldstændige selvbestemmelsesret. Krarup var naturligvis lige så godt som andre klar over, at Danmark ikke var suverænt i den forstand, at landet kunne styre den internationale udvikling eller undslippe dennes konsekvenser. Efter hans opfattelse var det imidlertid afgørende, at ”som suverænt land har Danmark selvbestemmelse over danske anliggender, hvor vi vil have det og er villige til at betale selvstændighedens pris.”⁵⁵⁴ Ud fra den betragtning var det underordnet om f.eks. EF’s landbrugsordning var en fordel eller en ulempe for Danmark. Derimod var det afgørende, om danskerne selvstændigt kunne lave deres landbrugspolitik om, når det passede dem, og det blev umuligt, når landbrugspolitikken skulle afgøres af overnationalt institutioner.⁵⁵⁵ Den borgerlige historiker Palle Lauring anså ligesom Krarup nationen for et grundlæggende element, som han endda tilskrev menneskets natur: ”Nationalfølelsen er – man kan sige noget biologisk, et instinkt, som hos dyrene, en hævde af terræn.” En opgivelse af selvbestemmelsen i det omfang den eksisterede for et lille land var dermed ikke bare politiske forkert, det var også unaturligt.⁵⁵⁶

Hvor Krarup og Lauring betragtede selvstændigheden som en forudsætning for nationens eksistens, og derfor noget, der måtte betales en pris for, anså f.eks. Jørgen S. Dich uafhængigheden som en økonomisk gevinst i sig selv:

”I en hård og risikofyldt verden må det altid for et lille land være en fordel at bevare sin uafhængighed og dermed sin mulighed for at tilpasse sig skiftende forhold gennem en egen

⁵⁵³ Max Sørensen 1961: ”Afgiver vi vor selvstændighed?” i *Danmark og De Seks*, København: Forlaget Aktuelle bøger, side 14-21, citat side 21. Se også hans artikel fra 1962: ”Danmarks selvstændighed og det europæiske fællesmarked” i *Fremtiden*, 17. årg. nr. 2, side 11-15. Hans nære forbindelser til Udenrigsministeriet og regeringen diskuteres i Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark’s Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling, side 412f.

⁵⁵⁴ Søren Krarup 1972: ”Det nationale, eller grundproblemet i markedsdebatten” kronik i *Weekendavisen* 14/7. Fremhævelse i original. Johannes Rosendahl talte allerede i 1958 om ”evnen til i en ukendt situation at kunne varetage egne interesser.” Han afviste dog ikke principielt suverænitetsafgivelse, men fordelene skulle være meget store. Se ”Danmark og Romunionen” i *Dansk Udsyn*, 38. årg. side 95-117, her side 99-103. Synspunktet gentages i ”Et glemt perspektiv” i Kr. Jespersen (red): *Ja eller nej til Fællesmarkedet*, København: Samleren, side 127-32, her side 130. Jørgen Kristensen var i 1963 på linje med Krarup: Nationen havde behov for et rum, hvor ”det danske folk som sådant har monopol på det danske land...” Se ”Nationalstaten” i *Dansk Udsyn*, 1963, side 97-114, her især side 105-07.

⁵⁵⁵ På sin vis er alle internationale traktater en begrænsning af folkets suverænitæt, og det er derfor ikke uden logik, at Krarup har ytret sig som modstander af menneskerettighedskonventioner, der begrænser muligheden for at forme indre danske forhold. Søren Krarup 2000: *Dansen om menneskerettighederne*, København: Gyldendal. Konkret beklages det side 135, at FN’s konvention om racediskrimination førte til racismeparagraffen og dermed ophævelsen af ”ytringsfriheden for danskerne.”

⁵⁵⁶ Palle Lauring 1972: *Punktum for Danmarkshistorien*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 74 og 144-45.

økonomisk politik. ... At afgive sin suverænitet på det økonomiske område kan muligvis være forholdsvis ufarligt for de store nationer, som har en sådan politisk styrke, at de derigennem kan sikre sig mod uheldige konsekvenser, men for en lille nation, hvis stemme ikke bliver hørt – uanset hvor meget man i officielle kredse håber derpå – er en sådan politik forbundet med langt større risiko.⁵⁵⁷

Det modsatte synspunkt var pragmatisk. Det afgørende udgangspunkt var ikke den formelle selvbestemmelsesret, men derimod den reelle mulighed for at udøve suverænitet. Som Gustav Barfod slog fast i 1959, havde Danmark både fuld formel suverænitet og ”ret til at knuse den tyske hær i 1940,” uden at det gav mulighed for at føre en uafhængig politik. ”Hvis vi i dag går ind i et overstatsligt Europasamarbejde giver vi afkald på visse af vore teoretiske suverænitetsrettigheder, som vi dog ikke kan have nogen glæde af, og opnår til gengæld en mere reel medbestemmelsesret i Europas samlede politik.”⁵⁵⁸ Det ville efter hans opfattelse ikke ødelægge den nationale egenart, som danskerne ikke ville undvære, og som de andre næppe havde interesse i at fjerne. Den danske ambassadør i Paris Eyvind Bartels overførte analysen til europæisk niveau. Hovedparten af de europæiske stater havde ifølge ham erkendt, at de ikke længere havde fuld kontrol over udenrigspolitik, økonomi og forsvar, og at de derfor ikke var suveræne længere. Europæisk samling var et forsøg på at genskabe en europæisk suverænitet.⁵⁵⁹ Fraværet af reel suverænitet gjaldt i endnu højere grad Danmark: ”Ingen kan vel alvorligt mene, at et land som vort ... er suverænt i ordets klassiske forstand.” Spørgsmålet måtte derfor være, om Danmark delte de politiske målsætninger for samarbejdet, dvs. indbinding af Vesttyskland og på sigt skabelsen af et uafhængigt Europa.⁵⁶⁰

Erik Ninn-Hansen er som konservativ en interessant fortaler for den pragmatiske tolkning af suveræniteten. De konservative identificerede sig også med nationen og blev af borgerlige modstandere som Søren Krarup direkte beskyldt for at forråde disse idealer.⁵⁶¹ Ninn-Hansens optik var da også klart national, selvom han drog helt andre konsekvenser end Krarup. Sagen var den, at ”en isolationistisk politik kan formelt fastholde alle rettigheder for landets egne borgere, men reelt undergrave enhver mulighed for at opretholde nationen som helhed.” Danmarks eksistens var både militært og økonomisk afhængigt af omverdenen, så ”et afkald på visse suverænitetsbestemmelser

⁵⁵⁷ Jørgen S. Dich 1961: ”Truslen mod Danmarks frihed og Demokrati” i *Jern og Metal*, 47. årg. nr. 8, side 4-15, her side 13. Artiklen genoptrykkes delvist i Kr. Jespersen (red): *Ja eller nej til Fællesmarkedet*, København: Samleren, side 107-12. Se også Ejler Koch 1972: ”Hvorfor skal vi afvise EF?” i *Dansk Udsyn*, 52. årg. side 221-29, her side 224-25.

⁵⁵⁸ Gustav Barfod 1959: ”Vejen ud af provinsialismen” i *Information* 20/5. Tilsvarende i John Danstrup 1961: ”Vil Danmark miste sin selvstændighed?” i *Politiken* 16/7. Henvisningen til 9. april som bevis på suverænitetens ikke-eksistens nævnes også af Ole Bjørn Kraft 1961: ”Forespørgsel: Ansøgning om EF-medlemskab” i *Folketingstidende*, 1960/61, spalte 4753-59, her spalte 4756-57.

⁵⁵⁹ Eyvind Bartels 1960: ”Europa, håb eller illusion” i *Politiken* 12/1.

⁵⁶⁰ Eyvind Bartels 1961: ”Danmark og Europa” i *Berlingske Tidende* 17/7.

⁵⁶¹ Se Søren Krarup 1972: ”Det nationale, eller grundproblemet i markedsdebatten” kronik i *Weekendavisen* 14/7.

kan medføre større sikkerhed for bevarelse af vore væsentlige rettigheder og udsigt til at opnå nye goder.” Derefter anerkendte han, at det var umuligt at forudsige, hvordan integrationen ville udvikle sig, men han betonede, at når Danmark var med, ”har vi indflydelse på denne udvikling.”⁵⁶² Som oftest lod tilhængerne omfanget af denne indflydelse stå temmelig åbent, men i enkelte tilfælde gjorde de det klart, at den i praksis ville blive begrænset. Poul Schlüter fremhævede under ansøgningsdebatten i 1967, at et land af Danmarks størrelse ikke kunne blive et af dem, der talte ”med kraftigst tunge,” men det kunne heller ikke løbe fra sin geografiske placering. Selv beskeden indflydelse som medlem var derfor at foretrække for formel selvstændighed uden for.⁵⁶³

Indflydelse på udviklingen og dermed på såvel Danmarks som andre landes forhold var imidlertid slet ikke det væsentlige for Søren Krarup. Det afgørende var at sikre, at Danmark kunne forhindre indflydelse på danske forhold, hvis vi ønskede det. Hvornår – om overhovedet – de jure suveræniteten skulle bringes i anvendelse var et åbent spørgsmål, men muligheden skulle bevares.

Den samme modsætning fandtes på venstrefløj. Her var den principielle afvisning af suverænitetsafgivelse mest markant hos DKP. Med Aksel Larsen i spidsen kritiserede partiet under grundlovsforhandlingerne § 20, som de frygtede ville føre til tættere forhold til USA og Nato,⁵⁶⁴ mens det europæiske samarbejde spillede en mindre rolle, indtil markedsplanerne kom på bordet. I argumentationen forsvarede DKP ofte den nationale suverænitet helt principielt, som f.eks. Villy Fuglsang, der i 1959 undrede sig over ”visse kredsens åbne beredvillighed til at opgive national suverænitet og nationale principper som forældede begreber og i stedet for underkaste sig andres overstatslige myndighed.”⁵⁶⁵ Aksel Larsen lagde også efter sit brud med DKP stor vægt på suverænitetsafgivelsen. I 1961 skrev han, at hvis Folketinget godkendte medlemskab, ”så opgiver det i vid udstrækning sin og andre danske myndigheders suverænitet med hensyn til at afgøre Danmarks politik, styre Danmarks økonomi og i øvrigt afgøre danske anliggender.” Det var klart nok ikke en ønskværdig udvikling for grundloven ville ”i vidt omfang” blive sat ud af kraft, og ”Danmarks selvstændighed som stat bliver et minde.”⁵⁶⁶ I debatten om dansk ansøgning vaklede han mellem forskellige syn på, hvad suverænitet var. Jens Otto Krag havde slået fast, at Danmark

⁵⁶² Erik Ninn Hansen 1972: ”Ja til Europa, nej til isolation” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 101-12, her side 105-6.

⁵⁶³ Poul Schlüter 1967: ”Forespørgsel: Ansøgning om EF-medlemskab” i *Folketingstidende*, 118. årg. Spalte 4169-72, her spalte 4270.

⁵⁶⁴ Fokuseringen på Nato var ikke ubegrundet, da der var betydelig debat om, hvorvidt vedtagelsen af Fælleskommandoen i 1950 indebar suverænitetsafgivelse i strid med den gamle grundlov. Se Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 157ff.

⁵⁶⁵ Villy Fuglsang 1959: ”Forespørgsel” 19/2 i *Folketingstidende*, 110. årg, spalte 2774-84, her spalte 2775-76. Se Sebastian Lang-Jensen 2003: *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-72*, Århus: Jean Monnet Center, side 18-25 og 78-81.

⁵⁶⁶ Aksel Larsen 1961: *Hvad er Fællesmarkedet?* København: Socialistisk Folkeparti, side 24-25.

ikke ville afgive suverænitet på det udenrigs- og forsvarspolitiske område, hvilket Larsen umiddelbart accepterede. ”Men på den anden side er det nu engang sådan, at ifølge denne traktat skal vi afgive vor suverænitet, og jeg er alvorligt bange for, at det vil gå sådan, som det ofte siges at gå, når man rækker en vis person lillefingeren, at så tager personen hele hånden og efterhånden hele kadaveret. Jeg er altså ikke sikker på, at vi ikke kan komme til at afgive vor suverænitet på udenrigspolitisk område...”⁵⁶⁷ Her fremlægges begge syn på suverænitet: På den ene side blev det betragtet som noget, der kunne deles op og afgives stykkevis, på den anden side blev suverænitetsafgivelse fremstillet som noget absolut, der derfor kun kan ske én gang.

DKP fastholdt sin principielle modstand mod suverænitetsafgivelse, og efter folketingets endelige vedtagelse af tiltrædelsesloven 8/9 1972 udsendte DKP en erklæring, hvor partiet konstaterede:

”Folketingets flertal har vedtaget at fraskrive sig suveræne rettigheder til for del for EFs overnationale organer. De, der har stemt for denne umyndiggørelse, har pådraget sig et skæbnesvangert ansvar over for historien.”⁵⁶⁸

Ved siden af DKP og Aksel Larsen var det ikke mindst *Frit Danmark* og dets redaktør Kate Fleron, der på venstrefløj argumenterede for, at medlemskab ville betyde en fuldstændig opgivelse af suverænitet. I 1961 blev Viggo Kampmanns og Jens Otto Krags indledende sonderinger hos EF angrebet, for i spørgsmålet om ”Danmarks eksistens som selvstændig stat” måtte regeringen ikke foretage sig noget, før der forelå et klart mandat fra Folketinget.⁵⁶⁹

Karakteristisk nok var det især den ”gamle” venstrefløj med erfaringer fra modstandskampen, der principielt argumenterede imod opgivelse af suverænitet. For den nye venstrefløj - den yngre generation i SF og senere VS - var det ikke så meget selve suverænitetsafgivelsen som opfattelsen af, at det ville blive vanskeligere at føre den ønskede alternative politik, der bekymrede, hvad enten det så drejede sig om socialisering af virksomheder eller solidaritet med ulandene.⁵⁷⁰

Selvforståelsen på venstrefløj var bevidst international, og derfor bekymrede det fælles fodslag med nationale modstandere som Krarup de mere tænksomme debattører på venstrefløj.⁵⁷¹ Torben Krogh kritiserede i 1971 skarpt dens holdning til EF for at være ude af trit med dens analyse af

⁵⁶⁷ Aksel Larsen 1961: ”Forespørgsel: Ansøgning om EF-medlemskab” i *Folketingstidende*, 1960/61, spalte 4803-11, her spalt 4808. Se også hans tidligere indlæg spalte 4728-45, her spalte 4740.

⁵⁶⁸ Udtalelse fra Forretningsudvalget i DKP 1972: ”Folketinget stemte for sin egen umyndiggørelse” trykt i *Tiden*, 33. årg. side 220.

⁵⁶⁹ ”En sekstur” i *Frit Danmark*, 20. årg. nr. 3, 1961, side 1.

⁵⁷⁰ Niels Christian Nielsen 2001: ”Man har et standpunkt... - SF's EF-politik 1959-1993” i *Den Jyske Historiker* nr. 93, side 53-72, for den undersøgte periode side 53- 60 og Sebastian Lang-Jensen 2003: *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-72*, Århus: Jean Monnet Center.

⁵⁷¹ Jørgen Flindt Pedersen 1972: ”Hvad vil vi med Danmark?” i *Politiken* 10/7. I ”Om kritik af EF” 22/7 påpegede Thorkil Kristensen udefra, at han godt kunne se sammenhængen i Krarups synspunkter, men at han havde sværere ved at følge venstrefløjens argumenter.

kapitalismens udvikling, og dens kampagne for dansk selvstændighed for at ødelægge den opbyggede klassebevidsthed. Hvis man virkelig mente, at vesten i monopolkapitalismens æra var domineret af store multinationale koncerner, så gav det ikke meget mening at insistere på dansk suverænitet for at bekæmpe dem. Tværtimod udbredte man den forestilling, at Folketinget faktisk *var* suverænt, hvad der i andre sammenhænge blev benægtet. Og en kampagne ført på nationalisme og fremmedhad betød en borgerliggørelse af egne vælgere, så selv en sejr ved folkeafstemningen ikke ville bringe venstrefløjen nærmere dens øvrige politiske mål.⁵⁷²

Krogh drog ikke videre konsekvenser af sin analyse - i et svar kritiserede Ejvind Lange ham netop for ikke at melde ud, hvad der så burde være holdningen til EF⁵⁷³ - men for de socialdemokratiske tilhængere var svaret det samme som for Erik Ninn Hansen: Byt formel suverænitet for indflydelse. Juristen Rene Robert Brusvang argumenterede så tidligt som 1957 for, at det enkelte lands handlefrihed var begrænset, og at det derfor var bedre at skabe et effektivt europæisk samarbejde.⁵⁷⁴ Det blev også understreget i et særnummer af *Socialdemokratiske Noter* i anledning af den danske ansøgning om medlemskab i 1961. Her blev det konstateret, at "et lands suverænitet ikke er noget helligt, abstrakt eller én gang givet," og at "vor suverænitet er i virkeligheden allerede ret begrænset og vil uvægerligt blive endnu mere reduceret, hvis vi holder os uden for det europæiske samarbejde og dermed fraskriver os enhver mulighed for indflydelse."⁵⁷⁵ Som statsminister var Viggo Kampmann også klar i mælet. I et interview med *Frit Danmark* slog han fast, at "suverænitet er et flydende og et formelt begreb," og at suverænitetsafgivelse derfor burde ansues pragmatisk: "Det må komme an på, hvad vi får i stedet. Man kan afgive rettigheder, og om det er berettiget kommer an på, hvad man får i stedet."⁵⁷⁶ Udenrigsminister Per Hækkerup gav udtryk for det samme principielle synspunkt bogen *Danmarks udenrigspolitik* fra 1965. Efter 1945 var Danmark blevet mere engageret i internationalt arbejde og havde derved påtaget sig forpligtelser. "Formelt indskrænkes vor handlefrihed, men den reelle handlefrihed udvides, fordi samarbejdet forøger vore muligheder for at øve indflydelse på den fælles politik på lige fod med de stater, som deltager i

⁵⁷² Torben Krogh 1971: "Venstrefløjen forråder sig selv i agitationen mod EF-optagelse" i *Information* 11/12.

⁵⁷³ Ejvind Lange 1971: "Er det ikke EF det drejer sig om?" i *Information* 15/12.

⁵⁷⁴ Rene Robert Brusvang 1957: "Det europæiske fællesskab – hvordan skal det styres?" i *Social-Demokraten* 5/12 1957. Det var først senere, han opnåede en vis betydning i Socialdemokratiet. I starten af 1970'erne var han således formand for partiets udenrigspolitiske udvalg, inden han i 1973 var med til at stifte CD.

⁵⁷⁵ "Spørgsmål og svar om Fællesmarkedet" i *Socialdemokratiske Noter*, 32. årg. nr. 11, side 976-90, her side 982. Tilsvarende argumenterede Jens Otto Krag i 1963 for, at "formelt indskrænker vi vor handlefrihed, men den reelle handlefrihed udvides, fordi samarbejdet forøger vore muligheder for at øve indflydelse på den fælles politik..." Se "Danmark og Europa" i *Politiken* 23/1. Artiklen var et svar til kronikker af økonomiprofessor H. Winding-Pedersen 2., 4. og 9/1.

⁵⁷⁶ Kate Fleron 1962: "Folkeafstemning om Fællesmarkedet – men ikke efter Grundloven" i *Frit Danmark* 21. årg. nr. 2, side 4-6.

samarbejdet.”⁵⁷⁷ K.B. Andersen konstaterede i en artikel fra 1972, at nedtoning af national suverænitet til fordel for internationale beslutninger i almindelighed var en fordel, fordi det sikrede freden. Når det gjaldt Danmark, byggede udenrigspolitikken på en erkendelse af ”det lille lands stadig mere begrænsede muligheder for på egen hånd og isoleret at øve nogen som helst indflydelse i et Europa, der på alle samfundslivets områder er i en hastigere udvikling end før, og hvor flere og flere afgørende samfundsproblemer antager international karakter.”⁵⁷⁸ Per Hækkerup var måske den, der tydeligst formulerede tilhængernes synspunkt op til afstemningen: ”Kun det land, der er med i et udvidet E.F., har direkte indflydelse på fællesskabets beslutninger, som i store afgørende spørgsmål påvirker forholdene også for dem, der står udenfor.”⁵⁷⁹

Modstandernes opfattelse af EF-medlemskab som en definitiv opgivelse af dansk suverænitet dukkede op i mange sammenhænge. En af de korteste og mest karakteristiske udtryksformer var påstanden om, at Danmark ved indmeldelse ville blive til et ”amt,” en ”landsdel,” eller en ”delstat,” eller at folketinget ville blive reduceret til et ”ekspeditionskontor” eller et ”sogneråd”. I de fleste tilfælde var sammenhængen underforstået, men i andre blev den gjort eksplicit. Jørgen Kristensen erkendte f.eks. i 1967, at medlemskab ville være en gevinst, men ”så har denne økonomiske fordel i hvert fald den pris, at vort hidtil selvstændige land forvandles til en landsdel.”⁵⁸⁰

Selvom der på begge fløje var modstandere, der skarpt forsvarede suveræniteten, så var det ikke alle nej-sigere, der indtog det principielle standpunkt. Den socialdemokratiske modstander Ejler Koch var f.eks. helt på det rene med, at intet land længere var uafhængigt, og at internationalt samarbejde måtte være i ikke mindst de små landes interesse. Han fortsatte:

”Derfor skal der lyde en advarsel til EF-modstanderne: Den megen snak om suverænitetsafgivelsens betænkelighed, om nationalisme, om national egenart osv. er farlig og bagstræberisk.

Et tæt internationalt samarbejde er ønskeligt. Om vi skal afgive noget af vor suverænitet er et ret ligegyldigt problem. Problemet ligger i det rent praktiske: sammen med hvem og på hvilke vilkår sker det. Det er her EF rejser problemer.”⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Per Hækkerup 1965: *Danmarks Udenrigspolitik*, side 43-45, citat side 44. Formuleringen gentages næsten ordret i forbindelse med europæisk samarbejde og EF-medlemskab side 124. Hækkerups bog diskuteres i dette lys i Peter Schroeder 1989: *Europa eller Norden? Socialdemokratiets akademikere og spørgsmålet om dansk deltagelse i et internationalt økonomisk samarbejde i perioden 1957-63*, upubliceret speciale, Københavns Universitet: Institut for Historie, side 85.

⁵⁷⁸ K.B. Andersen 1972: ”EF og dansk udenrigspolitik” i *Socialdemokrater fra 6 lande om EF*, København: Samleren, side 145-53, citat side 147. Se også K.B. Andersen 1972: ”EF-økonomi og/eller politik” i *Berlingske Tidende* 13/2 1972.

⁵⁷⁹ Per Hækkerup 1971: ”Følgerne for Danmark af medlemskab af EF” i *Fremtiden* 26. årg. nr. 5 side 8-11, her side 11.

⁵⁸⁰ Jørgen Kristensen 1967: ”Kongeherrødet Danmark?” i *Kristeligt Dagblad* 24/5.

⁵⁸¹ Ejler Koch 1972: ”Hvorfor skal vi afvise EF?” i *Dansk Udsyn*, 52. årg. side 221-29, her side 229.

Denne argumentation - principiel accept af suverænitetsafgivelse, men kritik af de konkrete samarbejdspartnere i EF - var især udbredt inden for Socialdemokratiet og fagbevægelsen, hvor den havde dybe rødder.⁵⁸² Johnny Laursen og Thorsten Borring Olesen har peget på, at arbejderbevægelsens opfattelse af Europa som domineret af de 3 K'er, dvs. karteller, konservatisme og katolicisme, i høj grad prægede dens tidligste stillingtagen til EF i slutningen af 1950'erne. Omvendt var nordisk samarbejde attraktivt, fordi de socialdemokratiske søsterpartier stod endnu stærkere der.⁵⁸³

Der er ingen tvivl om, at modstandere og tilhængere opfattede suverænitet forskelligt. Særligt for de nationale modstandere som Søren Krarup var selvbestemmelsen i sig selv af afgørende værdi, mens det på venstrefløjten både drejede sig om at bevare suverænitet i sig selv og at bevare muligheden for gennemføre specifikke målsætninger. I den konkrete agitation kunne det ikke undgås, at de praksis slog på suveræniteten som et gode i sig selv. For tilhængerne forholdt det sig anderledes. Uanset hvad de måtte mene om suverænitet i teorien, så var udgangspunktet det forhold, at dansk suverænitet var yderst begrænset. Derfor var opgivelse af suverænitet på bestemte områder til fordel for medindflydelse afgjort en pris, der var værd at betale.

EF i historiens lys

Som diskuteret i kapitel 11 blev velfærdsstaten snart en samfundstilstand, som mentes at have betydning for snart sagt alle fænomener. Noget tilsvarende kan siges om EF. Ikke overraskende mente modstanderne, at store dele af samfundet ville blive påvirket,⁵⁸⁴ men også mere neutrale grupper ønskede at få konsekvenserne belyst. Kongelig Dansk Automobilklub henvendte sig således til Markedssekretariatet i marts 1972, hvilket resulterede i fire artikler i *KDAK Auto* om "Bilen i EF" af den senere direktør i Udenrigsministeriet Jørgen Ørstrøm Møller.⁵⁸⁵ Ikke alle henvendelser gik så glat. I visse tilfælde talte parterne forbi hinanden, fordi de var uenige om harmoniseringens omfang. *Børn & Unge* udbad sig f.eks. meget udførlige oplysninger om

⁵⁸² Et af de tidligste eksempler var Frederik Dalgaard 1957: *Danmark i Europa*, København: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, side 4ff.

⁵⁸³ Johnny Nørgaard Laursen og Thorsten Borring Olesen 1999: *Et nordisk alternativ til Europa?* Århus: System, for de tre K'er se side 14-15. Se desuden Johnny Laursen 2000: "Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitiksbegrebsdannelse 1956-57" i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Århus Universitetsforlag, side 233-77, her side 252ff og Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 421-22. Der var klare paralleller til den svenske argumentation hos bl.a. Gunnar Myrdahl. Se Bo Stråth 1992: *Folkehemmet mot Europa*, Stockholm: Tiden, særligt side 205-27.

⁵⁸⁴ Se f.eks. Stig Hegn 1971: "Fællesmarkedet og papirarbejderne" i *Bibliotek 70*, 2. årg. side 511-14, der analyserede konsekvenserne for forlagsbranchen og bibliotekerne.

⁵⁸⁵ Udenrigsministeriet pakke 108.A.15.

socialpædagogernes uddannelse og jobmuligheder i EF-landene, tydeligvis ud fra en forventning om, at der ville ske en harmonisering af området. Markedsekretariatets svar udtrykte forvirring over spørgsmålene og kvitterede med en generel gennemgang af arbejdskraftens frie bevægelighed, til redaktionens utilfredshed.⁵⁸⁶ Selvom EF mentes potentielt at påvirke alle dele af samfundslivet, så blev det ikke på samme måde som velfærdsstaten betragtet som en særlig samfundsform, men det blev så afgjort placeret i et tidsperspektiv på en række forskellige måder. Analysen vil understrege, at tilhængere og modstandere placerede EF i forskellige historiske sammenhænge, og at det var karakteristisk, at modstandernes tidsperspektiv var meget længere end tilhængernes. Det er min opfattelse, at de forskellige tidsperspektiver er en nøgle til at forklare uenighederne om, hvad EF overhovedet var, og hvorfor Danmark skulle gå med eller blive ude.

Det europæiske samarbejde blev af tilhængerne ofte karakteriseret som et logisk stadi i enten en teknologisk-økonomisk eller en politisk udvikling. Henvisningen til, at en stadig mere specialiseret produktion i stadigt større serier nødvendiggjorde større hjemmemarkeder, var et af de hyppigst brugte argumenter for nødvendigheden af frihandel og liberalisering i almindelighed og EF i særdeleshed. Politikerne henviste f.eks. til forholdet under forespørgselsdebatten om det europæiske økonomiske samarbejde i februar 1957, hvor både Ole Bjørn Kraft og Per Hækkerup understregede den nationalstatens utilstrækkelighed som basis for masseproduktion,⁵⁸⁷ og i sin bog om Benelux tog Richard Wagner Hansen udgangspunkt i Europas relative tilbagegang i produktion og politisk magt, som skyldtes opsplitningen i alt for mange markeder og valutaer. Skabelsen af EF var et svar på denne udfordring og ville ”betyde intet mindre end en revolution i Europas historie”.⁵⁸⁸ Opfattelsen indgik også i Spaak-rapporten fra 1956, der lå til grund for udarbejdelsen af Rom-traktaten, og særligt pegede på bil- og flyindustri samt atomkraft. Synspunktet blev ukritisk refereret i Lauge Stettings analyse af markedsplanernes betydning for den samlede europæiske økonomi.⁵⁸⁹ I de fleste tilfælde begrænsede argumentationen for behovet for større enheder sig til en simpel konstatering af deres nødvendighed.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ Allan Knoblauch 1972: ”Fra børn og unge til markeds-sekretariatet” og Niels Ersbøll 1972: ”Markeds-sekretariatet svarer Børn & Unge” i *Børn og Unge*, 3. årg. nr. 8.

⁵⁸⁷ ”Forespørgsel om europæisk samarbejde” 6/2 1957, *Folketingstidende* 1956/57 spalte 2384-85 (Kraft) og 2414-15 (Hækkerup). Der var mange andre eksempler fra den offentlige debat. F.eks. Frode Jakobsen: ”Ja til Europa” kronik i *Social-Demokraten*, 1/2 1958. I øvrigt bragt som foredrag i radioen dagen før.

⁵⁸⁸ Richard Wagner Hansen 1958: *Benelux. Et forspil til Europas enhed*, København: Det danske forlag, side 5-7, citat side 7. Der var andre eksempler som Kai Aalbæk-Nielsens kronik ”Er vi bange for kampen?” i *Information*, 14/1 1958.

⁵⁸⁹ Lauge Stetting 1958: ”Europas økonomi under et fælleseuropæisk marked” i Thorkil Kristensen (red): *De europæiske Markedsplaner*, København: Det danske forlag, side 142-43. Atomenergien og den anden industrielle revolutions konsekvenser for nationalstaterne fremhæves også i Arne Fog Pedersen: ”Danmark og Europa” i *Jydsk Landbrug*, 45. årg. side 685-90, her side 688.

⁵⁹⁰ Se f.eks. I.A. Rimstad 1961: ”Omkring Fællesmarkedet” kronik i *Dagens Nyheder* 21/8.

For Gustav Barfod var markedsudviklingen central. Han trak linjen tilbage til de store opdagelsesrejser og beskrev, hvordan tendenser til frihandel og protektionisme havde afløst hinanden. Efter 2. verdenskrig var en ny fase indtrådt, for afkoloniseringen havde betydet enden for de europæiske imperier og de fælles markeder, som kolonier og hjemlande havde udgjort. ”Under disse omstændigheder måtte det for de europæiske magter blive en nærliggende tanke at danne deres eget store hjemmemarked for i Europa at finde kompensation for noget af det, de tabte hinsides havene.”⁵⁹¹ 1950’ernes fokusering på behovet for store markeder af hensyn til masseproduktionen blev fastholdt, men det blev i stigende grad suppleret med argumenter om nødvendigheden af samarbejde om den forskning.⁵⁹²

For andre var den politiske udvikling afgørende. Det gjaldt f.eks. Frode Jakobsen, der anskuede det europæiske samarbejde i politiske termer, som en logisk overbygning på fælles kultur og historie. Forbilledet var Briands initiativer til et europæisk forbund i mellemkrigstiden, og den afgørende udvikling var Europas politiske svækkelse efter 1945.⁵⁹³ Rask Nielsen understregede, at der helt tilbage til middelalderen var blevet udarbejdet planer for en samling af Europa, dog hovedsagligt af ”filosoffer, historikere og digtere” uden indflydelse. Det forandrede sig med Europas svækkelse i det 20. århundrede, som for alvor fik betydning efter 2. verdenskrig, hvor ”den europæiske nødvendighed forandrede Europa-tanken fra et diskussionsemne til praktisk politik.”⁵⁹⁴ Mere jordnære forfattere havde også blik for den politiske udvikling. Kjeld Phillip pegede f.eks. på krigserfaringerne og Europas svækkede stilling i forhold til supermagterne som faktorer, der pegede frem mod europæisk samarbejde – men ikke nødvendigvis på dansk deltagelse i EF.⁵⁹⁵

Det var især tilhængerne, der beskrev EF’s rødder i f.eks. Haag-kongressen i 1948, men der er også eksempler på sådanne historiske analyser hos modstanderne. F.eks. *EEC – et barn af borgerskabet* fra 1971, hvor der blev lagt særlig vægt på USA’s og storkapitalens rolle i både etableringen af et europæisk samarbejde og i spoleringen af nordisk samarbejde.⁵⁹⁶ Som årene gik, blev der stadig mere EF-historie at fortælle, og det blev mere usædvanligt eksplicit at trække linjen

⁵⁹¹ Gustav Barfod 1959: ”Europamarked og verdensmarked” i *Arbejdsgiveren* vol. 60, side 512-14. I kronikken ”Lille Europa, århundredets største begivenhed” i *Berlingske Tidende* 28/1 1958 hævdes det, at europæerne havde skabt og nu måttet afgive store markeder ude i verden (f.eks. USA og Indien), så skabelsen af et Europa-marked blot ville skabe ”en vis ligevægt i forhold til andre dele af verden.” Det gentages i ”Europa og de store markeder”, kronik i *Information* 15/2 1960. Se også Hans R. Tabor 1961: ”Hvad står De Seks for?” i *Fremtiden* 16. årg. nr. 5, side 27-33, her side 28.

⁵⁹² Se f.eks. David Jens Adler 1965: ”Fællesmarkedet og teknologien” i *Information* 6/9. Desuden Poul Møller 1966: ”Nordens plads i Europa” i *Berlingske Tidende* 26/9.

⁵⁹³ Frode Jakobsen 1950: *Europabevægelse og Europaråd*, København: Europabevægelsens danske råd, side 7-12.

⁵⁹⁴ Rask Nielsen 1953: *Det europæiske samarbejde*, København: Det danske forlag, side 11-15.

⁵⁹⁵ Kjeld Phillip: ”Danmark ved anden korsvej” i *Politiken* 8/11 1957.

⁵⁹⁶ *EEC – et barn af borgerskabet*, København: Demos 1971. Samme tolkning med musik: Agitpop 1972: ”Sang om hvordan det gik til” fra *Europasange*.

tilbage til mellemkrigstiden og tidligere århundreders utopister. I stedet blev afslutningen på anden verdenskrig, Churchills tale i Zürich og Marshallplanen de foretrukne udgangspunkter.⁵⁹⁷ Samarbejdets voksende alder var en medvirkende årsag til skiftet, fordi det ikke længere var nødvendigt at legitimere samarbejdet med tidligere perioders fejlslagne initiativer. Selvom EF's egen historie voksede år for år, manglede det alligevel legitimitet hos især de borgerlige modstandere med Palle Lauring i spidsen, der holdt det op mod Danmarks tusindårige historie.⁵⁹⁸

Tilhængere og med tiden især modstandere havde hang til at sammenligne EF med dele af Europas fortid. Der synes at være to hensigter med denne praksis. For det første skulle læserens holdning til projektet påvirkes ved at trække på hendes associationer til f.eks. den katolske middelalder eller det faktum, at den tyske samling i 1800-tallet var skabt med udgangspunkt i den tyske *Zollverein* fra 1834. For det andet var det et forsøg på at forklare, hvad EF overhovedet var for en størrelse. Som politisk fænomen var der utvivlsomt tale om et brud med den autonome stat, der havde domineret international politik i århundreder,⁵⁹⁹ og på den baggrund kunne det faktisk give god mening at sammenligne med middelalderens overlappende myndigheder.

Henvisninger til tidligere statsdannelser behøvede ikke at være negative. Da Poul Møller satte markedsplanerne på dagsordenen i en kronik *Dagens Nyheder* den 1. februar 1957 trak han parallellen til Karolingerriget op som et positivt træk, ligesom artiklen blev illustreret med et billede af Albrecht Dürer forestillende Karl den Store. Analogien var ikke kun relevant pga. den geografiske udstrækning, men også fordi målsætningen var en egentlig statsdannelse: "Karl den Stores værk skal genskabes, mere end 150 millioner europæere skal virke under fælles økonomiske vilkår. Bag det hele ligger endnu videre perspektiver om kulturelt og militært fællesskab."⁶⁰⁰ Tilsvarende fremhævede Viggo Starcke flere eksempler på, at statsdannelser havde ført til frihandel

⁵⁹⁷ F.eks. i Isi Foighel 1969: *De europæiske fællesskaber*, København: Munksgård, side 7ff, Per Federspiel 1962: "Vejen frem mod Europas enhed" i Jens Stubkjær (red) *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 43-53, her side 43f og Peter Brixtofte 1972: "ABC om EF - den historiske baggrund, den aktuelle situation, det mulige fremtidsperspektiv" i *Liberal* nr. 3/4, side 6-13, her side 6f. Erling Kristiansen 1961: "Romtraktaten - dens indhold og baggrund" i *Danmark og de Seks*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 5-13, her side 5ff tager udgangspunkt i den økonomiske og politiske situation i Europa i efterkrigstiden. Johs. Bøggild 1961: "Forhistorien" i *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark*, København: Forlaget I dag, side 7-10 tager dog udgangspunkt i Briand, og det samme gælder Hilmar Baunsgaard 1972: "Derfor JA" kronik i *Politiken* 1/10.

⁵⁹⁸ Palle Lauring 1972: *Punktum for Danmarkshistorien*, København: Forlaget Aktuelle Bøger. Se også Jørgen Bukdahl 1962: "Hvad er dansk kultur?" i Tage Mortensen (red): *Romtraktaten og Danmarks folkeliv*, København: Forlaget Idag, side 7-25, særligt side 7-11. Her understreges det, at uafhængigheden var resultatet af danskernes frihedstrang fra Dannevirke til modstandsbevægelsen – og den historie skulle naturligvis ikke afbrydes. Ved den sidste folkeafstemning om ØMU'en i 2000 slog Dansk Folkeparti tilsvarende på, at kronens lange historie gav den legitimitet. Se Katrine Hald Eriksen 2001: "Skønjomfruen og helvedesmaskinen", i *Historie*, side 54-76, særligt side 67ff.

⁵⁹⁹ Fra den westphalske fred i 1648 var staterne defineret ved det territorium fyrsten rådede over. Det udviklede sig gradvis til nationalstaterne, hvor staterne blev defineret ved befolkningen. Se Knud Jespersen 1991: *Stat og Nation*, bind 4 af Søren Mørch (red): *Det europæiske hus*, København: Gyldendal.

⁶⁰⁰ Poul Møller: "Europa kalder" i *Dagens Nyheder* 1/2 1957.

og stærke økonomier (USA og unionen mellem England og Skotland fra 1707) eller at en toldunion havde ført til både en dynamisk økonomi og en egentlig statsdannelse (Det tyske Toldforbund). Alt sammen som udtrykkelig begrundelse for Retsforbundets støtte til markedsplanerne.⁶⁰¹ Frem mod folkeafstemningen var der en klar tendens til, at tilhængerne overlod sammenligningerne mellem EF og fortidige statsdannelser til modstanderne.

Blev tråden ikke trukket helt tilbage til Karl den Store⁶⁰² kunne der peges på det tysk-romerske riges historie i bredere forstand. Aksel Larsen slog i en artikel med den sigende titel "Norden eller Pax Germanica" fast, at det danske folk var "villigt til at bringe ofre for ikke at blive indlemmet i noget, som reelt er en ny udgave af kejserens hellige tysk-romerske rige."⁶⁰³ Som oftest var sammenligningerne ganske korte, som da Johannes Rosendahl skulle beskrive den nationale risiko ved tysk opkøb af ferieområder: "Den er utvivlsomt typisk for de udsigter, vi stilles overfor ved indgangen til dette nye tysk-romerske rige."⁶⁰⁴ Mere står der ikke, så som ved brugen af udtrykket 'Romunionen' var det op til læseren at føje de resterende brikker til. F.eks. at det tysk-romerske rige var tysk, katolsk, og at dets nordlige udstrækning historisk havde været Ejderen. Netop Ejdergrænsen betonedede Poul Engberg i sin kronik i *Kristeligt Dagblad* fra juli 1959. Den blev illustreret af den berømte Rendsborgsten, der historisk havde gjort rejsende sydfra opmærksomme på, at Romerrigets yderste grænse var nået. Engberg var uddannet jurist, så det var næppe noget tilfælde, at det var i romerretten han så kontinuitet fra kejsertidens Rom til Fællesmarkedet, som ifølge ham ikke for ingenting var grundlagt der. Romerretten blev knyttet sammen med autoritære og imperiale ambitioner, mens den danske, nordiske og engelske retstradition byggede på love udsprunget af folkenes søgen efter *retten* dvs. det retfærdige.⁶⁰⁵

Modstanderne sammenlignede ofte medlemskab med tidligere trusler mod den danske stat, og det var især det problematiske forhold til Tyskland, der blev trukket frem.⁶⁰⁶ Fabrikant Eli Jepsen frygtede således at dansk handel skulle komme på tyske hænder som under Hansaens storhedstid i

⁶⁰¹ Viggo Starcke: "Forespørgsel om europæisk samarbejde" 6/2 1957, *Folketingstidende* 1956/57 spalte 2449. EF blev ikke anset for et ubetinget gode, men problemet var de høje ydre toldmure, ikke udviklingen mod en statsdannelse.

⁶⁰² Det gjorde f.eks. Knud Hansen 1966: "Norden og Fællesmarkedet" i *Højskolebladet*, 91. årg. side 784-85.

⁶⁰³ Aksel Larsen 1962: "Norden eller Pax Germanica" i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 54-59, her side 59.

⁶⁰⁴ Johannes Rosendahl: "Danmark og Fællesmarkedet – kulturelt set" i *Information* 18/12 1957. Kronikken er en gengivelse af forfatterens indlæg i radiodiskussion om kulturelle problemer ved Danmarks tilslutning til EF.

⁶⁰⁵ Poul Engberg 1959: "Danmark mellem syd og nord" i *Kristeligt Dagblad* 4/7 1959. Rendsborgstenen illustrerede i øvrigt også Roar Skovmands artikel "Danmark og Europa" i *Kristeligt Dagblad* 16/9 1972.

⁶⁰⁶ Johnny Laursen 2000: "Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57" i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Århus Universitetsforlag, side 233-77 vurderer side 171, at det udgør "de 9/10 af af isbjerget under vandspejlet i den danske debat." Søren Hein Rasmussen 2001: "Modstanden og det nationale" i *Den Jyske Historiker*, nr. 93, side 96-112 peger side 100 på "forsvaret for nationale værdier, suppleret med den syntetiske nordisme og den antitetiske tyskfjendtlighed" som de samlende elementer for modstanderne.

middelalderen,⁶⁰⁷ og i 1958 pegede den sønderjyske rejseinspektør Fr. Rudbeck på, at situationen ville minde om helstaten, hvor tysk sprog og kultur var trængt nordpå. Eftersom europæisk samarbejde under alle omstændigheder var nødvendigt, så gjaldt det om hurtigst muligt at opruste kulturelt og erhvervspolitisk i grænselandet.⁶⁰⁸

Endelig var besættelsen af stor betydning for diskussionen. Ikke mindst DKP og kredsen omkring *Frit Danmark* yndede at drage sammenligninger mellem medlemskabet og den tyske besættelse, mellem samarbejdspolitikere og tilhængerne af EF og i øvrigt også mellem sig selv og modstandsbevægelsen. Hans Scherfig så i 1961 klare paralleller mellem *Politikens* appel om samarbejde med Tyskland i 1940 og et tillæg om forholdet mellem Vesttyskland og Danmark i 1961,⁶⁰⁹ mens Villy Fuglsang i artiklen ”Nu sælger de igen fædrelandet” fra 1970 betegnede P. Nyboe Andersens tale i Bruxelles ved åbningen af optagelsesforhandlingerne som et ”betingelsesløst kapitulationsdokument.”⁶¹⁰ I flere tilfælde faldt en sammenligning mellem Krag og de øvrige tilhængere på den ene side og Scavenius på den anden endog ud til Scavenius’ fordel.⁶¹¹ Som Nils Arne Sørensen har påpeget, var EF-debatten på denne måde med til at udbrede en alternativ fortælling om besættelsen med fokus på konflikten mellem folket og eliten, hvor konsensusfortællingen havde fremhævet, at næsten alle stod sammen om modstanden mod tyskerne.⁶¹² Henvisningerne til modstandsbevægelsen blev taget op meget tidligt. DKP erklærede sig f.eks. allerede i 1957 for ”den bredest mulige bevægelse mod den nye tyske fare,”⁶¹³ og efter dannelsen af Komiteen til bevarelse af Danmarks Frihed i 1962 sammenlignede Kate Fleron eksplicit initiativet med modstandsbevægelsen. ”Som man i besættelsesårene arbejdede sammen, folk fra alle befolkningslag og fra alle politiske partier med det ene formål, der var større end alle

⁶⁰⁷ Eli Jepsen 1959: ”Nordisk fællesmarked er målet” i *Løn og Virke* 55. årg. side 148-49. Se også Palle Lauring 1970: ”Det bødes der for” i Knud P. Pedersen (red): *Skal Danmark nedlægges?* Trøjborg: Forlaget Mikro, side 5-14.

⁶⁰⁸ Fr. Rudbeck 1958: ”Europaplaner og Nordslesvig” i *Jyllands-Posten* 11/1. Genoptrykt i *Grænsevagten* 40. årg. side 66-70. Arne Sørensen 1963: ”Foran en ny helstat” i *Jyllands-Posten* 1/12 så mere optimistisk på udsigten til en helstat, som han mente ville muliggøre udbredelse af dansk kultur i Sydslesvig.

⁶⁰⁹ Hans Scherfig 1961: ”Nyhavns rose” genoptrykt i *Presse og Ytringsfrihed*, Tiden 1983, side 38-41.

⁶¹⁰ Villy Fuglsang 1970: ”Nu sælger de igen fædrelandet” i *Tiden*, 31. årg. side 163-73, citat side 164.

⁶¹¹ ”Svarene fra Krag til Hans Rasmussen” 1962 i *Frit Danmark*, 20. årg. nr. 11, side 1-2 og Erik Kjær Pedersen 1970: ”Som vinden blæser” i *Højskolebladet*, 95. årg. side 815-19.

⁶¹² Nils Arne Sørensen 2005: ”Narrating the Second World War in Denmark since 1945” i *Contemporary European History*, vol. 14, side 295-315, særligt side 306-08.

⁶¹³ Citeret efter Poul Kragh Jensen 2006: *Ligesom nazisterne!* Århus: Jean Monnet Center, side 33. Se desuden Sebastian Lang-Jensen 2003: *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-72*, Århus: Jean Monnet Center, side 22-24. Ifølge Kragh Jensen side 50 identificerede SF sig i modsætning til DKP aldrig med modstandsbevægelsen, selvom partiet brugte antinazistiske argumenter i sin argumentation.

andre...⁶¹⁴ Søren Hein Rasmussens har utvivlsomt ret i sin vurdering af, at komiteen bevidst forsøgte at udnytte sine forbindelser til modstandsbevægelsen.⁶¹⁵

På den anden side havde modstandsbevægelsen heller ikke i dette spørgsmål en entydig holdning. I Folketinget hørte Per Federspiel og frem til slutningen af 1960'erne Frode Jakobsen til de mest konsekvente tilhængere af europæisk samarbejde og dansk medlemskab af EF, men det var sjældent de diskuterede sammenhængen mellem modstandskamp og europæisk integration. Frode Jakobsen var dog klar nok i mælet, da han i 1958 skosede dele af modstandsbevægelsen for at kritisere samarbejdet. Modstandskampen havde nemlig slet ikke været national, men derimod en kamp mod undertrykkelse i almindelighed. ”Ingenting er derfor mere bagvendt end at påberåbe sig modstandsbevægelsens kamp mod Hitler som et argument mod et forenet Europa.”⁶¹⁶ I ugerne op til folkeafstemningen indrykkede borgerlige modstandsfolk desuden annoncer med teksten ”Undertegnede modstandsfolk anbefaler hermed kraftigt at stemme JA TIL EF DEN 2. OKTOBER.”⁶¹⁷ Men generelt var det altså især modstanderne, der trak på besættelsen.

Den forskellige vurdering af Tyskland er af politologen Hans Martens og historikeren Poul Kragh Jensen blevet fortolket som udtryk for, at modstanderne især betonedede fortidige erfaringer med Tyskland, mens tilhængerne betonedede forventningen om et demokratisk Tyskland i fremtiden.⁶¹⁸ Denne vurdering er svær at bestride, men på den anden side skal det understreges, at tilhængerne historiebrug bestemt ikke benægtede de historiske konflikter. Tværtimod understregede de, at EF var en nyskabelse, der skulle sætte en stopper for fortidens ulykker. Den vigtigste historiske reference var derfor til de indbyrdes krige, og de økonomiske kriser, der havde præget Europas historie, og som havde ført til ufattelige lidelser, ikke mindst i det 20. århundrede. Den tidligere diplomat Helge Knudsen fremhævede f.eks. i 1970, at den udvikling, der havde fundet sted siden slutningen af anden verdenskrig, ville være blevet anset for en rendyrket utopi i 1945. ”Dermed er Europa-kortet syd os for forvandlet så totalt, at hedningerne iblandt os bør tænde offerbål til både Thor og Mars og kristne takke og prise deres gud og skaber.”⁶¹⁹

Politologen Ole Wæver har fremhævet, at moderne europæisk opfattelse af sikkerhed og identitet ikke bare består i en afgrænsning over for udefra kommende trusler, men i høj grad også over for

⁶¹⁴ Kate Fleron 1962: ”Med kniven på struben” i *Frit Danmark* 20. årg. nr. 11, side 2. Se også ”Gud bevare Danmark” 1961 i nr. 9, side 1-2, her side 1.

⁶¹⁵ Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 67

⁶¹⁶ Frode Jakobsen 1958: ”Europa – og danskerne” i *Perspektiv* 5. årg. nr. 8, side 67-70, her side 69.

⁶¹⁷ F.eks. i *Aktuelt* 29/9 1972.

⁶¹⁸ Hans Martens 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard, side 95. Poul Kragh Jensen 2006: *Ligesom nazisterne!* Århus: Jean Monnet Center, side 32. Sidstnævnte på baggrund af Martens.

⁶¹⁹ Helge Knudsen 1970: ”Nord og syd for Østersøen” i *Berlingske Tidende* 20/12.

Europas egen kaotiske fortid.⁶²⁰ Wævers analyse beskæftiger sig specielt med situationen efter murens fald, hvor den ydre trussel var brudt sammen, men efter min opfattelse er den bestemt også relevant for den tidligere periode. Amerikansk pres og behovet for sammenhold over for østblokken spillede en rolle, men afstandtagen til tidligere tiders krige var hele tiden vigtig for tilhængerne af europæisk samarbejde, og det er det syn på Europas historie, der kommer til udtryk i de danske EF-tilhængeres historiske overvejelser frem til 1972. Forenklet kan modsætningen udtrykkes på den måde, at tilhængerne så EF som et værn mod fortidens synder, mens modstanderne så det som en samlingssted for fortidens syndere.

EF: fremtid på kort og langt sigt

Det faktum, at Rom-traktaten hverken havde løbetid eller opsigelsesklausuler, og derfor i princippet gælder til evig tid, blev naturligvis bemærket. Mens tilhængerne overvejende skuede bag ud og så EF som et naturligt led i den teknologiske og politiske udvikling, havde modstanderne – ud over parallelterne til fortidige imperier og diktaturer – blikket stift rettet mod uendeligheden. Det var således yderst betegnende, at Steen Danøs indlæg i debatbogen *Meninger om Danmark og EF* fra 1972 havde titlen ”Langtidsbetragtninger omkring Danmark og EF.”⁶²¹ Modstandere og tilhængere var helt bestemt uenige om både konkrete virkninger af dansk tilslutning og om fortolkningen af enkelte artikler i traktaten, men den grundlæggende uenighed gik måske i virkeligheden på, hvad der skulle tages stilling til ved medlemskab: Det konkret vedtagne samarbejde eller EF’s endemål.

Som diskuteret i forrige kapitel var tilhængerne af europæisk integration i starten af 1950’erne ikke tilbageholdende med at fremhæve føderalistiske planer eller bruge udtrykket ’Europas Forenede Stater’ om samarbejdets målsætning, men da EF kom i fokus for debatten fra 1957, var det især skeptikere og modstandere, der fremhævede de langsigtede perspektiver.⁶²² F.eks. bemærkede handelsminister Kjeld Philip, der argumenterede stærkt for en tilslutning til det store frihandelsområde gennem en nordisk toldunion, allerede i 1957, at medlemskab af EF ”er som at gå ind i en ålerruse, hvor der findes vej ind, men ingen ud.”⁶²³ Eli Jepsen påpegede, at beslutningen

⁶²⁰ Ole Wæver 1996: ”European Security Identities” i *Journal of Common Market Studies*, vol. 34, side 103-32, særligt side 120-25.

⁶²¹ Samme synspunkt i Steen Danø 1972: ”Målsætninger, EF, og vi der skal vælge” i *Politiken* 23/3.

⁶²² Der var dog undtagelser som f.eks. den konservative Karl Bøgholm, der under debatten om EFTA fremhævede fordelene ved, at EF havde et klart defineret mål for den langsigtede udvikling. Se Karl Bøgholm 1960: ”2. behandling af EFTA-traktat” i *Folketingstidende* 1959/60, spalte 3473-77, her spalte 3474

⁶²³ Kjeld Philip 1957: ”Danmark mellem Norden og ’De Seks’” 1957, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 95. årg. side 289-304, her side 295-96.

ville blive gældende for ”generationer af vore efterkommere,”⁶²⁴ mens Henrik Heie i en artikel om ”De Seks og de Syv” understregede, at målsætningen for EF var skabelsen af en forbundsstat, og at det klart kom til udtryk i præamblen og artikel 240, hvor traktatens ubegrænsede varighed fastslås.

Når man dertil lagde

”det faktum, at der ikke i traktaten findes bestemmelser om, hvorledes den kan opsiges, eller på hvilke betingelser en enkelt stat kan udtræde af Fællesskabet, har man et klart udtryk for den bevidste målsætning, Fællesskabets skabere har haft. Skridtet ind i Rom-Unionen er definitivt – her går ingen vej tilbage. Kun gennem en sprængning kan unionen nu bringes til ophør.”⁶²⁵

Når beslutningen var uigenkaldelig, måtte den naturligvis overvejes meget grundigt, og tvivlen måtte efter modstandernes opfattelse komme Danmarks suverænitet til gode. Nogle modstandere havde faktisk ikke så meget at udsætte på de opnåede resultater, men byggede først og fremmest deres modstand på den mulige fremtidige udvikling. Johannes Rosendahl fremhævede i 1957, at medlemskab ville være ”ensbetydende med, at vi med bagbundne hænder føres ind i en ukendt fremtid” med risiko for udenlandsk og især tysk ”infiltration”. Den kritik gentog han i 1961, selvom han erkendte, at der ikke umiddelbart var ”fare på færde ... Men det er jo ret ligegyldigt, hvad vi i den henseende skønner i 1961. Fremtidens vilkår kender vi ikke.”⁶²⁶

Det blev kun værre af, at samarbejdet i sig selv var dynamisk. Som det så ofte blev citeret fra præamblen, så var målet en ”stadig tættere sammenslutning af de europæiske folk”. Det kom til at spille en stor rolle i debatten, fordi det konkrete og reelt eksisterende samarbejde ifølge modstanderne ikke kunne være det eneste grundlag for valget, sådan som tilhængerne hævdede. Tværtimod måtte man foruddiskontere den fremtidige udvikling og i tide sige fra over for føderalismen. Der blev taget stilling på ”kommende generationers vegne”⁶²⁷ og derfor skulle man tænke sig ekstra godt om. Efter Henrik Heies opfattelse var EF’s målsætning en europæisk forbundsstat, og den

”logiske følge må før eller senere blive en fælles møntfod og fælles valutakurser - og måske også med tiden fælles skatter og statsbudgetter - for fællesmarkedslandene. Traktatens fædre

⁶²⁴ Eli Jepsen 1959: ”Nordisk fællesmarked er målet” i *Løn og Virke* 55. årg. side 148-49.

⁶²⁵ Henrik Heie 1960: ”De Seks og De Syv” i Ernst Christiansen (red): *Internationalt Samarbejde*, København: Danmarks Radios Grundbøger, Fremad, side 130-80, her s. 141-42, citat s. 142.

⁶²⁶ Johannes Rosendahl 1961: ”Fællesmarkedet og dansk selvstyre og handlefrihed” i *Information* 24-26/7, her 24/7. Se også H. Winding-Pedersen 1962: ”Rom-unionen og vor økonomiske selvstændighed” i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 100. årg., side 189-207, her side 206-07 og J.Th. Arnfred: ”Danmark og Europa” i *Dansk Udsyn*, 42. årg. side 39-46, her side 43-44.

⁶²⁷ Steen Danø 1972: ”Uansvarligt at stemme ja” kronik i *Politiken* 28/9. Se f.eks. også Folkebevægelsen imod EF: ”Noget for noget” annonce mod medlemskab. Genoptrykt i Sven Skovmand (red) 1979: *Der var engang en folkeafstemning*, Alligåbro: SAMTID, side 39. Her tales om ”vore børn og deres efterkommere i al fremtid.”

har utvivlsomt imødeset dette, men har næppe turdet foreslå, at traktaten skulle gå så langt, af frygt for, at de stærke følelser over for skattepolitikken ... skulle ophidses til kamp imod Rom-traktaten.”⁶²⁸

Den sidste sætning var også karakteristisk. Modstanderne fremførte ofte, at tilhængerne bevidst holdt de sande perspektiver i samarbejdet skjult for at få befolkningen og parlamenterne til at acceptere den øjeblikkelige beslutning.

Omvendt afviste tilhængerne, at der var faste målsætninger ud over det, som regeringerne havde truffet forpligtende aftaler om. Erling Bjøl var meget eksplicit: ”Sagen er, skønt det ustandseligt glemmes i den danske debat, at EFs politiske mål i sidste instans kun er det, de enkelte medlemslande vil gå med til, og derfor skifter med indrepolitiske magtforhold.”⁶²⁹ Det påvirkede naturligvis også bedømmelsen af EF’s visioner. I forlængelse af Haag-topmødet i 1969 blev der udarbejdet forslag til uddybning af samarbejdet i form af Davignon-rapporten om udenrigspolitisk samarbejde og Werner-rapporten om økonomisk-monetær union, begge fra 1970.⁶³⁰ Modstanderne diskuterede rapporterne i deres helhed, mens tilhængerne kun tillagde de konkrete bestemmelser værdi. For dem var det afgørende ikke planer om en egentlig fælles udenrigspolitik, men at Danmark med etableringen af uforpligtende konsultationer uden for selve EF-samarbejdet fik større muligheder for at gøre sine synspunkter gældende.

På deres side afviste tilhængerne, at en ukendt fremtid skulle spille en afgørende rolle for den konkrete stillingtagen. Vigtigere var en vurdering af den umiddelbare fremtid, som der i det mindste kunne opstilles nogenlunde pålidelige prognoser for. I sin bog *Danmarks vej – Ja til EF* fra 1972 fremførte Poul Nyboe Andersen, at det var vanskeligt at komme med forudsigelser af konsekvenserne på langt sigt – dvs. tiden efter 1980 – for der vil ”i mellemtiden være sket ændringer i samarbejdet indenfor det udvidede EF, ændringer som vi ikke i dag på ret mange områder kan forudsige men nogen stor sikkerhed.”⁶³¹ De konkrete overvejelser gik her på de økonomiske konsekvenser af valget, men erkendelsen af, at EF’s fremtidige udvikling var ukendt, og at denne ukendte udvikling ikke burde medtages i overvejelserne, netop *fordi* den var ukendt, var typisk for tilhængerens argumentation.

Den slags udtalelser fremkaldte det rene raseri hos modstandere som Palle Lauring:

”Vi har af ansvarlige ministre fået at vide, fra folketingets talerstol, at ikke alene skriver vi under på Romtraktaten, *men ingen kan i øvrigt sige hvad Romunionen vil udvikle sig til.* Og

⁶²⁸ Henrik Heie 1960: ”De Seks og De Syv” i Ernst Christiansen (red): *Internationalt Samarbejde*, København: Danmarks Radios Grundbøger, Fremad, side 130-80, her side 150.

⁶²⁹ Erling Bjøl 1972: ”De politiske mål” kronik i *Politiken* 8/9.

⁶³⁰ Se Borring Olesen 2005, side 709-10.

⁶³¹ Poul Nyboe Andersen 1972: *Danmarks vej – Ja til EF*, København: Forlaget Aktuelle bøger, side 57.

det skal vi så stemme for at melde os ind i, uden lovlig mulighed for at gå, hvis Romunionen udvikler sig til noget endnu mere pinligt.”⁶³²

Tilsvarende påpegede Jørgen Hornemann, at eftersom traktaten var uopsigelig, var det ”den endegyldige målsætning,” der skulle diskuteres. Derimod var det ”tidsspilde at diskutere udenværker, mulighederne for øget eksportindtægter mv.”⁶³³ I 1972 slog H. Engberg-Pedersen også fast, at ”melder vi os ind, gør vi det for al fremtid. Derfor er det fremtidens udvikling, vi skal skønne om.”⁶³⁴ To år tidligere havde han fremhævet, at ”det er ikke traktatteksten, der er afgørende, men den realitet, som er under udfoldelse i Europas midte. Vi må bede om, at de mest indsigtfulde folk vil afgive deres bedste skøn over, hvor langt integrationen mellem EEC-landenes politik kan ventes at gå.”⁶³⁵ Som påpeget af Bjøl var problemet, at det afhang af medlemslandenes holdning, og at det derfor var umuligt at forudse. Uforudsigeligheden åbnede for alskens skrækscenarier og spekulationer, der heller ikke havde basis i bestemte artikler i Romtraktaten.

Ses perioden 1950-72 som helhed er der ingen tvivl om, at det var tilhængernes syn på EF's fremtid, der forandrede sig mest. I stigende grad forsvandt selv ukonkrete overvejelser om endemålet fra deres tekster, så fokus i stedet blev lagt på de nærmeste års udvikling, sådan som den kunne forudsiges på baggrund vedtagne beslutninger. Eftersom EF's videre udvikling var yderst uforudsigelig, kunne der siges at være gode grunde til tilhængernes tilbageholdenhed. Men på den anden side førte den snævre fokusering på danske interesser i det faktiske samarbejde til, at det aldrig for alvor blev debatteret, hvilket fremtidigt Europa, der var *ønskeligt* for Danmark.⁶³⁶

⁶³² Palle Lauring 1972: *Punktum for Danmarkshistorien?* København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 40-42, citat side 40.

⁶³³ Jørgen Hornemann 1970: ”Fællesmarked – netop nu” i *Ny Politik*, 1. årg., side 18-20

⁶³⁴ H. Engberg-Pedersen 1972: ”Lige værdighed i borg og hytte” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 36-47, her side 46.

⁶³⁵ H. Engberg-Pedersen 1972: ”Det artige Danmark i Bruxelles” kronik i *Politiken* 11/11 1970.

⁶³⁶ For en lignende vurdering se Bo Lidegaard 2002: *Jens Otto Krag 1962-1978*, København: Gyldendal, side 613-19.

Kapitel 15. EF: Politik eller økonomi

Fra starten fyldte debatten om debatten godt i de danske diskussioner om EF. Den mest udbredte forestilling og uden sammenligning den, der har overlevet mest intakt til i dag, går ud på, at debatten er og altid har været domineret af økonomiske overvejelser, mens de politiske konsekvenser har spillet en mindre rolle, særligt for tilhængerne. Som det kan fornemmes er det i særlig grad *modstanderne* der har fremhævet dette synspunkt, både før folkeafstemningen i 1972 og efter, hvor bitterheden over såvel resultat som forløb var stor. Den nyeste forskning har ikke støttet vurderingen, i hvert fald ikke, når der ses bort fra slutspurten op til folkeafstemningen.⁶³⁷ Min analyse vil fortsætte denne tendens og understrege, at politiske motiver spillede en væsentlig rolle for en del af tilhængerne, mens andre tilhængere åbent anerkendte politiske konsekvenser, selvom det mere blev set som en pris, der skulle betales, end som et mål i sig selv.

De politiske aspekter var på intet tidspunkt fraværende i debatten, men de blev naturligvis ikke overvejet i alle tekster. I den forstand er det rigtigt, at en stor del af debatten udelukkende fokuserede på de økonomiske konsekvenser eller enkelte elementer deraf. (F.eks. landbrugsordningerne, der både var vigtige for Danmark og komplicerede.) Det skal i øvrigt understreges, at det sjældent blev specificeret, hvad der mentes med politisk samarbejde eller politiske konsekvenser af medlemskab, eller hvordan politik og økonomi overhovedet kunne skilles ad. Som oftest var det dog selve suverænitetsafgivelsen og udsigten til forsvars- og udenrigspolitisk samarbejde, der blev hentydet til. Den følgende gennemgang vil fokusere på tilhængerne og generelle fremstillingers inddragelse af politiske aspekter, eftersom der er almindelig enighed om, at modstanderne betonedede de politiske aspekter.

Politiske argumenter i debatten

Som nævnt fandtes der enkelte danske føderalister, og hvis de ville argumentere ud fra deres overbevisning, måtte de naturligvis fremhæve de politiske perspektiver i EF-samarbejdet. I en sammenligning mellem EF og EFTA fra 1960 talte det for Gustav Barfod til EF's fordel, at det

⁶³⁷ Bo Lidegaard 2002: *Jens Otto Krag 1962-1978*, København: Gyldendal, side 613-19. Med udgangspunkt i Krags rolle er vurderingen vidt ikke overraskende, for ikke mindst Anette Berentzen 1994: *Socialdemokratiets EF-debat 1971-72*, Odense Universitet: Institut for Historie, upubliceret speciale, side 66ff har tidligere fremhævet, at han understregede politiske argumenter mere end andre socialdemokratiske ja-sigere. Desuden Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 726ff.

havde målsætninger ud over de økonomiske, mens EFTA kun blev holdt sammen af materialistiske interesser.⁶³⁸ Venstre og ikke mindst den mangeårige ordfører på området Per Federspiel lagde heller ikke skjul på, at der var afgørende forskel på de to sammenslutninger. I en artikel i *Jydsk Landbrug* vurderede han f.eks., at det var politiske principper og ikke handelspolitiske interesser, der havde fået forhandlingerne om det store frihandelsområde til at bryde sammen. Storbritannien havde ikke villet acceptere, at den egentlige målsætning for samarbejde skulle være ”en egentlig statsretlig sammenslutning.”⁶³⁹

Frode Jakobsen fortsatte i 1960’erne sin politiske argumentation – demokratisering af Tyskland, forebyggelse af krige og skabelsen af en ligeværdig partner til USA – for dansk medlemskab af EF. Økonomisk forventede han også fordele, men det var de politiske konsekvenser af samarbejdet, der fyldte mest i argumentationen.⁶⁴⁰ Da Jakobsen blev modstander, forventede han fortsat en økonomisk gevinst, mens de politiske konsekvenser talte for et nej.⁶⁴¹ Jørgen Schleimann, der i 1960’erne også var socialdemokrat, fortsatte derimod sin føderalistiske argumentation helt frem til afstemningen. Ovenfor er det omtalt, at han tidligt lagde vægt på Danmarks pligt til at deltage i europæisk samarbejde, og i 1960’erne blev det til Socialdemokratiets pligt til at påvirke EF’s politik indefra, da EF var den eneste mulighed for at skabe en socialdemokratisk verdensmagt, der kunne afbalancere både USA og de kommunistiske stormagter Sovjetunionen og Kina. I 1964 kritiserede han derfor skarpt, at tilslutningen var blevet gjort afhængig af Storbritanniens medlemskab. Problemet var interessant nok velfærdsstaten, for den var ”ikke bare en velfærdsstat. Den er også en nationalstat. Aldrig, aldrig nogen sinde har nationalstaten været socialisternes mål.”⁶⁴² Da afstemningen nærmede sig, gentog han sit krav om internationalt engagement. I en kronik i *Politiken* kritiserede han Hans Rasmussen for ikke at strække sin solidaritet ud over Smedeforbundets rækker - hvis fagbevægelsen i EF var svag, måtte danskerne hurtigst muligt ind

⁶³⁸ Gustav Barfod 1960: ”Tro, håb og Europa” i *Berlingske Tidende* 20/7.

⁶³⁹ Per Federspiel 1960: ”Udviklingen omkring de europæiske markedsdannelse” i *Jydsk Landbrug*, 42. årg. side 17-23, her side 19. Venstre angreb hyppigt modstanderne for at være nationalistiske, hvilket i 1961 fik Hans Rasmussen til at påpege, at Venstre og Federspiel ville være mindre idealistiske, hvis landbruget ikke fik økonomiske fordele. Pikeret afviste Federspiel, at han i det tilfælde ville argumentere anderledes. Men som han også bemærkede: ”Det er muligt, at jeg så ikke havde været mit partis ordfører.” Hans Rasmussen 1961: ”Forespørgsel: Ansøgning om medlemskab af EF” i *Folketingsstidende* 1960/61, spalte 4811-4814, her spalte 4812-13. Federspiels svar spalte 4817.

⁶⁴⁰ Frode Jakobsen 1961: ”De Seks - noget positivt for Danmark” kronik i *Aktuelt* 27-28/8. I svaret ”Lad os blive udenfor” 8/9 lagde Knud Heinesen også vægt på de politiske perspektiver, men han mente, at de talte for at blive ude.

⁶⁴¹ Frode Jakobsen 1972: ”Siger Danmark og Norge ja til EF - går vi ind i Europa som en opposition” i *Aktuelt* 17/3 og ”For og mod EF” i *Politiken* 19/6.

⁶⁴² Jørgen Schleimann 1964: ”Socialismens vej går gennem Europa” i *Verdens Gang* 18. årg., side 112-16, citat side 114. Om EF som socialismens fremtidige ramme, se f.eks. også i ”Europa som mål og middel” i 21. årg., side 165-68. ”Nej til nordisk ny-isolationisme” kronik i *Politiken* 19/12 1970.

for at støtte den - mens Jørgen Dich blev kritiseret for at ignorere de store politiske gevinster i form af indbinding af Tyskland og relativ uafhængighed af USA.⁶⁴³

Mere bemærkelsesværdigt end de fåtallige føderalister og de endnu færres socialdemokrater, der betragtede velfærdsstaten som et problem, er den fremtrædende placering, som de politiske aspekter af samarbejdet fik i en række brede fremstillinger. Den senere markedsminister Tyge Dahlgaard lagde i 1957 ikke fingrene imellem i sin overordnede karakteristik af EF i *Fremtiden*:

”På denne baggrund må man også se de seks landes stadige understregning af, at Romtraktaten blot er et middel til at realisere en videregående politisk målsætning. Disse politiske perspektiver kan synes noget u håndgribelige. Man gør dog klogt i at tilkende dem betydning. Tilslutning til Rom-unionen opfattes af de Seks som noget mere end en økonomisk kontrakt.”

Efter Dahlgaards opfattelse, var det ”et paradoks”, at landbruget som de ivrigste fortalere for dansk medlemskab var motiveret af økonomiske overvejelser, når EF’s stillingtagen i tilfælde af en dansk ansøgning ville være politisk. Da danskerne ikke følte den store ”solidaritet og sympati” for EF-landene, anbefalede han at se tiden an, men der var ikke tale om en principiel afvisning af suverænitetsafgivelse, for stærke overnationale organer var en fordel for ”et lille land”.⁶⁴⁴ For Poul Nyboe Andersen var Frankrigs elendige økonomiske forudsætninger for at indgå en toldunion med Tyskland en klar indikation på, at ”baggrunden for dannelsen af det europæiske fællesmarked ikke først og fremmest er økonomisk men i virkeligheden politisk.”⁶⁴⁵ *Arbejdsgiveren* argumenterede tilsvarende for, at ”den europæiske toldunion i første omgang er udtryk for en politisk målsætning, animeret af ønsket om at danne et forenet Europa.”⁶⁴⁶

Fra Socialdemokratiets og fagbevægelsens side blev der i slutningen af 1950’erne lagt endog meget stor og kritisk vægt på de politiske sider af EF. Et eksempel: I februar 1959 diskuterede Folketinget situationen efter sammenbruddet i forhandlingerne om et frihandelsområde for hele OEEC. Per Hækkerup fremhævede, at det økonomiske samarbejde i EF var ”et middel til at virkeliggøre en politisk sammenslutning.” Der var ikke tale om en principiel afvisning af suverænitetsafgivelse, men forudsætningen var ”håndgribelige fordele”, og det kunne EF ikke tilbyde – snarere tværtimod. EF-landene havde nemlig udenrigspolitiske problemer og manglende

⁶⁴³ Jørgen Schleimann 1972: ”De standhaftige tinsoldaters bagtrop” i *Politiken* 21/1. Det var svar til Hans Rasmussen: ”EFs teknokrater og vi der skal vælge” 12/12 1971 og Jørgen S. Dich: ”Kejserens nye klæder. Et opgør med resterne af fællesmarkedsideologien” 14/12 1971. Svar af Hans Rasmussen 24/1 1972 og Jørgen Schleimann 26/1.

⁶⁴⁴ Tyge Dahlgaard 1957: ”Danmark og de europæiske markedsplaner” i *Fremtiden* 12. årg. side 15-17 + 33-35, citat side 16.

⁶⁴⁵ P. Nyboe Andersen 1957: ”Den økonomiske situation og fællesmarkedsplanerne” i *Andelsbladet*, 58. årg. side 1217-24, citat side 1219.

⁶⁴⁶ ”Det europæiske Fællesmarked: landbrugets stilling” i *Arbejdsgiveren* 58. årg. side 158-59, citat side 159.

indenrigspolitisk stabilitet, ligesom samarbejdet skulle være permanent. Ganske vist påpegede Hækkerup samtidig, at indmeldelse i selskab med andre lande ville være acceptabelt, så den senere politik var ikke noget løftebrud.⁶⁴⁷ Den internationalt orienterede Erling Bjøl ytrede sig også kritisk om fortsatte nationalistiske tendenser i Frankrig og Tyskland, ligesom han skelnede mellem et maritimt og et kontinentalt Europa. ”Med al respekt for dynamikken hos de seks, er det hos de syv, i selskab med Sverige, Norge, England og Schweiz, vi politisk føler os trygge og kulturelt føler os hjemme. Så må økonomien indrette sig på det, og det kan den vel også.”⁶⁴⁸

Johnny Laursen konkluderer i sin undersøgelse af debatten i 1957, at denne argumentation *mod* EF fik vidtrækkende konsekvenser, fordi ”nissen flyttede med,” da Socialdemokratiet og fagbevægelsen fra 1961 ændrede kurs og sigtede på medlemskab sammen med England. I 1950’erne var det især for at beskytte industrien og sikre samarbejdet med Norden, at forsvaret for velfærd, suveræniteten og den danske arbejdsmarkedsmodel blev mobiliseret. Da disse prioriteringer ændrede sig lod kritikken af EF sig ikke uden videre fjerne igen.⁶⁴⁹ Min undersøgelse støtter denne konklusion, selvom den ikke kan forklare den folkelige modstand mod EF, der først for alvor tog til 1970-72. Som vist havde Hækkerup dækket sig ind, og da medlemskab i 1961 blev aktuelt, argumenterede han netop for, at udvidelsen med Storbritannien og andre lande ”i et vist omfang [reducerer, hm] de kulturelle og politiske betænkeligheder, vi hidtil har fremhævet.”⁶⁵⁰ På den anden side var Tyskland stadig delt, Frankrig knap nok stabiliseret og Romtraktaten af ubegrænset varighed, så det kan ikke undre, at det kommunistiske tidsskrift *Tiden* citerede hans tidligere udtalelser.⁶⁵¹ Tilsvarende kunne Jørgen Dich i 1961 med en vis ret erindre om ”de meget tungtvejende politiske og kulturelle grunde mod en tilslutning, der for 2-3 år siden blev fremført i diskussionen, og som var dominerende i de fleste kredse i landet... Nu er det tilsyneladende ikke

⁶⁴⁷ Per Hækkerup 1959: ”Forespørgselsdebat” i *Folketingstidende* 110. årg, spalte 2726-35, særligt spalte 2732-33. Nikolaj Bøgh 2003: *Hækkerup*, København: Aschehoug vurderer side 130-33, at han i langt højere grad end Krag fremhævede de politiske sider af samarbejdet, mens Krag mere slog på de økonomiske fordele. Der er dog snarere tale om forskellig stil. Hækkerup var mere bombastisk både i sin kritik af EF-landene og i sin senere agitation for dansk medlemskab. Det var derfor ikke overraskende, at det var ham, der blev konfronteret med sine tidligere udtalelser.

⁶⁴⁸ Erling Bjøl 1959: ”Danmark og Europa” i *Information* 23/6. Kronikken omtales i Bjøls erindringer fra 1993 *Set i bakspejlet. Erindringer fra 30’erne, 40’erne & 50’erne*, København: Politikens Forlag, side 228, hvor mistroen til EF-landene dog udelades.

⁶⁴⁹ Johnny Laursen 2000: ”Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57” i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Århus Universitetsforlag, side 233-77.

⁶⁵⁰ Per Hækkerup 1961: ”Forespørgsel: Ansøgning om EF-medlemskab” i *Folketingstidende*, 1960/61, spalte 4688-4700, her spalte 4692. Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, vurderer side 476, at tilhængerne i denne debat i høj grad argumenterede politisk.

⁶⁵¹ ”Det gælder nationens frihed” i *Tiden*, 23. årg. side 261-67 + 300, her side 261.

længere værd at diskutere.”⁶⁵² Og når Bjøl i 1959 mente, at økonomien måtte indrette sig som politikken dikterede det, kunne andre modstandere af medlemskab senere slå på det med samme ret. I denne sammenhæng er pointen imidlertid, at de politiske sider af samarbejdet fra starten havde en fremtrædende placering i debatten.

Folketingets debat om at søge medlemskab i august 1961 blev efterfølgende kritiseret for at have fokuseret for meget på de økonomiske konsekvenser, og det var en kritik, der ikke bare blev fremsat fra traditionelle modstanderes side. Selv *Arbejdsgiveren* fastslog i en leder, at nok var de økonomiske problemer vigtige, men det nyttede ikke noget at standse overvejelserne der. ”Det er samtidig en overstatslig dannelse, en kulturel og politisk enhed, som man kan komme ind i, men ikke ud af, og som ingen - end ikke den store europæiske idéns fædre - i dag kender rækkevidden af. Det *kan* blive en demokratisk udformet løsning på tankerne om den store europæiske føderation, som Napoleon og Hitler knækkede halsen på at skabe for sig selv gennem magt.”⁶⁵³ Pointen er, at en af de væsentligste økonomiske aktører på tilhængersiden ikke forglejtede samarbejdets politiske aspekter; tværtimod. Det samme gjaldt landbruget. Venstres folketingsmedlem Arne Christiansen, der også var direktør i Landbrugsrådet, slog i 1969 fast, at ”med fuld respekt for de økonomiske og handelspolitiske vurderinger, der ligger bag den danske markedspolitik – hvilket sigte den end tager – så rummer Rom-traktaten andet og mere.” Det var bl.a. disse videregående udenrigspolitiske og sikkerhedspolitiske perspektiver, der for Christiansen gjorde EF mere attraktivt end Nordek.⁶⁵⁴

I *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark* fra 1961 gennemgik journalisten Tage Mortensen under overskriften ”Institutioner og politik” de langsigtede perspektiver i samarbejdet. Her blev det uden videre slået fast, at målet var en europæisk forbundsstat, at EF ”på sit foreløbig begrænsede område [vil, hm] være at betragte som en statsdannelse med en stats funktioner,” og at EF-domstolen inden for EF-rettens område ville være overordnet den danske Højesteret.⁶⁵⁵ Hans Tabor, der var økonomisk rådgiver ved den danske mission ved EF, understregede ligeledes i 1961, at de Gaulles forslag om konsultationer mellem regeringscheferne om politiske, militære, kulturelle osv. spørgsmål med tiden - og på trods af hans ønsker - ville føre til flertalsafgørelser på disse

⁶⁵² Jørgen S. Dich 1961: ”Truslen mod Danmarks frihed og Demokrati” i *Jern og Metal*, 47. årg. nr. 8, side 4-15, her side 4. Artiklen genoptrykkes delvist i Kr. Jespersen (red): *Ja eller nej til Fællesmarkedet*, København: Samleren, side 107-12.

⁶⁵³ ”En plads i køen” 1961, leder i *Arbejdsgiveren*, 62. årg. nr. 14, side 5-6. Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, vurderer side 476, at netop denne debat i høj grad var præget af politiske overvejelser.

⁶⁵⁴ Arne Christiansen 1969: ”Derfor Det europæiske Fællesskab” i *Kristeligt Dagblad*, 24/7. I samme dags leder ”Norden og Europa” argumenterede avisen derimod for, at Nordek ville styrke forhandlingspositionen over for EF.

⁶⁵⁵ Tage Mortensen 1961: ”Institutioner og politik” i Bøggild, Johs., Vagn Heiselberg og Tage Mortensen (red): *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark*, København: Forlaget I dag, side 79-90, særligt 79-84.

områder.⁶⁵⁶ På samme tid fastslog Johan Vilhjelm, at målet var et ”statsforbund” uanset at rækkevidden og hastigheden af dets virkeliggørelse var usikker – og han henviste oven i købet til præambelen, traktatens ubegrænsede varighed og eksistensen af overstatslige institutioner.⁶⁵⁷ Stort set de tre elementer, der stod højest på modstandernes liste over argumenter for, at EF var politisk motiveret og sigtede mod en statsdannelse.

Der er ingen tvivl om, at synet på samarbejdet ændrede sig i løbet af 1960’erne. Magtkampen mellem de Gaulle på den ene side og kommissionen og de øvrige medlemslande på den anden side endte med Luxembourg-forliget og dermed fastholdelsen af veto retten i alle væsentlige spørgsmål, selvom den på en række områder skulle være bortfaldet med overgangen til EF’s tredje fase. Forliget betød et brud med den foreskrevne udvikling, men der var langt fra enighed om dets betydning. Der blev utvivlsomt lagt mest vægt på det fra tilhængerside, og selvom de politiske perspektiver fortsat blev fremhævet, så blev det i stigende grad understreget, at udviklingen ikke gik i retning af en forbundsstat eller Europas forenede Stater. I et par kronikker fra 1965 påpegede Tyge Dahlgaard f.eks. at karakteren af det politiske samarbejde fortsat var uafklaret, men at tendensen gik i retning af flere konsultationer frem for en institutionalisering af en fælles udenrigspolitik. De stærke nationale traditioner udelukkede en egentlig føderation, og når Holland støttede både kommissionen og britisk medlemskab bundede det i ønsker om en mere fordelagtig magtbalance snarere end principiel føderalisme.⁶⁵⁸

Selv ikke den sidste faste af debatten var blottet for EF’s politiske aspekter. I en kronik fra 1971 fremhævede udenrigsminister Poul Hartling f.eks. at krig blev umulig mellem landene indbyrdes, ligesom et samarbejde mellem lande med parlamentarisk demokrati også måtte styrke denne styreform. Endelig var koordineringen af udenrigspolitikken en fordel, selvom det blev understreget, at der kun var tale om konsultationer, så ”alle lande har deres udenrigspolitiske suverænitet ubeskåret.”⁶⁵⁹ Tilsvarende omtalte Hilmar Baunsgaard, der allerede i 1962 havde fremhævet, at EF først og fremmest var et politisk fællesskab med et økonomisk arbejdsområde,⁶⁶⁰ stort set ikke økonomien i sit indlæg i debatbogen *Meninger om Fællesmarkedet*. Det var en

⁶⁵⁶ H.R. Tabor 1961: ”Hvad står De Seks for?” i *Fremtiden* 16. årg. nr. 5, side 27-33, her side 31.

⁶⁵⁷ Johan Vilhjelm 1961: ”Danmark og Fællesmarkedet” i *Fremtiden* 16. årg. nr. 34-36.

⁶⁵⁸ Tyge Dahlgaard 1965: ”Fællesmarkedet og Danmark” i *Sjællands Tidende* 22 + 24/5. Se også ”Europæisk status” i *Politiken* 1/1 1966, hvor afstanden mellem Frankrig og de øvrige EF-lande vurderes til at være beskeden. Erik Seidenfaden så Luxembourgforliget som et kompromis, der nok svækkede de overstatslige elementer i EF, men ikke så meget som de Gaulle havde lagt op til. ”Europa” i *Fremtiden*, 21. årg. nr. 2, side 6-7. *Fremtidens* redaktør Niels Jørgen Haagerup vurderede i 1966 i ”Europa, der blev væk” i *Berlingske Tidende* 8/8, at tiden var løbet fra Europa-tankens.

⁶⁵⁹ Poul Hartling 1971: ”Fællesmarkedet: En udfordring – og en mulighed” i *Dagbladet* 13/7 1971.

⁶⁶⁰ Hilmar Baunsgaard 1962: ”De politiske vilkår” i Tage Mortensen (red): *Romtraktaten og Danmarks Folkeliv*, København: Forlaget Idag, side 77-90.

”kendsgerning”, at de økonomiske udsigter var bedre inden for EF, men i den overordnede vurdering var det slet ikke det vigtigste: ”Afgørende for mig er imidlertid de politiske perspektiver. Danmark har sin plads i det europæiske samarbejde, som - hvad enten man synes om det eller ej - vil have sit centrum i Fællesmarkedet.” Den vigtigste gevinst var her sikkerhedspolitisk: Samarbejdet hindrede krig mellem de vesteuropæiske stormagter, herunder nu også England. Derudover kunne EF på længere sigt blive springbræt til samarbejde med Østeuropa og ulandene.⁶⁶¹ Morten Rasmussen har ligefrem argumenteret for, at tilhængerne fra 1971 til 1972 i stigende grad fremhævede de politiske fordele ved medlemskab, selvom de i den sidste fase igen fokuserede på økonomi.⁶⁶²

I Jens Otto Krags sidste indlæg i debatten – en kronik fra 1. oktober 1972 – fremhævede han først og fremmest mulighederne for at få indflydelse på vigtige beslutninger, mens de politiske bindinger, som selv samme beslutninger ville medføre, ikke blev nævnt. Udgangspunktet var den ændrede situation, som irsk og britisk medlemskab ville medføre, hvor det drejede sig om at varetage ”danske politiske, økonomiske, sociale, kulturelle, sikkerheds- og miljømæssige interesser bedst” – altså i princippet en meget bred definition af, hvad EF direkte eller indirekte kunne få betydning for. Han argumenterede principielt for, at ”vor selvstændighed og suverænitet som lille land i en stor og farlig verden er en relativ størrelse,” der uundgåeligt blev påvirket af stormagternes eksistens. Det måtte ”klart være en fordel for Danmark at vælge medlemskab” og reelt styrke dansk selvstændighed. Tilsvarende ville konsultationerne om udenrigspolitik give større indflydelse, end hvis disse ikke fandt sted.⁶⁶³ I Hilmar Baunsgaards afsluttende indlæg blev 2/3 af pladsen brugt på de økonomiske problemer ved et nej, men den sidste tredjedel fremhævede Benelux som eksempel på, at små lande havde interesse i samarbejdet, og at Danmark havde en naturlig plads i det ”samarbejdende Europa, som i modsætning til historiens stridende Europa kunne yde et bidrag til fredelig sameksistens mellem verdens nationer.”⁶⁶⁴

⁶⁶¹ Hilmar Baunsgaard 1972: ”Også vi har et ansvar for Europas fremtid” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 9-15, citat side 15.

⁶⁶² Konkret fyldte de politiske argumenter mere i ratifikationsdebatten den 26/4 1972, end det havde været tilfældet i debatten om forhandlingsresultatet i december 1971, mens de økonomiske igen var i fokus – uden dog at være enerådende - ved anden og tredjebehandlingen den 4-9. september. Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization, upubliceret ph.d.-afhandling, side 484 og 487ff.

⁶⁶³ Jens Otto Krag 1972: ”Før afgørelsen” i *Aarhus Stiftstidende* 1/10 1972. I sin store artikel ”Udvidelsen af EF er en stor chance, ikke mindst for socialismen” i *Aktuelt* 29/9 nævner Krag overhovedet ikke de økonomiske forhold. Bo Lidegaard 2002: *Jens Otto Krag 1962-1978*, København: Gyldendal, side 614-17 betoner ligeledes, at Krag til det sidste også fremhævede politiske argumenter.

⁶⁶⁴ Hilmar Baunsgaard 1972: ”Derfor JA” i *Politiken* 1/10.

Stikkes der noget under stolen her? Det er jo klart nok, at Krag's indlæg fokuserede på fordelene frem for ulemperne og muligheden for indflydelse frem for risikoen for at blive stemt ned. Der er tale om et partsindlæg i debatten, men på den anden side blev diskussionen om suverænitet og selvstændighed ikke undgået. I forhold til modstanderne var problemet, at de ikke delte Krag's opfattelse af suverænitet som noget relativt, og at de mente suverænitetsafgivelsen omfattede langt flere områder. Baunsgaard brugte hovedparten af indlægget på vurderingen af de økonomiske konsekvenser. Fremhævelsen af yderligere problemer kan betegnes som skræmmekampagne, men det vil være forkert at hævde, at de politiske perspektiver blev fortiet.

Debatten om debatten

Det er ikke muligt "objektivt" at vurdere, hvor store økonomiske konsekvenser et nej ville have haft. Danmark er kun blevet medlem af EF én gang og landbrugseksportens store betydning gør det vanskeligt at sammenligne med andre lande, herunder Norge, hvis økonomi hurtigt blev styrket af de stigende oliepriser.⁶⁶⁵ Jens Otto Krag's ikke-holdte trontale i Folketinget i tilfælde af et nej giver umiddelbart indtryk af, at regeringen tog sin egen kampagne om de økonomiske konsekvenser alvorligt. Suspensionen af valutanoeringen skulle fortsætte til en devaluering var gennemført, investeringer skulle rettes mod de voksende eksporterhverv på landbrugets bekostning, der skulle ske væsentlige offentlige besparelser, og selvom de svageste skulle beskyttes så ville "hvert eneste hjem" mærke konsekvenserne.⁶⁶⁶ Problemet med den tale er naturligvis, at den *ikke* blev holdt. Vi kan ikke vide, om den ville være blevet det i præcis denne form, hvis det faktisk var blevet et nej. Til gengæld ligger det fast, at regeringen brugte selve det faktum, at den arbejdede med to åbningstaler - og dermed to planer for den økonomiske politik - i kampagnen for et ja.⁶⁶⁷

Det virkelige spørgsmål er måske, hvorfor – og hvordan – temaet "EF-debatten fokuserer kun på økonomien" har fået så stor udbredelse. Det kan føres næsten lige så langt tilbage som debatten

⁶⁶⁵ Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelings tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon vurderer side 700-702, at de forventede økonomiske fordele ved medlemskab blev opfyldt, og at striden i den sidste fase især stod om størrelsen af de økonomiske tab ved et nej.

⁶⁶⁶ Taler er trykt i Jens Engberg 1986: *I minefeltet. Træk af Arbejderbevægelsens historie siden 1936*, København: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, side 131-37. Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization, upubliceret ph.d.-afhandling, side 508-509 ser talen som udtryk for, at regeringen tog sin skræmmekampagne alvorligt. Bo Lidegaard 2002: *Jens Otto Krag 1962-1978*, København: Gyldendal, side 609-13 argumenterer for, at Krag "snarere under- end overdrev" de økonomiske konsekvenser.

⁶⁶⁷ Anette Berentzen 1994: *Socialdemokratiets EF-debat 1971-72*, Odense Universitet: Institut for Historie, upubliceret speciale, side 66ff. Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization, upubliceret ph.d.-afhandling, side 503.

selv. Det tidligste er muligvis A.P. Møllers opråb fra 1957, hvor han over beskyldte danskerne for at være ”sørgeligt materialistiske” og debatten for at ignorere de nationale bekymringer. Brevet sluttede med den berømte passage: ”Lad os ikke for sent vågne op og finde, at vi solgte vor folkelige og nationale førstefødselsret for en ret linser, eller for håb om en ret linser.”⁶⁶⁸ Skibsrederen var en af de første, men han var langt fra den sidste kritiker af debattens indhold.

Knud P. Pedersen, der som sekretær og folketingskandidat for Dansk Samling delte Møllers nationale engagement, kritiserede i 1962 både tilhængerne og modstanderne for at fokusere alt for meget på de økonomiske fordele og ulemper, når det afgørende for ham at se var modsætningen mellem centralisme i de gamle romerske områder af Europa og frihed i Norden og Storbritannien.⁶⁶⁹ Og som i så mange andre sammenhænge havde Jørgen Dich sin egen fortolkning. Han var enig i, at debatten var domineret af økonomiske argumenter, ifølge ham fordi alle undtagen ”enkelte rabiate europaromantikere” kunne se, at medlemskab ville skade dansk demokrati og kultur, og at der derfor *kun* kunne være økonomiske argumenter for medlemskab. Så var det blot et spørgsmål om at vise, at medlemskab kun ville være til fordel for det store landbrug, så skulle der være sikret et komfortabelt flertal imod.⁶⁷⁰ I de fleste tilfælde blev kritikken brugt som et retorisk redskab, dvs. som en indledning til at betone, at hvor politisk EF i *virkeligheden* var.

Trods de Gaulles hurtige veto mod den anden britiske ansøgning i 1967 nåede kritikken af den økonomiske dominans i debatten at blive genoptaget,⁶⁷¹ men det var efter åbningen af optagelsesforhandlingerne i 1970, at den for alvor blev forstærket. Poul Bendix Knudsen bemærkede f.eks. i en leder i *Højskolebladet*, at debatten var præget af en ”betydelig ulyst til at diskutere de politiske sider af en indgang i EEC” samt en overdreven tro på, at forhandlingerne ville lykkes.⁶⁷² I samme blad påstod Jørgen Andresen lige ud, at den overdrevne fokusering på økonomi i debatten skyldtes, at økonomiske eksperter bevidst søgte at sløre det politiske indhold.⁶⁷³

⁶⁶⁸ A.P. Møller 1957: ”Fællesmarkedet – og nationen” i *Politiken* 13/9 1957. Se også Thorkil Kristensen 1957: ”Det europæiske Fællesmarked” i *Højskolebladet* 82. årg. side 479-80. Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 723-33 sporer modstandernes påstand om, at tilhængerne fokuserede på ”fede flæskepriser” til Aksel Larsens indlæg i folketingsdebatten 3.-4. august 1961. Men temaet gik altså tilbage til grundlæggelsen, ligesom Møller brugte formuleringen ”vor nationale førstefødselsret.”

⁶⁶⁹ Knud P. Pedersen 1962: ”Centralisme kontra frihed” kronik i *Information* 2 + 3/1.

⁶⁷⁰ Jørgen S. Dich 1961: ”Vor handlefrihed og vort demokrati i fare” kronik i *Information* 31/7. For mindre specificeret kritik af debatten i forbindelse med den første ansøgning se f.eks. J. Th. Arnfred 1962: ”Danmark og Europa” i *Dansk Udsyn*, 42. årg. side 39-46.

⁶⁷¹ F.eks. Mogens Pilegaard 1967: ”Markedspolitiske letsindigheder” i *Højskolebladet* 92. årg. side 219-20.

⁶⁷² Poul Bendix Knudsen 1970: ”Vil EECs porte åbne sig?” i *Højskolebladet*, 95. årg. side 495-96. Se også Søren Krarup 1970: ”Undergangens angst” i Knud P. Pedersen: *Skal Danmark nedlægges?* Trøjborg: Forlaget Mikro, side 71-77, her side 72-73.

⁶⁷³ Jørgen Andresen 1971: ”Så kom der gang i sagerne” i *Højskolebladet*, 96. årg. side 690 + 703.

Op til folkeafstemningen blev kritikken en del af modstandernes standardrepertoire. Palle Laurings taktik var snedig: Indledningsvis slog han fast, at han ønskede en sober debat uden den simplificering af argumenterne, der havde præget diskussionen om genforening med Flensborg i 1918-20. I løbet af fremstillingen blev det tydeligt, at han faktisk mente, at EF-debatten gik i den retning, fordi politikerne behandlede EF som en vare, der skulle sælges, og det kunne den åbenbart bedst med kortsigtede økonomiske overvejelser. Resultatet var ifølge Lauring en ensporet debat fuld af fortielser og selvmodsigelser, som når socialdemokraterne hævdede, at medlemskab ville fremme socialismen, samtidig med at Privatbanken spenderede millioner på propagandafilm. Til slut blev det forudsagt, at det sidste halve års kampagne ville blive præget af, ”at markedsvennerne vil forstærke deres propaganda og deres indoktrinering, fordi der for dem står en del på spil, blandt andet efterhånden den nøgne personlige prestige.”⁶⁷⁴ Det var naturligvis et forsøg på at trække tænderne ud af de økonomiske argumenter på forhånd. Tilsvarende advarede Ebbe Kløvedal Reich allerede marts 1972 om, at der i ugerne op til afstemningen ville komme en økonomisk skræmmekampagne og evt. en arrangeret økonomisk ”krise” med kapitalflugt osv.⁶⁷⁵

Så snart afstemningen var overstået, var de skarpeste modstandere klar med påstande om, at politikerne havde tvunget Danmark ind i EF med trusler og oppustede reklamebudgetter. ”Det store kup. Danmark truet ind i EF” hed lederen i *Frit Danmark* efter afgørelsen,⁶⁷⁶ mens Søren Krarup den 12. oktober i *Information* konstaterede: ”I sådan affektion og pop, i pengenes ubegrænsede propaganda og politikernes trusler og pression blev Danmark nedlagt 2. oktober.” Artiklen sluttede med en appel til modstanderne om at ”gå i gang med arbejdet på Danmarks befrielse.”⁶⁷⁷ Som Søren Hein Rasmussen har vist, forblev modstanderne i de følgende år overbevist om, at resultatet skyldtes tilhængernes større økonomiske ressourcer eller deres uærlige argumentation. Den tanke, at den danske befolkning rent faktisk ønskede medlemskab, prægede derimod ikke selvansagelsen.⁶⁷⁸ Den var vel også i egentlig forstand utænkkelig for de, der fra starten havde hævdet, at de bedre end politikerne forstod folkets vilje i dette spørgsmål, og som ønskede at fortsætte kampen mod EF.

Anklagerne om urent trav i debatten gik begge veje, for tilhængerne beklagede, at debatten generelt, og især modstandernes argumentation, var alt for national. Niels Barfoed beklagede f.eks. i

⁶⁷⁴ Palle Lauring 1972: *Punktum for Danmarkshistorien?* København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 15-18, 78-87 og 158-59.

⁶⁷⁵ Ebbe Kløvedal Reich 1972: ”Ja eller nej?” kronik i *Politiken* 5/3. V. Dalsgaard Billev 1972: ”Grundlovstale imod EF” i *Kristeligt Dagblad* 7/6 førte kritikken af tilhængernes kampagne tilbage til dens begyndelse i 1961.

⁶⁷⁶ ”Det store kup – Danmark truet ind i EF” leder i *Frit Danmark* 31. årg. nr. 7, side 1-2.

⁶⁷⁷ Søren Krarup 1972: ”Danmark efter 2. oktober” kronik i *Information* 12/10.

⁶⁷⁸ Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 81-82.

1961, at danskerne i så ringe grad lod sig inspirere af udlandet. Om ikke andet, så måtte det præciseres, hvad der var så truende ved EF for den danske kultur.⁶⁷⁹ I andre tilfælde beskyldte tilhængerne modstanderne for at være ”emotionelle”. Eyvind Bartels sukkede f.eks. over den danske debat, hvor ”den passionerede diskussion ... næres af manglende indsigt og menneskets velkendte trang til at begynde med konklusionen og derfra opbygge præmisserne.” Konkret havde Hans Rasmussen kritiseret EF ved at påstå, at det var domineret af det upopulære Tyskland.⁶⁸⁰ Det var denne kombination af antityske, pronordiske og usaglige argumenter, der fik udenrigsråd Jens Christensen til at betegne modstanderne og deres argumentation som ”følelsesbetonet” i 1962.⁶⁸¹

Tilhængerne kritiserede eller konstaterede også fra tid til anden debattens økonomiske fokus. I 1963 mente Kai Edv. Larsen at kunne konstatere en forholdsvis stor modstand i grænselandet, som skyldtes, at den ensidige diskussion af økonomiske fordele og ulemper havde fået hele processen til at fremstå som et nationalt kollaps.⁶⁸² Og umiddelbart efter de Gaulles første veto i 1963 argumenterede Frode Jakobsen for, at den danske fokusering på økonomiske fordele havde skadet forhandlingerne.⁶⁸³ Føderalister som Jørgen Schleimann var langt hen ad vejen enige med modstanderne i, at debatten blev ført alt for meget på økonomiske argumenter. Kun politiske fordele kunne begrunde opgivelsen af en formel suverænitet, men dem var der efter hans opfattelse også masser af, ikke mindst for de, der gerne ville modvirke amerikansk dominans og sikre kontrol med multinationale selskaber.⁶⁸⁴ Jens Winther konstaterede i 1965, at en diskussion om ”hensigtsmæssig afsætning af landbrugsvarer” var legitim, men at det var problematisk, at den dominerede debatten, så perspektiverne om Europa som ”en tænkemåde, en holdning, en vision” blev overset.⁶⁸⁵ Mere moderate tilhængere beklagede, at de politiske perspektiver i samarbejdet var blevet stillet i et dårligt lys, fordi det især var modstanderne, der havde taget dem op.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ Niels Barfoed 1961: ”Hvor er de nationale ikke?” i *Information* 13/6. Indlægget var et svar på en kronik af Poul Meyer: ”Hvor er de nationale?” fra 9/6.

⁶⁸⁰ Eyvind Bartels 1961: ”Danmark og Europa.” kronik i *Berlingske Tidende* 13/6. Se også Erling Bjøl 1962: ”Europa og professorerne” kronik i *Politiken* 31/3. Den var svar til kronikken ”En livsform i fare” af P.G. Lindhardt 25/3.

⁶⁸¹ Jens Christensen: ”Følelser og realiteter i Fællesmarkedsdebatten” kronik i *Politiken* 4/1 1962. Senere optrykt i Kr. Jespersen (red) 1962: *Ja eller nej til Fællesmarkedet*, København: Samleren, side 76-91.

⁶⁸² Kai Edv. Larsen 1963: ”Europa-tankens konsekvenser” i *Grænsevagten*, 45. årg. side 139-42.

⁶⁸³ Frode Jakobsen 1963: ”Danmark og europæisk politik” kronik i *Information* 18/2. Gengivelse af hans tale i markedsdebatten i folketinget.

⁶⁸⁴ Jørgen Schleimann 1971: ”Pligt til solidaritet” i *Aalborg Stiftstidende*, 21/10. Se også Jens Winther 1965: ”Europabevægelsen” i *Kriterium* 1. årg. side 33-34, som så en skarpt kontrast mellem den danske og den europæiske debat. Desuden Tyge Dahlgaard 1972: ”Nationalisme og EF” i *Politiken* 29/9. Dahlgaard var næppe føderalist i samme udstrækning som Schleimann, men han var en stærk tilhænger, både af dansk medlemskab og af EF som sådan.

⁶⁸⁵ Jens Winther 1965: ”Europabevægelsen” i *Kriterium*, 1. årg. nr. 1, side 33-34.

⁶⁸⁶ F. Martens 1965: ”Fællesmarkedet – et samlet Europa” i *Højskolebladet* 90. årg. side 514 + 526-27.

Hvorfor blev forestillingen om en debat domineret af økonomiske argumenter så udbredt? For det første er der næppe tvivl om, at økonomiske diskussioner fyldte mere end de politiske. Men eftersom det (udenrigs)politiske samarbejde mere var en målsætning end en realitet frem til starten af 70'erne, var der for så vidt ikke noget overraskende i det.⁶⁸⁷ For det andet - og her nærmer vi os sagens kerne - er der forskel på vurderingen af de politiske konsekvenser af EF-medlemskabet. Modstanderne mente helt enkelt, at indgrebene i suveræniteten ville blive mere omfattende og den danske nation mere truet end tilhængerne – det var derfor, de var villige til at bringe økonomiske ofre for at blive ude, og det var derfor, de mente, at tilhængerne vægtede debatten forkert. Kritikerne Leif Bojesen havde f.eks. en meget vidtgående fortolkning af EF's konsekvenser:

”Det er Danmarks fremtidsskæbne, der skal afgøres. Intet mindre. Det drejer sig om at sige ja eller nej til en udvikling, hvis klare og utvetydige mål er en udslettelse af de nationale og folkelige særpræg i Europa, således som det er udtrykt i indledningen til Romtraktaten, og således som alle dens bestemmelser sigter hen imod det.”⁶⁸⁸

Tilsvarende beklagede Thomas Rørdams anmeldelse af Henrik Døckers bog *De europæiske enhedsbestræbelser* at det ikke blev ”tilstrækkeligt understreget, at vi ved medlemskab udsletter vor nationale selvstændighed på det udenrigs- og forsvarspolitiske område.”⁶⁸⁹ Eftersom tilhængerne ikke mente, at medlemskab ville betyde en generel opgivelse af dansk suverænitet, kunne de umuligt leve op til modstandernes krav til betoning af de politiske konsekvenser. Under alle omstændigheder var det en af modstandernes helt store sejre, at ideen om en ensidig økonomisk debat fik så stor udbredelse. For slet ikke at tale om, at det lykkedes at gøre det suspekt at betone de økonomiske fordele i samarbejdet.

Sociale forhold og velfærdsstatens vægt i den samlede debat

Jeg skal i de næste kapitler komme ind på emner, hvor en mulig konflikt mellem den danske velfærdsstat og medlemskabet af EF kom til udtryk. Selvom disse var vigtige elementer i EF-debatten, ville det være forkert at betegne dem som dominerende. De vigtigste og fyldigste diskussioner drejede sig om de økonomiske og politiske konsekvenser af medlemskabet, hvilket i særlig grad vil sige påvirkningen af landbrugs- og industrieksporten på den ene side og konsekvenserne for dansk suverænitet på den anden. Begge dele havde naturligvis konsekvenser for

⁶⁸⁷ Det blev bemærket af f.eks. Victor Andersen 1963: ”Europas forenede Stater” i *Tidens stemme*, 18. årg. nr. 5, side 33-34.

⁶⁸⁸ Leif Bojesen 1962: ”Det politiske ansvar” i *Højskolebladet* 87. årg. side 145.

⁶⁸⁹ Thomas Rørdam 1967: ”De vesteuropæiske blokdannelser” i *Højskolebladet* 92. årg. side 429-30, citat side 430.

den mulige udvikling af velfærdsstaten. Økonomiens størrelse sætter altid grænser for udbygningen af de sociale ydelser og rettigheder, og det kræver politisk handlefrihed over f.eks. skattepolitikken at øge omfordelingen via statskassen. Ud fra en sådan logik kan hele debatten siges *i sidste ende* også at handle om velfærdsstaten.

Her skal fokus imidlertid være på, hvordan velfærdsstaten eksplicit tematiseres i EF-debatten. Som vist i kapitel 6 optrådte begrebet 'velfærdsstat' kun sjældent i teksterne, og selvom det på sin vis var naturligt, at diskussionen om EF's konsekvenser for velfærdsstaten blev konkretiseret i diskussionerne om f.eks. social harmonisering, virker det på den anden side mærkværdigt, at øget velfærd så sjældent fremhæves som en hjørnesteen i EF's målsætning. Materialet rummer utallige henvisninger til præambelen, men hvor målsætningen om en "stadig tættere sammenslutning" citeres hyppigt, og hvor styrkelsen af "fredens og frihedens sag" diskuteres i forbindelse med mulige sikkerhedspolitiske konsekvenser af medlemskab, så gengives landenes målsætning om "at forbedre deres folks levevilkår og beskæftigelsesforhold" sjældent. Socialdemokraten Rene Robert Brusvang kritiserede allerede i 1957, at traktatens sociale bestemmelser især blev diskuteret ud fra økonomiske perspektiver, dvs. som kilde til voksende omkostninger i produktionen. Dermed blev det overset, at EF i virkeligheden var "udtryk for en velfærdstanke på højeste plan."⁶⁹⁰

Det har utvivlsomt spillet ind på vurderingen i Danmark, at de nordiske lande på dette tidspunkt opfattede sig som en enhed, der var klart længere fremme i den sociale udvikling end andre lande. Det kom f.eks. til udtryk i forhold til International Labour Organisation. ILO's målsætning om trepartsforhandlinger mellem staten og udbyggede arbejdsmarkedsorganisationer syntes bedst opfyldt i de nordiske lande, som samtidigt optrådte som en blok i forhandlingerne.⁶⁹¹ Den officielle 'branding' af Norden som socialt foregangsland blev udtrykt i den engelsksprogede bog *Freedom and Welfare*, der blev udgivet af landenes socialministerier i 1953.⁶⁹²

Som diskuteret i kapitel 13 var den liberale kritik af EF sporadisk, men omvendt hævdede borgerlige tilhængere af EF sjældent, at der var en modsætning mellem EF og velfærdsstaten. En undtagelse var journalisten Tage Mortensen, der i 1961 fastslog, at "Fællesskabets politiske linie er liberal. Staten - Fællesskabet - fastlægger rammerne, og det private initiativ udfylder dem.

⁶⁹⁰ Rene Robert Brusvang 1957: "Det europæiske fællesskab – hvordan skal det styres?" i *Social-Demokraten*, 5/12.

⁶⁹¹ Pauli Kettunen 2006: "The Power of international Comparison" i Niels Finn Christiansen m.fl. (red): *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press, side 31-65, her side 47-55. For nordisk socialpolitisk samarbejde se desuden Klaus Petersen: "Constructing Nordic Welfare?" i samme side 67-98.

⁶⁹² George R. Nelson (ed) 1953: *Freedom and Welfare. Social Patterns in the Northern Countries of Europe*, København: The Ministries of Social Affairs of Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden.

Velfærdsstatens principper er ikke Det Europæiske Økonomiske Fællesskabs.”⁶⁹³ Den slags var gefundenes Fressen for i hvert fald socialdemokratiske modstandere, og derfor en belastning for tilhængernes argumentation. Den skepsis over for velfærdsstaten, der kan spores i den tidlige debat om EF, blev efterhånden afløst af en tendens til, at også dens kritikere i indenrigspolitikken, forsvarede den i EF-debatten.

Som diskuteret i kapitel 9 hørte DKP ikke til velfærdsstatens tilhængere. For det første var der i ifølge partiet fortsat så stor social nød, at den slet ikke levede op til sine egne idealer, og for det andet fordi den ikke indebar et opgør med den kapitalistiske produktionsmåde. Derfor er den kommunistiske maler Niels Lergaards forsvar for en særlig nordisk velfærdsstat i en EF-kronik fra 1961 interessant:

”Den velfærdsstat, eller rettere de velfærdsstater, de nordiske folk har forsøgt etableret, har jo netop sin begrundelse og sit udspring i et sideløbende humant politisk - med et tilsvarende humant kulturelt livssyn i grundprincippet.”⁶⁹⁴

Det kommunistiske forsvar for en særlig nordisk variant af den kapitalistiske samfundsform var ikke bare interessant, fordi den gik imod partiets indenrigspolitiske synspunkter, men også fordi den var ny. Partiet skelnede ikke som SF mellem EF og EFTA under ratifikationsdebatten i 1960, og så sent som i 1959 have Ib Nørlund i en længere artikel i tidsskriftet *Tiden* benægtet, at der skulle være en særlig nordisk kapitalisme, sådan som Lergaards beskrivelse af velfærdsstaten lægger op til.⁶⁹⁵

Tilsvarende positive udtalelser om velfærdsstaten kan også findes i den modsatte ende af det politiske spektrum. Knud P. Pedersen fra Dansk Samling fremhævede i 1962, at ”i de nordeuropæiske lande har staten fra gammel tid været en *velfærdsstat*,”⁶⁹⁶ uanset at partiet havde ignoreret diskussionen om velfærdsstaten, da den var på sit højeste i 1950’erne, og i øvrigt kritiseret indførelsen af folkepension, som der ikke var finansiel dækning for med ”Valutaunderskud, betydelig arbejdsløshed og for små investeringer” til følge.⁶⁹⁷

⁶⁹³ Tage Mortensen 1961: ”Institutioner og politik” i Bøggild, Johs., Vagn Heiselberg og Tage Mortensen (red): *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark*, København: Forlaget I dag, side 79-90, her side 89.

⁶⁹⁴ Niels Lergaard 1961: ”Rom-traktaten og vor frihed” i *Land og Folk* 17/12 1961. Se også Sven Møller Kristensen 1961: ”Nordisk og europæisk” i *Politiken* 15/11. Her bruges begrebet ’velfærdsstat’ dog ikke.

⁶⁹⁵ Ib Nørlund 1959: ”Er nordisk kapitalisme noget for sig selv?” i *Tiden*, 20. årg. side 66-76. Sebastian Lang-Jensen vurderer artiklen som et udtryk for, at DKP i modsætning til SF slet ikke opererede med et nordisk alternativ på dette tidspunkt. Se hans *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-72*, Århus: Jean Monnet Center, side 57-61.

⁶⁹⁶ Knud P. Pedersen 1962: ”Centralisme kontra frihed” i *Information* 2-3/1, her den første kronik.

⁶⁹⁷ Velfærdsstaten blev således slet ikke nævnt i *Nyt fra Dansk Samling* 1956-57. For kritikken af folkepensionen se Thorkild Hjortkjær 1957: ”Den økonomiske politik” i *Nyt Fra Dansk Samling*, 13. årg. nr. 3, side 1-3, citat side 2.

Konklusion

Det kan for det første slås fast, at selvom Danmark var med i det europæiske samarbejde fra Marshall-hjælpens start i 1947, så var det først med EF's dannelse i 1957, at spørgsmålet om dansk deltagelse i europæisk samarbejde for alvor kom på dagsordenen. Før 1957 var de europæiske initiativer fra dansk side omgivet med en distanceret velvillighed, der slet ikke kunne matche den offentlige interesse for NATO og vesttysk genoprustning, og som også omfattede tidsskrifter og personer, der senere blev stærke modstandere af integration. For det andet må det understreges, at markedsspørgsmålet konstant var i fokus fra 1957-72. Der kan spores en vis afmatning efter de Gaulles første veto i 1963, men dels sørgede EF's egne kriser for at holde spørgsmålet på den offentlige dagsorden, dels blev det gang på gang understreget fra danske politikere, at EFTA ikke var en tilstrækkelig løsning på problemet. Med den anden ansøgning i 1967 og derefter Nordek-forhandlingerne blev der bygget op til den enorme omtale emnet fik op til folkeafstemningen.

Undersøgelsen af de "skæve vinkler" på markedsspørgsmålet tydeliggjorde en række tendenser i den danske debat. Der var enkelte deltagere i debatten som fremhævede Danmarks *pligt* til at deltage i opbygningen af et fælles Europa og til at påtage sig et ansvar for den europæiske udvikling, men det var et fåtal og indlæggene udgjorde en svindende del af tilhængernes argumentation frem mod folkeafstemningen, når der ses bort fra pligten til at repræsentere Norden ved forhandlingsbordet. Tilhængerne var motiveret af danske *interesser*, men det skal understreges, at det ikke udelukkede en positiv holdning til suverænitetsafgørelse eller en fremhævelse af samarbejdets politiske aspekter. Blandt modstanderne kom pligtaspektet snarere til at fylde mere med tiden, hvad enten det så var pligten over for nationen, Norden eller ulandene, der var i fokus.

Den liberale kritik af EF var en anden skæv vinkel. Den rettede sig dels mod de modstridende målsætninger i de enkelte politikker, dels mod selve ideen om at opbygge et centralt bureaukratisk system for at frigøre samhandlen. Den mindst liberale af alle ordningerne var landbrugspolitikken, der både skulle sikre kunstigt høje priser og beskyttelse mod konkurrence udefra, og der findes eksempler på liberal kritik af den i materialet. De understreger fraværet af Venstre, der f.eks. i velfærdsdebatten fremstod som partiet, der vendte sig mod unødigt offentlig indblanding i både økonomi og samfundsliv. Der er muligvis en forbindelse mellem Socialdemokratiets problemer med sine vælgere og den beskedne liberale kritik. Et forslag, som Venstre, Konservative, DA og de største industrivirksomheder kunne blive enige om, måtte virke mistænkeligt, når dele af fagbevægelsen var imod, og når det blev angrebet af venstrefløjen for at være kapitalistisk.

Den skæveste vinkel af alle var imidlertid isolationismen. De færreste havde noget *principielt* imod økonomisk samarbejde med andre lande. Uenigheden gik på hvem, der skulle samarbejdes med, og hvordan. DKP's pludselig sympati for nordisk samarbejde kan meget vel være taktisk begrundet, men alene det, at det var nødvendigt at slå på det nordiske alternativ viser, at internationalt samarbejde i almindelighed blev vurderet positivt.

Suverænitet spillede en stor rolle i diskussionen, og der kan argumenteres for, at den største uenighed ikke drejede sig om suverænitetsafgivelse eller ej, men derimod om, hvad suverænitet overhovedet var. For især de nationalt orienterede modstandere var suverænitet noget absolut. Enten var Danmark suverænt, eller også var Danmark ikke suverænt, og det er i det lys, at dramatiske påstande om ”punktum for Danmarkshistorien” o.l. skal ses. Ud fra denne forståelse af begrebet gav det simpelthen ikke mening at tale om en begrænset suverænitetsafgivelse. For tilhængerne var suverænitet derimod noget relativt. I deres øjne var ingen stat upåvirket af den omgivende verden, og det gjaldt i særlig høj grad små stater. Eftersom Danmark alligevel havde meget begrænsede manøvre muligheder over for stormagternes og EF's beslutninger, var det kun fornuftigt at opgive den formelle suverænitet til fordel for selv en beskedent indflydelse på fælles beslutninger.

Den forskellige opfattelse af virkeligheden slog også igennem i tidsperspektivet. Det europæiske samarbejde havde sin egen historie, og udviklingen fra krig og kaos til fred og stabilitet blev benyttet af tilhængerne til at legitimere samarbejdet, mens modstanderne brugte sammenligninger med f.eks. Hitlers ekspansion og romerriget i argumentationen mod dansk medlemskab. Vigtigere end forskellene i synet på fortiden var imidlertid opfattelsen af fremtiden. Hvor tilhængerne i stadig mere udpræget grad frem mod 1972 fokuserede på det konkret etablerede samarbejdes fordele og ulemper, så var grundlaget for modstandernes bedømmelse i højere grad deres tolkning af EF's endemål, fordi samarbejdets dynamiske karakter og Romtraktatens ubegrænsede varighed gjorde det nødvendigt at overveje det før medlemskab blev en realitet.

Den forskellige opfattelse af både suverænitet og samarbejdets historiske sammenhæng uddyber resultatet af den statistiske undersøgelse: Vurderet ud fra den danske Europa-diskurs var det ikke helt det samme, modstandere og tilhængere talte om. Denne uenighed kom til udtryk i debatten om debatten. Allerede i september 1957 kritiseredes diskussionen for at fokusere alt for meget på økonomi og for lidt på de politiske og nationale konsekvenser. Der var imidlertid ikke tale om, at de politiske aspekter var udeladt i tilhængerens indlæg, men derimod om forskellige opfattelser af suverænitet og samarbejdets udstrækning. Det er i øvrigt karakteristisk, at der aldrig argumenteres for, hvorfor nationale hensyn skulle gå forud for befolkningens velstand.

Femte del. Debat om EF's betydning for velfærdsstaten

Kapitel 16. Social harmonisering: Risiko eller mulighed?

I den danske debat var social harmonisering et omtalt og kontroversielt element i EF-samarbejdet, men som på mange andre felter var der uenighed om, hvad der skulle lægges i begrebet, og hvor vidtgående konsekvenserne ville blive. Udtrykket 'social harmonisering' udsprang af artikel 117 i Romtraktaten, hvor det slås fast, at arbejdernes leve- og arbejdsvilkår skal forbedres, "for herigennem at muliggøre, at der gennem fremskridtene finder en udligning sted. ... en sådan udvikling vil fremkomme som et resultat dels af fællesmarkedets funktion, der vil fremme en harmonisering af de sociale ordninger, dels af de i nærværende Traktat fastsatte fremgangsmåder og af harmoniseringen af administrativt eller ved lov fastsatte bestemmelser."⁶⁹⁸ I de tidlige kilder blev fænomenet typisk omtalt som "harmonisering af den sociale lovgivning,"⁶⁹⁹ mens det præcise udtryk 'social harmonisering' var sjældent. I snæver forstand omhandlede den et konkret krav om ligeløn for mænd og kvinder, og en mere løs målsætning om tilnærmelse til de franske regler for overarbejdsbetaling og betalt ferie. Mange gav udtryk for, at begrebet skulle forstås langt bredere, nemlig som et generelt samarbejde om socialpolitikken og velfærdssystemernes opbygning. Blev det tilfældet var det oplagt, at den danske/nordiske skattefinansierede velfærdsmodel, hvor ydelser var universelle - dvs. baseret på statsborgerskab og dermed tilgængelig for alle – og den offentlige sektors rolle i samfundet stor, ville komme i konflikt med arbejdsmarkedsmodellen i de oprindelige medlemslande, hvor sociale ydelser som arbejdsløshedsunderstøttelse og pension forudsatte tilknytning til arbejdsmarkedet og indbetaling af bidrag, og hvor statens betydning var mindre.⁷⁰⁰

Indledningsvis vil jeg gennemgå de officielle redegørelsesers syn på social harmonisering – dog uden ligeløn, der behandles i kapitel 18. Gennemgangen udgør et skelet, som debatten sættes op imod. Det skal understreges, at specielt redegørelserne fra 1962 og 1968, ikke blev opfattet som objektive af modstanderne. Tværtimod blev både redegørelserne og Markedssekretariatets øvrige oplysningsvirksomhed i flere tilfælde anklaget for reelt at agitere for medlemskab.⁷⁰¹ Jeg mener, at de kan bruges alligevel, fordi de giver et godt indtryk af konkrete beslutninger i EF og var udgangspunktet for tilhængernes argumentation og for modstandernes kritik.

⁶⁹⁸ Se Tage Mortensen (red) 1961: *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark*, København: Forlaget Idag, side 41.

⁶⁹⁹ F.eks. Georg R. Nelson 1958: "Fællesmarkedet og frihandelsområdet" i *Socialt Tidsskrift*, 35. årg. side 17-48, her side 17.

⁷⁰⁰ Karakteristikken bygger på Bent Greve 1998: *Historical Dictionary of the Welfare State*, Lanham & London: The Scarecrow Press, side 18-19 og 103.

⁷⁰¹ Se f.eks. folketingsdebatten 16/12 1971 i *Sådan sagde de om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger. Specielt indlæggene af SF'erne Aksel Larsen, Gert Petersen, Jens Maigaard og Kurt Brauer.

Social harmonisering ifølge de officielle betænkninger

Markedspolitikken afførte tre store embedsmandsudredninger, der blev udarbejdet 1957, 1961 og 1966-67 - udgivet 1958, 1962 og 1968⁷⁰² - og den sidste undersøgelse blev suppleret med fire bind opdateringer 1969-72. Mens den første diskuterede flere muligheder (tilslutning til det store frihandelsområde alene, som medlem af EF og som medlem af en nordisk toldunion) fokuserede de to sidste naturligt nok mere entydigt på medlemskab af EF.

Af den første rapport fra 1958 var det især bind 1, der vakte opsigt, fordi den konkluderede at 39% af dansk industri på kortere eller længere sigt ville blive truet af liberaliseringen af handlen. Den populære betegnelse ”chok-rapporten” var således ikke grebet ud af luften. I denne sammenhæng er det imidlertid bind 3 *Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, der er interessant. Her blev det først slået fast, at de generelle bestemmelser i artikel 100-102 om harmonisering af landenes lovgivning kun havde relevans for lovgivning, der hindrede fællesmarkedets oprettelse eller virkede direkte konkurrenceforvridende. En almindelig ensretning af lovgivningen, herunder sociallovgivningen, forventedes ikke, men det blev anset for muligt, at der kunne komme krav om ensretning af sociale ydelsers størrelse og finansiering, hvis lavere ydelser blev opfattet som social dumping og dermed konkurrenceforvridning. Problemet blev taget op, fordi undersøgelser trods mange forbehold viste, at Danmark lå i bunden med hensyn til de samlede sociale udgifters andel af BNP. Forklaringen var bl.a., at Danmark havde mindre udgifter til krigsramte og i kraft af højere lønninger mindre behov for familietilskud, men stillet over for omkostningsberegninger ville danske forhandlere have svært ved at ”afvise dem effektivt”.⁷⁰³

Med hensyn til finansieringen blev det konstateret, at de sociale udgifter i EF-landene især blev finansieret af arbejdsgiverne, mens det i Danmark skete via stat og kommuner. Dette kunne potentielt opfattes som en konkurrencefordel for danske virksomheder, men finansieringsformen blev alligevel anset for et mindre problem, fordi arbejdsgiverne i stedet betalte via skatter og højere direkte lønninger, så udgifterne var sammenlignelige.⁷⁰⁴ På dette punkt gik udvalgets formand Erik Dreyer efterfølgende langt videre i en artikel i *Socialt Tidsskrift*. Her var han ikke i tvivl om, at

⁷⁰² *Danmark og de europæiske markedsplaner*, bind 1-5, København: Udenrigsministeriet og Det økonomiske sekretariat, 1958. *Danmark og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab*, København: Udenrigsministeriet 1962. *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De europæiske Fællesskaber 1968. Supplementsbind med samme titel 1969, 1970, 1971 og 1972.

⁷⁰³ *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 22-25.

⁷⁰⁴ *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 22-25, citat s. 24. Rapportens sammenfatning s. 44-47 citeres stort set ordret i såvel *Arbejdsgiveren*, vol. 60 1959, side 61-63 som *Tidsskrift for Industri*, årg. 1959, side 86-87.

Frankrig og Italien ville anklage Danmark for konkurrenceforvridning og næppe lade sig overbevise af de danske argumenter om højere realløn.⁷⁰⁵ Overordnet forventede rapporten altså ikke vidtgående initiativer til socialpolitisk harmonisering ud over, hvad den økonomiske integration i sig selv ville medføre over tid.⁷⁰⁶

I den næste redegørelse fra 1962 blev konklusionerne gengivet næsten ordret, om end de blev bakket op af nyt talmateriale. Det er dog værd at bemærke, at der nu var mindre fokus på, hvordan Danmark bedst kunne argumentere for, at de danske forhold ikke var konkurrenceforvridende,⁷⁰⁷ og også Erik Dreyer modificerede sine synspunkter i forhold til tidligere.⁷⁰⁸ Eftersom udgangspunktet i begge rapporter var et ønske om at bevare de danske ordninger, betød det reelt, at dansk medlemskab blev vurderet mere positivt i den anden redegørelse.

Offentliggørelsen af betænkningen i 1968 bragte heller ikke meget nyt på banen på den sociale harmoniserings område. Overordnet vurderede den, at der ikke var hjemmel i Romtraktatens socialpolitiske artikler til at udvikle en fælles politik som på f.eks. landbrugsområdet eller til at harmonisere lovgivningen i medlemsstaterne. ”På længere sigt” kunne der forventes ”behov for en vis ensretning”, men det måtte i givet fald ske på baggrund af artikel 100 om harmonisering af landenes lovgivning i almindelighed. ”Indtil i dag har Fællesskabet ikke ønsket at betræde denne vej, og der kan ej heller i overskuelig fremtid ventes en ny udvikling i så henseende.”⁷⁰⁹ Igen var tallene for de sociale udgifter opdateret, og Danmark lå stadig i den nederste halvdel i sociale udgifter per indbygger og klart sidst i sociale udgifter i forhold til BNP.⁷¹⁰ Når det gjaldt finansieringen blev forskellene gennemgået, og det blev understreget, at EF endnu ikke havde overvejet harmonisering på dette område. På sigt var det dog en mulighed ”såfremt det måtte vise sig, at de bestående forskelle medfører væsentlige konkurrencefordrejninger mellem medlemslandene.” Det var forfatterens opfattelse, at det ikke var tilfældet, fordi de samlede danske

⁷⁰⁵ Erik Dreyer 1959: ”Danmark og Rom-traktatens bestemmelser vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken” i *Socialt Tidsskrift*, vol. 35A, side 89-120, her 112-115.

⁷⁰⁶ *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 25-26.

⁷⁰⁷ *Danmark og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab*, København: Udenrigsministeriet 1962, side 304-06.

⁷⁰⁸ Erik Dreyer 1961: ”Det fælles arbejdsmarked” i *Danmark og De Seks*, København: Forlaget Aktuelle bøger, side 51-61 og i ”Fællesmarkedet - (Romtraktaten) - og socialpolitikken” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 72. årg. side 307-16, her 314-15. Her slås det fast, at alene de konkrete krav om ligeløn og feriegodtgørelse kan tvinges igennem.

⁷⁰⁹ *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De europæiske Fællesskaber 1968, side 919. Rapportens vurderinger blev citeret og betvivlet af Ole Espersen 1971: ”Er vi da skrapere til at forhandle end EEC-folkene” i *Aktuelt* 7/7, hvor det blev afvist, at Danmark kunne nedlægge veto mod en harmonisering af finansieringen, og hvor det blev antydnet, at et sådant initiativ ville komme.

⁷¹⁰ *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De europæiske Fællesskaber 1968, side 932-33.

lønomkostninger var høje, ligesom både arbejdsgivere og arbejdstagere bidrog via skatterne.⁷¹¹ De supplerende redegørelser var opdateret med nye tal, men indeholdt ellers intet nyt.⁷¹²

I fjerde supplerende redegørelse fra 1972 blev der henvist til den detaljerede undersøgelse *Sociale sikringsydelser og deres finansiering i Danmark og Storbritannien samt udvalgte EF-lande* udarbejdet af et tværministerielt udvalg med kontorchef Niels Ersbøll fra Markedssekretariatet som formand. Hvor de tidligere undersøgelser alene havde sammenlignet de sociale ydelsers andel af BNP, blev der her gravet et spadestik dybere. Personkreds, ydelse og dækningsgrad i Danmark, Storbritannien og en række EF-lande for forskellige sociale begivenheder blev sammenlignet med det formål at undersøge, om forskellene ville give anledning til vandringer af arbejdskraft. Efter arbejdsgruppens opfattelse kunne tre forhold motivere eller nødvendiggøre harmonisering af de sociale systemer: Massive vandringer som følge af forskelle i den sociale sikring, konkurrenceforvridning som følge af forskellige finansieringsformer og endelig politisk vilje til at skabe en fælles politik området. De to første muligheder blev afvist. Forskellene i de sociale systemer var for små og for modsatrettede til i sig selv føre til større indvandring. Eneste undtagelse var alderspensionen, hvor indvandrede arbejdere med de gældende regler ville have ret til fuld folkepension efter et års ophold i Danmark. Der blev derfor foreslået ”tekniske tilpasninger”, hvor adgangen til fuld folkepension også skulle betinges af ”bopæl i Danmark i et vist åremål.” I forhold til en evt. harmonisering af finansieringen af de sociale ydelser blev de tidligere forbehold gentaget. Danmark havde stadig de højeste samlede lønomkostninger og altså ingen konkurrencemæssig fordel af skattefinansieringen. Konklusionen var således klar: EF-medlemskab ville ikke i sig selv nødvendiggøre eller føre til krav om vidtgående social harmonisering.⁷¹³ Rent bortset fra, at det var lidt flot at kalde overgangen til et bopælspligt som grundlaget for udmåling af folkepension for en ”teknisk tilpasning” - Udenrigsministeriet havde oprindeligt ønsket at løse problemet med særlig

⁷¹¹ *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De europæiske Fællesskaber 1968, side 933-34.

⁷¹² *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De europæiske Fællesskaber, 1. supplerende redegørelse 1969, side 276-77, 2. supplerende redegørelse 1970, side 284-85, 3. supplerende redegørelse 1971, side 309-10. Det økonomiske Råd vurderede ganske kort, at ”en eventuel harmonisering på dette område ligger meget langt ude i fremtiden.” Se *Markedsperspektiver og strukturproblemer*, København: Det økonomiske Råd, side 58-59.

⁷¹³ *Sociale sikringsydelser og deres finansiering i Danmark og Storbritannien samt udvalgte EF-lande*, København 1972: Udenrigsministeriet, citater sider 11. To af udvalgets medlemmer offentliggjorde resultatet i en kronik: Flemming Ibsen og Stig Kuhlmann 1972: ”Myterne om dansk socialpolitik og EF” i *Politiken* 15/3, hvilket affødte en polemik med Preben Wilhjelm: ”Så let er det at aflive myter” 23/3. Yderligere indlæg 1 og 5/4. Wilhelms kritik gik især på udvælgelsen af lande og ydelser til sammenligningen. Se i øvrigt også Stig Kuhlmann 1972: ”Kan Danmark opretholde sit sociale sikringssystem ved tilslutning til EF?” i *Revision og Regnskabsvæsen* 41. årg. side 21-31. Markedssekretariatets syn på EF’s socialpolitik blev desuden opsamlet i pjecen *Arbejdsmarkedet. De sociale spørgsmål*, København: 1972.

lovgivning for vandrende arbejdere, men det blev afvist af kommissionen som diskriminerende⁷¹⁴ - så er det ikke mindst i lyset af kommissionens rapport *Foreløbige retningslinier for et socialpolitisk program i fællesskabet* fra 1971⁷¹⁵ påfaldende, at undersøgelsen slet ikke overvejede den tredje mulighed, nemlig politisk vilje til at skabe en fælles politik på området.

Skulle de officielle redegørelser tages som udgangspunkt, burde emnet social harmonisering fylde stadig mindre i debatten om medlemskab, fordi det blev anset for stadig mindre sandsynligt, at EF ville foretage en egentlig harmonisering af socialpolitikken. Efter udarbejdelsen af den tredje store redegørelse mente embedsmandsudvalgets formand Jens Christensen da heller ikke, at der var grund til at ofre meget opmærksomhed på spørgsmålet, for ”der tilsigtes fortsat ingen fælles socialpolitik i EEC.”⁷¹⁶ Frem til 1972 skete der ganske vist en markant formindskelse af forskellene i de sociale ydelsers andel af BNP, men det var sket frivilligt og i kraft af større vækst hos de lande, der oprindeligt lå lavt. Dermed burde i hvert fald risikoen for, at medlemskab skulle føre til krav om forringelser, være reduceret.⁷¹⁷ Sagen er imidlertid, at social harmonisering snarere kom til at fylde mere i debatten frem til afstemningen i 1972, sådan som den øgede brug af begrebet ’socialpolitik’ i materialet også viste. (Se kapitel 6)

I et overordnet perspektiv fyldte debatten om social harmonisering meget 1957-58, hvor grundlaget for diskussionen var, at der var et reelt valg mellem EF og deltagelse i et stort frihandelsområde på egen hånd eller via en nordisk toldunion. I den situation kunne den sociale harmonisering, der forventedes udeladt af eller nedtonet i frihandelsområdet, indgå som argument i vurderingen af de forskellige muligheder. EFTA-traktaten indeholdt ingen bestemmelser om social harmonisering, så her spillede spørgsmålet ingen rolle. Det dukkede op igen i forbindelse med den første ansøgningsperiode 1961-63, men slet ikke i samme omfang som tidligere. En øget interesse kan spores i forbindelse med den anden ansøgning i 1967, men det var først med påbegyndelsen af egentlige forhandlinger i 1970, at interessen for alvor voksede. Som diskuteret tidligere, var der i almindelighed store udsving i interessen for EF afhængig af udsigterne til medlemskab, men hvor f.eks. bekymringen for afgivelse af suverænitet synes at være ret konstant hos modstanderne, så var interessen for social harmonisering i høj grad koncentreret om valgsituationerne.

⁷¹⁴ Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling, side 303-315.

⁷¹⁵ *Foreløbige retningslinier for et socialpolitisk program i fællesskabet*, 1972, København: Udenrigsministeriets Markedssekretariats Information. Oversættelse af EF-dokument fra 1971

⁷¹⁶ Jens Christensen 1967: ”Den markedspolitiske situation” i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 105. årg. side 1-11, her side 10.

⁷¹⁷ *Sociale sikringsydelser og deres finansiering i Danmark og Storbritannien samt udvalgte EF-lande*, København 1972: Udenrigsministeriet, side 149.

Social harmonisering og produktionsomkostninger

Uanset de politiske konsekvenser var Romtraktaten først og fremmest en økonomisk traktat om indførelse af en toldunion med en fælles landbrugspolitik og med frihandel for industrivarer. Derfor blev et evt. medlemskabs konsekvenser for dansk konkurrenceevne og danske eksporterhvervs muligheder et centralt punkt i debatten. Social harmonisering havde særlig betydning for vurderingen af industriens muligheder, for i den tidlige fase af debatten antog de fleste, at prisen for medlemskab af EF ville blive øgede produktionsomkostninger her.⁷¹⁸ De sociale bestemmelser ville medføre øgede lønomkostninger som følge af kravet om overtidsbetaling for arbejde ud over 40 timer om ugen og indførelse af ligeløn for mænd og kvinder, for ingen havde fantasi til at forestille sig, at ligeløn kunne indføres ved lønnedgang for mændene.

Tilsvarende var der kun ringe tiltro til, at en evt. harmonisering af velfærdsordningernes finansiering gennem indførelse af større arbejdsmarkedsbidrag, ville blive kompenseret med lønnedgang og skattelettelser i et omfang, så omkostningsstigninger kunne undgås.⁷¹⁹ Thorkil Kristensen vurderede i 1958, at det politisk ville blive meget vanskeligt at kompensere for arbejdsmarkedsbidrag med ”en tilsvarende reduktion i den del af den sociale forsorg, som i dag betales over de offentlige budgetter.”⁷²⁰ Da Jørgen Paldam fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd samtidigt fremhævede, at arbejderbevægelsen ville kræve lønkomensation for stigende fødevarepriser i tilfælde af medlemskab,⁷²¹ var den bekymring næppe grebet ud af den blå luft.

I et foredrag, som direktør i Dansk Arbejdsgiverforening Arne Lund holdt i radioen i september 1957, gennemgik han de arbejdsmarkedspolitiske konsekvenser af EF-medlemskab, og på den baggrund argumenterede han for deltagelse i den store frihandelszone. Problemet var de stigende lønomkostninger, som han advarede fagbevægelsen mod at spekulere i:

”Selv om det måske hos mange lønmodtagere vil blive hilst med glæde, at Danmark ved at gå ind i fællesmarkedet skal forhøje sine lønninger, og dette måske endog vil blive betragtet som et argument for dansk tilslutning, er det i allerhøjeste grad et spørgsmål om lønmodtagerne selv står sig ved en sådan ordning. Der vil være en nærliggende risiko for, at den os udefra påtvungne lønforhøjelse vil koste danske lønmodtagere betydelig arbejdsløshed som følge af

⁷¹⁸ Udover den sociale harmonisering blev der peget på landbrugspolitikken, hvis høje fødevarepriser forventedes overvæltet på lønningerne, og den fælles toldmur, der ville øge udgifterne til indkøb af råvarer og halvfabrikata. En undtagelse var J. Bøggild-Christensen, der henviste til hollandske beregninger, der viste at omkostningsstigninger i forhold til tredjelande ville blive modsvaret af eksportstøtte og produktivitetsstigning. Se J. Bøggild-Christensen 1957: ”Fordelene ved fællesmarkedet langt større end ulemperne” i *Berlingske Tidende* 7/10. Genoptrykt i hans *Fællesmarkedet i europæisk belysning*, København: Berlingske Tidende, side 16-22, her side 21-22. Se også omtalen af Belgien i ”Uden for fællesmarkedet står de små stater uden for den økonomiske fremgang” side 23-28, her side 25-26.

⁷¹⁹ Kjeld Philip 1957: ”Danmark ved anden korsvej” i *Politiken* 8/11 behandlede problemet med ændret finansiering.

⁷²⁰ Thorkil Kristensen 1958: ”De europæiske markedsplaner” i *Revision og Regnskabsvæsen*, 27. årg. side 259-67 + 313-26, her side 325.

⁷²¹ Jørgen Paldam 1957: ”Svaret til ’de Seks’ er i dag et nej” i *Dagens Nyheder* 22/10.

den med lønforhøjelsen følgende forringelse af vore konkurrencemuligheder inden for fællesmarkedet.”⁷²²

Det bemærkelsesværdige er, at fagbevægelsen faktisk på ingen måde opfattede udsigten til lønstigninger som et argument for medlemskab. Den gav udtryk for de samme synspunkter, som Arne Lund, bl.a. da direktøren for Arbejderbevægelsens Erhvervsråd Frederik Dahlgaard aflagde beretning i november 1957: ”For fagbevægelsen lyder disse to bestemmelser [ligeløn og 40 timers uge] i aftalerne mellem ’de seks’ umiddelbart ret tillokkende” men medlemskab blev alligevel afvist, fordi de ekstra omkostninger ville ”rejse vidtgående problemer med beskæftigelsen inden for industrien.”⁷²³ Enigheden mellem LO og DA i denne sag kom desuden til udtryk ved, at Arne Lunds foredrag blev trykt i sin helhed i *Løn og Virke*.

Det skal understreges, at det ikke var alle, der anså risikoen for stigende omkostninger som et afgørende problem. I 1956 anførte Gustav Barfod, at en af knasterne i forhandlingerne om Romtraktaten havde været de sociale forhold, hvor resultatet var blevet en konsekvent tilpasning til det land, der havde den ”højeste sociale standard, men da et sådant marked samtidig må formodes at ville udløse vældige produktive kræfter, er der intet alarmerende ved en højnelse af levestandarden ad denne vej.”⁷²⁴ Året efter konkluderede Tyge Dahlgaard, at eftersom Danmark havde de højeste pengelønninger i Europa kunne omkostningerne alligevel ikke blive større.⁷²⁵ Barfod gentog sin vurdering i en pjece, han udarbejdede for DA i 1959, hvor han karakteriserede bestemmelserne i Rom-traktaten som vage og uden den store betydning for Danmark. Der var dog et men: ”som alt andet i Europatraktaterne kommer det naturligvis til at afhænge af det politiske, økonomiske og sociale klima, der kommer til at herske i de fælles markeder eller det fælles marked...”⁷²⁶

⁷²² Arne Lund 1957: ”De fælleseuropæiske markedsplaner - og arbejdsforholdene” i *Løn og Virke*, årg. 53 1957, side 316-19, citat s. 319. I kortere form gengives foredraget i ”Arbejds-mæssige hensyn taler for at vælge frihandelszonen” i *Dagens Nyheder*, 27/9 1957. Det er dette indlæg, der diskuteres i Johnny Laursen 2000: *Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57*, i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, side 238-277, her side 260-61. Laursen betoner, at disse strømninger indenfor industrien var med til at ændre den konservative markedspolitik.

⁷²³ Fr. Dahlgaard 1957: *Danmark i Europa*, København: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, side 15-16. Formuleringen gentages i sammenfatningen ”Vor stilling til de europæiske markedsplaner” i *Løn og Virke*, 53. årg. side 358-59. Jens Otto Krag 1959: ”Forespørgsel om markedspolitik” i *Folketings-tidende* 110. årg. spalte 2819-34, her spalte 2826-27 fremhævede også, at målsætningerne nok kunne være sympatiske, men at det ville forøge omkostningerne og dermed svække konkurrenceevnen.

⁷²⁴ ”Projektøren: Europæisk Fællesmarked” 1956 i *Arbejdsgiveren* 57. årg. side 448. I et par artikler året efter blev harmoniseringen betegnet som en ”formsag”, hvis udstrækning til det store frihandelsområde ikke kunne vække bekymring. Se ”Fællesmarked og arbejdsmarked” og ”Fra toldsænkninger til social harmonisering” i *Arbejdsgiveren*, 58. årg. side 117 og 135-36. Det er interessant, at Barfod, der på dette tidspunkt var ansat i DA, anlagde et langt mere afslappet syn på harmoniseringens konsekvenser end Arne Lund.

⁷²⁵ Dahlgaard 1957: ”Danmark og de europæiske markedsplaner” i *Fremtiden* 12. årg. side 15-17 + 33-35, her side 34.

⁷²⁶ Gustav Barfod 1959: *Nogle til De Seks og De Syv*, København: Dansk Arbejdsgiverforenings Samfundskontakt, side 28-29, citat s. 29.

Omkostningsproblematikken mistede meget af sin betydning frem mod afstemningen i 1972, selvom f.eks. Jørgen Dich slog kraftigt på dyrere fødevarer i 1961.⁷²⁷ Den stærke fokusering på omkostningerne i starten af perioden har flere forklaringer. For det første hang den sammen med den danske industris udsatte stilling på dette tidspunkt. I den situation måtte enhver omkostningsforøgelse vække bekymring. For det andet handlede debatten om, *hvordan* Danmark skulle tilslutte sig det store frihandelsområde, og i den situation var det naturligt at fokusere på, hvilken tilknytningsform, der ville give de største fordele for de forskellige erhverv.

Velfærdsydelseernes indretning og finansiering

Mellem Danmark og EF og mellem EF-landene indbyrdes var der forskelle i velfærdsydelseernes art og størrelse og ikke mindst i deres finansiering, der i Danmark hovedsagligt skete over skatterne og i EF-landene via arbejdsgiverbidrag, men med store forskelle fra land til land. Skattefinansieringen var - og er - et af de karakteristiske træk ved den danske velfærdsmodel, selvom det som diskuteret i kapitel 11 ikke spillede nogen større rolle i velfærdsdebatten. Eftersom et skifte til en arbejdsmarkedsmodel ville være et radikalt brud, skulle man umiddelbart forvente, at det især var Socialdemokratiet, der udtrykte bekymring over muligheden for harmonisering på dette punkt, fordi det var det parti, som mere end noget andet identificerede sig med opbygningen af den danske velfærdsstat. Det var imidlertid ikke tilfældet.

I 1957 tillagde Erling Olsen f.eks. ikke et sådant skifte større betydning. Arbejdsgiverbidrag ansåede han udelukkende i et omkostningsperspektiv og konstaterede kort og godt, at de måtte "antages at blive Fællesskabets" finansieringsform, men at det kunne modsvares med skattenedsættelser.⁷²⁸ Et indlæg af Julius Bomholt om "Moderne socialpolitik" fra 1960 var på linje med Erling Olsen. Han pegede på, at de sociale udgifter per indbygger var højere i Luxembourg, Frankrig og Vesttyskland end i Danmark, og at de i langt højere grad blev finansieret af arbejdsmarkedsbidrag. I tilfælde af et nærmere samarbejde måtte der "regnes med en tilpasning mellem de sociale systemer" også på dette punkt, og frem for at tage afstand fra et sådant system konstaterede Bomholt blot, at højere bidrag fra erhvervslivet ville gøre det muligt at lette skattetrykket.⁷²⁹

⁷²⁷ Jørgen S. Dich 1961: "Vor handlefrihed og vort demokrati fare" i *Information* 31/7.

⁷²⁸ Erling Olsen 1957: "Tre Fællesmarkedsplaner" i *Økonomi og Politik*, 31. årg. side 185-211, her side 207. Samtidigt argumenterede han dog for dansk medlemskab i det store frihandelsområde via en nordisk toldunion frem for EF.

⁷²⁹ Julius Bomholt 1960: "Moderne Socialpolitik" i Fr. Nielsen og Ole Hyltoft Petersen: *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad, side 104-15, her 106-07.

Spørgsmålet blev taget op i *Socialdemokratiske Noter* efter beslutningen i august 1961 om at søge medlemskab. Tillidsfolkene skulle bl.a. udstyres med effektiv argumentation mod DKP, der påstod, at social harmonisering ville føre den danske sociallovgivning ned på linje med den italienske. Frem for blot at afvise muligheden, blev forskellene i finansiering – henholdsvis 84 % og 4 % arbejdsgiverbidrag – brugt som eksempel på, at harmonisering kunne være en fordel for danske arbejdere: ”Så kan man selvfølgelig diskutere, om det bedste system er, at arbejdsgiverne eller borgerne selv skal betale!”⁷³⁰ Brodden var vendt mod DKP, der hyppigt krævede større arbejdsgiverbidrag, og det er et åbent spørgsmål, om Socialdemokratiet og fagbevægelsen i realiteten ville have accepteret dem. Men det er interessant, at der ikke blev taget afstand fra omlægningen i retorikken. Helt frem til 1967 forholdt arbejderbevægelsen sig forholdsvis neutral på dette punkt. I sin gennemgang i *Løn og Virke* af EF-problematikken efter den danske ansøgning i 1967 pegede Henning Brogaard fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd på, at det i tilfælde af dansk medlemskab kunne ”blive nødvendigt at gennemføre en tilpasning idet over 80 pct. af de sociale ydelser her i landet finansieres af det offentlige.”⁷³¹ Han tog hverken stilling for eller imod, hvilket antyder, at det ikke blev anset for noget stort problem.

Det var ikke alle, der betragtede problematikken så afslappet. Den radikale handelsminister Kjeld Philip vurderede i 1958, at den sociale harmonisering generelt kun ville få beskedne konsekvenser, men ”bliver den af betydning, må det være vor sociallovgivnings finansiering, der skal ændres. En overgang fra finansiering over skatterne til præmier betalt af arbejdsgiverne kan ikke undgå at virke uheldig.”⁷³² Det forklares ikke, hvorfor en sådan overgang skulle være uheldig. Det samme gjaldt den vurdering af konsekvenserne af EF-medlemskab for de danske kommuner, som kommunaldirektør Hans Nielsen udarbejdede i 1962. Han hæftede sig ved, at medlemskab af EF sikkert ville ”føre til krav om ensartethed landene imellem, hvilket nok vil gælde med hensyn til størrelsen og måske også med hensyn til finansieringen af de sociale ydelser.” Specielt det sidste var et problem, da de små danske arbejdsgiverbidrag afveg kraftigt fra EF-landenes ordninger.⁷³³

En ændret finansieringsform blev mest vedholdende afvist af arbejdsgiverne, som ikke nødvendigvis var den danske velfærdsstats mest udtalte støtter, men som på den anden side heller

⁷³⁰ ”Spørgsmål og svar om Fællesmarkedet” i *Socialdemokratiske Noter*, 32. årg. nr. 11, 1961 side 976-90, her side 985.

⁷³¹ Henning Brogaard 1967: ”Problemer omkring Danmark og Fællesmarkedet” i *Løn og Virke* 63. årg. side 228-31, citat side 231. Det blev samtidigt understreget, at der ikke blev tilstræbt en egentlig fælles socialpolitik.

⁷³² Kjeld Philip: ”Om markedsplanerne” kronik i *Politiken* 11/2 1958. Allerede i artiklen ”Danmark mellem Norden og ’De Seks’” 1957, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 95. årg. side 289-304, her side 303 havde Philip ganske kort nævnt, at en evt. harmonisering måtte ”ske ved, at de andre lande får franske tilstande.”

⁷³³ Hans Nielsen 1962: ”Konsekvenser og perspektiver” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 73. årg. side 2-6, her side 4-5. Han henviste også til *Danmark og Det europæiske økonomiske Fællesskabs* modsatte konklusion, men den personlige vurdering stod stærkere.

ikke ønskede om at blive pålagt en større del af finansieringen. I sin udtalelse til regeringen fra efteråret 1961 var DA entydigt imod omlægning: ”Det er vort ønske, at Danmarks eventuelle medlemskab af Fællesskabet ikke forpligter os til at foretage en principiel ændring af den måde, hvorpå sociale ydelser her i landet bliver finansieret, og vi må i al fald fra Dansk Arbejdsgiverforenings klart forbeholde os vor stilling, såfremt vort lands medlemskab af Fællesskabet før eller siden skulle forpligte os til at gå over til en finansieringsform, der hviler på arbejdsgiverbidrag.” Trods adskillige indvendinger og kommentarer, var dette det eneste punkt, hvor DA ligefrem forbeholdt sig sin støtte til medlemsansøgningen.⁷³⁴ Problematikken blev rejst igen op til Danmarks anden ansøgning i 1967,⁷³⁵ men da forhandlingerne for alvor var undervejs i 1970 slog *Arbejdsgiveren* nye toner an. Poul G. Rasmussen vurderede, at EF’s finansieringsform ville smitte af på danske forhold, men han mente ikke at det ville give større omkostninger på sigt, ”dels fordi en ændring berører fordelingen af de årlige lønstigninger, dels fordi et udvidet markedssamarbejde antagelig vil medføre en fortsat stor produktivitetsfremgang og dermed kompensere for eventuelt øgede omkostninger.”⁷³⁶ Det ændrede dog ikke på, at arbejdsgiverne helst var fri for større sociale bidrag, og i et interview fremhævede direktør Otto Petersen fra Jern- og Metalindustriens Sammenslutning at en garanti for, at medlemskab ikke ville føre til en omlægning af udgifterne på det sociale område, var væsentlig for en positiv stillingtagen.⁷³⁷

Mens arbejdsgiverne gradvist forligede sig med muligheden – eller i hvert fald nedtonede bekymringen - for højere arbejdsgiverbidrag, blev problematikken taget op af modstanderne. Den sydslesvigske præst Jørgen Kristensen skrev f.eks. kort i en kronik fra 1967, at der ”allerede [har, hm] været tale om, at vi skal have forsikring i stedet for folkepension, fordi de andre har det. Her havde vi ellers skabt et system, der i hvert fald set fra Sydslesvig tages om udtryk for en typisk dansk eller nordisk indstilling.”⁷³⁸ Frem til 1970 spillede den danske finansieringsform en beskedent rolle i deres argumentation, men hvor de officielle betænkninger gradvist nedtonede risikoen for, at skattefinansieringen ville blive anklaget for unfair konkurrence, så fik argumentet større udbredelse hos tilhængerne. Jørgen S. Dich fremførte i 1971, at der ville kunne rejses krav om højere arbejdsgiverbidrag, fordi den danske finansieringsform gav virksomhederne en konkurrencefordel. Disse bidrag måtte nødvendigvis blive overvæltet på lønnen, og arbejderne ville blive dobbelte

⁷³⁴ ”Arbejdsgiverne om Europa-markedet” 1961 i *Arbejdsgiveren* 62. årg. nr. 19. side 7-10, her side 10.

⁷³⁵ ”En tid til overvejelse” 1967, leder i *Arbejdsgiveren*, 68. årg. nr. 2, side 2.

⁷³⁶ Poul G. Rasmussen 1970: ”Fremskridt med vanskeligheder” i *Arbejdsgiveren*, 71. årg. nr. 18, side 11-13, her side 13.

⁷³⁷ ”Venter et ja til Fællesmarkedet” i *Arbejdsgiveren* 1971, 72. årg. nr. 16, side 8-9. Se også lederen ”Gentager sit ja til EF” i nr. 19, side 6.

⁷³⁸ Jørgen Kristensen 1967: ”Kongeherredet Danmark?” i *Kristeligt Dagblad* 25/5. I et svar konstaterede Markedsminister Tyge Dahlgaard, at ”i al uærbødighed er det noget visse-vasse.” Se ”Danmark og Europa” 12/6.

tabere, fordi de kompenserende skattenedsættelser ville komme hele befolkningen til gode.⁷³⁹ Carl Haugsted fra Folkelig Front var enig i, at den danske finansieringsform ville blive opfattet som ”konkurrenceforvridende,” og at der ville komme harmonisering ”før eller senere.”⁷⁴⁰

Da Det økonomiske Råd i *Markedsperspektiver og strukturproblemer* fra oktober 1971 antydede, at en evt. manko i de offentlige indtægter som følge af skatteharmonisering ”eksempelvis kunne dækkes ved arbejder- og arbejdsgiverbidrag til social sikring,”⁷⁴¹ blev temaet straks taget op. ”Tanken om at ændre det danske sociale sikkerhedssystem til EEC-mønster spøger altså allerede klart!” konstaterede Aksel Spottog i det kommunistiske *Tiden*, og han var ikke den eneste.⁷⁴²

I takt med at modstanderne fokuserede mere på finansieringen, afviste tilhængerne stadig mere eksplicit, at der kunne blive tale om harmonisering. For LO's vedkommende kom det bl.a. til udtryk ved, at de 34 spørgsmål, der blev stillet markedsministeren i 1971, indeholdt et om evt. EF-initiativer på området. Det beroligende svar var, at der ikke fandtes sådanne planer, og ”dansk medlemskab vil derfor ikke indebære krav om en omlægning af finansieringsreglerne for vort sociale trykkesystem.”⁷⁴³ Konklusionen var den samme i pjecen *Danmark og EEC*, hvor den større indkomstudjævning ved danske skattefinansiering desuden blev fremhævet som en klar fordel, der ikke måtte opgives.⁷⁴⁴ Venstres tidligere markedsminister Poul Nyboe Andersen hæftede sig i *Danmarks vej – ja til EF* ikke ved finansieringsformens evt. fordele, men også han konkluderede, at der ikke var ”noget grundlag” for at kræve de danske arbejdsgiveres bidrag forhøjet, fordi de blev modsvaret af højere lønninger.⁷⁴⁵

I forhold til størrelsen og udformningen af konkrete sociale ydelser understregede de officielle redegørelser, at der kun ville blive behov for såkaldte tekniske tilpasninger. På linje med betænkningerne understregede langt de fleste tilhængere, at medlemskabet ikke ville medføre betydelige forandringer i de sociale ydelser. En undtagelse var venstremanden Arne Christiansen, der i 1962 forudså, at skabelsen af et effektivt fælles arbejdsmarked også kunne føre til ”krav om at

⁷³⁹ Jørgen S. Dich 1971: ”Kejserens nye klæder. Et opgør med resterne af fællesmarkedsideologien” i *Politiken* 14/12.

⁷⁴⁰ Carl Haugsted 1971: ”Europas forenede Stater kan ikke have 10 slags arbejds- og socialpolitik” i *Folkelig Front*, 1. årg. nr. 12, side 215-17.

⁷⁴¹ *Markedsperspektiver og strukturproblemer*, København: Det økonomiske Råd, side 55.

⁷⁴² Aksel Spottog 1971: ”Vismandsrapportens afsløringer om fællesmarkedet” i *Tiden* 32. årg. side 231-36, citat side. Tilsvarende i *Fællesmarkedet og Danmark 8: Socialpolitikken*, 1972, København: Socialistisk Information mod Fællesmarkedet, side 10. Retfærdigvis skal det påpeges, at DA også tog bemærkningen alvorligt nok til, at forslaget blev afvist i omtalen af rapporten. Se Aage Tarp 1971: ”Dyrt at stå udenfor” i *Arbejdsgiveren*, 72. årg. nr. 16, side 7.

⁷⁴³ Spørgsmålene blev bragt under overskriften ”Vigtige spørgsmål om EC” i *Løn og Virke* 67. årg. 1971, side 259 og svarene i Poul Nyrup Rasmussen: ”Svar på LO-spørgsmål om EEC ” side 326-27 og John Svenningsen: ”Svar på 16 LO-spørgsmål om EEC” side 368-70. Konkret var der tale om spørgsmål 23, der besvares side 369.

⁷⁴⁴ *Danmark og EEC*, 1971, København: LO, side 38-41.

⁷⁴⁵ Poul Nyboe Andersen 1972: *Danmarks vej – ja til EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 79.

søge de sociale ydelser harmoniseret og gjort ensartede.” Specifikt blev arbejdsløshedsunderstøttelse og sygedagpenge nævnt.⁷⁴⁶ I det omfang tilhængerne omtalte ændringer blev de positive aspekter fremhævet. Som nævnt var den væsentligste forandring en såkaldt teknisk tilpasning af pensionslovene, som allerede blev forudset i 1962, og i *Information* fremhævede journalisten Jes Knudsen f.eks. at fremtidens pensionister ville få mulighed for at tage pensionen med til sydens sol.⁷⁴⁷ Det var et argument, som Asger Thylstrup gentog i *Berlingske Tidende* op til folkeafstemningen i 1972.⁷⁴⁸

Under den første markedsdebat i slutningen af 1950'erne var Socialdemokratiets og fagbevægelsens mål deltagelse i det store frihandelsområde *uden* indmeldelse i EF, og blandt de væsentlige kritikpunkter var den sociale harmonisering. Som nævnt blev den kritiseret af bl.a. Fr. Dalgaard ud fra et omkostningssynspunkt, men der var også mere principielle forsvar for det danske system. Det gjaldt f.eks. en artikel fra 1957 af Henrik Heie fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd:

”Som nævnt er det meningen at udbygge denne til en økonomisk union med en vidtgående harmonisering af blandt andet den sociale politik og et fælles kapital- og arbejdsmarked. Da det drejer sig om lande, som i overvejende grad er ringere socialt stillet end Danmark, vil der allerede af denne grund være anledning til tilbageholdenhed.”⁷⁴⁹

Da den danske ansøgning blev indleveret i 1961 hørte social harmonisering stadig ikke til på plussiden. I en leder *for* forhandlingerne fra november 1961 afviste LO at opgive ”den sociale lovgivning, som vi har opbygget gennem en menneskealder” for ”mere tvivlsomme ordninger”.⁷⁵⁰

Ligesom fagbevægelsen delte arbejdsgivernes bekymring for større omkostninger, så identificerede Dansk Arbejdsgiverforening sig med det danske sociale system:

”Sådan som planerne i øjeblikket tegner sig, kan dansk tilslutning til fællesmarkedet medføre, at vi må ’harmonisere’ vor sociallovgivning og vore arbejdsvilkår med en række lande, der i disse henseender anvender principper og metoder, som i mangt og meget er os fremmede i Danmark og i Skandinavien.”⁷⁵¹

⁷⁴⁶ Arne Christiansen 1962: ”Socialpolitik, dansk og europæisk” i Tage Mortensen (red): *Romtraktaten og Danmarks folkeliv*, side 91-100, her side 94-95.

⁷⁴⁷ Jes Knudsen 1962: ”Danmark og de Seks” artikelserie i *Information* februar-marts, her artiklen ”Fælles arbejdsmarked, men bremses på vandringerne” fra 8/3.

⁷⁴⁸ Asger Thylstrup 1972: ”Nye vilkår for pensioner” og ”Hæv deres folkepension i udlandet” i *Berlingske Tidende* 16/5 og 25/5.

⁷⁴⁹ Henrik Heie 1957: ”Det vesteuropæiske fællesmarked” i *Løn og Virke*, 53. årg. side 67-69, citat side 69. Det frivillige nordiske samarbejde om harmonisering af sociallovgivningen stod for Heie i skarp kontrast til EF's faste bestemmelser og overationale beslutningsprocedurer. Se Henrik Heie 1957: ”Længe var Nordens herlige stamme...” i *Løn og Virke* 53. årg. side 344-46, her side 346. Se også Robert Pedersen 1957: ”Fra drømmenes rige til realiteternes land” i *Arbejderhøjskolen*, nr. 49, side 29-34, her side 33.

⁷⁵⁰ ”Forhandling om Fællesmarkedet” leder i *Løn og Virke*, 57. årg. 1961, side 305.

⁷⁵¹ ”Social harmonisering” leder i *Arbejdsgiveren*, 1957, 58. årg. side 345. Konsekvenserne vurderedes ellers som forholdsvis begrænsede i artiklen ”Inden vi tager stilling” side 347-49, som dannede baggrund for lederen. Johnny Laursen forklarer lederen med DA's bekymringer for omkostningsstigninger som følge af harmoniseringen, men det

Som diskuteret i kapitel 12 fyldte den liberale kritik af EF ikke meget i sammenligning med den liberale kritik af velfærdsstaten, men at der kunne være en tæt kobling mellem de to viste økonomen Jørgen Pedersen. I 1957 angreb han velfærdsstaten for at være et organiseret røveri, hvor staten som en anden familiefar og formynder satte sig for bordenden og tog styringen med alle.⁷⁵² Samtidigt kritiserede han EF's sociale harmonisering for at begrænse folks frihed, f.eks. ved at lægge begrænsninger på deres arbejdstid i form af den franske 40-timers uge. Værre endnu var det, at medlemskabet betød opgivelse af kontrollen med socialpolitikken, men ikke - som venstrefløjen frygtede det - fordi det ville føre til sociale forringelser, tværtimod:

”Yderligere betænkeligt bliver det, når det land, der går længst i så henseende, faktisk gennem forpligtelsen til at udligne sociale foranstaltninger i en ’fremskridtsvenlig’ ånd i virkeligheden påtvinger de mindre ’progressive’ lande deres foranstaltninger.”⁷⁵³

Det interessante er, at det stort set er umuligt, at finde andre prominente borgerlige kritikere af velfærdsstaten, der førte deres angrebepunkter over på EF. I det omfang, der overhovedet blev argumenteret ud fra en liberal synsvinkel blev den konkrete betydning af de sociale bestemmelser afvist, fordi det ifølge økonomisk teori alligevel ville vise sig umuligt at udjævne lønforskelle, som bundede i varierende produktivitet. Lauge Stetting vurderede f.eks. i 1958, at

”Hvis der – som i Romtraktaten – fremsættes krav om harmonisering af et enkelt af de elementer, der tilsammen bestemmer lønomkostningerne – ferieløn, overarbejdsbetaling – vil det blot medføre, at andre lønelementer må underkastes en tilsvarende regulering, således at den samlede lønomkostning i landet kommer til at svare til det ’generelle produktivitetsniveau’.”

Skete det ikke, ville landet med den kunstigt høje løn få alvorlige problemer med betalingsbalancen og i sidste ende blive tvunget til lønnedsættelser eller devaluering.⁷⁵⁴

Kernen i den venstreorienterede modstand mod velfærdsstaten var, at den efter deres opfattelse ikke var vidtgående nok. Alligevel forsvarede de i EF-debatten de danske sociale ydelser, og de udtrykte i denne sammenhæng frygt for, at medlemskabet ville føre til forandringer. Grundlæggende accepterede de ikke som Jørgen Pedersen præmissen om, at udligningen ville ske

forklarer ikke, hvorfor forbeholdene kom til udtryk i stærk identifikation med danske ”principper og metoder”. Se Johnny Laursen 2000: *Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitiksbegrebsdannelse 1956-57*, i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, side 238-277, her side 260-61.

⁷⁵² Jørgen Pedersen 1957: ”Hvad er en velfærdsstat?” i *Danske Magasin*, 5. årg. side 103-12.

⁷⁵³ Jørgen Pedersen 1957: *Fællesmarked og Frihandelsområde*, Århus: Akademisk Boghandel, side 70-72, citat side 71. Se også hans artikel fra 1961: ”Socialpolitikken i Fællesmarkedet” i *Arbejdsgiveren* 62. årg. nr. 20, side 18-21.

⁷⁵⁴ Lauge Stetting 1958: ”Europas økonomi under et fælleseuropæisk marked” i Thorkil Kristensen (red): *De europæiske Markedsplaner*, København: Det danske forlag, side 205-209, citat side 208 og igen side 287. Se også K. Storm Hansen og Ole Bernt Henriksen 1958: *Frihandel og Fællesmarked*, København: Munksgaard, side 42-43.

på et stadigt højere niveau. Tværtimod forbandt de social harmonisering med udjævning af de sociale ydelser på enten det laveste niveau eller på et gennemsnitsniveau. DKP, der i andre sammenhænge understregede, at den nordiske kapitalisme ikke var bedre end kapitalismen andre steder,⁷⁵⁵ fremhævede f.eks. harmoniseringen som et tab for de danske arbejdere:

”Hvis vore økonomiske og sociale forhold skal ’udjævnes’ med Vesttysklands, Frankrigs og Italiens, kan man forestille sig følgerne – visse arbejdsgivere vil måske gøre det med fornøjelse.”⁷⁵⁶

Sprogligt søgte de at komme uden om det umiddelbart tilforladelige ord ’harmonisering’ ved i stedet at bruge negativt ladede begreber som ’nivellering’⁷⁵⁷ og ’ensretning’.⁷⁵⁸

Som i andre sammenhænge forudså modstanderne langt større konsekvenser af medlemskab end tilhængerne. I *Aktuelt* argumenterede Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds økonom Steffen Møller for, at den sociale harmonisering ville blive meget vidtgående i form ensretning af både finansieringsform og indretning af sociale ydelser, og hvis det var tilfældet, ville det være en ”illusion” at tro, at harmoniseringen kunne komme til at ske på ”det danske niveau”, som han antog, lå væsentligt over EF-landenes. På den baggrund var konklusionen logisk:

”Spørgsmålet er derfor, om Danmark ikke i første omgang vil være tjent med en associeringsaftale, dækkende vor udenrigshandel, og vente med at deltage i EECs politiske og økonomiske harmoniseringsbestrebelse, til EEC-landene er modne til at harmonisere på det danske niveau.”⁷⁵⁹

EF var simpelthen ikke klar til at optage Danmark, fordi det danske system var for overlegent.

Pjecen *Fællesmarkedet og Danmark 8: Socialpolitikken* fra 1972 forudså også omfattende harmonisering. F.eks. blev der argumenteret for, at den omtalte overgang til et optjeningsprincip for folkepensionen med tiden ville føre til ”en indtægtsbestemt folkepension (ITP), i det væsentligste finansieret af den enkelte gennem indbetalte forsikringsbidrag.”⁷⁶⁰ Det var en udvikling, som Markedssekretariatet ifølge forfatteren forsøgte at skjule med forkerte oplysninger.

⁷⁵⁵ Ib Nørlund 1959: ”Er nordisk kapitalisme noget for sig selv?” i *Tiden*, 20. årg. side 66-76. Sebastian Lang-Jensen 2003: *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-1972*, Århus: Jean Monnet Center, side 61 og 80-81 fokuserer især på modsætningen mellem tekstens afvisning af et nordisk alternativ og den senere tilslutning til det, men samtidigt sættes der naturligvis også spørgsmålstejn ved, hvorfor den danske samfundsform skal forsvares.

⁷⁵⁶ ”Baggrunden for Danmarks problemer” 1957, i *Tiden*, 18. årg. side 65-72, citat side 71.

⁷⁵⁷ F.eks. Villy Fuglsang 1959: ”Forespørgsel om markedspolitik” i *Folketingstidende*, i *Folketingstidende*, 110. årg. spalte 2774-84, her spalte 2779.

⁷⁵⁸ F.eks. Aksel Larsen 1961: ”Forespørgsel til udenrigsministeren” i *Folketingstidende* 112. årg. spalte 4728-45, her spalte 4734-35, hvor eksplicit kritiserer harmonisering som et ”moderne udtryk” for ensretning.

⁷⁵⁹ Steffen Møller 1971: Danmark i EEC vil betyde en relativ løn-forringelse” i *Aktuelt* 26/1.

⁷⁶⁰ *Fællesmarkedet og Danmark 8: Socialpolitikken*, 1972, København: Socialistisk Information mod Fællesmarkedet, side 6-8, citat side 8. ITP var allerede på den danske politiske dagsorden, hvor den især var et krav fra fagbevægelsen. Se Klaus Petersen 2002: ”Fordelingspolitik, samfundsøkonomi og organisationsinteresser. Den danske

Werner-rapportens planer for etableringen af en økonomisk og monetær union påvirkede på flere måder de sidste års debat. Et aspekt var uenighed om rapportens status, for selvom de overnationale tiltag reelt blev fjernet allerede i februar 1971,⁷⁶¹ så blev dens samlede indhold til Ivar Nørgaards fortvivlelse stadig taget alvorligt,⁷⁶² herunder dens fordringer til budgetpolitikken, som påvirkede debatten som social harmonisering. Vurderingerne gik fra en formodning om, at de offentlige udgifters størrelse og fordeling på poster skulle reguleres centralt, til at der udelukkende ville blive tale om at koordinere de offentlige udgifters balance, dvs. deres indflydelse på efterspørgslen. Modstanderne hævdede hyppigt op til afstemningen, at ØMU'en enten ville tvinge Danmark til at skære i de sociale udgifter⁷⁶³ eller at en tilhørende skatteharmonisering ville undergrave indtægtsgrundlaget og dermed muligheden for at opretholde det sociale system.⁷⁶⁴

En række modstandere var villige til at erkende, at der ikke umiddelbart var større problemer i forhold til social harmonisering, men som på andre områder spillede deres længere tidsperspektiv ind i vurderingen. Det blev klart erkendt i den kritiske pjece *Fællesmarkedet og Danmark 8: Socialpolitikken* fra 1972:

”Når der i debatten er så stor afstand mellem EF-tilhængere og EF-modstandere skyldes det bl.a., at vi modstandere sætter EF til debat i et langtidsperspektiv. Vi tager spørgsmålet om EF alvorligt og ønsker at analysere, hvad der sker om 10-20 år og derefter. Vi kommer ikke til at ændre vore sociale pensioner i de første år. Men udviklingen står ikke stille, der vil komme ændringer lidt efter lidt, og de vil gå i en bestemt retning.”⁷⁶⁵

Tilsvarende accepterede den radikale Poul-Erik Jensen gerne, at der ikke var formelle krav om ensretning af fordelingspolitikken og finansieringen af de sociale ydelser, men det ville alligevel blive et de facto resultat af den frie bevægelighed for varer, kapital og arbejdskraft, som på sigt ville nødvendiggøre fælles skattepolitik.⁷⁶⁶ Den radikale tilhænger Grethe Philip var for så vidt ikke

arbejderbevægelse og spørgsmålet om tillægspension 1963-1990” i *Historisk Tidsskrift*, bind 102, side 126-69, her især side 134-46.

⁷⁶¹ Torsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 709-10.

⁷⁶² F.eks. umuliggjorde det et fælles diskussionsgrundlag med Jørgens S. Dich. Se Ivar Nørgaard 1972: ”Dich og EF” i *Politiken* 22/1.

⁷⁶³ Morten Lange 1972: ”Ja til EF er nej til Norden” i *Berlingske Tidende* 8/5. ”Hvorfor ’banden’ havde så travlt” i *Frit Danmark* 31. årg. nr. 1, side 1-2, her især side 1.

⁷⁶⁴ F.eks. Danmarks Kommunistiske Parti 1972: ”Danmark og Fællesmarkedet. Den reelle forskel: ikke den økonomiske men de politiske konsekvenser.” i *Børn & Unge*, 3. årg. nr. 3, side 5-6.

⁷⁶⁵ *Fællesmarkedet og Danmark 8: Socialpolitikken*, 1972 København: Socialistisk Information mod Fællesmarkedet, side 5.

⁷⁶⁶ Poul-Erik Jensen 1971: ”Danmark må ændre social- og skattepolitik i EC” i *Folkelig Front* 1. årg. nr. 10 side 191-92. (Først trykt som kronik i Aarhus Stiftstidende 13/8.) Samme 1972: ”EF og socialpolitikken” i *FremSyn* 9. årg. side 6. Se også Palle Svennevig 1972: ”Danmarks mulighed for at føre en selvstændig socialpolitik og fordelingspolitik i EF” i *Her og Nu* 5. årg. nr. 1, side 57-61, her side 59, hvor tilhængernes synspunkt kaldes ”en kortsigtet betragtning” samt

uenig. Hun afviste, at medlemskabet i sig selv ville medføre andet end tekniske tilpasninger af den danske sociallovgivning, men ”skulle samkvem og samarbejde mellem fællesmarkedslandene imidlertid senere øges væsentligt” kunne harmonisering af f.eks. finansieringsform komme på tale.⁷⁶⁷ Forskellen på de tilhængere og de modstandere, der forudså en sådan udvikling, var, at de første blot konstaterede perspektivet som en mulighed uden at tage stilling til, om det ville være en fordel eller ej, og i øvrigt ikke lod det influere deres stillingtagen til selve medlemskabet.

Modstandere af EF fremhævede oftest social harmonisering som en risiko, men der var også enkelte eksempler på kritik af, at den fælles socialpolitik ikke var vidtgående nok. Johs. Lind påpegede i 1971, at Kommissionen langt fra var reaktionær på det sociale område, men at lande og virksomheder havde en klar interesse i at slække på de sociale ordninger for at forbedre konkurrenceevnen:

”Bagstræbet på nationalt plan vil kun kunne hindres, hvis en vågen kommission svinger pisken tilstrækkeligt effektivt over dem, der forsøger at tilliste sig den konkurrencefordel, der kan ligge i at spare på de sociale omkostninger.”⁷⁶⁸

En tilsvarende kritik kan findes i enkelte venstreorienterede tekster, selvom det er et åbent spørgsmål, om de rent faktisk ville støtte, at kommissionen kunne sætte harmonisering igennem. *EEC – et barn af borgerskabet* fremhævede den manglende realisering af intentionerne om ligeløn og betalt ferie som et tegn på, at den socialpolitiske harmonisering udelukkende skulle fremme arbejdskraftens frie bevægelighed og dermed kapitalens ønsker.⁷⁶⁹ Den samme vurdering – om end uden analysen af monopolkapitalismens udbredelse – blev fremført af de socialdemokratiske modstandere i EEC-gruppen, der bl.a. omfattede Mogens Lykketoft. EF blev karakteriseret som en liberalistisk konstruktion, hvor kommissionen sikrede fri bevægelighed for varer, kapital og arbejdskraft, men overlod den sociale sikring af arbejdskraften til nationalstaterne.⁷⁷⁰ Andre socialdemokrater som Ivar Nørgaard fremhævede omvendt den nationale kontrol med fordelingspolitikken som en helt central forudsætning for medlemskab.⁷⁷¹

Karsten Hillestrøm 1972: ”De socialpolitiske konsekvenser af en evt. dansk tilslutning til EF” i *Socialpædagogen*, 29. årg. side 551-58.

⁷⁶⁷ Grethe Philip 1971: ”Sociale problemer ved en evt. indtræden i EEC” i *Ny Politik*, 2. årg. nr. 1, side 21-22.

⁷⁶⁸ Johs. Lind 1971: ”Socialpolitik i EC” i *Folkelig Front*, 1. årg. nr. 8, side 145-46, citat side 146.

⁷⁶⁹ *EEC – et barn af borgerskabet* 1971, København: Demos, side 29.

⁷⁷⁰ EEC-gruppen 1971: *EEC-?* København: Soc, side 32-41. Kritik af kommissionens passivitet side 34-35.

⁷⁷¹ For Nørgaards stilling til EF, se Morten Rasmussen 2001: ”Ivar Nørgaards mareridt - Socialdemokratiet og den Økonomiske og Monetære Union 1970-1972” i *Den jyske historiker*, nr. 93, side 73-95.

Afvisning af den sociale harmoniserings betydning

De officielle redegørelser lagde i stigende omfang op til, at den sociale harmonisering i praksis var uden større betydning, og det var også en udbredt holdning i materialet. Det kom f.eks. til udtryk ved, at samlede fremstillinger kun overfladisk eller slet ikke gennemgik konsekvenserne,⁷⁷² men klarest var det, når betydningen eksplicit blev afvist. Kommissionens første formand Walther Hallstein vurderede så tidligt som 1958, at Danmarks sociallovgivning kunne leve op til traktatens krav, og at der derfor ikke ville komme krav om ændringer.⁷⁷³ Georg R. Nelson, der i 1958 havde orlov fra Arbejds- og Socialministeriet for at arbejde i Europarådets sekretariat, hæftede sig i *Socialt Tidsskrift* ved, at der kun var tale om få specifikke krav, mens den videre harmonisering blev overladt til markedet. Kombineret med afstemningsreglerne betød det, at ”ingen medlemsstat vil komme i den situation, at den mod sin vilje tvinges til at indføre en radikal omlægning af sin sociale lovgivning betragtet som helhed.”⁷⁷⁴ Per Federspiel tog udgangspunkt i princippet om harmonisering på et stadigt højere niveau og argumenterede i 1959 for, at den sociale harmonisering kun kunne få betydning for Danmark, hvis de sociale ydelser faktisk var ringere end i de øvrige europæiske lande, ”og det vil jeg dog sætte et betydeligt spørgsmålstejn ved.”⁷⁷⁵

I 1962 vurderede økonomen H. Winding Pedersen, der i øvrigt var skeptisk over for dansk medlemskab, på baggrund af EF's første år, at harmoniseringen kun ville få det omfang, der var nødvendigt for at muliggøre arbejdskraftens frie bevægelighed,⁷⁷⁶ og i besvarelsen af de 34 spørgsmål, som Hans Rasmussen stillede udenrigsministeren i 1962, blev det understreget, at kommissionen på det socialpolitiske område kun havde foretaget undersøgelser af de faktiske forhold, og at medlemskab for Danmarks vedkommende ifølge Social- og Arbejdsministeriets redegørelse ikke ville få den store betydning:

”I redegørelsen er der derhos (s. 26) givet udtryk for den opfattelse, at Fællesmarkedet ikke stiller krav om, at de enkelte fællesmarkedslandes økonomiske byrde ifølge

⁷⁷² F.eks. Tyge Dahlgaards ellers meget grundige gennemgang i Thorkil Kristensen (red) 1958: *Danmark og de europæiske markedsplaner*, København: Det udenrigspolitiske Selskab og Det danske Forlag, side 15-140, hvor socialpolitikken kun vurderes ganske kort side 82-83. Socialpolitik og social harmonisering nævnes end ikke i Per Møller 1970: *Danmark i Europa*, København: Venstre.

⁷⁷³ Adolph Rastén: ”Vældigt eksperiment for 160 mill. mennesker” i *Politiken* 12/1 1958. Interview med Walther Hallstein.

⁷⁷⁴ Georg R. Nelson 1958: ”Fællesmarkedet og frihandelsområdet” i *Socialt Tidsskrift* 34. årg. side 17-48, her side 33.

⁷⁷⁵ Per Federspiel 1959: ”Forespørgsel om Markedspolitik” i *Folketingstidende*, 110. årg. spalte 2844-51, citat spalte 2849.

⁷⁷⁶ F.eks. H. Winding Pedersen 1962: ”Rom-unionen og vor økonomiske selvstændighed” i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 100. årg. side 189-207, her side 197-98. Se også Poul Lind 1961: ”Arbejdsmarkedet, løn og sociale forhold” i *Løn og Virke*, 57. årg. side 306-08, her 308.

sociallovgivningen skal være ens, eventuelt at landenes udgifter til sociale ydelser skal finansieres på ensartet måde.”⁷⁷⁷

Frem til afstemningen understregede mange tilhængerne tydeligt, at medlemskabet ikke ville få den store indflydelse på sociallovgivningen. Det gjaldt f.eks. Isi Foighel, der på den ene side fremførte, at EF indebar ”samordning på så bredt et felt, at man med rette kan sige, at de Seks har i sinde at opbygge en økonomisk union,” men som på den anden side fastholdt, at der ikke var planer om at udarbejde en fælles politik på det sociale område. Hvorvidt der ville være råd til at finansiere den danske sociallovgivning, når han samtidig forventede en harmonisering af selskabsskatten og de indirekte skatter og afgifters niveau blev ikke diskuteret.⁷⁷⁸ I en artikel i *Aktuelt* med den sigende titel ”Kun snævert område af socialsikringen omfattes af EEC-forpligtelserne,” blev der desuden argumenteret for, at ensretning kun kunne finde sted efter vedtagelse af en ny socialpolitisk traktat, som i Danmark ville kræve 5/6 flertal eller folkeafstemning. ”Skal den en dag gennemføres, skal vi være med til at forme den. Og den vil efter oplægget ikke omhandle det, der er det centrale i den danske velfærdsstat,” dvs. sikringen af mennesker uden for arbejdsmarkedet.⁷⁷⁹ Tilsvarende understregede LO i sin pjece *Danmark og EEC* fra 1971 at:

”Det skal bemærkes, at tilpasningen af sociallovgivningen til EEC's regler for vandrende lønmodtageres sociale rettigheder ikke indebærer nogen pligt til at ændre eller harmonisere den danske sociallovgivning som helhed. Det gælder hverken indhold eller finansieringsform.”⁷⁸⁰

Da Anker Jørgensen skulle argumentere for sit ja på DASF-kongressen i 1971 var det afgørende, at harmoniseringen i fremtiden ville få form af mindstemål, ”medens alle forestillinger om, at de, der er længere fremme, skal holde igen eller skal ned på et lavere niveau, intet har med realiteterne at gøre.”⁷⁸¹

⁷⁷⁷ ”44 spørgsmål besvaret af Udenrigsministeren” 1962 i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 109-153. Her spørgsmål 23, side 136-37. De sidste ti spørgsmål var stillet af Aksel Larsen. Kuglerne til Hans Rasmussens spørgsmål blev støbt af Arbejderbevægelsens Erhvervsråd. Se Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn*, side 481-84 og Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling, side 128f.

⁷⁷⁸ Isi Foighel 1969: *De europæiske Fællesskaber*, København: Munksgård, side 57-64, citat side 57-58.

⁷⁷⁹ ”Kun snævert område af socialsikringen omfattes af EEC-forpligtelserne” i *Aktuelt* 24/4 1971.

⁷⁸⁰ *Danmark og EEC*, 1971, København: Landsorganisationen i Danmark, side 23. Se også Poul Nyrup Rasmussen 1971: ”Arbejdskraftens frie bevægelighed i EC” i *Løn og Virke*, 67. årg. side 282 + 298-99 Preben Nielsen: ”Hvordan bliver lønmodtagernes fællesmarked?” side 404-406.

⁷⁸¹ Anker Jørgensen 1971: ”Anker Jørgensens ja til EF” i *Ekstrabladet* 10/9 1971. (Uddrag af tale fra kongressen.)

EF som økonomisk forudsætning

Tilhængerne fremhævede, at den sociale harmoniserings konsekvenser for dansk sociallovgivning ville blive beskedne, og hvis de skulle pege på en positiv sammenhæng mellem socialpolitik og EF, fremhævede de sammenhængen med den generelle økonomiske udvikling. Selvom det som diskuteret i kapitel 15 vil være urimeligt at beskyldte tilhængerne for *kun* at slå på økonomiske fordele ved medlemskab, så kan der ikke være tvivl om, at de *også* slog kraftigt på de økonomiske gevinster. Hvordan den større kage efterfølgende skulle fordeles var der ikke enighed om, men for socialdemokrater som Jens Otto Krag var sagen klar. Under debatten om velfærdsstaten slog han i 1956 fast, at økonomisk vækst var en forudsætning for at finansiere velfærdsstaten,⁷⁸² og blev den sammenhæng vendt om, betød øget produktion også mulighed for at fastholde og udbygge de socialpolitiske reformer. Set i det lys var social harmonisering for Krag et langt mindre problem for velfærdsudviklingen end økonomien:

”Et generelt ræsonnement vil være at henvise til, at et Danmark, der skal konkurrere på lige fod med de store vesteuropæiske industrilande, ikke vilkårligt kan sætte løn og sociale udgifter, hvor man ønsker det, men må tage hensyn til de økonomiske virkninger bl.a. på konkurrenceevne, omkostningsniveau osv. Det er rigtigt. Men gælder nøjagtig det samme ikke i dag? Er ikke netop *det* enhver regerings problem? Og vil dette problem ikke være tifold vanskeligere, hvis man har anbragt sig i en situation, hvor man ikke kan konkurrere på lige fod ...?”⁷⁸³

Ti år senere fastholdt Krag stadig, at økonomisk vækst var forudsætningen for sociale fremskridt. Historisk set havde det europæiske samarbejde efter 2. verdenskrig været afgørende for væksten og dermed også for at føre ”os ind i det såkaldte velfærdssamfund.”⁷⁸⁴ Tilsvarende vurderede Jørgen Biilmann i 1971, at den væsentligste forudsætning for at indføre økonomisk demokrati Danmark var vækst, og at teoretiske diskussioner om, hvorvidt det formelt ville blive vanskeligere inden for EF, derfor var af mindre interesse.⁷⁸⁵

For de tilhængere, der fremhævede medlemskab som en forudsætning for økonomisk vækst og dermed sociale fremskridt, måtte dårligere sociale forhold omvendt betragtes som en nærliggende konsekvens af et evt. dansk nej. Som nævnt fremhævede Jens Otto Krag det europæiske samarbejdes betydning for velfærdsstaten, og derfor måtte et nej til EF også få socialpolitiske

⁷⁸² Se f.eks. ”Velfærdsstaten” kronik i *Social-Demokraten* 23/10 1956.

⁷⁸³ Jens Otto Krag 1962: ”Danmark og Europa” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 5-12, her side 10. Tilsvarende i hans redegørelse ved ansøgningen om dansk medlemskab i Folketinget: ”Forespørgsel til udenrigsministeren” i *Folketingstidende*, 112. årg. spalte 4674-4687, her spalte 4681.

⁷⁸⁴ Jens Otto Krag 1972: ”Europas opgaver” i *Politiken* 25/3.

⁷⁸⁵ Jørgen Biilmann 1971: ”Også i EEC kan vi frit lave løn-fonds og nationalisere” i *Aktuelt* 7/5. Ole Hyltoft 1972: ”Konservatisme” i *Aktuelt* 28/9 betragtede sund økonomi som en forudsætning for samfundsmæssige eksperimenter i bred forstand og derfor en afvisning som udtryk for konservatisme.

konsekvenser: ”Det nytter ikke at se bort fra, at et nej til EF den 2. oktober uvægerligt vil bringe både velfærdsstaten, beskæftigelsen og levestandarden i fare. Et flertal imod EF vil uden for Danmark blive opfattet som en afskæring af de økonomiske og politiske bånd til vore nærmeste nabolande og samarbejdspartnere igennem en menneskealder.”⁷⁸⁶ Ifølge det socialdemokratiske folketingsmedlem Kristian Albertsen afhang socialpolitiske reformer helt overordnet af det økonomiske råderum, og derfor var afstemningen om EF også en afstemning om sociale fremskridt: ”Derfor vil et dansk nej til EF skabe socialpolitiske dødvande eller i realiteten tilbageskridt - omvendt vil et dansk ja give reelle muligheder for en fortsat progressiv socialpolitik, da vor økonomi igennem medlemskabet vil blive styrket.”⁷⁸⁷

Det var en logik, som også blev fremhævet fra borgerlig side. Poul Nyboe Andersen konstaterede på den ene side, at medlemskabet kun i begrænset omfang ville føre til ændringer i det danske sociale system, nemlig i form af optjeningsprincippet i folkepensionen, og fremhævede på den anden side, at medlemskab ville give ”en bedre økonomisk baggrund for at kunne fortsætte udbygningen også af pensionsydelse.”⁷⁸⁸ Hvorvidt Venstre ville støtte en sådan udbygning var naturligvis en anden sag. Borgerlige debattører fremhævede også at et nej ville føre til økonomisk krise, og dermed uundgåeligt sociale besparelser. Det gjaldt f.eks. formanden for Dansk Industri Niels Arnth-Jensen, der forudså, at Danmark udenfor ville blive drevet af den skæve betalingsbalance til en ”endnu strammere økonomisk politik, som først og fremmest vil gå ud over de socialt mest udsatte.”⁷⁸⁹ Per Federspiel mente tilsvarende, at ”det ville blive lønmodtagerne og pensionisterne, der i første række kom til at betale.”⁷⁹⁰

Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bach har vist, at de socialdemokratiske ja-sigere i både parti og fagbevægelse anvendte en midlet-til-målet argumentation, hvor medlemskab blev fremstillet som en forudsætning for videreudvikling af velfærdsstaten.⁷⁹¹ Min undersøgelse bekræfter dette resultat, men peger samtidig på, at denne argumentationsform også spillede en betydelig rolle i de øvrige tilhængeres retorik op til folkeafstemningen. Hvorvidt borgerlige politikere og ledende arbejdsgiveres støtte til det sociale system blev opfattet som helhjertet er et åbent spørgsmål, men

⁷⁸⁶ Jens Otto Krag 1972: ”Før afgørelsen” i *Aarhus Stiftstidende* 1/10.

⁷⁸⁷ Kristian Albertsen 1972: ”Socialpolitikken og Fællesmarkedet” i *Socialpædagogen* 29. årg. side 548-49, her side 548. Erik Hoffmeyer argumenterede i ”EF en chance – ikke en byrde” i *Politiken* 9/2 for, at dansk suverænitet også på det socialpolitiske område var ret teoretisk pga. hensynet til betalingsbalance og økonomisk råderum.

⁷⁸⁸ Poul Nyboe Andersen 1972: *Danmarks vej – ja til EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 76-79. Se også Erik Ninn Hansen 1972: ”Ja til Europa, nej til isolation” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Danmark og EF*, side 101-112, særligt side 110-11 og Erik Haunstrup Clemmensen 1972: ”Sig ja til Europa” i *Berlingske Tidende* 9/1.

⁷⁸⁹ Niels Arnth-Jensen 1971: ”Svært at forstå Hans Rasmussens bekymringer for Fællesmarkedet” i *Aktuelt* 3/11.

⁷⁹⁰ Per Federspiel 1972: ”Argument uden virkelighed” i *Jyllands-Posten* 14/5. Indlægget var et svar til Sven Auken.

⁷⁹¹ Maj-Britt Agerskov og Marie-Louise Bach 2006: *Hvem sagde Europa?* Århus: Jean Monnet Center, side 63-69.

det kan ikke undre, hvis tilhængernes argumentation gav forventninger om yderligere sociale forbedringer i tilfælde af medlemskab.

Hurra for den sociale harmonisering!

To ellers oplagte argumenter optrådte sjældent i tilhængernes tekster. Kun få øjnede muligheder for sociale forbedringer i Danmark – undtagen som følge af den økonomiske gevinst – og det var også kun et fåtal, der tog de sociale forhold for *alle* europæere i betragtning. Der er her en klar parallel til den implicite nationale forankring af diskussionen om velfærdsstaten, som blev diskuteret i kapitel 11, og til den manglende anerkendelse af EF's velfærdspolitiske målsætninger, der blev berørt i kapitel 15.

Forestillingen om danske velfærdsordningers overlegenhed var tilsyneladende så udbredt, at *forbedringer* som følge af social harmonisering næsten var utænelige. Eftersom Romtraktatens bestemmelser om ligeløn og tilnærmelse til en 40-timers arbejdsuge havde hørt til fagbevægelsens krav længe, er det især overraskende, at Socialdemokratiet og LO ikke så disse bestemmelser som en gevinst. Det blev da også påpeget af Frode Jakobsen i 1958:

”En række repræsentanter for arbejderbevægelsen har udtrykt deres ængstelighed. Man fristes til at spørge: Er det 40-timers arbejdsugen de er bange for? Den ville jo være en konsekvens af tilslutning til de seks. Man fristes til at spørge: Er det ligeløn for mænd og kvinder, de er bange for? Den vil jo være en konsekvens af tilslutning til de seks. Men de to ting har været på arbejderbevægelsens program gennem lange tider.

Vi har en tilbøjelighed til at bilde os ind, at vi på alle områder er så langt længere fremme end lande som Frankrig. Især, hvor det gælder det sociale. Men de to krav er realiteter i Frankrig. En af vore nationale svagheder er, at vi tror, at vi er så meget mere førende, end vi er.”⁷⁹²

Tilsvarende pegede *Socialdemokratiske Noter* i 1961 på, at facitlisten for en virkelig gennemgående harmonisering på ingen måder burde virke afskrækkende på en socialdemokratisk partisoldat: indførsel af kildeskat, afskaffelse af skattefradragets retten, samt indførsel af ligeløn, 40 timers arbejdsuge og større statslig kontrol med monopoler.⁷⁹³ Frem mod afstemningen forsvandt betoningen af muligheder for sociale forbedringer som følge af harmoniseringen igen.

Endnu mere usædvanligt var det at interessere sig for den sociale udvikling i Europa som helhed, hvilket på ny bekræfter, at udgangspunktet for diskussionen først og fremmest var nationalt. Der var

⁷⁹² Frode Jakobsen: ”Ja til Europa” kronik i *Social-Demokraten*, 1/2 1958.

⁷⁹³ ”Spørgsmål og svar om Fællesmarkedet” i *Socialdemokratiske Noter*, 32. årg. nr. 11, (1961) side 976-90, her side 983-84. Se også Jens Otto Krag 1962: ”Danmark og Europa” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 5-12, her 9-10

selvfølgelig enkelte undtagelser som f.eks. en kronik fra 1971 af Asger Baunsbak-Jensen, der var landsformand for Det radikale Venstre 1971-74. ”Een ting burde stå klart fra dansk side: vi ønsker i EF at bidrage til, at de områder inden for fællesskabet, som er tilbagestående i social og uddannelsesmæssig henseende skal bringes frem. Det politiske mål må på længere sigt være en ligestilling mellem alle mennesker inden for EF.” Videre argumenterede han for, at de ”progressive kræfter” i EF ville blive styrket med udvidelsen, og at Danmarks deltagelse kunne komme til at spille en ”afgørende rolle” i magtbalancen med konservative og kommunistiske kræfter.⁷⁹⁴ Men generelt forblev interessen for sociale forbedringer uden for landets grænser minimal.

Konklusion

Analysen af den sociale harmoniserings inddragelse i EF-debatten peger for det første på, at den næsten udelukkende blev opfattet som noget negativt. Det er særlig tydeligt hos de modstandere, der brugte frygten for sociale nedskæringer som et argument mod medlemskab, men det er på mange måder endnu mere påfaldende hos tilhængerne, der nedtonede den praktiske betydning af harmoniseringen og dermed også signalerede, at den i virkeligheden ikke var ønskelig. En aktiv fremhævelse af harmoniseringen som et middel til at undgå social dumping inden for det fælles marked, eller som en løftestang for sociale forbedringer i Danmark eksisterede stort set ikke.

Det er i øvrigt karakteristisk, at modstanderne havde forskellige begrundelser for at kritisere den sociale harmonisering. Mest isoleret var vel den liberale kritik, som Jørgen Pedersen stod for, og som i klar forlængelse af hans kritik af opbygningen af den danske velfærdsstat angreb EF's socialpolitiske initiativer for at indskrænke den individuelle frihed til at fastsætte f.eks. arbejdstid. Den spillede stort set ingen rolle i debatten op til selve afstemningen. Mere udbredt var - særligt i slutningen af 1950'erne - bekymring over stigende produktionsomkostninger, hvis de konkrete målsætninger om f.eks. overarbejdsbetaling blev realiseret, og gennem hele perioden frygt for grundlæggende forandringer i det sociale system som følge af medlemskab. Enten i form af omlægning af finansieringsformen fra den skattefinansierede model til en arbejdsmarkedsbaseret eller mere kontant i form af direkte harmonisering af de sociale ydelser. Der var dog også debattører, der kritiserede EF's manglende sociale indsats, og så det som et tegn på EF's grundlæggende liberalistiske karakter.

⁷⁹⁴ Asger Baunsbak-Jensen 1971: ”EFs progressive kræfter og vi, der skal vælge” i *Politiken* 15/12. Kronikken var et svar til Hans Rasmussen: ”EFs teknokrater og vi der skal vælge” i 12/12. Se desuden interviewet med den danske socialattaché i Bruxelles Preben Nielsen i ”Danmark kan hjælpe EF til en fornuftig socialpolitik” 1972 i *Arbejdsgiveren* 73. årg. nr. 20, side 14-15. Interviewet blev først bragt efter afstemningen.

Et interessant aspekt er Socialdemokratiets relativt imødekomende holdning over for en ændring i finansieringsformen i den tidlige debat. Velfærdsforskeren Gösta Esping Andersen har hævdet, at den skattefinansierede og universalistiske velfærdsmodel i Norden var et produkt af en stærk arbejderbevægelse,⁷⁹⁵ og på den baggrund er det overraskende, at Socialdemokratiet i EF-debatten ikke tillagde en omlægning til arbejdsmarkedsfinansierede ordninger større betydning end tilfældet var. På den anden side er det generelt tydeligt, at diskussionen om social harmonisering i langt højere grad end den egentlige velfærdsdebat medførte bevidsthed om, at f.eks. skattefinansieringen adskilte den danske velfærdsstat fra de kontinentaleuropæiske.

Den hidtidige forskning har ikke mindst fokuseret på Socialdemokratiets rolle i den danske Europadebat og i den forbindelse understreget, at spørgsmålet om den danske velfærdsstat var centralt for den interne debat, hvor modstanderne frygtede afgivelse af suverænitet og på sigt vidtgående harmonisering på området, mens tilhængerne opfattede EF-medlemskab som en nødvendig økonomisk forudsætning for velfærdsstaten. Min undersøgelse viser, at denne modsætning også var relevant uden for arbejderbevægelsen, selvom begrebet 'velfærdsstat' kun sjældent blev brugt. Det er interessant, at debatten om social harmonisering generelt udtrykte meget stor opbakning til de danske sociale ordninger, og at den fulgte andre skillelinjer end debatten om velfærdsstaten. Den konsensus, der fandtes i velfærdsdiskussionerne i 1960'erne, blev bredt endnu længere ud i debatten om EF, fordi venstrefløjen også forsvarede de danske sociale forhold, og i 1950'erne var de borgerlige partier meget mindre afvisende over for Romtraktatens sociale bestemmelser end over for den samtidige udbygning af velfærdsstaten i Danmark. Alt i alt betød EF-debatten altså en samling om de centrale værdier i velfærdsstaten, eller måske mere præcist: en samling om de centrale værdier i den *danske* velfærdsstat, for det er åbenlyst, at både tilhængere og modstandere overvejende argumenterede ud fra den præmis, at den eksisterende danske lovgivning var at foretrække for en fælles politik.

⁷⁹⁵ Gösta Esping Andersen 1990: *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press.

Kapitel 17. Arbejdskraftens frie bevægelighed

Ud over et fælles marked for varer lagde Romtraktaten op til, at der skulle være fri bevægelighed for produktionsfaktorerne, dvs. for arbejdskraft og kapital. Begge friheder var kontroversielle – diskussionerne om sommerhuse var f.eks. en konsekvens af kapitalens frie bevægelighed – men det var det fælles arbejdsmarked, der blev tillagt den mest direkte betydning for velfærdsstatens funktion. Debatten efterlader i det hele taget ingen tvivl om, at fri adgang for kapital og personer udefra blev tillagt meget større betydning for nationens eksistens end fri adgang for udenlandske varer, fordi kapital og personer lettere kunne fremstilles som potentiel femte kolonne-virksomhed. Mere konkret udgjorde Danmark fra start til slut et privilegeret arbejdsmarked med høj løn og gode sociale ydelser, selvom forskellen i forhold til EF-landene blev udlignet noget fra 1957-72. Det var derfor nærliggende at frygte konkurrence på lønnen eller tilvandring for at få adgang til sociale ydelser, når bevægeligheden blev givet fri. Rent bortset fra uenighed om, hvorvidt arbejdskraftens frie bevægelighed i sig selv var en fordel, så gik diskussionen også på rækkevidden af bestemmelsen og på konsekvenserne for det fælles nordiske arbejdsmarked, der var blevet etableret i 1954, og som på det tidspunkt var udtryk for et meget vidtgående internationalt samarbejde.⁷⁹⁶

Arbejdskraftens frie bevægelighed i de officielle redegørelser

Dette afsnit bygger som det indledende afsnit i kapitel 15 på de tre store embedsmandsrapporter, som blev udgivet i 1958, 1962 og 1968. I den første undersøgelse argumenterede embedsmændene på baggrund af forespørgsler i Holland og Tyskland for en snæver forståelse af artikel 48, således at vandringsretten kun gjaldt for lønmodtagere, der havde søgt en opslået stilling, eller som var uddannet indenfor fag med konkret mangel på arbejdskraft.⁷⁹⁷ Det evt. omfang af vandringerne var uforudsigeligt, men der er ingen tvivl om, at de i sig selv blev opfattet som potentielt problematiske. F.eks. blev en skrivelse fra De samvirkende Fagforbund, hvor der blev argumenteret for, at den frie bevægelighed kunne føre til, at udenlandske firmaer etablerede sig i Danmark og brugte udenlandske arbejdere til skade for arbejdsmarkedets organisering, refereret. Selvom vurderingen ikke fandt direkte støtte i betænkningen, fik den lov at stå uden kommentarer. Overordnet vurderes

⁷⁹⁶ Pauli Kettunen 2006: "The Power of international Comparison" i Niels Finn Christiansen m.fl. (red): *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press, side 31-65, her side 54.

⁷⁹⁷ *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 9-10.

det, at det fælles arbejdsmarked ville indebære risiko for øget arbejdsløshed for danske arbejdere, selvom Danmark i forvejen havde højere arbejdsløshed end EF-landene.⁷⁹⁸ Under alle omstændigheder burde den offentlige arbejdsanvisning have hånd i hanke med jobformidlingen, for ”uden regler, der søger at modvirke en ukontrollabel og uhæmmet vandring af arbejdskraften” ville fællesmarkedet ikke kunne fungere. Som et særligt problem nævnes vandringer i Sønderjylland, hvor de korte afstande gjorde dem mere sandsynlige.⁷⁹⁹ I en efterfølgende artikel gjorde udvalgets formand Erik Dreyer det klart, at dette aspekt af indvandringen først og fremmest var et *nationalt* problem.⁸⁰⁰ Rapporten gjorde mest ud af risikoen ved indvandring, men den opfattede også *udvandring* som et problem. Det kunne forventes, at den beskyttede danske industri ville få det vanskeligt i en overgangsperiode, hvor særligt udvandringen af faglært arbejdskraft kunne blive et problem.⁸⁰¹ Endelig udtrykte rapporten tvivl om, hvorvidt det fælles nordiske arbejdsmarked lod sig kombinere med EF’s fælles arbejdsmarked. I princippet var det muligt, men spørgsmålet var, om de øvrige nordiske lande på den ene side og de øvrige EF-medlemmer på den anden side ville acceptere den konkurrencefordel, som det dobbelte medlemskab ville give Danmark. Interessant nok blev det vurderet, at det især ville være vanskeligt at overbevise de nordiske lande.⁸⁰²

I betragtning af den høje danske arbejdsløshed i slutningen af 1950’erne er det ikke overraskende, at embedsmændene ikke så de store fordele i indvandring, men det kan godt undre, at muligheden for at afvikle noget af den kroniske danske arbejdsløshed gennem adgang til et større arbejdsmarked end ikke nævnes. Hvorvidt det kunne tænkes at være en fordel for den enkelte arbejdstager eller arbejdsgiver blev slet ikke overvejet, og det blev heller ikke diskuteret, om den var en fordel eller måske ligefrem en forudsætning for EF. Da dansk medlemskab på ny kom på dagsordenen i 1961

⁷⁹⁸ Samme side 11-13.

⁷⁹⁹ Samme side 16-18, citat s. 18.

⁸⁰⁰ Erik Dreyer 1959: ”Danmark og Rom-traktatens bestemmelser vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken” i *Socialt Tidsskrift*, vol. 35A, side 89-120, her 93-99. Dreyer fastholdt i 1961 stort set sine konklusioner. Se Erik Dreyer 1961: ”Fællesmarkedet - (Romtraktaten) - og socialpolitikken” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 72. årg. side 307-16, her 307-11. Foredrag holdt på Socialudvalgenes årsmøde den 28/9 1961. Foredraget var i vid udstrækning identisk med hans indlæg i en foredragsrække i radioen, der samme år udgivet. Se ”Det fælles arbejdsmarked” i *Danmark og De Seks*, København: Forlaget Aktuelle bøger, side 51-61. Der var dog den interessante forskel, at Dreyer i den første artikel så de sociale ydelser som selvstændigt incitament til vandringer, mens det blev afvist i radioforedraget. Se også hans kronikker ”Romtraktaten, arbejdsmarkedet og socialpolitikken” i *Kristeligt Dagblad*, 16. og 18/12 1961.

⁸⁰¹ *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 13, samt konklusion side 45. Se også Dreyer 1959: ”Danmark og Rom-traktatens bestemmelser vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken” i *Socialt Tidsskrift*, vol. 35A, side 89-120, her 97.

⁸⁰² *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 13-16. Se også Dreyer 1959: ”Danmark og Rom-traktatens bestemmelser vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken” i *Socialt Tidsskrift*, vol. 35A, side 89-120, her 99-100 og Erik Dreyer 1961: ”Fællesmarkedet - (Romtraktaten) - og socialpolitikken” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 72. årg. side 307-16, her 308-09. Foredrag holdt på Socialudvalgenes årsmøde den 28/9 1961.

antydte Dreyer dog i et foredrag på Socialudvalgenes årsmøde, at muligheden for at søge arbejde i udlandet for den enkelte kunne være en fordel i tilfælde af arbejdsløshed i overgangsperioden, men ud fra et samfundssynspunkt opfattedes det stadig som problematisk.⁸⁰³

Denne anden rapport fra 1962 kunne tage udgangspunkt i forordning nr. 15 af 16. august 1961.⁸⁰⁴ Den angav kun reglerne for første etape, hvor vandringsrettighederne var beskedne. Statsborgere fra medlemslandene fik fortrinsret over for arbejdere fra tredjelande, men de blev ikke ligestillet med det enkelte lands egne borgere, idet vandrende arbejdere kun havde krav på at få stillinger, som det havde været umuligt at besætte med kvalificeret arbejdskraft inden for tre uger. Derudover indeholdt forordningen planer for udveksling af oplysninger om arbejdsmarkedssituationen, ligesom det blev sikret, at indvandrede EF-borgere havde ret til at få forlænget arbejdstilladelsen efter et års beskæftigelse.⁸⁰⁵ Generelt blev den frie bevægelighed fremstillet som et meget mindre problem end i 1958. Højere realløn i Danmark kunne tænkes at tiltrække visse arbejdere, men indvandringen ville næppe blive ”særligt omfattende,” og i modsætning til 1958 var den danske beskæftigelse nu på niveau med EF’s, så udvandringen formentlig ville blive af ”beskedent omfang.”⁸⁰⁶ Særlige problemer i forhold til indvandring til Sønderjylland eller udenlandske firmaers import af arbejdskraft diskuteres ikke, men det blev slået fast, at opretholdelsen af det nordiske arbejdsmarked ville kræve en særlig aftale med EF.⁸⁰⁷ Det overvejes heller ikke i denne rapport, om den frie bevægelighed kunne være en fordel for enkelte danske arbejdere eller arbejdsgivere.

Da den tredje rapport blev udgivet i 1968 var forordning 15 afløst af forordning 38 af 25. marts 1964. Hovedreglen var nu, at alle borgere fra medlemslandene havde ret til at søge opslåede stillinger, selvom ordningen i tilfælde af arbejdsløshed kunne suspenderes i et enkelt område eller inden for et enkelt fag. Selv i det tilfælde havde alle ret til på lige fod at søge en konkret stilling, hvis den ikke kunne besættes inden for to uger.⁸⁰⁸ I april 1967 havde kommissionen fremsat forslag til forordning for tredje fase af arbejdskraftens frie bevægelighed, dvs. for den endelige indretning af det fælles arbejdsmarked. Ifølge dette skulle borgere fra andre medlemsstater på alle områder – f.eks. også arbejdsanvisning – ligestilles med landets egne borgere, ligesom forordning 38’s

⁸⁰³ Erik Dreyer 1961: ”Fællesmarkedet - (Romtraktaten) - og socialpolitikken” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 72. årg. side 307-16, her 307-11. Foredrag holdt på Socialudvalgenes årsmøde den 28/9 1961.

⁸⁰⁴ Så sent som under debatten i Folketinget 3-4 august 1961 henholdt Jens Otto Krag sig i sin redegørelse til, at der ikke var indført regler på området, og at Danmark ville søge at påvirke udformningen af dem, så ”danske arbejdere og funktionærers interesser ikke bringes i fare.” *Folketingstidende* bind 112, spalte 4674-87, her spalte 4681.

⁸⁰⁵ *Danmark og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab*, København: Udenrigsministeriet 1962, side 173-76.

⁸⁰⁶ Samme side 177-79.

⁸⁰⁷ Samme side 176-77.

⁸⁰⁸ *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De europæiske Fællesskaber 1968, side 561-65.

mulighed for at suspendere den frie bevægelighed blev afskaffet med undtagelse af situationer med ”alvorlig fare for levestandarden og beskæftigelsen.”⁸⁰⁹ På linje med rapporten fra 1961 blev det vurderet, at indvandringen ville blive ubetydelig. Erfaringerne fra EF pegede på, at betydelig indvandring forudsatte både gode konjunkturer og en bevidst hverveindsats.⁸¹⁰ Udvandring mentes stadig ikke at ville få et betydeligt omfang, men for første gang påpeges der positive aspekter ved et fælles arbejdsmarked: ”Set fra de enkelte lønmodtageres synspunkt kan det ikke siges at være til skade, at der er skabt chancer på mere end ét arbejdsmarked.” Fra et samfundsmæssigt synspunkt ville det dog være bedre at lede ledig arbejdskraft over i mere produktive brancher, og i det hele taget var målsætningen af begrænse vandringerne mest muligt:

”En offentlig arbejdsanvisnings effektivitet vil derfor ved en tilslutning til Fællesskabet være af afgørende betydning for det danske erhvervslivs muligheder for at fastholde den kvalificerede arbejdskraft og for at udnytte dansk arbejdskraft i videst muligt omfang uden at indføre arbejdskraft fra andre lande.”⁸¹¹

I forhold til det nordiske arbejdsmarked blev det slået fast, at kommissionens forslag til endelig forordning svarede til den nordiske arbejdsmarkedskonvention, og at der derfor ikke skulle være ”principielle vanskeligheder” forbundet med dansk medlemskab.⁸¹² Vurderingen var altså betydeligt mere positiv end i 1962, og det kan undre, når det tidligere var påpeget, at kommissionens endelige forslag lagde op til, at borgere fra andre medlemslande ikke bare skulle ligestilles med danske borgere, men også foretrækkes frem for arbejdere fra lande uden for EF.⁸¹³

Ses de tre rapporter under ét, skete der en betydelig udvikling i vurderingen af arbejdskraftens frie bevægelighed. EF's første år afklarede efterhånden den konkrete udformning af det fælles arbejdsmarked. Hvor det i 1958 blev vurderet, at der var risiko for både ind- og udvandring, så blev problemerne kraftigt nedtonet i de to senere redegørelser.⁸¹⁴ På den anden side blev den frie bevægelighed på intet tidspunkt fremstillet som en fordel, og i den tredje redegørelse blev det eksplicit fremhævet, at en effektiv dansk arbejdsformidling skulle sikre, at vandringerne blev så små som muligt. Skulle den generelle debat afspejle rapporterne, kunne det forventes, at bekymringerne for arbejdskraftens frie bevægelighed kom til at fylde stadigt mindre. Det var

⁸⁰⁹ Samme side 565-66.

⁸¹⁰ Samme side 571-72.

⁸¹¹ Samme side 572.

⁸¹² Samme side 573.

⁸¹³ Samme side 565-66. Vurderingen af konsekvenserne for Danmark ændres ikke i supplementsbindene.

⁸¹⁴ Det betød dog ikke, at de negative vurderinger fra den første rapport gled helt ud af debatten. I en artikel om fremmedarbejdere fra 1970 gennemgik Villy Karlsson både den første og den sidste rapport. Implicit konstaterede han, at den første var den mest realistiske, fordi Danmark selv uden medlemskab havde ”fået et fremmedarbejderproblem på halsen”. Se ”Krav om fuldt stop for fremmedarbejdere” i *Frit Danmark* 29. årg. nr. 8, side 3-6, citat side 4.

imidlertid ikke tilfældet, og en del af forklaringen kan være et par emner som *ikke* blev omtalt i supplementsbindene.

For det første blev konsekvenserne for det fælles nordiske arbejdsmarked ikke diskuteret i supplementsbindene, selvom det i praksis viste sig vanskeligt at kombinere de to arbejdsmarkeder. Danmark måtte acceptere ændringer i administrationen af det nordiske arbejdsmarked, så stillinger først blev formidlet til de øvrige nordiske lande efter en 18 dages venteperiode. Det krævede intensive forhandlinger før Sverige accepterede denne fremgangsmåde.⁸¹⁵ For det andet blev Grækenland og særligt Tyrkiet også inddraget i den sidste del af debatten. Årsagen var den tillægsprotokol til den tyrkiske associeringsaftale fra 1963, der blev indgået i 1970. Den blev heller ikke omtalt i supplementsbindene, selvom der her blev lagt op til, at Tyrkiet skulle inddrages i det fælles arbejdsmarked fra 1986 med trefaset overgangsperiode fra 1976.⁸¹⁶

Afvisning af det fælles arbejdsmarkeds betydning

Mens fagbevægelsen var bekymret, tilskrev en række økonomer og andre debattører ikke den frie bevægelighed større betydning. Det kunne gøres ved at nedtone enten liberaliseringen eller incitamenterne til at vandre. Georg R. Nelson advarede mod at overvurdere betydningen af reglerne. Den vigtigste bestemmelse angik retten ”til at antage faktisk fremsatte tilbud om beskæftigelse,” så der ville efter hans opfattelse ikke blive tale om, at arbejderne skulle have ret til at rejse rundt og søge beskæftigelse.⁸¹⁷ Erling Olsen hæftede sig mest ved sprogforskelle, boligmangel og andre begrænsende faktorer, inden han konkluderede, at arbejdskraftens frie bevægelighed ”alt i alt” ikke burde tillægges ”større betydning” for den danske stillingtagen.⁸¹⁸

Set fra et teoretisk økonomisk synspunkt var arbejdskraftens frie bevægelighed en klar fordel. Arbejdsløse kunne komme i arbejde, og den samlede produktion ville stige, når arbejderne søgte hen, hvor produktiviteten og lønningerne var størst. Den analyse fremlagde Lauge Stetting i bogen *De europæiske Markedsplaner*, og det var derfor med en lettere beklagende tone, at han kunne

⁸¹⁵ Morten Rasmussen 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling, side 285-299.

⁸¹⁶ Roswitha Bourguignon 1990: ”The History of the Association Agreement between Turkey and the European Community” i Ahmet Evin and Geoffrey Denton (eds.): *Turkey and the European Community*, Opladen: Leske Verlag, side 51-63, særligt side 54-57 og Ismet Ergün: ”The Problem of Freedom of Movement of Turkish Workers in the European Community” i same side 183-194, særligt side 189-90. Pga. den voksende økonomiske krise i midten af 1970'erne blev aftalen dog aldrig effektueret.

⁸¹⁷ Georg R. Nelson 1958: ”Fællesmarkedet og frihandelsområdet” i *Socialt Tidsskrift* 34. årg. side 17-48, her side 37-39.

⁸¹⁸ Erling Olsen 1957: ”Tre Fællesmarkedsplaner” i *Økonomi og Politik*, 31. årg. side 185-211, her side 207.

konstatere, at vandringerne på basis af erfaringerne med det nordiske arbejdsmarked måtte forventes at blive beskedne. I det omfang vandringer fandt sted, ville det sandsynligvis blive i retning af de industrielle centre.⁸¹⁹ K. Storm Hansen og Ole Bernt Henriksen var på linje med denne vurdering: Arbejderne var bundet af til hjemlandet af tradition, kultur og flytteomkostninger, og i det omfang Danmark ville blive berørt, ville det snarest være i form afvandring af kvalificeret arbejdskraft.⁸²⁰ Det er ganske karakteristisk, at selvom hovedbudskabet var den frie bevægeligheds ringe betydning, så blev de evt. konsekvenser alene set som problemer – ikke som muligheder.

Frode Jakobsens overvejelser var ikke funderet i økonomisk teori, men resultatet var det samme: Andre bånd end de økonomiske bandt folk til deres hjemegn, så vandringerne ville blive små. Desuden henviste han til USA som et eksempel på, at et fælles marked ikke automatisk førte til udligning af befolkningens levestandard⁸²¹ - og at der således ikke var noget principielt til hinder for at Danmark fortsat skilte sig ud. Dette argument var ganske udbredt, evt. suppleret med en påpegning af, at de italienske lønforskelle mellem syd og nord heller ikke var blevet udlignet.⁸²²

Blandt ansvarlige politikere var der en tendens til at nedtone betydningen af arbejdskraftens frie bevægelighed, men de små konsekvenser, der faktisk blev forventet, var næsten altid negative. Den radikale handelsminister Kjeld Philip mente i 1957, at der var mulighed for en ”ikke helt ubetydelig vandring”, men allerede året efter betonede han i en kronik, at de høje danske lønninger ikke ville virke så tiltrækkende med samtidig dansk arbejdsløshed, så den fremførte frygt for indvandring var ”noget overdrevet”. Den største risiko på længere sigt var snarere en udvandring til de centraleuropæiske industricentre, hvor de fleste investeringer forventedes at flyde hen.⁸²³

Da den danske medlemsansøgning blev indleveret i august 1961, så den økonomiske situation anderledes ud. Den danske arbejdsløshed var faldet fra 10,2% i 1957 til 3,3% i 1961,⁸²⁴ og en af de forventede begrænsninger på indvandringen dermed forsvundet. Alligevel fastholdt de fleste, at vandringerne ville blive beskedne.⁸²⁵ Som Tage Mortensen slog fast, bestod de sproglige og

⁸¹⁹ Lauge Stetting 1958: ”Europas økonomi under et fælleseuropæisk marked” i Thorkil Kristensen (red): *De europæiske Markedsplaner*, København: Det danske forlag, side 188-199.

⁸²⁰ K. Storm Hansen og Ole Bernt Henriksen 1958: *Frihandel og Fællesmarked*, København: Munksgaard, side 44-45. Synspunktet gentages i K. Storm Hansen 1961: ”Hvad sætter vi til ved at gå ind i De Seks?” i *Information* 19/6.

⁸²¹ Frode Jakobsen: ”Ja til Europa” kronik i *Social-Demokraten*, 1/2 1958. Se også ”Spørgsmål og svar om Fællesmarkedet” i *Socialdemokratiske Noter* 1961, 32. årg. side 976-90, her side 985f.

⁸²² Per Hækkerup 1961: ”Forespørgsel: Ansøgning om EF-medlemskab” i *Folketingsstidende*, 1960/61, spalte 4688-4700, her spalte 4695-96.

⁸²³ Kjeld Philip 1957: ”Danmark mellem Norden og ’De Seks’” i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 95. årg. side 289-304 og samme: ”Om markedsplanerne” kronik i *Politiken* 11/2 1958. Mulighederne for vandringer på langt sigt diskuteres mere udførligt i hans kronik ”Hvis Europas forenede Stater bliver til noget” i *Politiken* 10/7 1958.

⁸²⁴ Hans Chr. Johansen 1985: *Dansk økonomisk statistik 1814-1980*, bind 9 af *Danmarks Historie*, København: Gyldendal, side 290-91. Tallene for de mellemliggende år var 9,6 i 1958; 6,1 i 1959 og 4,3 i 1961.

⁸²⁵ Se f.eks. indlæg under optagelsesdebatten af Axel Kristensen, Per Federspiel, Per Hækkerup.

kulturelle forhindringer stadigvæk, og desuden var der også høj beskæftigelse i de andre EF-lande, hvor lønninger og sociale goder hastigt nærmede sig det danske niveau.⁸²⁶ I en artikel om det fælles arbejdsmarked fokuserede journalist Dan Larsen på, at de væsentligste incitament for vandring var forskellige konjunkturforløb i landene, men da dansk økonomi var så tæt forbundet med de øvrige EF-landes, var muligheden for store forskelle i beskæftigelsen små.⁸²⁷ Den senere chefredaktør på *Aktuelt* Bent Hansen mente nok, at både højere lønninger og bedre sociale ordninger ville trække arbejdskraft i retning af Danmark, men at den tyske overbeskæftigelse ville opsuge vandringerne fra Italien.⁸²⁸ LO's formand Eiler Jensen understregede, at udenlandsk arbejdskraft kun ville komme i større omfang, hvis der blev sat en målrettet dansk hvervning ind, og det fandt han så i øvrigt ingen grund til.⁸²⁹ Pointen er, at Rom-traktatens bestemmelser om arbejdskraftens frie bevægelighed ikke i sig selv mentes at have synderlig betydning. Selv den skeptiske Hans Rasmussen så ikke større farer i arbejdskraftens frie bevægelighed i 1962.⁸³⁰

Som tilfældet var i forbindelse med den sociale harmonisering, så fokuserede tilhængerne frem til afstemningen i stigende grad på, at den frie bevægelighed for arbejdskraft ikke ville få praktiske konsekvenser. I et foredrag understregede udenrigsråd Jens Christensen, der var hovedmand bag Udenrigsministeriets udredninger, at "intet tyder på, at arbejdskraft udefra vil komme, med mindre der gøres noget specielt derfor fra de enkelte arbejdsgiveres side."⁸³¹ Hans politiske chef markedsminister Tyge Dahlgaard udtrykte samme opfattelse i et interview med *Arbejdsgiveren*, nemlig "at der med fuld beskæftigelse ikke er grund til at imødesee store vandring af arbejdskraft."⁸³² Aage Tarp fra DA gav en tilsvarende vurdering i den foredragsrække, som Dansk

⁸²⁶ Tage Mortensen 1961: "Institutioner og politik" i Bøggild, Johs., Vagn Heiselberg og Tage Mortensen (red): *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark*, København: Forlaget I dag, side 79-90, her side 88-89. På linje hermed var f.eks. Kaj Bundvad 1962: "Fællesmarked og lønmodtager" i *Aktuelt* 15/1, Jens Christensen 1962: "Følelser og realiteter i Fællesmarkedsdebatten" i *Politiken* 4/1 og Poul Møller 1962: "En udfordring vi må tage op" i Jens Stubbjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 24-32, her side 30-31.

⁸²⁷ Dan Larsen 1961: "Arbejdsmarkedet" i Vagn Heiselberg m.fl. (red): *Romtraktaten og Danmarks Erhvervsliv*, København: Forlaget Idag, side 8-18, her side 9. Argumentet blev gentaget af Hans Rasmussen 1962: "Vi og fællesmarkedet" i *Aktuelt* 11/12.

⁸²⁸ Bent Hansen 1962: "Når Danmark åbner grænserne" i *Aktuelt* 17/6. Se også Jes Knudsen 1962: "Danmark og de Seks: Fælles arbejdsmarked, men bremser på vandringerne" i *Information* 8/3. Her var det den norditalienske industri, der mentes at ville opsuge vandringerne sydfra.

⁸²⁹ Eiler Jensen 1962: "Udenlandsk arbejdskraft i Danmark" i *Løn og Virke* 58. årg., side 366-67.

⁸³⁰ Hans Rasmussen 1962: "Hvorfor har det dog sådan en hast?" i Jens Stubbjær (red): *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 43-53, her side 51. Han havde tætte forbindelser til Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, der generelt ikke tillagde det fælles arbejdsmarked større betydning, selvom de var kritiske over for dansk medlemskab. Se f.eks. Fr. Dalgaard 1957: *Danmark i Europa*, København: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, side 19.

⁸³¹ Jens Christensen 1967: "Den markedspolitiske situation" i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 105. årg. side 1-11, her side 9.

⁸³² Alvin B.C. Dahlgreen 1967: "Støtte til Wilson" i *Arbejdsgiveren*, 68. årg. side 9-11.

Industri arrangerede i foråret 1971.⁸³³ Thorkil Kristensen afviste større vandring *indenfor* EF, fordi lønforskellene var for små til at motivere dem,⁸³⁴ mens Per Hækkerup pegede på, at erfaringen fra både EF og det nordiske arbejdsmarked viste, at kun meget høj beskæftigelse kunne tiltrække arbejdskraft – og at der i det tilfælde også ville være behov for den.⁸³⁵ Arne Sørensen forventede i en artikel i *Jyllands-Posten* dagen før afstemningen, at der ville komme ”en vis indvandring fra den fattigste ende af EF,” men at den uden problemer ville blive assimileret i den danske befolkning.⁸³⁶

LO og den øvrige del af fagbevægelsen, der støttede dansk medlemskab, fastholdt frem til folkeafstemningen, at indvandringen ville blive beskeden. Et afgørende led i argumentet var, at de faktiske vandring i Europa i 1960’erne hovedsagligt bestod i indvandring af mennesker fra tredjelande, og selv efter indvandring til et medlemsland, var de var ikke omfattet af reglerne om arbejdskraftens frie bevægelighed i fællesskabet.⁸³⁷ Da Anker Jørgensen på DASF’s kongres i 1971 meldte ud, at han personligt støttede dansk medlemskab af EF, påpegede han netop, at ”langt de fleste” fremmedarbejdere var fra tredjelande, og at denne indvandring kunne fortsat var under dansk kontrol.⁸³⁸ LO konkluderede i 1971, at ”Danmark ikke skal vente den store forøgelse i tilgang af fremmed arbejdskraft ved tilslutning til EEC” bl.a. fordi indvandringen fra ”ikke-EEC-lande ... fortsat kan styres via danske foranstaltninger (f.eks. gennem et totalt stop.) I en fremtidig dansk fremmedarbejderpolitik må indvandringen fra de to områder *vurderes i sammenhæng.*”⁸³⁹

Det var især fagbevægelsen, der understregede forskellen på EF-borgere og arbejdere fra 3. lande. I Europabevægelsens pjece *Danmark og EF. Socialpolitik, Arbejdsforhold, levevilkår* fra 1972 blev den ganske vist nævnt, men det blev ikke fremstillet som en større fordel, at denne indvandring var under national kontrol.⁸⁴⁰ På den anden side deltog borgerlige debattører aktivt i den almindelige afvisning af det fælles arbejdsmarkeds praktiske betydning. Poul Nyboe Andersen understregede

⁸³³ ”Dansk industri i et udvidet fællesmarked” i *Tidsskrift for Industri*, 8. årg. 1971 side 169-78, her side 173-74. Se også interview med Johs. Ammundsen, der var chef for DA’s internationale afdeling: ”Logikken ikke altid afgørende” i *Arbejdsgiveren*, 72. årg. side 26-27.

⁸³⁴ Thorkil Kristensen 1971: ”Fællesmarkedet og Danskheden” i *Politiken* 11/8.

⁸³⁵ Per Hækkerup 1971: ”Følgerne for Danmark af medlemskab af EF” i *Fremtiden* 26. årg. nr. 5 side 8-11, her side 10.

⁸³⁶ Arne Sørensen 1972: ”- Og gamle Danmark skal bestå” i *Jyllands-Posten* 1/10.

⁸³⁷ Sådan forholder det sig stadig, selvom der presses på for en fælles indvandringspolitik og dermed også fri bevægelighed for de indvandrede. Se Hans Kornø Rasmussen 2002: *Det danske dilemma*, København: Tiderne Skifter for en diskussion af problemet og konsekvenserne af det danske forbehold over for indre- og retlige anliggender.

⁸³⁸ Anker Jørgensen 1971: ”Anker Jørgensens ja til EF” i *Ekstrabladet* 10/9.

⁸³⁹ *Danmark og EEC*, 1971, København: Landsorganisationen i Danmark, side 25-26, citat side 26. Se også Poul Nyrup Rasmussen 1971: ”Arbejdskraftens frie bevægelighed i EC” i *Løn og Virke* 67. årg. side 282 + 298-99, hvor både citatet og andre passager gengives ordret. Desuden kort i Preben Nielsen: ”Hvordan bliver lønmodtagernes fællesmarked?” side 404-406, her side 404. Af de 34 spørgsmål, som LO stillede Markedssekretariatet i 1971 omhandlede det første denne problematik. Svaret understregede, at tilgang af arbejdskraft fra tredjelande fortsat var under national kontrol. Se Poul Nyrup Rasmussen 1971: ”Svar på LO-spørgsmål om EEC” i *Løn og Virke*, 67. årg. side 326-27.

⁸⁴⁰ Grethe Fenger Møller, Ove Nissen og Jørgen Fr. Blom (red) 1972: *Danmark og EF. Socialpolitik, Arbejdsforhold, levevilkår*, København: Europabevægelsen i Danmark, side 10-12, her særligt side 11.

således på linje med LO, at indvandring i praksis var sket fra tredjelande, og at der ikke var ”nogen grund til at tro, at forholdene i Danmark skulle virke særligt tillokkende” på EF-borgere.⁸⁴¹ Aftalen mellem Tyrkiet og EF blev ikke nævnt i disse tekster.⁸⁴²

Indvandring som risiko

I debatten stod afvisningen af arbejdskraftens frie bevægeligheds betydning bestemt ikke alene. Indholdet af Rom-traktaten var næppe kendt, før det fælles arbejdsmarked blev kritiseret, og særligt risikoen for indvandring af arbejdskraft blev fremhævet. Mens det hovedsagligt – men ikke udelukkende – var tilhængere af EF-medlemskab, der afviste vandringerne betydning, så var det overvejende modstandere, der fremhævede den.

I den tidlige debat i slutningen af 1950’erne kom kritikken fra mange forskellige sider. Socialdemokraten Robert Pedersen omtalte allerede i 1957, at ”italienske arbejdere i stort tal” kunne blive en ”tvivlsom fordel,”⁸⁴³ og fra den modsatte politiske fløj påpegede Thorkil Kristensen, at det i længden ville blive vanskeligt at fastholde højere danske lønninger.⁸⁴⁴ Aksel Larsen fremførte i Folketingets markedsdebat i februar 1958, at ”lande med stor arbejdsløshed og – indtil videre i hvert fald – lavere levestandard for arbejderne, end vi har på vore breddegrader, kan eksportere arbejdskraft til andre lande og dermed på én gang forøge arbejdsløsheden og trykke lønningerne i disse.” Da der ikke var krav om fagforeningsmedlemskab, ville fagbevægelse samtidig risikere at blive undermineret.⁸⁴⁵ Kontorchef i arbejdsmarkedsrådet Per Kirstein vurderede også, at det høje danske leve- og lønniveau ville tiltrække udenlandsk arbejdskraft trods den svage beskæftigelse.⁸⁴⁶

Den liberale økonom Jørgen Pedersen var fra begyndelsen stærk modstander af EF og fremlagde allerede i 1957 en kritisk vurdering af konsekvenserne af arbejdskraftens frie bevægelighed. Indvendingerne var dels teoretiske, dels praktiske. Ifølge Pedersen var vandringerne først og fremmest styret af beskæftigelsessituationen, mens lønniveauet spillede en mindre rolle. Der ville derfor være risiko for, at arbejderne fra produktive lande og brancher ville vandre til mindre

⁸⁴¹ Poul Nyboe Andersen 1972: *Danmarks vej – ja til EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 80.

⁸⁴² *Danmark og EEC* blev bl.a. kritiseret for denne udeladelse. Se Michael Seidelin 1972: ”Nej til monopolerne – ja til EF” i *Politisk Revy*, nr. 190, side 14. Et af de få eksempler på, at tilhængerne eksplicit afviste betydningen af den tyrkiske associeringsaftale var Fanny Hartmann 1972: ”Afsluttende svar om EF og socialpolitikken” i *FremSyn* 9. årg. nr. 5, side 9, som pegede på, at der endnu ikke forelå en aftale, men derimod kun en beslutning om at indgå en aftale.

⁸⁴³ Robert Pedersen 1957: ”Fra drømmenes rige til realiteternes land” i *Arbejderhøjskolen*, nr. 49, side 2934, her side 33.

⁸⁴⁴ Thorkil Kristensen 1957: ”Er vi forberedt?” i *Dagens Nyheder* 23/4.

⁸⁴⁵ Aksel Larsen 1958: ”Forespørgsel om markedspolitik” 11/2, *Folketingstidende* 1958-59, spalte 2535.

⁸⁴⁶ Per Kirstein 1958: ”Fællesmarkeds-planerne og arbejdsmarkedet” i *Dagens Nyheder* 24/10.

produktivt arbejde, hvis arbejdsløsheden der var mindre. Konsekvensen var, at det fælles arbejdsmarked kun kunne fungere, hvis alle landene sikrede fuld beskæftigelse. ”Danmark vil ved medlemskab af fællesmarkedet sikkert være forpligtet til at lægge mere vægt på at skabe fuld beskæftigelse, end vi hidtil har gjort.” Det var ikke en fordel i hans optik, fordi det ville sætte den naturlige løndannelse på arbejdsmarkedet ud af kraft, og med mindre der blev ført en restriktiv indkomspolitik ville resultatet blive inflation.⁸⁴⁷

De praktiske indvendinger knyttede sig til forventningerne om indvandringens forløb. For det første ville den efter Pedersens opfattelse blive af betydeligt omfang – alt andet ville være i strid med ”ånden og meningen” i traktaten – for det andet ville ”disse arbejdere ... have en tilbøjelighed til at overtage hele fag og befolke bestemte egne, bykvarterer m.v. på samme måde, som de har gjort i de oversøiske områder...” ”Det kan vist anses for givet, at en masseindvandring af en eller anden bestemt nation på et eller flere områder eller som helhed i et land ikke vil blive populær. ... der vil sikkert blive lagt et ret stærkt pres på regeringerne for at begrænse indvandringen.”⁸⁴⁸ Oven i de teoretiske indvendinger, måtte man altså lægge etableringen af mere eller mindre autonome ghettoer og indenrigspolitisk ballade med fagforeningerne. I 1961 anså Jørgen fortsat arbejdskraftens frie bevægelighed for uønsket, men problemet var ikke længere indvandring eller krav om fuld beskæftigelse, men derimod at medlemslandene efter hans opfattelse ville skabe en kunstigt høj arbejdsløshed for at holde den uønskede indvandring nede.⁸⁴⁹

Jørgen S. Dich var fra starten en af de kraftigste kritikere af det fælles arbejdsmarked. Formålet måtte efter hans opfattelse være at udligne lønforskellene i området, og eftersom de danske arbejdere havde den højeste løn, kunne det aldrig være til fordel for dem.⁸⁵⁰ I senere indlæg formulerede han kritikken bredere. Ved at kombinere arbejdsmarkedet med det frie kapitalmarked og den frie adgang til erhvervsudøvelse, var vejen ifølge Dich banet for, at udenlandske kapitalister, dvs. tyske kapitalister, opkøbte danske virksomheder, fyrede de ansatte og derefter erstattede dem med udenlandsk arbejdskraft.⁸⁵¹ Det forudsatte en vidtgående tolkning af Romtraktaten, men først

⁸⁴⁷ Jørgen Pedersen 1957: *Fællesmarked og Frihandelsområde*, Århus: Akademisk Boghandel, side 60-69, her særligt 60-62. Interessant nok beklagede han i 1960, at EFTA-traktaten ikke indeholdt en forpligtelse til fuld beskæftigelse, da det ville medføre den bedste udnyttelse af ressourcerne. Se *Danmark som medlem af den nye frihandelssammenslutning*, Århus: Weber & Sørensen Reklamebureau, side 20-21.

⁸⁴⁸ Samme side 60-61 og 67-68.

⁸⁴⁹ Jørgen Pedersen 1961: ”Arbejdskraften i Fællesmarkedet” i *Arbejdsgiveren* 62. årg. nr. 19, side 20-23.

⁸⁵⁰ Jørgen S. Dich 1957: ”Jeg håber vi går en kulturkamp i møde” i *Politiken* 24/11.

⁸⁵¹ Argumentationen går igen i flere af Dichs indlæg. Se f.eks. ”Den europæiske union og det politiske demokrati” kronik i *Jyllands-Posten* 4/6 1958. Synspunktet blev bl.a. refereret af Aksel Larsen i debatten 4/8 1961 om den danske ansøgning om medlemskab i *Folketingstidende* 1960/61, spalte 4728-45, her spalte 4735-36 og mere udførligt i *Hvad er Fællesmarkedet?* København: Socialistisk Folkeparti 1961, side 12-13. Tilsvarende argumenterede Peter Døssing 1962: ”Romtraktaten og arbejdsmarkedet” i *Tiden*, 23. årg. side 50-55, her side 55.

og fremmest var det overraskende, at Dich, der ellers understregede økonomiske motiver bag alle handlinger, aldrig forklarede, *hvorfor* udenlandske investorer skulle have interesse i en sådan fremgangsmåde. Hvis baggrunden var et ønske om at producere med billig italiensk arbejdskraft, virkede det jo noget mere nærliggende at placere produktionen i Italien. I en mere moderat udgave af synspunktet argumenterede han for, at indskrænkninger under lavkonjunkturer især ville findes sted i de danske filialer, så arbejdsløsheden blev eksporteret til Danmark.⁸⁵² Det ville der imidlertid ikke være noget økonomisk rationale i for den enkelte virksomhed, og argumentet blev bl.a. afvist af Niels Hoff. Indskrænkninger ville ske ”efter økonomi og ikke efter følelser, dvs. at man vil koncentrere driften på de mest effektive enheder...”⁸⁵³

Forsvaret for nationen var centralt i DKP’s EF-agitation, men partiet lagde naturligvis også vægt på arbejderklassens interesser, der direkte blev truet af EF og ikke mindst i kraft af arbejdskraftens frie bevægelighed. I en artikel fra 1962 i *Tiden* argumenterede Peter Døssing for, at vandringerne til Danmark ville blive betydelige. Både udvandringen til Amerika og EF’s egen historie havde tydeligt vist, at villigheden til at krydse klimatiske og kulturelle grænser var stor. Det ville i sig selv virke løntrykkende, ligesom der ville være risiko for splittelse af fagbevægelsen, når de udenlandske arbejdere organiserede sig i f.eks. katolske fagforeninger.⁸⁵⁴ Hvad LO-toppen kan have tænkt om denne kommunistiske bekymring for splittelse af fagbevægelsen kan der kun gisnes om.

Så sent som i 1967 forudså Svend Skovmand en betydelig indvandring fra Tyskland og Italien pga. højere danske lønninger,⁸⁵⁵ mens Palle Lauring alene på baggrund af en sammenligning mellem Danmarks og Mellemeuropas befolkningstæthed forventede en fordobling af indbyggertallet i tilfælde af medlemskab.⁸⁵⁶ Op gennem 1960’erne kom de største vandring til EF-landene fra tredjelande, men det var ikke alle kritiske indlæg, der skelnede mellem de to former for arbejdskraft. Oplysningssekretær i DASF John Mølgaard skrev f.eks. i 1971, at ”man regner med, at såfremt Danmark kommer i Fællesmarkedet, vil vi i løbet af 70erne få op imod 500.000 indvandrere. Hvilke problemer dette vil give, vil enhver dansk arbejder kunne forestille sig. I dag

⁸⁵² Jørgen S. Dich 1961: ”Truslen mod Danmarks frihed og Demokrati” i *Jern og Metal*, 47. årg. nr. 8, side 4-15, her side 12.

⁸⁵³ Niels Hoff 1962: ”Europæiske perspektiver og danske bekymringer” i *Politiken* 27/3.

⁸⁵⁴ Peter Døssing 1962: ”Romtraktaten og arbejdsmarkedet” i *Tiden*, 23. årg. side 50-55.

⁸⁵⁵ Svend Skovmand 1967: ”En saglig markedsdebat” i *Højskolebladet* 92. årg. side 39-41, her side 40.

⁸⁵⁶ Palle Lauring 1967: ”Norden og Fællesmarkedet” i *Politiken* 3/7. I et svar 10/7 afviste Niels Hoff Laurings argumentation. Han pegede i stedet på tendensen til koncentration i industriproduktionen, og at udvandring ville være en mere nærliggende risiko for et randområde. I *Punktum for Danmarkshistorien* side 61-69 fra 1972 medtog Lauring begge problemer. Danmark ville på den ene side opleve udvandring af industri og dynamisk arbejdskraft og på den anden side indvandring af turister og Mellemeuropas ”overskudsbefolkning, det vil sige mennesker, som ikke føler sig kaldede til den store indsats i kraftcentrenes poler, eller som ikke kan holde pladsen i ræset.” Citat side 64.

har vi ca. 50.000, og blot med denne lille gruppe har vi haft problemer.”⁸⁵⁷ Året efter fremhævede han, at der i Tyrkiet var en million arbejder på venteliste til Europas arbejdsmarked, og at disse som konsekvens af aftalen mellem EF og Tyrkiet ville få adgang i løbet af nogle år.⁸⁵⁸

Ifølge Jørgen S. Dich talte regeringen mod bedre vidende, når den benægtede, at muligheden for fri indvandring fra Tyrkiet overhovedet eksisterede. Resultatet ville blive pres på de lavtlønnede fag og deraf følgende racemæssige modsætninger. Det var samtidigt Dichs opfattelse, at arbejdskraftens vandring ikke bare skulle være en mulighed for den enkelte, men også en målsætning i sig selv, som landene aktivt skulle støtte: ”Når indvandringen først er blevet organiseret – og det har vi pligt til at hjælpe med – skal der nok komme tilstrømning.”⁸⁵⁹ Det blev også i andre, særligt venstreorienterede tekster påstået, at EF ikke bare ønskede at muliggøre vandringer, men også at sikre, at de blev så store som muligt. Billedet af et upersonligt bureaukrati, der reducerede mennesker til hjælpeløse brikker, blev fremmanet. John Mølgaard mente f.eks. at den sociale fond ”først og fremmest skal bruges til at få arbejdskraften til at bevæge sig derhen, hvor industrien måtte ønske det.”⁸⁶⁰ Det ansigtsløse bureaukrati blev vel nok mest effektivt beskrevet i Agitpops nummer med den mundrette titel ”Sang om arbejdskraftens frie bevægelighed” fra *Europasange*, hvor en arbejder tager afsked med sin familie på banegården, samtidigt med at en gruppe ”små bange brune mænd // med øjne endnu mørke af en afsked” ankom. ”Hvorfor skal jeg af sted? // Jeg ved det ikke selv // jeg var vel blot uheldig ved rouletten.”⁸⁶¹

Udvandring som risiko, tvangsudvandring

I de officielle rapporter fyldte diskussionerne om indvandring som følge af arbejdskraftens frie bevægelighed klart mere end diskussionerne om mulig udvandring. Det afspejlede sig også i debatten, hvor risikoen for udvandring af faglært arbejdskraft i tilfælde af omstillingsproblemer nok blev nævnt, men hvor det ikke blev opfattet som et nær så stort problem. Risikoen blev nævnt af Eli Jepsen i en artikel i *Løn og Virke* fra 1959, hvor han frygtede, at dansk industri ville blive

⁸⁵⁷ John Mølgaard 1971: ”Hvilken indflydelse får dansk fagbevægelse i EEC?” i *Information* 25/6.

⁸⁵⁸ John Mølgaard 1972: ”Produktiviteten uden hensyn til mennesker” i *Ny Politik*, 3. årg. nr. 7-8, side 11-12.

⁸⁵⁹ Jørgen S. Dich: ”Et anslag mod demokratiet” i Jens Stubkjær (red): *Meninger om Danmark og EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 26-35, her side 32-33. Se også Swede 1972: ”Vildledning om fremmedarbejdere og EEC” i *Frit Danmark* 30. årg. nr. 12, side 5-7. Derudover diskuterede artiklen muligheden for, at ”farvede indvandrere” i Storbritannien ville blive tildelt statsborgerskab, så de kunne emigrere til de øvrige EF-lande.

⁸⁶⁰ John Mølgaard 1972: ”Produktiviteten uden hensyn til mennesker” i *Ny Politik*, 3. årg. nr. 7-8, side 11-12. Den pågældende passage er er medtaget i ”Lad os betale prisen for at stå uden for Fællesmarkedet” i *Aktuelt* 30/9.

⁸⁶¹ Agitpop 1972: *Europasange*, København. (LP) For en plakat med en tilsvarende afskedsscene se Henrik S. Nissen 1992: ”Danskeren 1972. Billeder og budskab” i Ole Feldbæk (red): *Danmark og Europa 1940-1990*, bind 4 af *Dansk identitetshistorie*, København: C.A. Reitzels Forlag, side 392-420, her side 400.

udkonkurreret, og danske arbejdere derfor tvunget til at søge arbejde i Ruhr.⁸⁶² I offentligheden var det dog først i starten af 1960'erne, hvor arbejdsløsheden i både Danmark og EF var meget lav, at emnet for alvor blev taget op. I 1961 fremhævede Dansk Arbejdsgiverforening f.eks., at den frie bevægelighed principielt var en fordel, men at den samtidigt indebar risikoen for udvandring af kvalificeret arbejdskraft, sådan som det også havde været tilfældet inden for med det nordiske arbejdsmarked. Der blev endda insisteret på, at fremmelovgivningen straks skulle liberaliseres, så arbejdsmarkedet kunne vænne sig til den nye situation.⁸⁶³ Frygten for udvandring havde en vis udbredelse på dette tidspunkt og blev bl.a. taget op af Poul Nyboe Andersen i et foredrag.⁸⁶⁴

Generelt kom frivillige udvandring til at fylde mindre i debatten frem mod folkeafstemningen i 1972. Modstanderne fokuserede mere entydigt på risikoen for indvandring, selvom der er enkelte undtagelser. F.eks. omtalte Niels Højlund i en anmeldelse af Jørgen Pedersens bog *Romtraktaten – dens bestemmelser, tilblivelse og konsekvenser* fra 1962, at fællesmarkedet ville forstærke tendensen til at koncentrere væksten i dynamiske centre, og at konsekvensen af arbejdskraftens frie bevægelighed for Danmarks vedkommende derfor ville blive udvandring.⁸⁶⁵

Et dystert perspektiv blev taget op efter et foredrag af Erik Dreyer i Købstadsforeningen. Johs. Poulsen fra Aalborg argumenterede mod indmeldelse i et tyskdomineret EF og rejste spørgsmålet, om Danmark kunne blive tvunget til at levere arbejdskraft til de øvrige lande. Kunne det tænkes, at der som under besættelsen ville blive lukket for socialhjælp, hvis en arbejdsløs nægtede at tage arbejde i et andet land? Dreyer var ikke i tvivl: ”Efter min opfattelse indeholder Rom-traktaten ikke hjemmel for et fællesmarkedsland til at kræve, at et andet land skal levere arbejdskraft dertil. Så jeg kan ikke se, at der kan blive tale om at bruge et udtryk, der knytter sig til tidligere tider – en udskrivning af dansk arbejdskraft til arbejdet i et andet fællesmarkedsland.”⁸⁶⁶ Diskussionen ramte et vigtigt aspekt i kampagnerne mod dansk indmeldelse i EF: Tvangsudvandring.

I 1970 forbandt DKP direkte rådighedsreglerne for arbejdsløshedsunderstøttelse med det fælles europæiske arbejdsmarked. I en artikel i *Tiden* fastslog Villy Fuglsang, at arbejdsformidlingen allerede havde ”betydelig magt til at flytte omkring med arbejdere uden større geografiske eller

⁸⁶² Eli Jepsen 1959: ”Nordisk fællesmarked er målet - derimod større betænkelighed ved tilslutning til de 6 landes europæiske union” i *Løn og Virke*, 55. årg. side 148-49.

⁸⁶³ ”Arbejdsgiverne om Europa-markedet” i *Arbejdsgiveren* 1961, 62. årg. nr. 19, side 7-10, her side 8.

⁸⁶⁴ Poul Nyboe Andersen 1961: ”Danmark og Fællesmarkedet” i *Revision og Regnskabsvæsen*, 30. årg. side 395-407, her side 404. Se også Jes Knudsen 1962: ”Danmark og de Seks” artikelserie i *Information* februar-marts, her artiklen ”Fælles arbejdsmarked, men bremser på vandringerne” fra 8/3 og Hans Nielsen 1962: ”Konsekvenser og perspektiver” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 73. årg. side 2-6, her side 2-3.

⁸⁶⁵ Niels Højlund 1963: ”To kritiske bøger om Romunionen” i *Dansk Udsyn*, 43. årg. side 62-73, her side 66-67.

⁸⁶⁶ Erik Dreyer 1961: ”Fællesmarkedet - (Romtraktaten) - og socialpolitikken” i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 72. årg. side 307-16, her side 316-17.

faglige hensyn – men dog inden for landets grænser. Hvem tør tænke på, hvad der kan ske i et marked 'fra Ishav til Madagascar', hvor der hersker 'fri bevægelighed' for arbejdskraften."⁸⁶⁷ I et indlæg i *Aktuelt* betegnede Harding Sonne fra VS den eksisterende lovgivning som en "deportationslov." Han argumenterede videre for, at EF kunne beslutte, "at al arbejdsanvisning principielt skal ske på tværs af landegrænserne," og at det danske folketing ikke kunne modsætte sig en sådan beslutning.⁸⁶⁸ SF'eren Magnus Johansson var enig i, at danske arbejdere ville blive tvunget til udlandet, når kapital og arbejdskraft kunne bevæge sig frit. Men frem for at se det som et resultat af en bevidst EF-politik, forventede han det som resultat af økonomiske nødvendigheder, når virksomhederne flyttede sydpå.⁸⁶⁹ Selvom det især var venstreorienterede modstandere, der slog på risikoen for tvangsudvandring, så blev muligheden også nævnt af enkelte borgerlige debattører. Det gjaldt f.eks. V. Dalsgaard Bille: "Den [artikel 49 i Rom-traktaten, hm] kan f.eks. bruges til at flytte arbejdsløse rundt i Fællesmarkedslandene til steder, hvor der er behov for arbejdskraft – og der må man måske tage hen, såfremt man ikke vil risikere at miste arbejdsløshedsunderstøttelsen."⁸⁷⁰ Som Henrik S. Nissen har vist, blev temaet også fremhævet på afstemningskampagnens plakater.⁸⁷¹

Der er ingen tvivl om, at modstandernes kampagne på dette punkt havde en vis succes. Hvor de tidlige redegørelser slet ikke havde beskæftiget sig med problemet, så blev risikoen eksplicit afvist i senere tekster. Det gælder f.eks. LO's pjece *Danmark og EEC* fra 1971:

"Reglerne indebærer *ikke*, at arbejdsløse indenlandske lønmodtagere mod deres vilje kan dirigeres til et andet land med ledige stillinger. En indenlandsk arbejdsløs lønmodtager mister ikke retten til at få arbejdsløshedsunderstøttelse, såfremt han afslår arbejdstilbud i udlandet."⁸⁷²

Tilsvarende afviste Poul Nyboe Andersen "sådanne forestillinger om 'tvangsdeportering' af dansk arbejdskraft" som "fuldstændig grundløse." "Det frie arbejdsmarked er således et tilbud, men ikke en tvangstrøje."⁸⁷³

⁸⁶⁷ Villy Fuglsang 1970: "Nu sælger de igen fædrelandet" i *Tiden* 31. årg. side 163-73, her side 170. Se også hans dobbeltkronik fra 1971: "Fællesmarkedet og arbejderklassen" i *Land og Folk*, 9-10/3.

⁸⁶⁸ Harding Sonne 1971: "Danmark vil blive udkantområde i EF – og deportationsloven er EF-lovgivning" i *Aktuelt* 9/11. Se også Preben Føltved 1971: "De sociale implikationer ved EEC" i *Ny Politik*, 2. årg. nr. 3, side 2. Betegnelsen "deportationsloven" bruges også her om Lov om arbejdsformidling m.v.

⁸⁶⁹ Magnus Johansson 1971: "EEC eller ikke – det er nødvendigt med en ny faglig strategi" i *Her og Nu*, 4. årg. nr. 1 side 40-44.

⁸⁷⁰ V. Dalsgaard Bille 1971: "Rom-traktaten. Artikel 49" i *Frit Danmark* 30. årg. nr. 2, side 10.

⁸⁷¹ Henrik S. Nissen 1992: "Danskeren 1972. Billeder og budskab" i Ole Feldbæk (red): *Danmark og Europa 1940-1990*, bind 4 af *Dansk identitetshistorie*, København: C.A. Reitzels Forlag, side 392-420, her side 398.

⁸⁷² *Danmark og EEC*, 1971: København: Landsorganisationen i Danmark, side 21. Gentages ordret i Poul Nyrup Rasmussen 1971: "Arbejdskraftens frie bevægelighed i EC" i *Løn og Virke* 67. årg. side 282 + 298-99, her side 282.

⁸⁷³ Poul Nyboe Andersen 1972: "Danmarks vej – ja til EF" København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 80-81.

Fri bevægelighed som mulighed

Som det gerne skulle fremgå, så var det ikke just mulighederne for at løse problemer med arbejdsløshed eller mangel på arbejdskraft, der stod i centrum for overvejelserne om dens frie bevægelighed. Tværtimod synes hovedparten af teksterne at opfatte både ud- og indvandring som et problem om end ikke nødvendigvis som en reel risiko. Der var dog enkelte undtagelser, og som kontrast til de mest udbredte synspunkter fortjener de at blive omtalt her.

Mens forhandlingerne om det store frihandelsområde stod på 1956-59, blev dets mindre rækkevidde, herunder fraværet af et fælles arbejdsmarked, i reglen fremstillet som en stor fordel. J. Bøggild-Christensen kunne dog rapportere, at selv Benelux og Vesttyskland, der gik ind for frihandelsområdet, var betænkelige ved denne begrænsning, for ”de tilpasningsproblemer, som de enkelte deltagerstater stilles overfor, når den frie konkurrence presser en ændret europæisk erhvervsstruktur og produktionsfordeling igennem, står det enkelte land alene med.” Kapital og arbejdskraft ville ikke kunne flyde hen, hvor der var behov for det, og der ville heller ikke være en social fond og en investeringsbank til at hjælpe omstruktureringen på vej.⁸⁷⁴ I en af de bøger, som Bøggild-Christensen udgav sammen med Vagn Heiselberg og Tage Mortensen efter den danske ansøgning i 1961, blev det fælles arbejdsmarked fremstillet som logisk og fornuftigt, men det påpeges også, at EF indtil videre er gået på listesko i forhold til at gennemtvinge den frie bevægelighed. Det skyldtes dog til dels, at især Frankrig og Vesttyskland på eget initiativ og med støtte fra erhvervsliv og fagbevægelser havde åbnet grænserne for udenlandsk arbejdskraft, hvilket havde ført til ”en meget omfattende arbejdskraftbevægelse fra Syditalien til de to andre store fællesmarkedslande.” Ifølge Bøggild altså en positiv udvikling.⁸⁷⁵

Peter P. Rohde udviklede sig efter sit brud med DKP i 1953 til en ihærdig fortaler for europæisk samarbejde, bl.a. i *Vindrosen* i 1961. I forhold til den økonomiske og kulturelle konkurrence var synspunktet klart nok: Lad falde, hvad ikke kan stå, også på spørgsmålet om arbejdskraftens frie bevægelighed havde han markante synspunkter: Modviljen mod italienske arbejdere bundede dels i simple fordomme, dels i ønsket om at fastholde den høje danske levestandard. I et overordnet europæisk lys var vandringerne imidlertid nødvendige for at sikre den mest effektive udnyttelse af ressourcerne, og desuden trængte de danske arbejdere i høj grad til konkurrence, for under højkonjunkturen var ”arbejdsydelsen både kvantitativt og kvalitativt sunket katastrofalt”:

⁸⁷⁴ J. Bøggild-Christensen 1957: ”Ringe tiltro til frihandelsområdets virkeliggørelse og virkemuligheder” i *Berlingske Tidende* 6/10 1957. Genoptrykt samme år i hans *Fællesmarkedet i europæisk belysning*, København: Berlingske Tidende, side 8-16, her side 15.

⁸⁷⁵ Johs. Bøggild 1961: ”Teori og praksis” i Bøggild, Johs., Vagn Heiselberg og Tage Mortensen (red): *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark*, København: Forlaget I dag, side 63-72, her 64-66, citat side 66.

”Men Fællesmarkedet rummer muligheden for, at denne udvikling ikke får lov til at sætte sig. Indvandringen af fremmed arbejdskraft, som er villig til at tage arbejde til de vedtagne tariffer, kan tvinge vore egne arbejdere til at kigge lidt mindre i flasken og lidt mere på præstationen.”⁸⁷⁶

For at sætte trumf på foreslog Rohde oven i købet, at denne arbejdetik bundede i italienernes katolicisme. Det vil være synd at sige, at synspunktet blev udbredt i debatten. I forhold til at få dansk medlemskab vedtaget, var der god grund til ikke at fremhæve sådanne ideer, men det kan alligevel undre, at muligheden ikke i højere grad blev luftet af arbejdsgivere, der var utilfredse med udbuddet af arbejdskraft eller manglen på sammen.

Blandt de positive indlæg spillede beskrivelser af den frie bevægelighed indenfor det eksisterende EF en vis rolle, selvom der også tidligt findes kritiske beskrivelser af fremmedarbejdernes forhold.⁸⁷⁷ I 1963 analyserede Ib Eichner-Larsen fænomenet i et par kronikker i *Berlingske Tidende*, som nok pegede på kulturelle og faglige problemer med at gøre den indvandrede arbejdskraft så produktiv som den indenlandske, men som grundlæggende betragtede vandringerne som en rationel udnyttelse af ressourcerne. ”Der er alene tale om i fredelig sameksistens at drage den største mulige nytte af den arbejdskraft, som findes i Europa,” lød den samlede vurdering.⁸⁷⁸

LO fokuserede på de små konsekvenser af arbejdskraftens frie bevægelighed, og det er karakteristisk, at den mest markante fremhævelse af fordelene ved et fælles arbejdsmarked, tjente til at vise, at det ikke ville blive udnyttet:

”Men forpligtelserne er også rettigheder. Ligesåvel som italienske og tyske lønmodtagere har adgang til at søge beskæftigelse i Danmark og i tilfælde af ledighed – efter at have haft arbejde i Danmark – har adgang til arbejdsløshedsunderstøttelse således også omvendt for danske lønmodtagere. Næppe mange danske vil benytte sig af denne ret bortset fra en del unge under uddannelse. Men omvendt er det i høj grad et spørgsmål, hvor mange fra andre EF-lande, der vil søge beskæftigelse i Danmark.”⁸⁷⁹

Positive vurderinger var op til afstemningen få. En undtagelse var Asger Thylstrups artikler om EF i *Berlingske Tidende*, hvor han bl.a. fremhævede, at EF-borgere nu ville få et ”retskrav” på at søge arbejde i Danmark. ”Ligeledes er danske nok søgt til udlandet for at virke der, men der har ikke eksisteret nogen *ret* for danske til at arbejde i andre lande.”⁸⁸⁰

⁸⁷⁶ Peter P. Rohde 1961: ”Henimod europæisk enhed” i *Vindrosen*, 8. årg. side 617-25, her 623-24. Ulf Christiansen 1962: ”Markedsdebat” i 9. årg. side 139-43, her side 141 fandt de meningsløst at diskutere med sådanne synspunkter.

⁸⁷⁷ F.eks. Christian Hermann Jensen 1962: ”Kendsgerninger fra Fællesmarkedets Europa” i *Frit Danmark*, 21. årg. nr. 4-5, side 4-6, særligt side 6.

⁸⁷⁸ Ib Eichner-Larsen 1963: ”Den udenlandske arbejdskraft inden for Fællesmarkedet” i *Berlingske Tidende* 5 + 13/9, citat fra kronikken 5/9.

⁸⁷⁹ Preben Nielsen: ”Hvordan bliver lønmodtagernes fællesmarked?” i *Løn og Virke* 67. årg. side 404-406, her side 404.

⁸⁸⁰ Asger Thylstrup 1972: ”EF-borgere får ret til at arbejde her” i *Berlingske Tidende* 30/5.

Sammenligning med Norden

Da debatten om EF og arbejdskraftens frie bevægelighed dukkede op, var Danmark allerede medlem af et internationalt arbejdsmarked, nemlig det nordiske etableret i 1954.⁸⁸¹ Kontrasten mellem opfattelsen af de to arbejdsmarkeder kunne dårligt være større. Mens arbejdskraftens frie bevægelighed inden for EF blev betragtet som et problem eller i det mindste som et nødvendigt onde uden større praktiske konsekvenser, så var opfattelsen af det nordiske arbejdsmarked meget positiv, og det var som nævnt et vigtigt mål for de danske optagelsesforhandlinger at bevare det.

I embedsmandsrapporten fra 1957 om mulighederne for yderligere nordisk økonomisk samarbejde indgik det fælles arbejdsmarked som et naturligt led, som slet ikke blev problematiseret. I stedet blev det konstateret, at det muliggjorde en vis udjævning af landenes ret forskelligartede befolkningstilvækst.⁸⁸² Da ordningen havde 10 års jubilæum i 1964 blev den af arbejdsdirektør H. Borreschmidt karakteriseret som en succes, der både havde styrket Nordens image udadtil og styrket samarbejdet og kontakterne mellem landene. Økonomisk var den en fordel for både de afgivende og de modtagende lande, selvom det var vigtigt for de afgivende lande, at arbejderne vendte hjem, når beskæftigelsen og behovet for arbejdskraften steg igen.⁸⁸³ Opbakningen til det nordiske arbejdsmarked blev i materialet udtrykt gennem ønsker om at bevare det ved medlemskab af EF, f.eks. i en kommentar til den foreløbige udgave embedsmandsrapporten *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, hvor Arbejderbevægelsens Erhvervsråd krævede det bevaret, fordi det ”efter vor opfattelse [medfører, hm] både politisk og økonomisk væsentlige fordele.”⁸⁸⁴

Synet på det fælles nordiske arbejdsmarked er af flere årsager bemærkelsesværdigt. For det første diskuteres emnet ud fra en selvfølkelig accept af (arbejds)vandringer inden for Norden som noget positivt, mens de var yderst kontroversielle i EF-debatten fra dens begyndelse til vore dages diskussioner om østeuropæiske arbejdere. For det andet er det største problem åbenlyst *udvandring* og særligt svenske arbejdsgiveres strandhugst på kvalificeret dansk arbejdskraft. I forhold til EF var det helt klar indvandringen, der betragtes som det store problem. Det kan have spillet ind, at Danmark i forhold til Sverige var bagud med lønninger og i starten af perioden også med beskæftigelse, så udvandring var det mest realistiske scenario, men mere grundlæggende var der ingen principiel modstand mod nordisk samarbejde – bl.a. pga. fælles sprog og arbejdsmarkedsstruktur – og det smittede af på holdningen til indvandring fra de nordiske lande.

⁸⁸¹ Thorsten Borring Olesen og Johnny Laursen 1999: *Et nordisk alternativ til Europa*, Århus: Systime, side 22.

⁸⁸² *Nordisk økonomisk Samarbejde*, bind I, side 24-26. Beretning fra Det nordiske økonomiske samarbejdsudvalg, København 1957.

⁸⁸³ H. Borreschmidt 1964: ”10 års fælles nordisk arbejdsmarked” i *Socialt Tidsskrift* 40. årg. side 207-12.

⁸⁸⁴ ”Vort arbejdsmarked i et større Europa” i *Løn og Virke*, 63. årg. side 210.

Konklusion

I EF-debatten spillede arbejdskraftens frie bevægelighed samme rolle som den sociale harmonisering. Modstanderne beskrev den som et problem, og det var især fordi de mente, at den ville komme til at føre til indvandring, som både ville presse lønningerne og føre til konflikter med danskere. Nogle modstandere frygtede desuden, at arbejdskraften ikke bare skulle sættes fri, men at den også ville blive tvunget til at vandre mod sin egen vilje. De frygtede med andre ord, at danske arbejdere kunne blive tvunget til at udvandre fra Danmark. Tilhængerne afviste disse problemer og argumenterede for, at indvandringen ville blive beskeden, og at der hverken var planer om eller hjemmel i Romtraktaten til at tvinge danske arbejdere til udlandet. At tilhængerne overhovedet omtalte tvangsudvandring – selv i form af en klar afvisning – vidner om, at modstandernes argumentation havde haft en vis gennemslagskraft på dette punkt. Grundlæggende opfattede tilhængerne også vandringer som et problem, og det bedste, der kunne siges om arbejdskraftens frie bevægelighed i både de officielle redegørelser og indlæg fra deciderede tilhængere, var, at den skulle udnyttes så lidt som overhovedet muligt. Kun i enkelte tilfælde blev den fremstillet som en fordel for den enkelte arbejder eller for samfundet som helhed, og jeg har kun fundet et enkelt eksempel på, at en tilhænger fremhævede muligheden for at tiltrække billig arbejdskraft som noget positivt.

Ligesom der i afsnittet om social harmonisering kunne konstateres en meget bred samling om principperne i dansk sociallovgivning, så kan der i denne delundersøgelse konstateres en meget bred samling om et dansk arbejdsmarked, der ideelt set skulle være en isoleret national enhed uden vandringer ind og ud af landet. Mest bemærkelsesværdigt er det, at hverken borgerlige politikere eller Arbejdsgiverforeningen argumenterede for fordelene ved en evt. arbejdsindvandring, når f.eks. DA op gennem 1960'erne havde ønsket en liberalisering af udlændingelovgivningen og dermed mulighed for at tilføre yderligere arbejdskraft udefra.⁸⁸⁵

Den kraftige betoning af det ønskværdige i at isolere det danske arbejdsmarked mest muligt fra det europæiske, stod i skarp kontrast til holdningen til det nordiske arbejdsmarked. For regeringen var det et mål at bevare det i forbindelse med dansk medlemskab af EF, og i det hele taget er det meget vanskeligt at finde kritik af de nordiske vandringer, der både blev set som en økonomisk fordel og som et middel til at styrke landenes indbyrdes forhold.

⁸⁸⁵ Det skal dog understreges, at spørgsmålet aldrig var højt prioriteret hos arbejdsgiverne. Se Kasper Tingkær 2004: *Udenlandske arbejdere. En parentes på det danske arbejdsmarked*, Odense: Center for Historie, upubliceret speciale.

Kapitel 18. Ligestilling og ligeløn

Der er flere grunde til at tage dette emne op. For første påpeges ligestilling i meget komparativ velfærdsforskning som et særligt træk ved den dansk/nordiske velfærdsmodel.⁸⁸⁶ For det andet var ligeløn mellem mænd og kvinder, der blev fastslået i artikel 119, det eneste konkrete krav i Romtraktaten trods den megen debat om social harmonisering. Det er imidlertid ikke muligt at vurdere ligelønnen uden at inddrage ligestilling i mere bred forstand, og den ligestilling var også på en række andre punkter forbundet med den forskellige opbygning af velfærdsstaten i Danmark og i EF-landene. F.eks. var pasningsmuligheder en forudsætning for, at kvinder med børn kunne – og kan – deltage på arbejdsmarkedet på lige fod med mænd, ligesom kvindens stilling i familien bl.a. afhænger af, at hun har selvstændig adgang til sociale ydelser frem for gennem sin mand.

I første del af kapitlet drøftes konsekvenserne for ligestilling i bred forstand, hvorefter der vil blive fokuseret mere snævert på ligelønnen. Som i de to foregående kapitler bruges de officielle redegørelser som udgangspunkt for diskussionen af den bredere offentlige debat. Indledningsvis bør det dog bemærkes, at hverken ligeløn i snæver forstand eller ligestilling i almindelighed fyldte så meget i debatten, som f.eks. den diskussion om arbejdskraftens frie bevægelighed, der blev gennemgået i forrige kapitel. Det skyldes bl.a. at jeg ikke har inddraget kvindebevægelsens tidsskrifter i undersøgelsen. Det ville utvivlsomt have givet et mere omfattende og nuanceret materiale. Drude Dahlerup har f.eks. i sin undersøgelse af den danske rødstrømpebevægelse vist, at modstand mod EF sammen med fri abort og ligeløn var den vigtigste mærkesag i bevægelsens tidlige udvikling. Målsætningen i afhandlingen har imidlertid hele tiden været at placere emnerne i den brede, offentlige debat om EF – og her fyldte ligestilling altså ikke meget.⁸⁸⁷

Ligeløn og ligestilling i de officielle betænkninger

De tre store betænkninger fra 1958, 1962 og 1968 fokuserede udelukkende på ligeløn, mens ligestilling i bredere forstand ikke blev diskuteret. Imidlertid blev der i 1970 nedsat et udvalg under

⁸⁸⁶ Se f.eks. Gøsta Esping-Andersen 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press. Den skandinaviske velfærdsmodel er således karakteriseret af høj erhvervsfrekvens hos kvinder, og deres overvejende ansættelse i den offentlige sektor, ikke mindst i forbindelse med velfærdsstatens serviceydelser. Jane Lewis 1996: "Køn, familie og studiet af velfærdsregimer" i *Arbejderhistorie* nr. 4, side 79-92 fremhæver mere specifikt kønnets betydning for analyser af velfærdsstater.

⁸⁸⁷ Drude Dahlerup 1998: *Rødstrømperne. Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985*, København: Gyldendal, bind 1 side 221 og 228-33. Dahlerup vurderer tilsvarende side 232, at kvindespørgsmål kun fyldte lidt i den samlede kampagne.

Justitsministeriet, som i august 1971 afgav betænkningen *Rapport om betydningen for ligestillingen i Danmark mellem mænd og kvinder af en dansk indtræden i De europæiske Fællesskaber*, som på basis af et notat udarbejdet af landsretsdommer Inger Margrete Pedersen anlagde et bredere perspektiv.

I debatten om ligeløn optrådte to forskellige fortolkninger af, hvad der overhovedet skulle forstås derved. Den moderate fortolkning lagde vægt på, at ”lige løn for lige arbejde” kun omfattede områder, hvor både mænd og kvinder havde samme funktion, f.eks. ved at betjene samme maskine på samme fabrik. Den vidtgående fortolkning gik langt videre og krævede lige løn for arbejde af samme værdi, f.eks. ens aflønning af alle ufaglærte indenfor en branche eller på arbejdsmarkedet som helhed. Ikke overraskende førte de forskellige holdninger til fortolkningen også til meget forskellige vurderinger af konsekvenserne.

Embedsmandsrapporten fra 1958 påpegede den usikkerhed, der herskede omkring ligelønsbegrebets rækkevidde, og klarheden blev ikke større af, at spørgsmålet var søgt belyst ved henvendelse til Vesttyskland, hvor ligeløn også var baseret på forfatningen, og hvor Bundesarbeitsgericht havde lagt den radikale fortolkning af ligelønsbegrebet til grund for visse af sine afgørelser. F.eks. var rengøring og budarbejde blevet ligestillet. Betænkningen fik imidlertid ikke afklaret, hvilke konsekvenser afgørelsen havde haft for det tyske arbejdsmarked, eller om Rom-traktaten åbnede for samme fortolkning. Selve ligelønsprincippet rimelighed blev slet ikke berørt, og sigende nok var problemets omfang i Danmark end ikke blevet undersøgt. Fokus var alene på de stigende omkostninger, som indførelsen af ligeløn ventedes at medføre. Det blev vurderet, at der ikke ville blive behov for lovindgreb – og dermed brud på den frie forhandlingsret på arbejdsmarkedet – hvis ligelønsprincippet blot blev indført i overenskomsterne. Henning Friis, der havde udarbejdet bilagsmaterialet, forventede derimod, at lovgivning ville blive nødvendig.⁸⁸⁸

I rapportens kommentarer til forslaget om etablering af et frihandelsområde omfattende alle OEEC-landene blev holdningen til artiklen mere kritisk. Det blev fremhævet, at ligelønsartiklen i Romtraktaten ikke var indført for ”at opnå en social forbedring for kvinder,” men på foranledning af Frankrig, der havde indført ligeløn, og som nu frygtede unfair konkurrence fra lande med billig kvindelig arbejdskraft. Da Danmark i forvejen havde højere realløn end de øvrige lande, ville sanktioner mod Danmark pga. manglende ligeløn imidlertid være helt urimelige.⁸⁸⁹ Om ikke andet

⁸⁸⁸ *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 29-33. For Henning Friis' holdning, se bilag 1, side 63.

⁸⁸⁹ *Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken*, 1958, København: Statens Trykningskontor, side 42.

så viser argumentationen, at hensynene til konkurrenceevnen og den fri forhandlingsret på arbejdsmarkedet var de afgørende kriterier for vurderingen af artikel 119, mens uligelønnen som problem i sig selv slet ikke blev diskuteret.

Ifølge Romtraktaten skulle ligeløn indføres inden afslutningen af den første etape, dvs. inden udgangen af 1961. Det var derfor naturligt, at de efterfølgende redegørelser fulgte arbejdet med at realisere målsætningen, og de kunne begge berette, at den ikke var gennemført endnu. I *Danmark og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab* fra 1962 blev det gennemgået, hvordan kommissionen i 1960 havde vedtaget en henstilling til medlemslandene om gennemførelse af ligeløn inden 30. juni 1961, inkl. en nøjere definition af, hvordan ligeløn skulle fortolkes. For Danmarks vedkommende kunne redegørelsen fastslå, at ligeløn allerede var indført i den offentlige sektor, og det måtte for det private arbejdsmarked "antages, at en af arbejdsmarkedets parter ad overenskomstmæssig vej foretagen gennemførelse af princippet vil blive anerkendt som en opfyldelse af artiklen."⁸⁹⁰ Eftersom omkostningsproblematikken slet ikke blev berørt, var de to væsentligste bekymringer fra 1958-betænkningen tilsyneladende faldet bort.

I den store betænkning fra 1968 blev det konkrete indhold af ministerrådets beslutning fra 1961 kraftigt uddybet. Kommissionen havde i 1967 afgivet beretning til Rådet, hvoraf det på den ene side kunne konstateres, at der var sket fremskridt i form af større lønstigninger til kvinder end til mænd, men at ligelønnen endnu ikke var indført. Mere detaljerede undersøgelser var derfor iværksat, ligesom undersøgelsesområdet var blevet udvidet til også at omfatte ikke-formelle diskriminationsformer. Denne bredere fortolkning af artiklen fik de tidligere forbehold på banen igen. I vurderingen af konsekvenserne ved dansk medlemskab blev det gjort klart, at den overenskomstmæssige vej ville være "stemmende med den her i landet gældende praksis", men "hvorvidt en løsning på dette grundlag er tilstrækkelig til opfyldelse af art. 119 må afhænge af, om denne fremgangsmåde i praksis vil yde tilstrækkelig sikkerhed for opfyldelse af det i artiklen hjemlede ligelønsprincip for arbejdsmarkedet i dets helhed."⁸⁹¹ Spørgsmålet var med andre ord, om EF ville acceptere en løsning via overenskomsterne, selvom de ikke dækkede hele arbejdsmarkedet.

I 1971 kom Justitsministeriets rapport om konsekvenserne for ligestillingen i Danmark. Her blev ligelønsspørgsmålet gennemgået igen, og for første gang vurderes spørgsmålet mere ud fra et ligestillingssynspunkt end ud fra en omkostningsvurdering. Artiklens udgangspunkt i franske

⁸⁹⁰ *Danmark og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab*, København: Udenrigsministeriet 1962, side 308-11, citat side 311.

⁸⁹¹ *Danmark og De europæiske Fællesskaber*, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De europæiske Fællesskaber 1968, side 924-28, citat side 928. De supplerende redegørelser rummede intet afgørende nyt på området.

konkurrencehensyn omtales ganske vist, men det slås også fast, at ”uanset denne forhistorie er det nu ubestrideligt, at art. 119 må opfattes som en bestemmelse, der sigter mod en bedre social stilling for kvinderne.”⁸⁹² Fremskridtene i EF bemærkes, og det konstateres, at endelig gennemførelse af ligeløn igen var blevet fremhævet som en central målsætning i kommissionens udkast til et socialpolitisk program. Hvorvidt medlemskab ville føre til krav om ligelønslovgivning i Danmark diskuteres ikke eksplicit, men fremhævelsen af den seneste overenskomstaftale fra foråret 1971, hvor DA og LO blev enige om at omskrive overenskomster, så lønnen overalt skulle fastsættes på baggrund af arbejdets art frem for arbejderens køn, lod skinne igennem, at lovgivning ikke ville blive nødvendig. Muligheden blev dog nævnt i konklusionen.⁸⁹³

Allerede i forordet slog rapporten på baggrund af den danske kvindekommisjons betænkninger fast, at ligestilling afhang af mere end fjernelse af formel diskrimination. Indretningen af sociallovgivningen, arbejdsmarkedet, skattesystemet og familieretten var også af afgørende betydning, og disse forhold blev diskuteret, selvom det blev understreget, at de lå uden for traktatens område. Ud fra et ligestillingssynspunkt var det danske tryghedssystem at foretrække for arbejdsmarkedsordninger, fordi det byggede på kvinder og mænd som selvstændige subjekter, mens EF-landenes ordninger var baseret på sikring af hele familien gennem arbejdsmarkedstilknytning. Det betød, at kvinderne som hjemmegående var afhængige af deres mands forsikring, og at tilskyndelsen til at komme på arbejdsmarkedet var ringe, fordi kvindens socialforsikring gik fra lønnen uden at give familien ekstra sikkerhed. Harmonisering ville derfor være et tilbageskridt for danske kvinder, men det blev konkluderet, at det ikke havde nogen betydning, fordi der ikke var ”fremkommet holdepunkter for, at der i en overskuelig årrække vil kunne forventes taget skridt til harmonisering, som vil få betydningen for ligestillingen mellem mænd og kvinder her i landet.”⁸⁹⁴ Lige adgang til arbejdsmarkedet beskrev rapporten som afgørende for reel ligestilling i samfundet som sådan, og det understreges, at både kommissionen og udvalg i Europaparlamentet i stigende grad var blevet opmærksom på problematikken og havde givet udtryk for de samme principielle synspunkter som den danske kvindekommisjon.⁸⁹⁵ Et særligt problem var arbejderbeskyttelse, hvor regler til beskyttelse af kvinder – enten i almindelighed eller af gravide og ammende kvinder – reelt kunne svække deres stilling på arbejdsmarkedet. Som et konkret eksempel nævnes, at

⁸⁹² *Rapport om betydningen for ligestillingen i Danmark mellem mænd og kvinder af en dansk indtræden i De europæiske Fællesskaber*, 1971, København: Justitsministeriet, side 4.

⁸⁹³ Samme side 4-7 og 21.

⁸⁹⁴ Samme side 8-12, citat side 22 fra konklusionen. Se også Inge Margrethe Pedersen 1971: ”Familien mellem Norden og Europa” i *Juristen* 53. årg. side 405-14, særligt side 411 ff.

⁸⁹⁵ *Rapport om betydningen for ligestillingen i Danmark mellem mænd og kvinder af en dansk indtræden i De europæiske Fællesskaber*, 1971, København: Justitsministeriet, side 14-16.

kommissionen tidligere havde fremsat forslag i ministerrådet om bl.a. forbud mod natarbejde for gravide og ammende kvinder. Uden egentlig begrundelse blev det vurderet, at der ikke kunne ventes yderligere tiltag af denne type.⁸⁹⁶ Justitsministeriets rapport understregede desuden, at Europa-parlamentet og kommissionen var opmærksomme på, at kvinders arbejdsmarkedsdeltagelse forudsatte mulighed for børnepasning og en indretning af skattesystemet, hvor familiens anden indkomst ikke blev spist op af marginalsatter. Samtidigt blev det slået fast, at der ikke inden for det eksisterende samarbejde var planer om at harmonisere disse områder.⁸⁹⁷

Betænkningen tog ikke direkte stilling til dansk medlemskab, men ud fra et ligestillings synspunkt tegnede den utvivlsomt et så positivt billede som muligt ved *både* at fremhæve, at der ikke var planer om harmonisering, hvor dansk lovgivning var bedre, *og* at fremhæve progressive holdninger til disse spørgsmål hos specielt kommissionen og i Europaparlamentet. Det er særligt tydeligt i forhold til familieret, hvor det først slås fast, at hverken Romtraktaten eller de fremsatte forslag til udvidelse af samarbejdet indebar mulighed for fælles lovgivning på området, hvorefter en resolution fra en gruppe socialdemokratiske kvinder til kommissionen, der opfordrede til harmonisering af ægteskabslovgivningen af hensyn til arbejdskraftens frie bevægelighed, blev gennemgået. ”De enkelte reformkrav, som gruppen fremsatte, var i høj grad i samklang med nordiske tanker på ægteskabsrettens område,” konkluderede rapporten.⁸⁹⁸ Igen var der en klar kontrast mellem holdningen til fælles familieret inden for EF og til det tætte nordiske samarbejde omkring f.eks. ægteskabslovgivning.⁸⁹⁹

Samlet er tre forhold i betænkningerne værd at bemærke. For det første ændrede vurderingen af konsekvenserne af medlemskab sig kraftigt. Bekymringen for store omkostningsstigninger var meget vigtig i 1958, men forsvandt derefter fra analyserne. På dette punkt var der altså en klar overensstemmelse med vurderingen af social harmonisering i det hele taget. Hele vejen igennem var det tydeligvis et dansk ønske, at gennemførelsen af ligelønnen skulle ske gennem frivillige overenskomster på arbejdsmarkedet, men vurderingen af, hvorvidt det ville kunne lade sig gøre skiftede markant. I 1958 blev det anset for umuligt, i 1962 som naturligt og i 1968 som muligt, hvis

⁸⁹⁶ Samme side 16-17. Hvorvidt den vurdering kom til at holde stik eller ej afhænger af tidsperspektivet, for først i 1990 blev et tilsvarende direktivforslag om beskyttelse af gravide fremsat, hvor det gav anledning til kritik fra både LO og DA, som mente det ville virke diskriminerende over for kvinder. Se Dorthe Monggaard 1990: ”Beskyttelse af gravide” i *LO Bladet*, 86. årg. nr. 28, side 15 og ”EF-forslag om gravide fyldt med fejl” i nr. 32, side 15. Gitte Holmstrup 1990: ”Job forbudt for kvinder” i *Arbejdsgiveren*, 86. årg. nr. 19, side 20-21.

⁸⁹⁷ *Rapport om betydningen for ligestillingen i Danmark mellem mænd og kvinder af en dansk indtræden i De europæiske Fællesskaber*, 1971, København: Justitsministeriet, side 17-20.

⁸⁹⁸ Samme side 20-21.

⁸⁹⁹ Se Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg 2006: *Inte ett ord om Kärlek. Äktenskap och Politik i Norden ca 1850-1930*, Göteborg og Stockholm: Makadam.

der kunne argumenteres tilstrækkeligt godt for, at det også ville føre til princippet gennemførelse i praksis. For det andet viste alle de sene beretninger, at kommissionen var en udfarende kraft i forhold til indførelse af ligeløn, mens det kneb mere med at få medlemslandene til at føre princippet ud i praksis. Potentielt var kommissionen altså en oplagt allieret for de kræfter, der måtte ønske ligeløn indført i Danmark. For de, der ønskede den indført ved lov var forholdet endnu klarere, fordi den danske regering tydeligvis foretrak en løsning via overenskomsterne. For det tredje vurderede Udenrigsministeriets betænkninger hverken ligeløn eller EF i øvrigt ud fra en ligestillingssynsvinkel, men derimod ud fra enten omkostninger og konkurrenceevne eller ud fra behovet for lovgivning på området. Justitsministeriets rapport fra 1971 var bredere anlagt. Her blev klart slået fast at artikel 119 var en klar fordel for europæiske kvinder. Samtidigt blev en række andre forhold af betydning for ligestilling analyseret med den klare konklusion, at ligestillingen i Danmark ikke ville blive svækket af medlemskab, både fordi der ikke var hjemmel til at harmonisere de relevante lovgivningsområder, og fordi kommissionen og Europaparlamentet indtog progressive holdninger til ligestilling.

Dansk medlemskabs konsekvenser for ligestilling

Da Danmark først søgte medlemskab i 1961 følte afstanden til de oprindelige medlemslande meget stor på ligestillingsområdet, men spørgsmålet spillede kun en meget begrænset rolle i debatten. Ambassadør Bodil Begtrup fremhævede i radioforedragsrækken *Danmark og de Seks* det forunderlige i, at der i EF stadig var lande, hvor kvinder skulle have mandens tilladelse til at få et pas eller til at tage arbejde uden for hjemmet. Disse forskellige udgangspunkter gjorde forhandlingerne om social harmonisering meget vigtige, og de danske forhandlere måtte forsvare de rettigheder, som der var opnået for f.eks. enlige mødre. Trods disse bekymringer var indlægget optimistisk og offensivt. Der blev opfordret til europæisk samarbejde indenfor kvindebevægelsen, og i det hele taget var solidariteten med kvinder i andre lande fremtrædende. Netop på ligestillingsområdet havde Danmark og de øvrige nordiske lande noget at bidrage med, og det blev understreget flere gange, at Danmarks eksempel "kan hjælpe til menneskers frigørelse og få en sund indflydelse på det kommende europæiske fællesskab."⁹⁰⁰ Begtrups tro på, at Danmark kunne forandre noget i et europæisk fællesskab, medførte selv mange år senere hånlige kommentarer fra

⁹⁰⁰ Bodil Begtrup 1961: "Kvinderne i det fremtidige Europa" i *Danmark og de Seks*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 70-76, citat s. 76.

modstanderne af medlemskab.⁹⁰¹ For dem var det oplagt, at påvirkningen udelukkende ville gå i den modsatte retning.

I de sidste år før folkeafstemningen kom ligestillingsspørgsmålet til at spille en lidt større rolle i debatten. Sagen var utvivlsomt, at ligestilling i almindelighed kom til at fylde mere i samfundsdebatten, og at denne tendens smittede af på EF-debatten. Den radikale Grethe Philip havde i oktober 1970 taget ligestillingsspørgsmålet op i en forespørgsel til statsministeren. Ifølge et efterfølgende interview bundede bekymringen i EF-landenes fastholdelse af manden som hovedforsørger i den sociale lovgivning. Hun forventede ikke direkte krav om harmonisering, men de danske forhandlere skulle være opmærksomme på problemet og f.eks. sikre, at socialfondens midler ikke blev brugt på diskriminerende måde. Desuden burde der udarbejdes en redegørelse om EF's betydning for ligestilling.⁹⁰² Resultatet blev Justitsministeriets rapport, som Grethe Philip fandt beroligende. Den viste efter hendes opfattelse, at ligestillingen var i fremgang i EF-landene, og at EF aktivt støttede denne udvikling. Hun fastholdt dog, at social harmonisering potentielt kunne blive et problem, hvis tilskud fremover blev givet til familier frem for til individer.⁹⁰³

Journalist Ellen Gaarmann fandt i pædagogernes fagblad *Børn & Unge*, at justitsministeriets rapport var vildledende, og at det var en skændsel at fremtrædende medlemmer af Dansk Kvindesamfund som Inger Margrethe Pedersen og Grethe Fenger Møller havde været med til at udarbejde den. Først og fremmest blev det kritiseret, at den slet ikke berørte den reelle mangel på ligestilling i EF-landene, og vurderingen af EF's indsats var også mere kritisk: "Fællesskaberne har vist sig i teorien vagt velvillige, i praksis aldeles uinteresserede i at røre ved fællesbestemmelser og de mange bestemmelser i de enkelte fællesmarkedslande, som har stærkt kvindediskriminerende virkning." Desuden påpegede hun, at både den sociale sikring og skattesystemerne i EF-landene svækkede kvindernes beskæftigelsesmuligheder.⁹⁰⁴ Det var implicit i Gaarmanns kritik af udeladelsen af den faktiske ligestillingssituation i EF, at hun i modsætning til udvalget forventede, at harmoniseringen også ville komme til at omfatte f.eks. det sociale område.

Set fra kvindeorganisationernes synspunkt var medlemskab ikke attraktivt. Formanden for Dansk Kvindesamfund Eva Hemmer Hansen opsummerede i 1970 situationen således:

⁹⁰¹ Poul Overgaard Nielsen 1970: "Hvorfor imod?" i Knud P. Pedersen (red): *Skal Danmark nedlægges?* Trøjborg: Forlaget Mikro, side 38-43, særligt side 38. Se også Eva Hemmer Hansen 1970: "Kvinderne og Fællesmarkedet" i samme side 53-58, her side 58.

⁹⁰² "Vi skal passe på med kønnenes ligestilling" i *FremSyn*, 7. årg. nr. 5, side 11.

⁹⁰³ Grethe Philip 1971: "Kønnenes ligestilling og E.F." i *FremSyn* 8. årg. nr. 4, side 2.

⁹⁰⁴ Ellen Gaarman 1972: "Diskrimineringen er større i EF – hvorfor siger rapporten ikke det?" i *Børn & Unge*, 3. årg. nr. 5, side 10.

”Kvindesagligt set er der ingen grund til at ønske at komme i Fællesmarkedet, og at komme der alene, uden et samarbejde med de øvrige nordiske lande, vil være et ryk tilbage til de tilstande, der har gjort desperate foreteelser som det hollandske kvindeoprør forståelige.”

Problemet var ifølge Hemmer Hansen, at der var fundamentale forskelle mellem Norden/England og EF-landene, når det kom til holdningen til kvinder. Familie- og socialpolitik byggede der fortsat på det grundlag, at kvindens plads var i hjemmet, hvorfor det ville være højst ubehageligt, ”hvis der i uoverskueligt omfang skal ’harmoniseres’ i henhold til Romtraktaten.” Den normale sikring mod social harmonisering – at den ikke måtte føre til forringelser – var ikke nødvendigvis en garanti her, fordi gode skandinaviske ordninger ”kan opfattes som alt andet end ønskværdige af vore eventuelle kommende partnere...” Af mere konkrete problemer blev der f.eks. peget på den højst forskellige behandling af enlige mødre, som kunne give problemer i forhold til arbejdsvandringer.⁹⁰⁵

Som i forhold til social harmonisering og det europæiske arbejdsmarked, var der også her eksempler på, at tilhængerne først og fremmest afviste at dansk medlemskab ville få vidtgående konsekvenser. F.eks. argumenterede Grethe Philip som nævnt på baggrund af Justitsministeriets redegørelser for, at EF ikke ville få indflydelse på afgørende lovgivningsområder som ægteskabslovgivning og sociallovgivning. Tilpasningen af folkepensionen var endda en fordel fra et ligestillingssynspunkt, fordi udmålingen og udbetalingen nu skete for hver ægtefælle for sig.⁹⁰⁶ Selvom ligestillingsspørgsmålet ikke fyldte meget i debatten, så trak behandlingen i samme retning som de elementer, der blev gennemgået tidligere. Den danske model blev fremhævet som det ønskværdige af både tilhængere og modstandere, selvom de var meget uenige om de konkrete konsekvenser.

Ligeløn som omkostningsfaktor

Det er indlysende, at vurderingen af konsekvenserne for Danmark afhang af fortolkningen af ligelønsbegrebet. De fleste valgte den snævre fortolkning og forudså på denne baggrund ret beskedne lønstigninger om end buddene varierede. Tyge Dahlgaard antog f.eks. at ligelønnen skulle forstås som i Frankrig, dvs. som ligeløn for præcist samme arbejde, og at virkningen derfor ville blive beskedne.⁹⁰⁷ Jørgen Pedersen mente derimod, at den vidtgående fortolkning måtte være den

⁹⁰⁵ Eva Hemmer Hansen 1970: ”Kvinderne og Fællesmarkedet” i Knud P. Pedersen (red): *Skal Danmark nedlægges?* Trøjborg: Forlaget Mikro, side 53-58, citater side 53 og 58. Se også Eva Hemmer Hansen 1972: *Kvinderne og Fællesmarkedet*, København: Frit Norden.

⁹⁰⁶ Grethe Philip 1972: ”Danske kvinder og EF” i *Berlingske Tidende* 10/9.

⁹⁰⁷ Tyge Dahlgaard 1958: ”Romtraktaten om Det Europæiske Økonomiske Fællesskab” i Thorkil Kristensen (red): *De Europæiske Markedsplaner*, her side 81.

rigtige, alene fordi den moderate fortolkning var meningsløs i økonomisk teori. Hvis arbejdsgivere virkelig kunne få billigere kvindelig arbejdskraft, ville de naturligvis benytte sig af den mulighed, ”og man ville således aldrig finde, at de to køn udførte samme arbejde til forskellig løn.” Den radikale fortolkning var til gengæld ”en ret alvorlig sag,” for hvis kvinder og mænd ”i et frit marked opnår en lavere løn end manden, vil en lov, som forbyder at betale kvinderne en sådan løn, medføre, at en del kvinder ikke kan få beskæftigelse, skønt de gerne ville arbejde...” Resultatet ville være mindre økonomisk aktivitet i samfundet og dermed også mindre velstand.⁹⁰⁸ Det interessante ved Pedersens argumentation er igen, at han kritiserede EF på et liberalt grundlag. Problemet var, at samarbejdet stillede krav om indgreb i det frie økonomiske liv – og det var naturligvis ikke foreneligt med et liberalt synspunkt.

Ligestillingsperspektivet var helt fraværende fra disse betragtninger – eller rettere: ligestillingsperspektivet var meningsløst, fordi Jørgen Pedersen gik ud fra, at alle automatisk blev betalt den rette markedspris for deres arbejde. Thorkil Kristensen diskuterede heller ikke ligestilling, men han var mere konkret, idet han først og fremmest så indførelsen ligeløn som et omkostningsproblem, fordi den danske konkurrenceevne allerede var svækket af høje danske lønninger.⁹⁰⁹ Derimod syntes arbejdsgiverne ikke i udgangspunktet videre bekymrede, idet de vurderede, at Frankrig blot havde indført ligeløn i moderat form ved, ”at man antager kvinder til det lavere betalte arbejde og reserverer mændene det, der er højere betalt.”⁹¹⁰ Underforstået: Det kunne man naturligvis også gøre i Danmark.

Da Danmark søgte om optagelse i 1961 blev spørgsmålet på ny aktuelt, og nu var der ud over selve Rom-traktatens også kommissionens udspil at forholde sig til. DA pegede straks på, at de Seks hverken var enige om fortolkningen af begrebet eller havde fået princippet ført ud i praksis. Da organisationen end ikke accepterede princippet om lige løn for lige arbejde – lønnen burde i stedet afspejle ”arbejdernes personlige kvalifikationer i videste forstand” – var det afgørende, at de danske forhandlere fremførte de danske synspunkter og evt. krævede undtagelsesprotokoller. Hovedproblemet var de forøgede produktionsomkostninger.⁹¹¹

⁹⁰⁸ Jørgen Pedersen 1957: *Fællesmarked og Frihandelsområde*, Århus: Akademisk Boghandel, side 69-70. Se også hans artikel fra 1961: ”Socialpolitikken i Fællesmarkedet” i *Arbejdsgiveren*, 62. årg. nr. 20, side 18-21, her side 18-19. Lauge Stetting 1958: ”Europas økonomi under et fælleseuropæisk marked” i Thorkil Kristensen (red): *De europæiske Markedsplaner*, København: Det danske forlag, side 211 afviste på et tilsvarende teoretisk grundlag, at ligelønnens praktiske betydning, men han var mindre bekymret for negative økonomiske virkninger.

⁹⁰⁹ Thorkil Kristensen 1957: ”Er vi forberedt?” i *Dagens Nyheder* 23/4.

⁹¹⁰ ”Fra toldsænkninger til social harmonisering” i *Arbejdsgiveren*, 1957, 58. årg. side 135-36, her 136.

⁹¹¹ ”Arbejdsgiverne om Europa-markedet” 1961 i *Arbejdsgiveren* 62. årg. nr. 19. side 7-10, her 8-9.

Det forventedes, at ligelønnen skulle indføres ved lov, med mindre den kunne gennemføres i kollektive overenskomster. Selvom ligeløn var et højt profileret mål for fagbevægelsen, var der ingen ønsker om at få den indført via lovgivning, og vurderingen af artikel 119 afhang derfor af, hvordan den kunne opfyldes. Poul Lind fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd så optimistisk på overenskomstmuligheden i 1961 og var derfor forholdsvis positiv.⁹¹² I forlængelse af forligsmandens mæglingsforslag i 1961 blev der nedsat et ligelønsudvalg mellem arbejdsmarkedets parter, som bl.a. vurderede de evt. konsekvenser af dansk medlemskab af EF. Det blev konstateret, at der både indenfor EF og mellem DA og LO var uenighed om, hvad der egentligt skulle forstås ved "samme arbejde," og at den umiddelbare konsekvens af medlemskabet ville begrænse sig til "en omskrivning af de danske overenskomster, således at udtrykket mænd og kvinder opgives..." sådan som det allerede var sket i EF-landene.⁹¹³

Der er ingen tvivl om, at arbejdsmarkedets parter helst ville undgå lovgivning på området. Det kunne jo sætte en ubehagelig præcedens for øget statsindblanding i arbejdsmarkedets forhold. Der er derfor næppe tvivl om, at udsigten til dansk medlemskab var en kraftig tilskyndelse til indførelsen af ligeløn ved overenskomstforhandlingerne i 1971. (Det skete ikke omgående, men problemet blev sat på dagsordenen med det formål at få overenskomsterne omskrevet inden periodens udløb.) Det var naturligvis et åbent spørgsmål om en sådan ordning ville være tilstrækkelig for EF – det var den ikke – men i sit oplysningsmateriale foretrak LO at give gode miner til slet spil. I pjecen *Danmark og EEC*, hvor konsekvenserne for dansk lovgivning på snart sagt alle områder blev understreget, var der slet ingen vurdering af behovet for tilpasning til artikel 119. I stedet blev arbejdet med ligelønsaftalen mellem LO og DA fra 1971 gennemgået.⁹¹⁴

Ligeløn som ligestilling

Økonomer, arbejdsgivere og fagforeningsfolk så først og fremmest ligeløn som en omkostningsforøgelse – hvad den jo helt sikkert også ville være, da ingen havde fantasi til at forestille sig, at mændene skulle acceptere en lønnedgang for at skabe balance. I deres øjne hørte ligelønkravet derfor hjemme på minussiden i Rom-traktaten. For de kvinder, der vurderede EF i ligestillingsperspektiv og evt. selv længe havde kæmpet for ligeløn, skulle man tro, at sagen tog sig anderledes ud. Var Rom-traktaten ikke en effektiv løftestang til at få et gammelt krav opfyldt?

⁹¹² Poul Lind 1961: "Arbejdsmarkedet, løn og sociale forhold" i *Løn og Virke*, 57. årg. side 306-08, her 308.

⁹¹³ "Ikke enighed om, hvad 'samme arbejde' er" i *Løn og Virke*, 58. årg. side 322-23.

⁹¹⁴ *Danmark og EEC*, 1971, København: Landsorganisationen i Danmark, side 44-45.

Rent faktisk var begejstringen til at overskue. Bodil Begtrup fremhævede i den før omtalte artikel fra 1961, at ligelønnen i princippet skulle være indført i løbet af den første fire-årsperiode, men at der ikke var sket synderlige fremskridt. Der var dog iværksat en del forskning for at finde frem til forskellige former for arbejdes reelle værdi, som måtte ventes at føre til en vis udjævning. Selvom Begtrups indlæg beskæftigede sig med ligestilling i bred forstand, så hun først og fremmest ligelønnens indførelse Danmark i lyset af omkostningsproblematikken. ”Men skal ligelønnen gennemføres som forlagt i Rom-aftalen, er tidspunktet under en højkonjunktur dog at foretrække. Spørgsmålet er jo ikke nyt, og de mange tilsagn, der i tidens løb er givet herom vil måske dog blive til virkelighed om end i afdæmpet form.”⁹¹⁵ Det er ikke just begejstring, der lyser ud af den vurdering.

I 1970 erkendte Eva Hemmer Hansen modstræbende, at ratificering af artikel 119 om ligeløn trods alt ville være et fremskridt. Det trak dog fra, at paragraffen var indført af hensyn til den franske industri og derfor ”intet har med kvindesag at gøre,” ligesom den manglende gennemførelse af princippet i medlemslandene ikke så for godt ud. Men alt i alt kunne det ”være en fordel at få princippet godkendt.” Når det faldt hende så svært i det hele taget at anerkende ligelønnen som en fordel, hang det utvivlsomt sammen med hendes afvisning af dansk indmeldelse i det hele taget.⁹¹⁶

Ellen Gaarmann var i sin omtale af Justitsministeriets ligestillingsrapport stort set på linje med Hemmer Hansen. Hun erkendte, at artikel 119 måtte ses som en ”bestemmelse, der sigter mod en bedre social stilling for kvinderne.” Det var imidlertid mere afgørende, at paragraffen havde ”en trist for- og en bedrøvelig efterhistorie.” Den var nemlig indført af konkurrencemæssige hensyn, og i praksis havde EF ikke formået at gennemføre princippet, selvom der flere gange var fastsat tidsplaner for dets endelige indførelse.⁹¹⁷

Mens Hemmer Hansen og Gaarmann principielt anerkendte artikel 119 som en fordel, argumenterede SF's folketingsmedlem Ruth Olsen for, at ligelønnen også bedre lod sig realisere uden for EF. ”Udenfor kan vi gennemføre ligeløn før EF, indenfor højst samtidig,” vurderede hun. Det grundlæggende problem var, at kvinden fortsat var en arbejdskraftreserve pga. de etablerede kønsroller. ”Kvinderne såvel som mændene skal have mulighed for at deltage både i skabelsen af de fornødne materielle livsvilkår, og i den nye generations opdragelse til sunde og livsduelige

⁹¹⁵ Bodil Begtrup 1961: ”Kvinderne i det fremtidige Europa” i *Danmark og de Seks*, København: Forlaget Aktuelle Bøger, side 70-76, her side 74-75.

⁹¹⁶ Eva Hemmer Hansen 1970: ”Kvinderne og Fællesmarkedet” i Knud P. Pedersen (red): *Skal Danmark nedlægges?* Trøjborg: Forlaget Mikro, side 53-58, her side 56-57.

⁹¹⁷ Ellen Gaarmann 1972: ”Diskrimineringen er større i EF – hvorfor siger rapporten ikke det?” i *Børn & Unge*, 3. årg. nr. 5, side 10.

individer.” En sådan omvæltning forudsatte et opgør med det ”næsten totalt pengestyrede samfund”, men uheldigvis var EF ”om noget” pengestyret.⁹¹⁸

Paradoksalt nok var det i den tidlige periode ikke erklærede kvindesagsforkæmpere, der var mest begejstrede for artikel 119. Kate Galle Gottlieb slog f.eks. i 1961 fast, at det ”er en bestemmelse som må glæde alle de danske kvindelige arbejdere samt vore kvindeorganisationer, og det må formodes, at disse vil drage omsorg for, at man på det danske arbejdsmarked får gennemført denne i øvrigt rimelige bestemmelse, såfremt Danmark bliver optaget i Fællesmarkedet.”⁹¹⁹ For Gottlieb var sagen klar: Romtraktaten kunne bruges til at tvinge et rimeligt princip igennem; det var et en fordel for danske kvinder – og den skulle udnyttes. Men bortset fra ligelønnen hørte Gottlieb ikke just til kvindesagens avantgarde. Hun mente ikke nødvendigvis, at kvinders tidligere umyndighed i økonomiske spørgsmål var et problem, og i det hele taget havde frigørelsen først og fremmest betydet, at husmoderens rolle blev opfattet som suspekt, mens den udearbejdende kvinde alligevel stod tilbage med ansvaret for husholdningen. På den baggrund ville lidt patriarkalsk/katolsk indflydelse slet ikke være at foragte.⁹²⁰

I 1971 blev spørgsmålet taget op af Jørgen Biilmann i *Aktuelt*. I en artikel konstaterede han først, at ligelønnen endnu ikke var gennemført i EF, og at ”kampen for ligeløn foreløbigt må føres på nationalt plan.” På den anden side var der efter hans opfattelse ingen tvivl om, at ”EEC-kommissionen virkelig ønsker at EEC-landene tager sig sammen og gennemfører deres egen traktatbestemmelse. ... EEC's bestræbelser tjener i alt fald til at bedre situationen, ikke det modsatte.”⁹²¹ Biilmann så tydeligvis spørgsmålet ud fra et ligestillingssynspunkt, og her stod EF og særligt kommissionen efter hans opfattelse på den progressive side.

Konklusion

I forhold til de emner, der blev diskuteret i de to foregående kapitler, må det i første omgang slås fast, at ligeløn og ligestilling simpelthen fyldte meget mindre i debatten. I de officielle redegørelser blev medlemskab overhovedet ikke vurderet ud fra en ligestillingssynsvinkel. Artikel 119 om ligeløn blev alene vurderet ud fra dens forventede omkostningsforøgende virkning og ud fra hvorvidt dens gennemførelse i Danmark ville kræve lovgivning og dermed indgreb i den danske

⁹¹⁸ Ruth Olsen 1972: ”Ligelønnen udenfor EF” i *Minavisen* 24/5.

⁹¹⁹ Kate Galle Gottlieb 1961: ”Dansk kvinde i Europa” kronik i *Politiken* 18/12.

⁹²⁰ Samme.

⁹²¹ Jørgen Biilmann 1971: ”Første EEC-sag om ligeløn understreger sandhed: Der leves ikke op til traktaten” i *Aktuelt* 23/4. Se også Grethe Philip 1972: ”Danske kvinder og EF” i *Berlingske Tidende* 10/9, hvor hun understregede, at ”udviklingen går dog i rigtig retning.”

model på arbejdsmarkedet. Det samme gjaldt økonomer og erhvervsorganisationer, der særligt i slutningen af 1950'erne alene vurderede den ud fra dens konsekvenser for konkurrenceevnen. Der var også på dette felt uenighed om, hvor vidtgående EF's bestemmelser skulle fortolkes, ligesom Jørgen Pedersens *principielle* afvisning af ligelønnen som forvridning af den frie løndannelse igen fremstår som en ret isoleret liberal kritik af EF. Bekymringerne for omkostningerne ved ligelønnen svandt ind i løbet af 1960'erne på samme måde, som det havde været tilfældet med bekymringen for social harmonisering i almindelighed.

Ligestilling spillede særligt i de første år en meget lille rolle for vurderingen af EF. Bodil Begtrup's artikel fra 1961 var et isoleret eksempel, og hendes ønske om, at dansk medlemskab skulle bruges til at styrke kvindesagen i det øvrige Europa, spillede ingen rolle i den senere debat. Omkring 1970 blev ligestillingsspørgsmålet taget op, bl.a. i form af Grethe Philips forespørgsel til statsministeren i Folketinget. Resultatet blev Justitsministeriets rapport, der virkede beroligende på Philip og andre, der i øvrigt støttede EF, mens kvindelige modstandere af EF kritiserede den for at fortie den faktiske ulighed i medlemslandene. Implicit i denne kritik lå en formodning om, at f.eks. social harmonisering ville blive mere omfattende end Justitsministeriets redegørelse havde lagt op til.

Mens ligelønnens omkostningsside gled ud af debatten, blev ligestillingsvinklen i et vist omfang taget op. I de positive tekster, der berørte spørgsmålet, blev artikel 119 fremhævet som en klar fordel set ud fra et kvindesynspunkt, og det blev understreget, at kommissionen og domstolen aktivt støttede dens gennemførelse. Modstanderne erkendte kun modstræbende fordelene ved bestemmelsen, og i stedet påpegede de dens lidet idealistiske baggrund og dens manglende gennemførelse. Samtidigt udtrykte de bekymring for, at medlemskabet ville føre til harmoniseringen af sociallovgivningen i bredere forstand. Både tilhængere og modstandere var enige om, at en sådan udvikling ville være et tilbageskridt, fordi ydelser baseret på familier frem for individer ville gøre kvinderne mere afhængige af deres mand og svække deres incitament til at komme på arbejdsmarkedet. Billedet af en overlegen dansk model, som både tilhængere og modstandere af EF så vidt muligt ønskede bevaret, gentages altså i dette kapitel. Endelig er det værd at bemærke, at omtalen af artikel 119 på intet tidspunkt førte til kritik af, at der ikke fandtes tilsvarende lovgivning i Danmark.

Sjette del. Perspektiv og konklusion

Kapitel 19. Perspektiver for videre forskning. Om velfærdsstat og EF 1973-1992

Debatterne om velfærdsstaten og om EF gik i hver sin retning fra 1950'erne til starten af 1970'erne. Hvor konsensus omkring udbygningen af det sociale sikringssystem blev stadig mere udbredt – i hvert fald blandt politikerne – så efterlod folkeafstemningen om dansk medlemskab i oktober 1972 en voldsom og vedholdende bitterhed blandt modstanderne.⁹²² I dette kapitel vil jeg forsøge at perspektivere resultaterne af undersøgelsen ved at kigge på nogle overordnede tendenser i de næste tyve år og ved at pege på forhold, der lægger op til yderligere forskning.

Som beskrevet i kapitel 4 om metoder og kilder, bygger perspektiveringen på et noget mindre materiale,⁹²³ og i forhold til velfærdsdebatten har det vist sig ikke at være særligt velegnet, simpelthen fordi tidsskrifterne rummer for få relevante artikler. Fra starten af 1970'erne kom velfærdsstaten under stigende politisk og økonomisk pres fra Fremskridtsbevægelse og oliekrise, og det afspejlede sig i en lang række kritiske debatbøger, hvis angreb på bl.a. interesseorganisationernes rolle stort set ikke omtales i kilderne.⁹²⁴ I det korte afsnit om velfærdsstaten nedenfor, vil jeg derfor begrænse mig til at vurdere det ændrede tidsperspektiv, som selv i de relativt få artikler bliver tydeligt.

Begrebsbrug 1973-1992

Som vist i kapitel 5 blev 'EF' det helt dominerende begreb efter 1972. Når der ses bort fra enkelte afvigende år udgjorde det godt 80 % af begrebsbrugen i 1970'erne og godt 90 % i 1980'erne. Først i 1992 faldt andelen, men kun til 79 %. På intet tidspunkt blev begrebet dog den eneste betegnelse, og der kan derfor være god grund til at undersøge forskydningerne i de sidste 10-20 % af begrebsbrugen, bl.a. fordi der var forskelle mellem tilhængere og modstandere. Særligt efter 1980 udgjorde 'EF' en relativt mindre del af modstandernes begrebsbrug.⁹²⁵ Efter 1972 forsvandt både 'Fællesmarkedet' og 'EEC' meget hurtigt fra materialet, så alternativerne blev især udgjort af sammensætninger med fællesskab ('Fællesskabet', 'Fællesskaberne', 'Det europæiske økonomiske

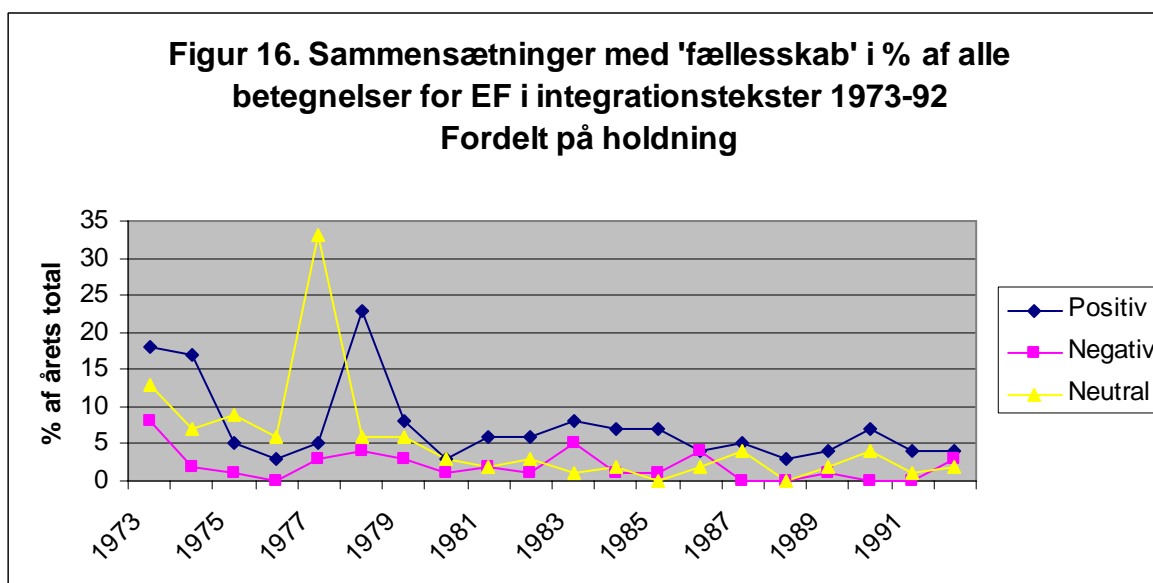
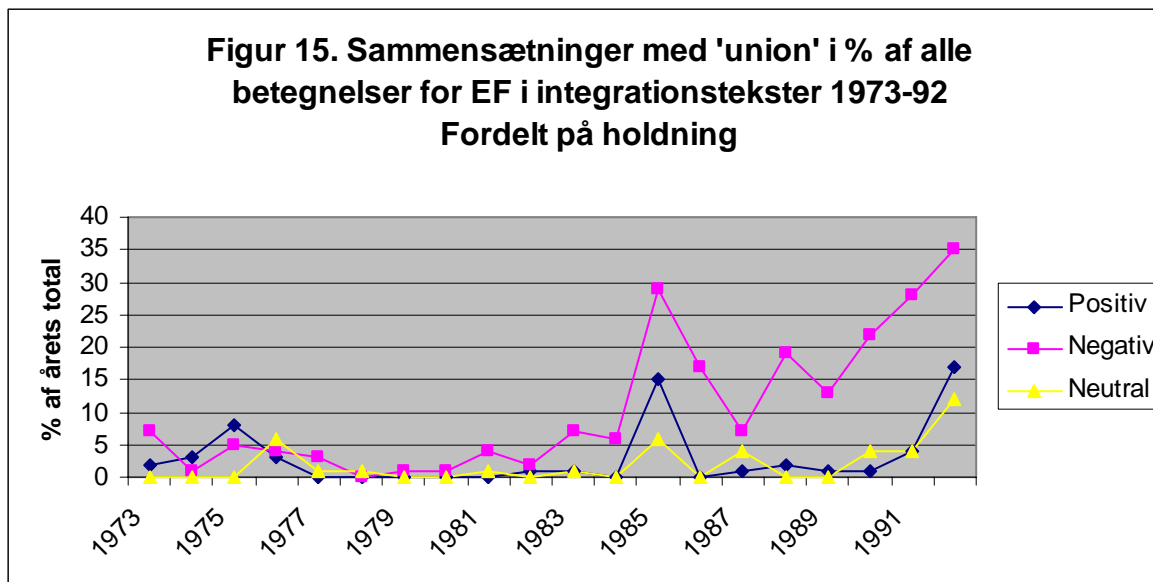
⁹²² Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 81ff.

⁹²³ Gennemgang af en række leksika og de fem systematisk gennemgåede tidsskrifter.

⁹²⁴ Blandt de prominente indlæg kan f.eks. nævnes Jørgen S. Dich 1973: *Den herskende klasse*, København: Borgen, Bertel Haarders forfatterskab, herunder 1974: *Institutionernes tyranni*, København: Forum og 1980: *Midt i en klynketid*, København: Forum, samt Henning Fonsmark 1990: *Historien om den danske utopi*, København: Gyldendal. Fra venstrefløj kan nævnes Bent Gravesen 1980: *Velfærdsstatens krise*, Århus: Modtryk. Et socialdemokratisk bidrag var Finn Larsen (red) 1983: *Velfærdsstatens krise og socialpolitikken*, København: AOF's Forlag.

⁹²⁵ Se bilag 4 på vedlagte CD-rom, især figur 2.

Fællesskab', 'Det europæiske Fællesskab' og 'De europæiske Fællesskaber') og union ('Unionen', 'Romunionen', 'EF-unionen' og 'Den europæiske union'). For overskuelighedens skyld er de samlet i Figur 15 og 16 nedenunder.

En så detaljeret opdeling giver uundgåeligt kraftige udsving fra år til år, men alligevel er tendensen klar: Fra 1973 til 1992 var forskellige sammensætninger med begrebet 'union' modstandernes foretrukne alternativ til den fælles betegnelse 'EF'. Det var alternativer som fra midten af 1980'erne udgjorde en stor og stadig stigende del af deres samlede begrebsbrug. (Fra typisk 15-20 % i

slutningen af 1980'erne til 22, 28 og 35 % 1990-92.)⁹²⁶ Tilhængerne brugte sammensætninger med 'union' markant mindre, og bortset fra enkelte år i 1970'erne var det først i 1992, at de udgjorde en væsentlig del af begrebsbrugen. For sammensætninger med 'fællesskab' var billedet omvendt. Det blev i hele perioden brugt mere af tilhængerne end modstanderne.

Disse præferencer lå i klar forlængelse af tendenserne i undersøgelsen af perioden fra EF's grundlæggelse til den danske folkeafstemning i 1972. Det virker oplagt, at det i forbindelse med Maastricht-afstemningen i juni 1992, hvor danskerne for første gang stemte nej, var en stor fordel for modstanderne, at 'De europæiske Fællesskaber' nu skulle omdannes til 'Den europæiske Union'. Uanset hvor lille eller hvor stor forskel der måtte være i det konkrete samarbejde, så kunne navneskiftet dårligt undgå at give indtryk af, at de hele tiden havde haft ret, når de gennem deres sprogbrug havde hævdet, at EF var en union, snarere end et samarbejde eller et fællesskab mellem suveræne lande. Desuden kom Poul Schlüters udtalelse fra 1986 om, at unionen var "stendød" med navneforandringen til at fremstå som det endegyldige bevis på, at tilhængerne holdt noget skjult for vælgerne. Forbeholdet mod unionsborgerskabet, der først og fremmest var en afvisning af betegnelsen, mens det konkrete indhold blev accepteret, tyder også på, at betegnelsen 'union' i sig selv spillede en rolle.⁹²⁷

I Karen Siune, Palle Svensson og Ole Tonsgaards analyse af afstemningen vises det på baggrund af meningsmålinger fra 1972 og frem, at der hele tiden var et solidt flertal i den danske befolkning mod udviklingen af en politisk union eller en føderation, og det var dette flertal, der blev overbevist om, at vejen mod en forbundsstat blev åbnet med Maastricht. Det argumenteres for, at tilhængerne var med til at fremme denne opfattelse af traktaten ved at understrege, at der var tale om en politisk afgørelse snarere end en økonomisk.⁹²⁸ Mit materiale giver ikke anledning til at afvise den vurdering, men analysen af parternes begrebsbrug understreger, at aktiveringen af det latente nej-flertal også var en konsekvens af det ændrede navn. Ville det være blevet et nej uden nævneændringen? Tages den meget lille overvægt af nej-stemmer i betragtning, er det muligt, at begrebet 'union' var den tue, der væltede læsset.

⁹²⁶ Der skal tages det forhold over for statistikken over modstandernes begrebsbrug, at registreringen kun omfatter få tekster efter lukningen af *Frit Danmark* i 1982.

⁹²⁷ Lene Hansen 2001: "Historie, identitet og det danske europadilemma" i *Den Jyske Historiker*, nr. 93, side 113-31, her side 123-24.

⁹²⁸ Karen Siune, Palle Svensson og Ole Tonsgaard 1992: - *det blev et nej*, Århus: Politica, særligt side 78-96.

Velfærdsstaten i nyt tidsperspektiv

Den voksende konsensus om velfærdsstaten i selve undersøgelsesperioden foregik i en kontekst af økonomisk vækst, overvejende socialdemokratiske regeringer og et ideologisk klima, der ikke var afvisende over for udbygning af den offentlige sektor og statslig involvering i økonomien. Alle tre dele forandrede sig i perioden 1972-1992. De økonomiske forudsætninger kom først under pres med oliekrisen, faldet i vækstraterne og ikke mindst den stærkt stigende arbejdsløshed. Politisk skiftede regeringsmagten i 1982 til konservativt ledede mindretalsregeringer under Poul Schlüter, ligesom der i det ideologiske klima og ikke mindst i økonomisk teori skete et skifte i retning af liberalisme og monetarisme. Disse ændringer influerede både på velfærdsdebatten generelt, og specifikt på dens tidsperspektiv, der er i fokus her.

I den tidlige diskussion blev velfærdsstaten overvejende betragtet som et etableret faktum eller som et ideal, der enten skulle forfølges eller bekæmpes, men efter 1972 blev den noget, der skulle bevares eller forsvares, hvis den da ikke blev opfattet som noget, der allerede var under afvikling. Ligesom specielt folkepensionen i 1950'erne blev set som symptom på en bredere samfundsudvikling, så blev enkelte nedskæringer ofte set som første led i en almindelig tilbagerulning af velfærdsstaten. Så længe socialdemokraterne sad på regeringsmagten, var det især venstrefløjen, der fokuserede på de drastiske konsekvenser. Knud Vilby så f.eks. i 1975 nedskæringerne i børnehavernes bemanning som starten på en udvikling, der uundgåeligt ville føre til lukning af daginstitutioner og kvindernes tilbagevenden til hjemmene.⁹²⁹ Efter tabet af regeringsmagten viste skiftet sig derimod særlig tydeligt hos fagbevægelsen og Socialdemokratiet. Her blev velfærdsstaten i slutningen af 50'erne og starten af 60'erne set som en blanding af opnåede resultater og det idealsamfund, som partiet skulle styre frem imod, og idealet skulle netop ikke konkretiseres, fordi der stadig skulle opnås mere. I 1980'erne blev vægten derimod klart lagt på at "bevare"⁹³⁰ eller "forsvare"⁹³¹ det opnåede resultat og evt. kræve "genopretning"⁹³² af de skader

⁹²⁹ Knud Vilby 1975: "Velfærdssamfundets afvikling" i *Højskolebladet* 100. årg. side 204. (Først trykt som leder i *Information* og bringes i *Højskolebladet* med Kaj Vilby som forfatter.)

⁹³⁰ I en fælles 1. maj udtalelse fra Socialdemokratiet, LO og DSU blev det slået fast af "velfærdssamfundet skal bevares." "1. maj – til kamp for velfærdssamfundet" i *LO Bladet* 79. årg. nr. 8, side 3. Se også Kim Jan Sørensen 1986: "Tæt samarbejde skal sikre velfærdsstaten" i 82. årg. nr. 19, side 7.

⁹³¹ Anker Jørgensen talte om at "forsvare velfærdssamfundet" i et interview med Poul Monggaard 1983: "Velfærdssamfundet er ikke længere intakt" i *LO Bladet* 79. årg. nr. 11, side 9. Tilsvarende i Brian Pabst: "De borgerlige anslag mod velfærdsstaten skal slås tilbage" i nr. 23, side 20.

⁹³² Niels Peter Arskog 1983: "Stærk opslutning bag forslag om en social genopretningspolitik" i *LO Bladet* 79. årg. nr. 25, side 6. Se også Poul Monggaard 1983: "Nu gælder det kampen social genrejsning af vort samfund." Interview med Hardy Hansen i nr. 12, side 4-5 og "Genrejs velfærdssamfundet" 1986 i *LO Bladet* 82. årg. nr. 6, side 10-11. (Fælles udtalelse fra fagbevægelsens og Socialdemokratiets folkemøde i København 16/3)

som den borgerlige regering havde forvoldt. Som Bent Hansen fastslog i et interview i anledning af bogen *Lighed er Frihed*:

”Det er en kendsgerning, at samklangen mellem Socialdemokratiet og fagbevægelsen er årsagen til, at vi i dag har noget, vi tilnærmelsesvis kan kalde et velfærdssamfund. Men det er klart, at betegnelsen ’velfærdssamfund’ bliver vanskeligere og vanskeligere at anvende, jo mere den borgerlige regering får mulighed for at føre igennem.”⁹³³

Under overfladen lurede bekymringen for, at velfærdsstatens tid vitterligt *var* forbi, og at det ville lykkes de borgerlige at skære den ”ihjel”, som Peter Poulsen melodramatisk udtrykte det.⁹³⁴ Kai Lembergs refleksioner over den faldende opbakning til velfærdsstaten siden 1960’erne var tæt forbundet med forandringerne i det ideologiske klima. Han vurderede, at befolkningen fandt det uacceptabelt, at væksten som følge af den økonomiske krise ensidigt var sket i den offentlige sektor, men han havde på den anden side ikke tiltro til, at kravene om privatisering ville føre til andet end øget social ulighed.⁹³⁵

Selvom velfærdsstaten ikke gik uforandret gennem 1980’erne, så er der næppe tvivl om, at opfattelsen af den ændrede sig langt mere dramatisk end dens faktiske indhold. Som det ses, var det i det udvalgte materiale især *LO Bladet* og til dels *Højskolebladet*, der tog disse temaer op, hvilket i praksis betyder, at det overvejende er velfærdsstatens forsvarere, der er blevet behandlet. Ud over en generel udbygning af analysen, er der derfor først og fremmest brug for en analyse, der fanger og analyserer velfærdsstatens kritikere. Ikke mindst kunne en analyse af venstrefløjens holdninger være interessant, for den synes i højere grad, end det var tilfældet i velfærdsdebatten før 1972, at forsvare velfærdsstaten. Derimod er der kontinuitet fra dens forsvar for det danske sociale system i forbindelse med EF-debatten. Sat på spidsen kunne noget tyde på, at det var EF-diskussionen, der fik venstrefløjen til at elske velfærdsstaten. I hvert fald må forsvaret for ordningerne i EF-debatten have gjort det vanskeligere troværdigt at angribe dem i andre sammenhænge.

Debat om europæisk integration 1973-1992: De små og de store temaer

Folkeafstemningen betød et brud i intensiteten og omfanget af EF-debatten, men der kan ikke spores et decideret brud i indholdet af debatten om europæisk integration, hvor den grundlæggende modsætning mellem tilhængere og modstandere fortsatte. Et problem for analysen er også i dette

⁹³³ Poul Monggaard 1982: ”Den borgerlige regering gør de sociale problemer endnu større” i *LO Bladet* 78. årg. nr. 21, side 6.

⁹³⁴ Peter Poulsen 1984: ”Hvem byggede velfærdsstaten?” i *LO Bladet* 80. årg. nr. 7, side 13.

⁹³⁵ Kai Lemberg 1983: ”Privatisering?” i *Højskolebladet* 108. årg. side 165-66.

tilfælde det begrænsede kildemateriale efter 1972, bl.a. fordi tidsskrifterne – i hvert fald når der ses bort fra *Højskolebladet* - rummer færre debatindlæg end de aviser, der udgjorde en stor del af materialet i hovedundersøgelsen. Samtidigt er det klart, at tidsskrifternes mere specielle interessefelter overvurderes.

Som diskuteret i kapitel 4 svandt dækningen af EF noget ind i tidsskrifterne efter den hektiske debat op til folkeafstemningen i 1972, men hvor den i *Arbejdsgiveren* og *Fremtiden* blev af meget beskedent omfang, så blev udviklingen fuldt tæt i *Højskolebladet*, *Frit Danmark* og *LO Bladet*, der fra årsskiftet 1972/73 afløste *Løn og Virke*. Det er påfaldende, at det især var tidsskrifter med mange negative indlæg og *LO Bladet*, der må formodes at have henvendt sig til mange skeptiske læsere, der opretholdt en intensiv dækning. *LO Bladet* rummede op gennem 1970'erne minutiøse redegørelser for uddeling af bidrag til Danmark fra EF's forskellige fonde, der klart har haft til formål at tegne et positivt billede af EF.⁹³⁶

I kapitel 5 identificerede jeg tre marginale temaer i debatten om EF. Det drejede sig om liberal kritik af EF, understregning af Danmarks ansvar for Europa og endelig en principiel afvisning af samarbejde. Overordnet forblev disse synspunkter marginale i den danske debat helt frem til og med Maastricht-afstemningen i 1992. Størst betydning fik den liberale kritik af EF, som særligt dukkede op i *Arbejdsgiveren*, som reaktion på EF's initiativer på det sociale område og inden for arbejdsmarkedspolitikken. Før afstemningen i 1972 havde de to hovedorganisationer indrykket den fælles annonce, "Nødderne knækker vi stadig selv," hvor de argumenterede for, at den danske model på arbejdsmarkedet ikke ville blive påvirket af medlemskabet,⁹³⁷ men så tidligt som i 1973 så *Arbejdsgiveren* dette løfte truet af et forslag fra kommissionen, der ville indskrænke virksomhedernes mulighed for at foretage kollektive afskedigelser, dvs. af mere end 10 medarbejdere. Blev forslaget vedtaget skulle myndighederne varsles en måned i forvejen, og de ville også få mulighed for at kræve afskedigelsernes udskudt, hvad der blev set som et klart brud med det frie danske arbejdsmarked.⁹³⁸ Med direkte henvisning til annoncen fra 1972 krævede arbejdsgiverne regeringen og LO på banen. I en artikel i *LO Bladet* erklærede Thomas Nielsen sig

⁹³⁶ Se f.eks. Preben Sørensen 1973: "Søger EF-midler til anlægsarbejder på Grønland" i *LO Bladet* 69. årg. nr. 23, side 10. Samme 1974: "Tilskud på milliardbeløb fra social fond" i 70. årg. nr. 14, side 14 og "Store bevillinger til beskæftigelse" i nr. 18, side 14. Samme 1975: "EF-tilskud til Danmark blev tredoblet i 1974" i 71. årg. nr. 2, side 14. Se også "EF-støtte til unge ledige" 1976, i 72. årg. nr. 10, side 2. Desuden Preben Sørensen 1978: "125 mill. kr. fra EF-fonds til udvikling af dansk arbejdsmarked" i 74. årg. nr. 2, side 13. Jens Holmsgaard 1980: "EF-millioner støtter den danske indsats på revalideringsområdet" i 76. årg. nr. 8, side 14-15. Samt "EF-midler til unges uddannelse" 1981 i 77. årg. nr. 11, side 2.

⁹³⁷ Annoncen gengives i Sven Skovmand (red) 1979: *Der var engang en folkeafstemning*, Allingåbro: SAMTID, side 33.

⁹³⁸ "Dårligt forslag" og "Advarer mod EF-initiativ" 1973 i *Arbejdsgiveren* 74. årg. nr. 15, side 9 og 11-12.

da også principielt enig, men han fandt det nødvendigt at støtte forslaget af ”solidariske hensyn,” fordi der i en række andre EF-lande var kollektive afskedigelser af en helt anden størrelsesorden. Generelt fandt han det dog også fornuftigt, at ”arbejdsgiverne forpligtes til at give et rimeligt varsel” i forbindelse med større afskedigelser.⁹³⁹

Pauli Kettunen har vist, at den nordiske velfærdsmodel fra 1930’erne og frem bl.a. byggede på et autonomt og selvreguleret arbejdsmarked med stærke og ligestillede organisationer for arbejdsgivere og arbejdstagere, som både kunne forhandle med hinanden og indgå i trepartsdrøftelser med staten.⁹⁴⁰ Det er tydeligt, at EF-medlemskabet satte modellen under pres, fordi det var fristende – i dette tilfælde for LO – at alliere sig med EF’s institutioner for at få konkrete krav igennem.

Det blev langt fra sidste gang, at arbejdsgivere og lønmodtagere stødte sammen i deres vurdering af EF. En af de mest karakteristiske ændringer i EF-debatten efter 1972 var opløsningen af den enighed mellem LO og DA, der havde været markant mellem 1957 og 1972. I takt med at spørgsmålet om medlemskab trådte i baggrunden til fordel for konkret EF-politik kom de vanlige modsætninger i fokus. I 1978 kritiserede DA således forslag om at nedsætte arbejdstiden med 10 % i et forsøg på at bekæmpe arbejdsløsheden,⁹⁴¹ og i 1981-82 var problemet det såkaldte Vredelingsdirektiv om større informationspligt over for ansatte i store virksomheder.⁹⁴² Fra 1988 stod spørgsmålet om, hvorvidt EF skulle modvirke social dumping med indførelsen af en social dimension. DA gav i flere omgange udtryk for, at selve ideen om social dumping var misvisende, fordi lande med lav produktivitet nødvendigvis måtte konkurrere på lønninger, hvis de skulle få deres eksportvirksomheder i gang.⁹⁴³ I dette spørgsmål mindede arbejdsgivernes argumentation kraftigt om Jørgen Pedersens tidligere afvisning af social harmonisering, fordi det ville ødelægge den naturlige balance i økonomien.

⁹³⁹ Poul Nyrup Rasmussen 1973: ”Debat om nyt EF-direktiv vedrørende afskedigelser” i *LO Bladet* 69. årg. nr. 21, side 10.

⁹⁴⁰ Pauli Kettunen 2006: ”The Power of international Comparison” i Niels Finn Christiansen m.fl. (red): *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press, side 31-65, her side 59ff.

⁹⁴¹ OHj 1978: ”Ikke brug for mere stivhed og flere bånd” i *Arbejdsgiveren* 79. årg. nr. 20, side 21. Samme år blev et forslag om regulering af natarbejde kritiseret. Se HMD: ”EF-regler for natarbejde” i nr. 18, side 8.

⁹⁴² Kritiseres bl.a. i ”Øget arbejdsgiverindsats i EF” i *Arbejdsgiveren* 82. årg. nr. 16, side 2-3. Se desuden ”Protektionisme løser ikke problemerne” i nr. 18, side 28 og ”EF må skabe mere erhvervsvenligt klima” i nr. 3, side 24-25. For det følgende år se Peter Munch Hansen 1982: ”EF-direktiv kan ødelægge samarbejdet” og ”EF-direktiv blev ændret” i *Arbejdsgiveren* 83. årg. nr. 16, side 4-5 og nr. 18, side 24. Forslagets endelig opgivelse i 1987 blev hilst med billigelse. Se ”Exit Vredeling” i 88. årg. nr. 7, side 3.

⁹⁴³ For afvisningen af social dumping som fænomen, se Egon Rasmussen 1988: ”Social dumping en frase” i *Arbejdsgiveren* 89. årg. nr. 18, side 13. Det var et interview med Zygmunt Tyszkiewicz, direktør for den europæiske Arbejdsgiversammenslutning UNICE. Se også Poul Rudolf 1989: ”EF skal holde fingrene væk” i 90. årg. nr. 11, side 18. I Poul Rudolf 1991 ”Fordel at flytte opgaver til EF” i 92. årg. nr. 10 side 14 afviste overvismand Claus Vastrup, at ’social dumping’ gav mening ud fra et økonomisk teoretisk synspunkt.

Omvendt blev alle tre forslag fra kommissionen omtalt meget positivt i *LO Bladet*. I forhold til direktivforslaget om masseafskedigelse afviste LO at stå fast på den danske model, fordi konsekvenserne ville være i overensstemmelse med fagbevægelsens ønsker, og den samme holdning kan spores i reaktionerne på forslagene om nedsættelse af arbejdstiden,⁹⁴⁴ større indflydelse til medarbejderne i virksomhederne⁹⁴⁵ og forhindring af, hvad fagbevægelsen opfattede som unfair konkurrence i form af social dumping, hvor danske virksomheder blev udkonkurreret af lande med ringere sociale ordninger.⁹⁴⁶

Selvom den liberale kritik fik større udbredelse i materialet, så var det i første række en udvikling, der fandt sted inden for tilhængernes rækker. Da der skulle tages stilling til EF-pakken i 1986 og til Maastricht-traktaten i 1992 var der ingen tvivl om Dansk Arbejdsgiverforenings holdning.⁹⁴⁷ Her opvejede fordelene fortsat de liberale indvendinger som i *Arbejdsgiveren* kom til udtryk i omtalen af konkrete initiativer. Blandt de deciderede modstandere af dansk medlemskab fyldte den liberale kritik fortsat ikke meget.

Når det gælder de dominerende emner i den tidlige debat – f.eks. spørgsmålene om opfattelsen af suverænitet og om, hvorvidt den danske debat var lødig – kan der spores modsatrettede tendenser for tilhængere og modstandere. For tilhængernes vedkommende fyldte spørgsmålet om suverænitet

⁹⁴⁴ I slutningen af 1970'erne var LO skeptisk, fordi det var uklart om der ville blive tale om fuld lønkomensation. Se Jannik Engen 1978: "Deltid ingen løsning for ledige i EF" i *LO Bladet* 78. årg. nr. 4, side 11. Fra starten af 80'erne blev kommissionens initiativer derimod mødt med stor tilslutning. Se f.eks. Dorthe Lund Pedersen 1981:

"Arbejdstidsforkortelse på europæisk plan vil gavne beskæftigelsen" i 81. årg. nr. 10, side 6. For 1983 se bl.a. Dorthe Lund Pedersen 1983: "Aktiv EF-indsats for en kortere arbejdstid" i 79. årg. nr. 1, side 17; "EF vil have nedsat arbejdstiden for at reducere ledigheden" i nr. 10, side 3 og "Stor interesse i EF for nedsat arbejdstid" i nr. 11, side 17. For 1984 bl.a. Dorthe Lund Pedersen: "Fransk EF-formandskab giver arbejdstiden højeste prioritet" i 80. årg. nr. 2, side 17 og Poul Monggaard: "EF-indsats for kortere arbejdstid blokeres af Schlüter og Thatcher" i nr. 9, side 19.

⁹⁴⁵ Også i forhold til Vredeling-forslaget var LO lidt sene til at reagere. Det omtales – og støttes - første gang i Poul Bülow 1980: "EF vil sikre information til ansatte i multinationale" i *LO Bladet* 76. årg. nr. 21, side 7. Derefter var opbakningen markant. Se Dorthe Lund Pedersen 1981: "EF-parlamentet udhuler direktiv om medindflydelse hos multinationale" i 77. årg. nr. 20, side 18. Samme 1983: "EF-direktiv vil sikre medarbejderindflydelse over landegrænserne" i 79. årg. nr. 19, side 17.

⁹⁴⁶ Tekster om social dumping fra perioden 1988-92 omfattede bl.a.: Dorthe Lund Pedersen 1988: "EFS i aktion mod social dumping" i *LO Bladet* 84. årg. nr. 6, side 12, "LO-pres for at forhindre social dumping i EF" i nr. 42, side 4 og "Sociale EF-krav skal forhindre flytning af danske arbejdspladser" i nr. 43, side 2. Samme 1989: "Krav om et socialt Europa" i 85. årg. nr. 3, side 14, "Aftaler på tværs af grænser" i nr. 6, side 12 og "Stort flertal for socialt program" i nr. 6, side 15. Samt Dorthe Monggaard 1989: "Social sokkel op på juni-topmødet" i nr. 19, side 13. Desuden Ove Fich 1989: "Konkurrence på lige vilkår" nr. 5, side 18. Jørgen Placing 1990: "Det sociale fællesskab" i 86. årg. nr. 8, side 10. Dorthe Monggaard: "Løftestang for sociale fremskridt" i nr. 35, side 14-15. Peder Munch 1991: "EF-toget kørt af sporet" i 87. årg. nr. 28, side 3 og "Arbejdstid vælter EF-samarbejde" i nr. 30, side 3. Peder Munch 1991: "Dansk velfærd truet af EF-nej" i 88. årg. nr. 14, side 3. Peder Munch 1991: "Ja til EF med social dimension" i 88. årg. nr. 3, side 2. Desuden lederen "Ja til Europa" i 88. årg. nr. 3, side 5 og Svend Auken 1992: "Åben og saglig kampagne" i nr. 4, side 5.

⁹⁴⁷ For EF-pakken se især Henrik Lindegaard 1986: "Det store hjemmemarked" interview med DA's formand Benned Hansen i *Arbejdsgiveren* 87. årg. nr. 3, side 3-4. For Maastricht se bl.a. lederen "Et vanskeligt eller et let valg" i 93. årg. nr. 6, side 3 og "Fredeligt Europa som økonomisk kraftcenter" i nr. 10, side 10-11, der gengav dele af DA-formand Poul Hedegaards beretning.

ikke ret meget i debatten, men indirekte udtrykte de samme holdning som før afstemningen. Planer om udvidet arbejde som Tindemans-rapporten fra 1976 blev stort set ikke omtalt i positive tekster i materialet, men til gengæld gennemgik både *LO Bladet* og *Arbejdsgiveren*, hvordan henholdsvis lønmodtagere og arbejdsgivere kunne få indflydelse på udviklingen i EF.⁹⁴⁸ Den vigtigste forklaring på, at den principielle diskussion om suverænitetsafgivelse fyldte så lidt i tilhængernes tekster var imidlertid, at deres fokus skiftede til EF's konkrete politik og initiativer efter folkeafstemningen i 1972.

I modstandernes tekster fyldte suverænitetsspørgsmålet fortsat meget efter 1972. Tindemans-rapporten og senere planer for udvidelse af arbejdet blev taget yderst alvorlige som udtryk for EF's egentlige føderalistiske målsætning,⁹⁴⁹ og blandt EF's konkrete politiske initiativer, fokuserede modstanderne især på sager, hvor den danske suverænitetsafgivelse efter deres opfattelse overskred, hvad folkeafstemningen havde bemyndiget. Det var f.eks. tilfældet i 1982, hvor den danske regering støttede sanktioner mod Sovjetunion, uanset at den principielt var imod, at EF beskæftigede sig med sikkerhedspolitiske spørgsmål. *Information* så en klar fare for, at det kunne føre til yderligere pres på Danmark for senere at deltage i fælles udenrigspolitik.⁹⁵⁰ Sven Skovmand betegnede sagen som et åbenlyst "grundlovsbrud", og så det som bevis på, at tilslutningen i 1972 burde være sket efter en grundlovsændring.⁹⁵¹

Det direkte Europaparlamentsvalg i 1979 gav anledning til voldsomme stridigheder mellem modstanderne. Flertallet i folkebevægelsen så med rette valget som en mulighed for at mobilisere, men der var uenighed om, hvorvidt der skulle opstilles på en fælles liste eller på de tilknyttede partiers lister, ligesom en mindre gruppe modstandere i stedet anbefalede en boykot.⁹⁵² De argumenterede typisk ud fra en meget absolut opfattelse af suverænitet. I en leder i *Frit Danmark* sammenlignede Kate Fleron f.eks. valget med folketingsvalget i 1943, hvor alene valgdeltagelsen efter hendes opfattelse var med til at legitimere den førte politik. Tilsvarende ville selv stemmer afgivet på modstanderpartier være med til at legitimere EF som institution.⁹⁵³ Poul Engberg var

⁹⁴⁸ Poul Nyrup Rasmussen 1973: "Effektiv indflydelse på EF-samarbejdet gennem økonomisk-socialt udvalg" i *LO Bladet* 69. årg. nr. 4, side 12. J. St. 1973: "Danske arbejdsgivere får indflydelse" i *Arbejdsgiveren* 74. årg. nr. 11, side 20-21. Her fører materialets sammensætning højst sandsynligt til en undervurdering af suverænitetsspørgsmålets betydning. En inddragelse af den bredere offentlige debat ville sandsynligvis give et mere nuanceret billede.

⁹⁴⁹ Carl Scharnberg 1976: "Åbent brev til dem, der stemte ja til EF" i *Højskolebladet*, 101. årg. nr. 6, side 82.

⁹⁵⁰ "Skridt for skridt" 1982 i *Højskolebladet* 107. årg. nr. 13, side 208. Først trykt som leder i *Information* 11/3.

⁹⁵¹ Sven Skovmand 1982: "Hvad gør man ved et grundlovsbrud?" i *Højskolebladet* 107. årg. nr. 14, side 211-12.

⁹⁵² Søren Hein Rasmussen 1997: *Sære Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, side 101-108 og Torben Worre 1979: "Europavalget" i *Økonomi og Politik*, 53. årg. side 259-285, især side 261-63.

⁹⁵³ Kate Fleron 1979: "Om valget til EF-parlamentet" i *Frit Danmark* 38. årg. nr. 2, side 8-9. Desuden Kate Fleron 1978: "Kom alle mine høns" i 37. årg. nr. 8, side 3-5.

endnu mere eksplicit. Han afviste valget, dels fordi det ville føre til, at danskere blev underordnet et parlament, hvor ikke-danskere havde flertal, dels fordi det ville føre til splittelse i Danmark, når enkelte grupper søgte støtte fra ligesindede i udlandet.⁹⁵⁴

Kritikken af den danske debat for at fokusere for meget på økonomi og for lidt på EF's politiske målsætninger fortsatte efter 1972, og det var først og fremmest blandt modstanderne at spørgsmålet spillede en rolle.⁹⁵⁵ Kritikken rettede sig både mod den løbende EF-debat og mod kampagnen op til folkeafstemningen i 1972, som efterfølgende blev husket med betydelig bitterhed.⁹⁵⁶ Nye planer om at videreudvikle EF blev set som beviser for, at de ledende politikere havde fuppet danskerne ind i EF ved folkeafstemningen.⁹⁵⁷ Tegn på, at tilhængernes løfter fra 1972 ikke kunne holdes, blev systematisk fremhævet. Det var f.eks. tilfældet i 1980, hvor en tysk landmand overtog gården Store Tønde i Sønderjylland, og hvor det blev set som en bekræftelse af modstandernes tolkning af jordlovene i 1972.⁹⁵⁸

Der er ingen tvivl om, at der var stor kontinuitet i modstandernes tekster, både når det gælder argumentation og indhold på den ene side, og fokuseringen på spørgsmålet om medlemskab/ikke medlemskab på den anden side. Når tilhængerne kritiserede den danske debat, angreb de især modstanderne for konstant at trække spørgsmålet om medlemskab frem, selvom det efter deres opfattelse var blevet afgjort i 1972. Efter Europaparlamentsvalget i 1984 kritiserede Hanne Severinsen fra Venstre f.eks., at debatten havde fokuseret på for/imod EF frem for at dreje sig om, hvilken politik, der skulle føres i parlamentet.⁹⁵⁹ Tilhængernes kritik af debatten og især modstanderne for til stadighed at fokusere på selve det danske medlemskab blev forstærket op

⁹⁵⁴ Poul Engberg 1979: "Uden et folk intet folkestyre" i *Højskolebladet* 103. årg. nr. 45, side 716-17 og "EF-valget bør ikke legaliseres" i 104. årg. nr. 1, side 2. Artiklerne blev både kritiseret af en EF-modstander, der støttede deltagelse i parlamentsvalget – Ebba Strange 1978: "Nej til boycott af EF-valget" i 103. årg. nr. 46, side 732-33 – og af en decideret tilhænger. Se Svend Thorgaard 1978: "Folkelighedsvrøvl" i 103. årg. nr. 48, side 762. I de efterfølgende numre var der en fortsat polemik mellem Thorgaard og Engberg.

⁹⁵⁵ En undtagelse er JA 1973: "En stemme i den europæiske koncert" i *Arbejdsgiveren* 74. årg. nr. 2, side 16-17, hvor forfatteren så frem til, at de mange misforståelser om EF nu ville blive afklaret.

⁹⁵⁶ Se f.eks. Sven Skovmands indledning i *Der var engang en folkeafstemning*, Allingåbro: SAMtid.

⁹⁵⁷ Gunnar J. Poulsen 1973: "Den perspektivløse debat" i *Højskolebladet* 98. årg. nr. 5, side 66 anlagde denne vinkel i anledning af beslutningen om at skabe en "europæisk union" inden årtiets udgang. Tilsvarende Carl Scharnberg 1976: "Åbent brev til dem, der stemte ja til EF" i 101. årg. nr. 6, side 82. For den fortsatte kritik af den danske debats fokus på økonomi frem for politik se bl.a. Else-Marie Boyhus 1986: "Nej til EF-pakken" i *Højskolebladet* 111. årg. nr. 7, side 99 og Jens Rosendahl 1988: "Forført af kræmmere" i 113. årg. nr. 28, side 443-44.

⁹⁵⁸ Se Jes Caspersen 1980: "'Jamen, det var jo hvad vi sagde...'" i *Højskolebladet* 105. årg. nr. 39, side 624 og Jens Rosendahl "Danmarks udstykning" i nr. 43, side 700. Desuden Robert Huhle 1980: "EF's forudsagte forløb: Tysker køber dansk gård" i *Frit Danmark* 39. årg. nr. 8, side 10. Modstandernes kritik blev i 1972 mest systematisk fremsat i Bent Brier, Jes Caspersen og H.P. Christensen 1972: "Kan jordlovene bære i EF?" som bl.a. blev trykt i *Højskolebladet*, 97. årg. nr. 34, side 520-26.

⁹⁵⁹ Hanne Severinsen 1984: "Om EF-debatten" i *Højskolebladet* 109. årg. nr. 24, side 356.

gennem 1980'erne, fordi det efter deres opfattelse mindskede dansk indflydelse på udviklingen i EF og på muligheden for at udnytte det indre marked optimalt.⁹⁶⁰

Min undersøgelse peger på, at flere forhold bør undersøges nærmere. For det første i hvor høj grad det lykkedes modstanderne at fastholde ja-nej dimensionen på Europa-debattens dagsorden. Gennemgangen har vist, at der i *LO Bladet* og *Arbejdsgiveren* skete en normalisering af debatten, så den i højere grad fokuserede på EF's konkrete politik, mens modstanderne i vid udstrækning videreførte tematikken fra folkeafstemningen. En nærmere undersøgelse af vægtningen i den brede offentlige debat – herunder ikke mindst i perioderne *mellem* folkeafstemningerne og Europaparlamentsvalgene – ville være meget interessant. For det andet hvordan det lykkedes at fastholde den massive modstand mod EF, der kom til udtryk i opinionsmålinger og Europaparlamentsvalg, og som også var medvirkende til en fodslæbende dansk politik i EF.⁹⁶¹

Social harmonisering og arbejdsmarkedet 1973-1992

Debatten om social harmonisering havde været betydelig i perioden op til afstemningen, men fra 1973 og frem til midten af 1980'erne spillede den ikke nogen synderlig rolle i den danske debat. *LO Bladet* nævnte som sagt bevillingerne fra socialfonden, men det var typisk uden interesse for, hvad pengene konkret blev brugt til. Der kan naturligvis kun gisnes om, hvorfor et givent emne *ikke* debatteres, men en nærliggende forklaring kunne være, at EF rent faktisk ikke betød noget videre for dansk socialpolitik.

Da emnet for alvor kom på dagsordenen igen i midten af 1980'erne spillede det en helt anderledes rolle i debatten. For det første blev den sociale harmonisering især diskuteret i forbindelse med spørgsmålet om social dumping, dvs. unfair konkurrence fra virksomheder i lande med dårlige sociale forhold og dermed også lavere omkostninger. Den vinkel blev berørt af Per Hækkerup så tidligt som 1961,⁹⁶² men den havde generelt været ubetydelig i den danske debat. For det andet var rollerne byttet om, idet fagbevægelsen nu blev varme tilhængere af harmonisering, hvis den tog form af minimumskrav for løn- og arbejdsforhold. Specielt for LO-konsulent Bent Nielsen, der havde fulgt udviklingen fra EF's arbejde med arbejdsmiljø i slutningen af 1970'erne til arbejdet

⁹⁶⁰ Se f.eks. Poul Rudolf 1988: "Sendrægtighed kan koste os dyrt" i *Arbejdsgiveren*, 89. årg. nr. 14, side 8-9. Der var tale om et interview med DA's direktør Hans Skov Christensen.

⁹⁶¹ Nikolaj Petersen 2004: *Europæisk og globalt engagement*, København: Danmarks Nationalleksikon, side 66-68. Der var decideret flertal mod EF fra 1978-84.

⁹⁶² Per Hækkerup 1961: "Forespørgsel til udenrigsministeren (EF-medlemskab)" i *Folketingstidende*, 112. årg. spalte 4688-4700, her spalte 4694ff. Synspunktet blev gentaget i Per Hækkerup 1971: "Følgerne for Danmark af medlemskab af EF" i *Fremtiden* 26. årg. nr. 5, side 8-11.

med den såkaldte sociale sokkel i slutningen af 1980'erne, fremstod kampen mod social dumping som fagbevægelsens centrale krav. I 1992 fremhævede han flertalsafgørelser på det sociale område som et af de vigtigste fremskridt i Maastricht-traktaten, fordi et enkelt land – dvs. Margaret Thatchers Storbritannien – ikke længere kunne nedlægge veto mod minimumskrav.⁹⁶³

Begejstringen for den sociale dimension omfattede ikke alle tilhængere – se diskussionen af arbejdsgivernes liberale kritik ovenfor – men alligevel er der ingen tvivl om, at det var et nybrud, at social harmonisering først og fremmest blev brugt af tilhængerne af et udvidet EF-samarbejde. I det gennemgåede materiale diskutererede modstanderne så at sige ikke den sociale dimension, og der var langt fra enighed om, hvad problemet var. To fagforeningsfolk kritiserede, at den ikke var bindende nok,⁹⁶⁴ mens arbejdsmarkedsjurist Christian Harlang så den som et skadeligt indgreb i den danske arbejdsmarkedsmodel.⁹⁶⁵

Udviklingen i debatten om arbejdskraftens frie bevægelighed fulgte samme mønster som udviklingen i debatten om social harmonisering. Emnet fyldte ganske enkelt ikke ret meget i det undersøgte materiale efter 1972. Allerede i 1973 slog *Arbejdsgiveren* fast, at spådommene om en invasion af fremmed arbejdskraft ikke havde holdt stik, end ikke i Sønderjylland, hvor der ellers var en massiv overbeskæftigelse.⁹⁶⁶ Samme år bragte *LO Bladet* et interview med tre arbejdere, hvor både tilhænger og de to modstandere fastholdt deres stillingtagen ved folkeafstemningen, hvor modstanderne fortsat fremhævede arbejdskraftens frie bevægelighed som et argument for at stemme nej, men derefter blev det fælles arbejdsmarked stort set ikke diskuteret. Arbejdskraftens frie bevægelighed blev omtalt i forbindelse med Portugals og Spaniens optagelsesforhandlinger, men uden at nævne bekymringen for indvandring til Danmark.⁹⁶⁷ I *Arbejdsgiveren* var fokus omkring 1990 på, hvordan bevægeligheden kunne lattes gennem gensidig anerkendelse af uddannelser⁹⁶⁸ og

⁹⁶³ Bent Nielsen 1992: "Et nej forspilder vore muligheder" i *LO Bladet* 88. årg. nr. 8, side 5. Desuden Peder Munch 1991: "Advarer mod britisk lavprissamfund" i *LO Bladet* 87. årg. nr. 36, side 2. For det konkrete indhold af Maastricht-traktatens sociale dimension se Jesper Due, Jørgen Steen Madsen og Carsten Strøby Jensen 1992: *EF & den sociale dimension*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

⁹⁶⁴ Ove Bendix Larsen 1990: "Social systemeksport til EF" i *LO Bladet* 86. årg. nr. 33, side 7 og Margit Vogensen 1992: "Et nej, der ville noget" i 88. årg. nr. 12, side 5-6.

⁹⁶⁵ Christian Harlang 1992: "Den asociale dimension" i Elias Bredsdorff, Kate Fleron og Jørgen Jacobsen (red): *Frit Danmark: Nej til Unionen*, Valby: Vindrose, side 31-33.

⁹⁶⁶ Lui Andersen 1973: "Kommer ikke stormende" i *Arbejdsgiveren* 74. årg. nr. 12, side 5-7.

⁹⁶⁷ Sven Skovmand 1980: "Dette må vi bekæmpe" i *Højskolebladet* 105. årg. nr. 9, side 144 afviste spansk og portugisisk medlemskab af hensyn til ansøgerlandene selv, og i den forbindelse omtalte han risikoen for udvandring af kvalificeret arbejdskraft. Frede Godsk 1984: "Utålmodige spanske og portugisiske arbejdere banker på døren til EF" i *LO Bladet* konstaterede, at arbejdskraftens frie bevægeligheder var en af de sidste forhindringer i optagelsesforhandlingerne, men samtidigt understregede artiklen, at effekten ville blive minimal.

⁹⁶⁸ Se f.eks. Poul Rudolf 1988: "Sendrægtighed kan koste os dyrt" i *Arbejdsgiveren*, 89. årg. nr. 14, side 8-9. Der var tale om et interview med DA's direktør Hans Skov Christensen. Se også Bente Bundgaard 1992: "Næsten klar med uddannelsesværket" i 93. årg. nr. 16, side 20-21

gennem udveksling af ledige stillinger mellem arbejdsformidlinger i EF-landene.⁹⁶⁹ Tydeligst i forlængelse af debatten op til folkeafstemningen i 1972 var et indlæg i *LO Bladet* fra 1989, hvor en sammenligning af pengeløn og købekraft i EF-landene blev brugt som argument for, at Det indre Marked *ikke* ville føre til større indvandring.⁹⁷⁰

Det er påfaldende, at modstanderne i materialet hverken lagde vægt på risikoen for indvandring eller på muligheden for at danske arbejdere kunne blive tvunget til at tage arbejde i andre lande. En del af forklaringen kan være det lille antal af negative tekster efter lukningen af *Frit Danmark* i 1982. Det forklarer imidlertid ikke, at det fælles arbejdsmarked fyldte så lidt i 1970'erne. Igen kunne en nærliggende forklaring være, at de faktiske vandringer var yderst beskedne.

På den anden side er spørgsmålet et klart eksempel på, at materialets sammensætning giver et skævt billede af den samlede debat, for omkring 1990 agiterede Preben Møller Hansen og Fælles Kurs mod risikoen for en invasion af arbejdsløse med "rødbedefarvede pas,"⁹⁷¹ og det reflekteres slet ikke i tidsskrifterne. Selvom der næppe har været tale om kontinuitet i spørgsmålet om arbejdskraftens frie bevægelighed fra 1957 til vore dages diskussioner om "østarbejdere," er der behov for forskning, der undersøger spørgsmålet på et bredere kildegrundlag. Under alle omstændigheder er ikke mindst LO's tavshed på området påfaldende.

Efter folkeafstemningen forsvandt spørgsmålet om ligestilling stort set også fra EF-debatten.⁹⁷² Efter 1980 fyldte ligestilling mere, og emnet blev først og fremmest taget op i *LO Bladet*, hvor en stærkere EF-indsats blev hilst velkommen eller ligefrem efterlyst.⁹⁷³ Før og efter Europaparlamentsvalget i 1989 fremhævede de kvindelige socialdemokratiske medlemmer Kirsten Jensen og Joanna Rønn, at EF allerede havde ydet et værdifuldt bidrag til ligestilling.⁹⁷⁴ Der var dog ikke tale om, at LO entydigt så EF som kilde til fremskridt for ligestilling. F.eks. blev et direktiv om

⁹⁶⁹ Egon Rasmussen 1991: "Ledige job slås op i flere EF-lande" og "Udveksler ledige tyske og danske job" i *Arbejdsgiveren* 92. årg. nr. 3, side 12 og 13. Se også "Nye euro-jobrådgivere skal fremme mobiliteten i EF" i 93. årg. nr. 4, side 19.

⁹⁷⁰ "Danmark - et dyrt land at leve i" 1989, i *LO Bladet* 85. årg. nr. 6, side 14-15. Af interesse er også Poul Bülow 1977: "Principper i Hertz-sagen bliver EF-spørgsmål" i *LO Bladet* 73. årg. nr. 5, side 2. Artiklen beskrev, hvordan den danske regering havde krævet indgreb fra kommissionens side, fordi biludlejningsfirmaet Hertz året før havde brudt en lovligt varslet konflikt ved at hente arbejdskraft fra udenlandske afdelinger. Jeg er imidlertid ikke stødt på tilsvarende eksempler, så artiklen ændrer ikke på, at LO ikke opfattede det fælles arbejdsmarked som et problem.

⁹⁷¹ Se f.eks. "Glistrup og Preben Møller mødtes i politisk show" i *Berlingske Tidende* 13/11 1990.

⁹⁷² En undtagelse er Preben Sørensen 1975: "EF-forslag om reel ligestilling for kvinder" i *LO Bladet*, i 71. årg. nr. 7, side 14.

⁹⁷³ "Kvinder i EF ønsker bedre fordeling af lønnet og ulønnet arbejde" 1981 i *LO Bladet* 77. årg. nr. 4, side 14. Dorthe Lund Pedersen 1983: "Nu skal der gøres op med kønsopdelingen på arbejdsmarkedet" 79. årg. nr. 20, side 16. Samme 1989: "Focus på kvinderne" i 85. årg. nr. 6, side 12-13. Peder Munch 1992: "EF-parlament strammer barsel" i 88. årg. nr. 7, side 1.

⁹⁷⁴ Dorthe Monggaard 1989: "EF en del af hverdagen" i *LO Bladet* 85. årg. nr. 6, side 12-13 og "Løftestang for sociale fremskridt" i 86. årg. nr. 35, side 14-15.

deltidsarbejde afvist, fordi organisationen mente, at nemmere adgang til deltidsarbejde ville svække kvinders erhvervsdeltagelse.⁹⁷⁵ DA forholdt sig kun lidt til disse spørgsmål, men når de tog emnet op afviste de, at der var behov for EF-regler om f.eks. seksuel chikane.⁹⁷⁶ I det udvalgte materiale beskæftigede modstanderne sig stort set ikke med ligestillingsspørgsmål efter 1972, selvom det først og fremmest var dem, der i forbindelse med afstemningen havde argumenteret for, at det var nødvendigt at se på ikke bare EF's konkrete harmoniseringsbestræbelser, men også på den generelle ligestillingssituation i EF-landene.

Spørgsmålet om ligeløn var som nævnt tidligere den mest konkrete socialpolitiske fordring til de nye medlemslande. I optagelsesforhandlingerne var målsætningen så vidt muligt at sikre, at ligelønnens indførelse på det private arbejdsmarked i Danmark skulle ske frivilligt via overenskomsterne, men i praksis viste EF var sig kritisk, fordi dele af arbejdsmarkedet ikke var omfattet af overenskomsterne. I første omgang afviste såvel regeringen som både LO og DA, at der skulle være behov for lovgivning på området, men det var fra starten tydeligt, at DA's protester var mere helhjertede end LO's.⁹⁷⁷ Fra slutningen af 1970'erne brugte fagbevægelsen og ikke mindst HK aktivt EF-direktivet og den danske følgelovgivning i kampen for indførelse af reel ligeløn.⁹⁷⁸ Holdningen til EF's indblanding var dog stadig tvetydig. I 1981 blev kommissionens kritik af arbejdsgiverne for ikke at leve op til artikel 119 f.eks. fremstillet positivt,⁹⁷⁹ mens krav om yderligere ændringer af ligelønsloven og ligestillingsloven blev afvist i 1982.⁹⁸⁰ Så snart loven var blevet ændret, ønskede fagbevægelsen dog at afprøve dens muligheder ved at føre en række ligelønssager for domstolene.⁹⁸¹ Arbejdsgiverne forblev derimod skeptiske, både over for EF's initiativer og de konkrete sager, som fagbevægelsen valgte at køre.⁹⁸² I DA's samlede behandling af EF, spillede hverken ligestilling eller ligeløn dog nogen større rolle. Det samme gjaldt over en bred kam modstandernes tekster, som slet ikke berørte problemstillingen efter 1972.

⁹⁷⁵ Dorthe Lund Pedersen 1982: "Markant LO-nej til EF-direktiv om deltidsarbejde" i *LO Bladet* 78. årg. nr. 10, side 14. og "EF opgiver direktiv om deltidsarbejde" i nr. 24, side 10.

⁹⁷⁶ Freddie Ottenheim 1991: "Ikke brug for EF-lov om seksuel chikane" i *Arbejdsgiveren* 92. årg. nr. 7, side 16-17.

⁹⁷⁷ Kommissionens første rapport om emnet blev f.eks. refereret ret loyalt i "Rapport om ligeløn i de nye lande" 1974 i *LO Bladet* 70. årg. nr. 15, side 14, mens der blev taget tydeligt og principielt afstand fra lovgivning på området i "En misforståelse" 1974 i *Arbejdsgiveren* 75. årg. nr. 8, side 26.

⁹⁷⁸ Preben Sørensen 1978: "Vandt principsag om lige løn for arbejde af samme værdi" i *LO Bladet* 74. årg. nr. 2, side 5.

⁹⁷⁹ Dorthe Lund Pedersen 1981: "EF-arbejdsgiverne vil ikke sikre kvinders ligeløn ved jobvurdering" i *LO Bladet* 77. årg. nr. 10, side 13.

⁹⁸⁰ Dorthe Lund Pedersen 1982: "EF-krav om ændring i ligebehandlingsloven" i *LO Bladet* 78. årg. nr. 16, side 17 og "EF kræver nu også ændring af ligelønsloven" i nr. 24, side 10.

⁹⁸¹ Dorthe Lund Pedersen 1986: "Nu skal der køres sager om ligeløn" i 82. årg. nr. 4, side 6. EF-lovgivningen var bl.a. afgørende for, at bevisbyrden blev flyttet fra arbejdstageren til arbejdsgiveren.

⁹⁸² "Ja til ligeløn - nej tak til hysteri" 1989 i *Arbejdsgiveren* 90. årg. nr. 17, side 3 og Egon Rasmussen 1991: "Spild af tid" i 91. årg. nr. 10, side 25.

Ses de tre emner, der blev taget op til særskilt behandling i femte del af afhandlingen, under ét, er den vigtigste tendens utvivlsomt, at de fyldte betydeligt mindre i debatten end det havde været tilfældet før folkeafstemningen. Det gælder i særlig grad modstanderne, der ikke længere tillagde hverken social harmonisering, arbejdskraftens frie bevægelighed eller ligestilling og ligeløn større betydning. Blandt tilhængerne var det kun ligelønnen, der spillede en rolle i 1970'erne, fordi EF ikke accepterede, at ligeløn alene blev sikret gennem overenskomster. I debatten om indførelse af ligelønslovgivning var DA stærkt kritisk over denne indblanding, mens LO's linje var mere uklar. På den ene side ønskede fagbevægelsen principielt at bevare den danske model med frie forhandlinger på arbejdsmarkedet, men på den anden side vendte den sig mindre kategorisk imod lovindgreb, når de støttede dens målsætninger, og i det konkrete arbejde på at sikre ligeløn udnyttede LO gerne EF-lovgivning. Arbejdskraftens frie bevægelighed var stort set fraværende fra debatten hele perioden igennem. Endelig er der spørgsmålet om social harmonisering. Det forsvandt også fra debatten i 1970'erne, og da det dukkede op i midten af 1980'erne havde det fået et nyt fokus i form af bekæmpelsen af det, som LO betegnede som 'social dumping' dvs. unfair konkurrence ved hjælp af ringere sociale ydelser. LO, der op til folkeafstemningen havde været stærkt kritisk over for social harmonisering, argumenterede nu for en *mere* aktiv EF-politik på området i form af fælles minimumsstandarder. Fagbevægelsen blev endda fortalere for flertalsafgørelser på området fra slutningen af 1980'erne, fordi det ellers stod klart, at et enkelt konservativt land – hvilket i praksis var Storbritannien – kunne blokere ethvert initiativ. Den konkrete tilpasning til EF's sociale initiativer er ved at blive undersøgt,⁹⁸³ så med henblik på videre forskning er det ikke mindst fagbevægelsens ændrede holdning til fælles sociale standarder i den offentlige debat, der er interessant.

⁹⁸³ Se f.eks. Dorte Sindbjerg Martinsen 2005: "The Europeanization of Welfare – The Domestic Impact of Intra-European Social Security" i *Journal of Common Market Studies*, vol. 43, nr. 5, side 1027-54.

Kapitel 20. Konklusion

I dette afsluttende kapitel skal der samles op på afhandlingens hovedresultater. Opbygningen vil følge afhandlingens generelle inddeling med en kort gennemgang af de væsentligste resultater fra undersøgelsens fire hoveddele. Den gennemgang vil blive rundet af med en kort diskussion af de teser, som jeg ridsede op i indledningen. Inden jeg vender mig mod disse spørgsmål vil jeg ganske kort diskutere de muligheder, som en kvantitativ tilgang til begrebshistorien giver.

Refleksion over begrebshistorisk metode

I afhandlingen har kvantitativ analyse af velfærds- og Europadebattens begrebsbrug spillet en central rolle. Eftersom kvantificering ikke har været en fast bestanddel af begrebshistorisk metode, vil det være på sin plads kort at diskutere fordele og ulemper.

Jeg har svært ved at få øje på principielle indvendinger mod kvantificering i begrebshistorien, for grundlæggende må kortlægning af den faktiske begrebsbrug være en central del af en begrebshistorisk undersøgelse, og systematisk registrering kombineret med statistisk behandling gør det muligt at følge udbredelsen præcist. Jeg har f.eks. været i stand til at forbinde udbredelsen af udtrykket 'formynderstaten' med de borgerlige oppositionspartiets tilslutning til folkepensionen i 1956 og at påvise, at udtrykket 'Romunionen' blev brugt forholdsmæssigt mest i de perioder, hvor dansk medlemskab af EF stod direkte på dagsordenen. Fokuseringen på de specifikke begreber har samtidigt sat fokus på de tekster, hvor de *ikke* bruges, eller hvor de kun bruges ganske få gange. Det er indsigter, som næppe ville være opnået uden den systematiske registrering af begrebsbrugen.

Problemerne med en kvantitativ tilgang er først og fremmest praktiske. For at kunne sige noget meningsfyldt om begrebsbrugen er det nødvendigt at registrere den i et betydeligt antal tekster, og det er en tidskrævende proces. Selvom en opmærksomhed omkring begrebsbrugens omfang er påkrævet i alle begrebshistoriske analyser, så egner en decideret kvantitativ analyse sig nok bedst i undersøgelser, hvor det hurtigt kan fastslås, at en række forskellige synonymer er i spil, hvor der er en begrundet formodning om, at forskellige debattører har forskellig begrebsbrug, eller hvor der kan forventes en markant forandring i sprogbrugen over tid. Det er naturligvis også vigtigt at udvælge de rette begreber til registreringen, så kvantificeringen faktisk kan opfange f.eks. forandring i begrebsbrugen over tid.

Under alle omstændigheder kan en kvantitativ begrebsanalyse næppe stå alene, for implikationerne af en forskydning i begrebsbrugen bliver først tydelige, når materialet også analyseres kvalitativt. Det har især været tydeligt i undersøgelsen af de mange synonymer for EF i materialet, hvor den statistiske behandling nok kunne vise forskelle mellem tilhængere og modstanderes begrebsbrug, men hvor en klarlæggelse af de enkelte begrebers betydning forudsatte en egentlig indholdsanalyse.

Forskydninger i debatternes begrebsbrug

Den kvantitative analyse i anden del viste klare modsætninger mellem EF-debatten og velfærdsdebatten. Den sidste var præget af en betydelig ensartethed i begrebsbrugen, for 'velfærdsstat' var under den mest intense diskussion i 1950'erne og starten af 1960'erne den helt dominerende betegnelse i både tilhængere og modstanderes tekster. Fra midten af 1960'erne blev 'velfærdssamfund' et næsten lige så udbredt alternativ, selvom det fortsat var 'velfærdsstat', der optrådte i ordbøger og leksika. Der var relativt få alternativer i spil, og af modbegreberne var det kun 'formynderstat', der opnåede en vis udbredelse. Fra omkring 1960 blev det dog kun brugt i beskedent omfang.

I modsætning til denne relative stabilitet var EF-debatten præget af større forvirring. Der var betydeligt flere alternativer i spil, og intet begreb opnåede så stor udbredelse, at det dominerede begrebsbrugen før 1972. Desuden ændrede sammensætningen sig markant over tid og der var betydelige forskelle mellem tilhængere og modstanderes begrebsbrug. Blandt de relativt neutrale betegnelser, som både tilhængere og modstandere brugte, var 'De Seks' udbredt før 1961, 'Fællesmarkedet' i 1960'erne og 'EF' fra 1972 og frem. De mest markante modstanderbetegnelser var sammensætninger med 'union', især 'Romunionen'. 'Neuropa' fyldte talmæssigt ikke meget, men i modsætning til de øvrige begreber blev det udelukkende brugt af modstandere. Omvendt var 'Fællesskabet' og andre begreber, der kunne siges at være afledt af de officielle betegnelser for EF, overrepræsenterede i tilhængernes tekster. Tendenserne i begrebsbrugen var klart udtryk for, at modstanderne i mindre grad end tilhængerne accepterede EF's selvopfattelse, og derfor havde større behov for at udtrykke deres alternative synspunkt med andre begreber.

Kortlægningen af 'Danmark', 'dansk' og 'dansker' på den ene side og 'Europa', 'europæer' og 'europæisk' på den anden bekræftede ikke, at modstanderne var mere nationale end tilhængerne, idet begge parter brugte 'Danmark' og afledte begreber noget lunde lige meget. På den anden side var det tydeligt, at modstanderne var klart mindre europæiske i den forstand, at de brugte 'Europa'

og afledte begreber meget mindre end tilhængerne, som dog også nedtonede deres omtale af Europa op til folkeafstemningen i 1972.

Endelig tydede en gennemgang af betegnelserne for 'EF' og synonymmer i velfærdsteksterne på den ene side og 'velfærdsstat' og synonymmer i integrationsteksterne på den anden side ikke på, at der var nogen tæt sammenhæng mellem de to debatter. Det var forventet, at 'EF' kun optrådte ganske lidt i velfærdsdebatten, men på baggrund af sekundærlitteraturen, der har understreget, at hensynet til velfærdsstaten var afgørende for ikke mindst Socialdemokratiets stillingtagen, var det overraskende, at 'velfærdsstat' stort set ikke blev brugt i EF-debatten. Det peger på, at sammenhængen mellem de to emner var mere indirekte, end der hidtil har været lagt op til.

Fra konflikt til konsensus: velfærdsdebatten 1950-1972

Da 'velfærdsstat' blev introduceret i dansk politisk debat samtidigt med debatten om folkepension i første halvdel af 1950'erne, udviklede det sig hurtigt til et omstridt begreb, hvis indførelse ingen havde lyst til at tage ansvar for, og hvis indhold aldrig blev fastlagt entydigt. Socialdemokratiet begyndte dog hurtigt at forsvare de gennemførte reformer og gjorde i stigende grad velfærdsstaten til partiets centrale målsætning, selvom begrebet på den anden side kun optrådte lidt i dets programmer.

Selvom der kan spores en klar udvikling i Socialdemokratiets holdning til velfærdsstaten, så forandrede den sig ikke så grundlæggende som Venstre og Konservatives. Her har jeg sporet tre retoriske strategier. Frem til sommeren 1956 forsøgte de borgerlige modstandere at gøre 'velfærdsstat' til et negativt begreb, som automatisk vakte vælgernes mishag. I forbindelse med vedtagelsen af folkepensionen i sommeren 1956 blev 'formynderstat' introduceret som modbegreb, hvilket må ses som et klart tegn på en ny strategi, hvor målsætningen ikke var at diskreditere velfærdsstaten som sådan, men kun den socialdemokratiske fortolkning af begrebet. Efter 1960 fandt en glidende overgang til tredje fase sted, hvor først Venstre og derefter Konservative ændrede politisk kurs, så modsætningerne på det socialpolitiske område blev mere udvaskede. Samtidigt forsvandt 'formynderstat' stort set fra begrebsbrugen igen.

Selvom splittelsen af DKP og dannelsen af den nye venstrefløj førte til et mere nuanceret syn, så var venstrefløjens holdning til velfærdsstaten grundlæggende kritisk hele perioden igennem. Kommunisterne udnyttede systematisk konkrete eksempler på social nød til hårde angreb på velfærdsstaten og Socialdemokratiet. Den øvrige venstrefløj var også skeptisk over for velfærdsstaten, der nok afhjalp sociale problemer, men på den anden side ikke betød et egentligt

opgør med det kapitalistiske system. I slutningen af perioden blev den kritik suppleret med angreb på velfærdsstatens materialisme og en højere grad af revolutionær retorik, som også trak Socialdemokratiet i mere radikal retning.

Velfærdsstaten blev i en række tekster opfattet som en særlig samfundsform, hvis konsekvenser rakte langt ud over det socialpolitiske område. I debatten blev den sat i forbindelse med både kunst, kristendom og befolkningens psykiske velfærd, eller trivsel. I alle tre tilfælde genfindes den overordnede tendens fra den politiske diskussion, hvor kraftig kritik af velfærdsstaten og markante modsætninger mellem tilhængere og modstandere efterhånden blev afløst af konsensus. For kunsten og kunstnernes vedkommende synes indførelsen af kunststøtte i 1960'erne at have spillet en vigtig rolle for den ændrede opfattelse, mens det er vanskeligere at pege på konkrete faktorer i de to øvrige debatter.

Tidsperspektivet i velfærdsdebatten var overvejende fremadrettet, selvom spørgsmålet om velfærdsstatens rødder naturligvis blev berørt. Enkelte mente, at velfærdsstatens tid allerede var forbi, eller at den snart ville være det, men de fleste så enten velfærdsstaten som en nutidig samfundsform eller som en samfundsform, hvis endelige realisering stadig lå ude i fremtiden. Det gjaldt ikke mindst Socialdemokratiet, der kunne fastholde kravet om nye reformer ved at insistere på, at velfærdsstaten endnu ikke var realiseret.

Velfærdsdebatten var grundlæggende national. Både modstandere og tilhængere hentede inspiration til konkrete reformer og til argumentation i udlandet – især fra Sverige - men i det store flertal af teksterne blev velfærdsstaten diskuteret uden henvisning til, at der skete en tilsvarende udvikling i andre lande. Det danske system blev kun undtagelsesvist fremhævet som bedre end andre landes, men debatten gav et klart indtryk af, at velfærdsstaten først og fremmest var et nationalt anliggende. Direkte henvisninger til EF og europæisk integration i almindelighed var yderst sjældne i velfærdsdebatten, og det kan f.eks. godt undre, at eventuelle konsekvenser af det EF-medlemskab, der i 1960'erne var den officielle målsætning for dansk markedspolitik, slet ikke blev berørt i Socialreformkommissionens betænkninger.

Europadebat 1950-1972

Den danske Europadebat var præget af mindst lige så dybtgående modsætninger som velfærdsdebatten, og i forhold til europæisk integration var der ikke tendens til større konsensus i løbet af perioden, snarere tværtimod. Debatten i den første halvdel af 1950'erne fylder ikke meget i materialet, men det er slående, at teksterne var overvejende positive og støttede vidtgående – om

end løst defineret – integration med 'Europas forenede Stater' som målsætning. Selv et tidsskrift som *Frit Danmark*, der efter 1960 blev en markant og vedholdende modstander af dansk medlemskab af EF, udtrykte sig forholdsvis positivt i det omfang integration blev omtalt.

I et overordnet perspektiv var det karakteristisk for EF-debatten, at en række temaer *ikke* spillede nogen rolle. Det drejer sig for det første om den liberale kritik af EF for overdreven regulering af økonomien. Den blev ganske vist fremført af især økonomen Jørgen Pedersen, men var af marginal betydning i den samlede diskurs. Den væsentligste forklaring er, at de traditionelle kilder til liberale synspunkter i landbruget og Venstre samtidigt var de ivrigste fortalere for dansk medlemskab. Som en utilsigtet konsekvens af fraværet af liberal kritik kom venstrefløjens angreb på EF's kapitalistiske natur til at fremstå mere troværdig. For det andet var det et fåtal af debattørerne, der argumenterede ud fra en dansk pligt til deltage i samarbejdet eller ud fra et dansk ansvar for Europa i det hele taget. Selvom sådanne argumenter optræder i materialet, var de ligesom den liberale kritik kun en understrøm. Som den kvantitative analyse peger argumentationsanalysen altså på, at tilhængerens udgangspunkt i lige så høj grad som modstandernes var nationalt. Den skæveste af alle vinkler på integrationsspørgsmålet var isolationismen, dvs. den principielle afvisning af formaliseret samarbejde med andre lande.

Det var andre temaer, der dominerede debatten. Diskussionen om de økonomiske konsekvenser af medlemskab var omfattende, men fokus har i afhandlingen været på debattens forskellige opfattelser af suverænitets og på forholdet mellem politiske og økonomiske argumenter i debatten. Mellem modstandere og tilhængere af medlemskab var der både en forskellig opfattelse af, hvor omfattende suverænitetsafgivelsen ved medlemskab ville blive og en mere grundlæggende uenighed om, hvad suverænitets overhovedet var. I forskningen er der traditionelt blevet skelnet mellem de jure eller formel suverænitets på den ene side og de facto suverænitets på den anden side. Klart nationalt orienterede modstandere som Søren Krarup argumenterede tydeligvis ud fra en de jure opfattelse af suverænitets, hvor det afgørende var at bevare den formelle selvbestemmelsesret, og dermed retten til at føre f.eks. en anden landbrugspolitik når og hvis der opstod et ønske i befolkningen om det. Der var en klar parallel til DKP's og Aksel Larsens argumentation på venstrefløjens, som også i vid udstrækning understregede suverænitets som et gode i sig selv. For tilhængerne i både de borgerlige partier og i Socialdemokratiet var udgangspunktet de facto suverænitets og dermed en anerkendelse af, at Danmark var stærkt afhængig af udviklingen uden for landets grænser. For dem var suverænitets noget relativt, som det ikke var noget principielt

problem at opgive, hvis det gav indflydelse på beslutninger, som alligevel havde vidtgående betydning for danske forhold.

Den danske debat om EF blev hele perioden igennem kritiseret stærkt for at fokusere alt for meget på økonomiske frem for på politiske argumenter. Det var en kritik, der især blev fremført af modstanderne af medlemskab, selvom føderalistiske tilhængere i visse tilfælde også fandt vægtningen uheldig. Selvom de økonomiske argumenter af gode grunde spillede en stor rolle i debatten, er der ikke grundlag for at hævde, at politiske spørgsmål, herunder et samarbejde på det udenrigspolitiske område, ikke blev diskuteret. Kilden til problemet var snarere, at modstandere og tilhængere var fundamentalt uenige om, hvor vidtgående konsekvenserne af medlemskabet ville blive. Eftersom tilhængerne ikke anerkendte, at indmeldelse ville føre til nedlæggelse af Danmark som nationalstat, kunne de aldrig leve op til modstandernes krav til vægtningen af politiske argumenter.

EF blev i endnu højere grad end velfærdsstaten set i et tidsperspektiv. Tilhængerne understregede ofte, at den teknologiske udvikling havde gjort nationalstaterne utilstrækkelige, og at masseproduktionen forudsatte større markeder. I andre tilfælde henviste de til de mange europæiske krige og pegede på det europæiske samarbejde som en fredsskabende faktor. I forhold til modstanderne fyldte fremtiden og især den mulige udvikling af EF på længere sigt ikke ret meget i tilhængerens retorik, og som konsekvens heraf blev det ikke dybtgående diskuteret, hvordan Danmark ønskede, at EF skulle udvikle sig. Modstanderne fokuserede til gengæld meget på Romtraktatens uopsigeligthed, som for dem både var et tegn på, at der var tale om en statsdannelse snarere end et mellemstatsligt samarbejde, og en konkret årsag til, at EF's endemål måtte tages i betragtning allerede ved diskussionen om indmeldelse. Modstandernes længere tidsperspektiv viste sig også i opfattelsen af fortiden. Hvor tilhængerne hovedsagligt tog udgangspunkt i modernitetens problemer eller anden verdenskrig, lavede modstanderne ofte meget dybere historiske sammenligninger. Udtrykket 'Romunionen' indebar i sig selv associationer med dybe historiske rødder, og i andre tilfælde blev EF eksplicit sammenlignet med Romerriget eller Karl den Stores rige, ligesom der blev trukket paralleller til Hansaens magt i middelalderen. Helt forskellige tolkninger findes ikke mindst i inddragelsen af anden verdenskrig og dermed besættelsestiden. Som nævnt fremhævede tilhængerne EF som et værn mod gentagelse af fortidens krige, mens modstanderne så kontinuitet, enten fra Nazityskland til EF eller fra besættelsens trussel mod dansk uafhængighed til EF-medlemskabet.

Velfærdsstaten som sådan spillede en beskedent rolle i debatten. Både EF's erklærede målsætning om at arbejde for velfærd og velstand og sammenhængen mellem EF's og velfærdsstatens principper blev sjældent diskuteret. I de tilfælde hvor forholdet mellem EF og velfærdsstaten blev behandlet eksplicit, var der en tendens til, at dens kritikere i den indenrigspolitiske debat, forsvarede den i EF-debatten.

Den fundamentale uenighed om, hvad suverænitet var, hvad EF var, og hvor vidtgående konsekvenser dansk medlemskab ville få tog på ingen måde af i intensitet frem mod folkeafstemningen i 1972. Den endte ikke mindst hos modstanderne i en betydelig bitterhed over resultatet og over måden kampagnen var blevet ført på. Kritikken af en debat fokuseret på flæskepriser frem for politik og garneret med trusler om økonomisk ruin ved et nej forblev en central del af EF-modstandernes verdensbillede. Sat på spidsen var sandheden dog snarere, at opfattelserne af EF var så forskellige, at det ikke var det samme tilhængere og modstandere talte om.

Social harmonisering og det fælles arbejdsmarked

I femte del af afhandlingen fokuserede jeg på tre emner, hvor det var særligt oplagt, at EF's regler stødte sammen med den danske velfærdsstats struktur, nemlig social harmonisering, arbejdskraftens frie bevægelighed og spørgsmålet om ligeløn og ligestilling.

Den sociale harmonisering udsprang af Romtraktaten, som dels indeholdt generelle målsætninger om at fremme arbejdernes velfærd og samarbejdet på det socialpolitiske område, dels specifikke retningslinjer for overtidsbetaling, feriebetaling og ligeløn for mænd og kvinder. I slutningen af 1950'erne blev spørgsmålet først og fremmest set i et omkostningsperspektiv, hvor bekymringen for en svækkelse af den danske konkurrenceevne stod i forgrunden. Det var vel forventeligt i arbejdsgivernes argumentation, men det spillede en lige så fremtrædende rolle i fagbevægelsens og ikke mindst Arbejderbevægelsens Erhvervsråds indlæg, selvom f.eks. 40-timers arbejdsuge og ligeløn for længst var opstillet som målsætninger. Omvendt udtrykte de deciderede tilhængere af dansk medlemskab i Venstre og landbruget meget mindre bekymring for Romtraktatens sociale bestemmelser end for den samtidige udbygning af velfærdsstaten. Til en vis grad var rollerne fra velfærdsdebatten byttet om i den tidlige fase.

Efter 1960 mistede omkostningsproblematikken noget af sin betydning i debatten. I stedet blev der i stigende grad fokuseret på, om de generelle principper i den danske velfærdsmodel var forenelige med EF's regler og med de oprindelige medlemslandes arbejdsmarkedetsmodel. Et vigtigt

spørgsmål i denne sammenhæng var finansieringen af velfærden, som i Danmark hovedsagligt skete over skatterne, mens den i medlemslandene i vidt omfang skete via arbejdsmarkedsbidrag. Selvom skattefinansieringen traditionelt ses som en hjørnesteen i den danske velfærdsstat, og selvom Socialdemokratiet som vist i kapitel 9 mere end noget andet parti identificerede sig med velfærdsstaten, så var partiet i første halvdel af 1960'erne ikke nær så kategorisk afvisende over for større arbejdsmarkedsbidrag som arbejdsgiverne. Frem mod folkeafstemningen afviste Socialdemokratiet og fagbevægelsen dog i stigende grad arbejdsmarkedsbidrag, og i det hele taget kan der spores en generel samling om principperne i den danske velfærdsstat, som både blev støttet af de borgerlige tilhængere af dansk medlemskab og af modstanderne, der med deres bekymring for konsekvenserne af medlemskab eksplicit eller implicit gav udtryk for, at det danske sociale system var bevaringsværdigt. Muligheden for at forbedre danske sociale ordninger eller forbedre de sociale forhold i Europa generelt spillede stort set ingen rolle i debatten. EF-diskussionen både bekræftede og forstærkede velfærds-konsensusen, ikke mindst for den venstrefløj, der i velfærdsdebatten var forblevet kritisk over for opbygningen af velfærdsstaten, men som her forsvarede dens konkrete indhold.

Arbejdskraftens frie bevægelighed i EF blev først og fremmest anskuet som et problem. Kun ganske få indlæg fremhævede det fælles arbejdsmarked som en forudsætning for det økonomiske samarbejde eller som en fordel for den enkelte danske arbejder, der potentielt ville få langt flere jobmuligheder. Det var først og fremmest indvandring, der blev fremhævet som en risiko, selvom også muligheden for udvandring af kvalificeret arbejdskraft spillede en rolle for debatten i slutningen af 1950'erne, hvor den danske arbejdsløshed var høj, og hvor der blev forudset meget store omstillingsproblemer for industrien. Mellem modstandere og tilhængere var der en grundlæggende enighed om, at indvandring var uønsket, så uenigheden drejede sig igen om, hvor store konsekvenser liberaliseringen ville få. Tilhængerne understregede hele perioden igennem, at indvandringen ville blive beskeden, mens modstanderne forventede større vandringer og i visse tilfælde endda hævdede, at det i sig selv var et mål for EF at flytte rundt på arbejdskraften. Det blev også overvejet, om danske arbejdere i tilfælde af arbejdsløshed ville kunne tvinges til at tage arbejde i de øvrige EF-lande. Tilhængerens eksplicitte afvisning af muligheden i den sidste tid op til folkeafstemningen tyder på, at modstanderne havde haft et vist held med denne del af deres kampagne.

På samme måde som diskussionen om social harmonisering førte til samling om principperne i det danske sociale system, førte diskussionen om arbejdskraftens frie bevægelighed til samling om

det danske arbejdsmarked, hvis videst mulige afsondring fra omverdenen blev det dominerende ideal. Kontrasten til den selvfølgelige accept af det nordiske arbejdsmarked, som alle ønskede at bevare, er slående.

Til sammenligning spillede ligeløn og ligestilling en marginal rolle i debatten. Ligeløn blev især diskuteret i den tidlige fase, og fokus var, som ved social harmonisering i det hele taget, på omkostningerne ved at indføre den, for både industri og fagbevægelse frygtede at svække konkurrenceevnen. Efter 1960 mistede omkostningsproblematikken noget af sin betydning. I stedet flyttede fokus til, om ligelønnen i givet fald kunne indføres via overenskomsterne, eller om lovgivning ville blive påkrævet. Arbejdsmarkedets parter og regeringen ønskede alle, at det skulle ske gennem det almindelige overenskomstsysteem, og det er påfaldende, at debatten på intet tidspunkt førte til krav om indførelse af lovgivning på området. Først i de sidste år op til folkeafstemningen blev ligelønnen diskuteret ud fra en ligestillingssynsvinkel. Det er slående, at ligelønsbestemmelsen kun i meget begrænset omfang blev anerkendt som en fordel, selv af kvindebevægelsens ledende skikkelser. Tilhængerne betonedede den mere end modstanderne, men igen var det mest karakteristiske træk en samling om den danske models værdier, hvor det var afgørende at sikre, at den sociale harmonisering ikke førte til indførelse af familiebaserede ydelser eller ringere vilkår for enlige mødre.

Velfærdsstat og EF

Ses undersøgelsen under ét, viser den, at de to debatter udmærket kan analyseres hver for sig, og at de rent begrebsmæssigt kun greb lidt ind i hinanden. Som ventet omtales EF ikke meget i debatten om velfærdsstaten, der først og fremmest blev grebet an som en indenrigspolitisk konfrontation. I den forstand forstærkede velfærdsdebatten opfattelsen af nationalstaten som den selvfølgelige politiske enhed. Mere overraskende er det, at begrebet 'velfærdsstat' stort set ikke blev nævnt i EF-debatten, selvom sekundærlitteraturen har peget på, at velfærdsstaten for især socialdemokraterne var det afgørende udgangspunkt. Det var ikke velfærdsstaten som helhed, der blev tematiseret i EF-debatten, men derimod dens sammenstød med EF's regler på specifikke områder som social harmonisering og arbejdskraftens frie bevægelighed. På disse områder førte EF-debatten til en klar samling om danske forhold, der af både modstandere og tilhængere blev fremhævet som det ideal, som i videst muligt omfang skulle bevares.

Sættes sagen på spidsen var der altså alligevel et samspil mellem velfærdsdebatten og EF-debatten. Opbygningen af velfærdsstaten førte til en styrkelse af staten, som en stadig større del af

befolkningen fik interesser i, og indtrykket af en national ramme for velfærden blev forstærket af velfærdsdiskussionen, der kun i begrænset omfang satte den danske udvikling ind i en international ramme. Kontrasten mellem den første ansøgningsrunde 1961-63 og den anden 1970-72 skal ikke så meget søges i debattens karakter, hvor der som vist var mange lighedspunkter i argumentationen, som i det forhold, at modstanden ifølge meningsmålingerne fik langt større gennemslagskraft i befolkningen. I den mellemliggende periode var der sket en kraftig udbygning af velfærdsordningerne, og den begyndende konsensus mellem de fire gamle partier om velfærdsstaten var blevet forstærket. Det er oplagt at se en sammenhæng mellem styrkelsen af den *danske* velfærdsstat og øget skepsis overfor opgivelse af suverænitet.

Omvendt er det tydeligt, at EF-debatten styrkede velfærds-konsensusen. For det første førte den uundgåeligt til internationale sammenligninger og dermed også til en øget bevidsthed om den danske velfærdsstats særlige kendetegn. For det andet blev den danske model af både modstandere og tilhængere fremstillet som et ideal, der så vidt muligt skulle bevares i tilfælde af dansk medlemskab af EF. Denne konsensus var allerede i starten af 1960'erne undervejs mellem de fire gamle partier, men for venstrefløjen synes EF-debatten at have været afgørende for den stigende opbakning. Den manglende modstand mod velfærdsstaten i de store borgerlige partier var med til at skabe grobund for Fremskridtspartiet, og den almindelige opbakning til den i EF-debatten gjorde det næppe lettere at tilpasse den, da den økonomiske krise satte ind samtidigt med medlemskabet.

Bilag og litteratur

Bilag 1. Oversigt over opslagsord i udvalgte opslagsværker: 'Velfærdsstat' og synonymer

		Velfærdsstat	Velfærdssamfund	Velfærdssystem	Velfærdspolitik
Raunkjærs Konversationsleksikon 1948-54	1954				
Hjemmets leksikon, 2. udg. 1953					
Dansk Konversationsleksikon 1955-57	1957				
Gyldendals Opslagsbog 1958-60	1960				
Gyldendals lille Leksikon 1959					
Munksgaards leksikon 1962	1962				
Focus. Gjellerups étbinds leksikon, 1964	1964				
2. udg. 1968	Samme -				
3. udg. 1972	Samme				
4. udg. 1976	Samme				
5. udg. 1982	Samme				
Hirschprungs Konversationsleksikon 1962-65	1965				
2. udg. 1967	Samme				
Lademanns Leksikon 1970-78	1977				
Supplement 1978					
2. udg. 1982-88	Samme				
Nordisk Konversationsleksikon 1972-75	1975				
Gyldendal Leksikon 1973	1973				
Børsens Økonomiske Leksikon 1974	1974				
2. udg. 1978	Samme				
Refleks. Gjellerups 3-binds leksikon 1977	1977				
Gyldendals tibinds leksikon 1977-78	1978				
Supplement 1984					
Fogtdals ét-binds leks. 1979					

Kursiv: Senere udgave af opslagsværk. Ikke med i den systematiske undersøgelse.

Samme: Gentagelse af artikel fra forrige udgave

Samme +: Gentagelse af artikel fra forrige udgave + kort opdatering eller tilføjelse, uden ændring af artiklens oprindelige mening eller begrebsbrug.

Samme -: Gentagelse af artikel fra forrige udgave - enkelte ord eller sætninger, uden ændring af artiklens oprindelige mening eller begrebsbrug.

Bilag 1. Oversigt over opslagsord i udvalgte opslagsværker: 'EF' og synonymer

	EEC	EF	EU	Romunionen	Romtraktaten	Unionen	EF-Unionen	Fællesmarkedet	Det europæiske Fællesmarked	Fællesskabet	Fællesskaberne	De seks	Det europæiske økon. Fællesskab	Det europæiske Fællesskab	De europæiske Fællesskaber	Den europæiske Union	Europas forenede stater
Raunkjærs Konversationsleksikon 1948-54																	1949
Hjemmets leksikon, 2. udg. 1953																	1953
Dansk Konversationsleksikon 1955-57																	
Gyldendals Opslagsbog 1958-60							1959										
Gyldendals lille Leksikon 1959																	
Munksgaards leksikon 1962							1962				1962						1962
Focus. Gjellerups étbinds leksikon, 1964	1964						1964				1964						
2. udg. 1968	<i>Samme +</i>						<i>Samme</i>				<i>Samme</i>						
3. udg. 1972	<i>Ny</i>	1972		1972	1972		<i>Ny</i>				<i>Samme</i>						
4. udg. 1976	<i>Ny</i>	<i>Ny</i>		<i>Samme</i>	1976		<i>Ny</i>				<i>Ikke med</i>						
5. udg. 1982	<i>Ny</i>	<i>Samme +</i>		<i>Samme</i>	<i>Samme</i>		<i>Samme</i>				<i>Ikke med</i>						
Hirschsprungs Konversationsleksikon 1962-65				1964	1964		1963				1962		1963				
2. udg. 1967				<i>Samme</i>	<i>Samme</i>		<i>Samme</i>				<i>Samme</i>		<i>Samme</i>				
Lademanns Leksikon 1970-78	1971				1975		1971						1971				
Supplement 1978		1978															
2. udg. 1982-88	<i>Ny (1983)</i>	<i>Ny</i>			<i>Ny</i>		<i>Ny</i>						<i>Ikke med</i>				
Nordisk Konversationsleksikon 1972-75		1973			1975		1974				1973		1973	1973	1973		
Gyldendal Leksikon 1973	1973	1973			1973		1973						1973		1973		
Børsens Økonomiske Leksikon 1974	1974	1974			1974		1974						1974				
2. udg. 1978	<i>Samme</i>	<i>Samme +</i>			<i>Samme</i>		<i>Samme</i>						<i>Samme</i>				
Refleks. Gjellerups 3-bindts leksikon 1977	1977	1977			1977		1977										
Gyldendals tibinds leksikon 1977-78	1977	1977		1978	1978		1978						1978		1978		
Supplement 1984					<i>Ny</i>												
Fogtdals ét-bindts leks. 1979	1979	1979			1979								1979	1979			

Fed skrift: Hovedartikel om EF

Kursiv: Senere udgave af opslagsværk. Ikk e med i den systematiske undersøgelse.

Samme: Gentagelse af artikel fra forrige udgave

Samme +: Gentagelse af artikel fra forrige udgave + kort opdatering eller tilføjelse, uden ændring af artiklens oprindelige mening eller begrebsbrug.

Samme -: Gentagelse af artikel fra forrige udgave - enkelte ord eller sætninger, uden ændring af artiklens oprindelige mening eller begrebsbrug.

Ikke med: Opslagsord, der er gleget ud i den nye udgave.

Ny: Artiklen er grundlæggende lavet om i forhold til tidligere udgaver.

Bilag 2.a Registrering af begreber til statistisk behandling

Registrerede begreber

I selve analysen diskuteres kun aggregerede tal, men i bilag 3 på vedlagte cd-rom findes en oversigt over begrebsregistreringen for samtlige tekster i den systematiske del af undersøgelsen. Det drejer sig om følgende begreber:

Danmark, dansker, dansk

Velfærdsstat, velfærdssamfund, velfærdssystem, velfærdspolitik, velfærd, velfærdssammensætning
Socialpolitik, Socialpolitisk

Europa, europæer, europæisk

Markedspolitik, markedspolitisk

EEC, EF, EU, Romunionen, Unionen, EF-unionen, Fællesmarkedet, Det europæiske Fællesmarked, Fællesskabet, Fællesskaberne, De Seks, Det europæiske økonomiske Fællesskab, Det europæiske Fællesskab, De europæiske Fællesskaber, Den europæiske Union

Europas forenede Stater, Romtraktaten

Principper for registrering af begreber

Alle begreber er registreret i alle tekster, hvilket konkret betyder, at velfærdsbegreberne også er registreret i integrationsteksterne og omvendt. Der er naturligvis tale om langt færre registreringer, og som oftest bygger de kvantitative analyser kun på enten velfærdstekster eller integrationstekster. Årsagen er, at det ikke er muligt at opdele velfærdsteksterne efter deres holdning til EF eller EF-teksterne efter deres holdning til velfærdsstaten.

Som diskuteret nærmere i bilag 2.b er undersøgelsens grundlæggende enhed en tekst som f.eks. en bog eller en leder i en avis. Det betyder, at registreringen også omfatter begrebsbrug i citater med en anden holdning end forfatterens, og begreber som forfatteren enten har sat i citationstegn eller på anden vis bevidst taget afstand fra. Selvom det ikke omfatter mange registreringer, så vil det give en vis tendens til at udjævne forskelle i begrebsbrugen mellem tilhængere og modstandere af henholdsvis velfærdsstaten og europæisk integration.

Jeg har også registreret begreberne hvis de optræder i sammensætninger som f.eks. 'velfærdsstatsideologien' eller 'fællesmarkedslandene'. Der har været særlig mange tilfælde i integrationsdebatten, hvor netop 'fællesmarkedslande' og 'EF-landene' optræder meget hyppigt.

I det store og hele er det intet problem at skelne begreberne fra hinanden og dermed foretage registreringen, men der er dog et par fortolkningsspørgsmål. For det første optræder der en del udenlandske udtryk i materialet, selvom det - bortset fra et par enkelte norske og svenske bidrag - ikke indeholder hele tekster på fremmedsprog. I forhold til den samlede mængde registreringer er der kun tale om få fremmedsprogede begreber, i hvert fald hvis man ser bort fra forkortelsen 'EEC' (*European Economic Community*), der var en meget udbredt betegnelse for EF i 1960'erne. Af samme årsag registreres begrebet som nævnt i en selvstændig kolonne, som et af de almindelige synonymer for EF, der var i spil. Ingen af de øvrige udenlandske forkortelser optrådte så hyppigt, at en selvstændig statistisk behandling har været relevant. Generelt *er* de udenlandske begreber altså medtaget, og de er placeret i de almindelige kategorier, dvs. '*Common Market*' er havnet i kolonnen med 'Fællesmarkedet' osv. Hvorvidt de udenlandske begreber overhovedet skulle medtages har kostet mig en del overvejelser. På den ene side er det naturligvis ikke det samme begreb, men på den anden side optræder de altså i danske tekster og bruges i den forstand som 'danske' begreber. Under alle omstændigheder udgør de som sagt kun en beskedent del af den samlede begrebsbrug.

For det andet er der en vis uklarhed omkring skellet mellem navneordet 'dansker' og tillægsordet 'dansk', i og med at det i dele af materialet var almindeligt at omtale danskere som 'danske'. I sin bog om det europæiske samarbejde skriver Rask Nielsen f.eks., at tanken om Europas undergang forekommer "de fleste danske virkelighedsfjern".⁹⁸⁴ I disse tilfælde er begrebet registreret som navneordet dansker, fordi det var den egentlige betydning. Formuleringen forekommer ret gammeldags, men selvom den er mest udbredt i den tidlige periode, så anvendes den hele vejen igennem. Der er ingen tvivl om, at den bruges hyppigere i *Højskolebladets* artikler om EF end i de øvrige dele af materialet.

For det tredje er der spørgsmålet om forkortelser. Hver gang OEEC (*Organisation of European Economic Cooperation*) omtales bruges tillægsordet 'europæisk' implicit. Jeg har dog valgt ikke at medtage forkortelserne, fordi f.eks. OEEC selvom det er en forkortelse anvendes som et ganske almindeligt egennavn. Naturligvis registreres begrebet, når forkortelsen forklares i teksten. Den samme logik er anvendt i forhold til omtalen af EF, blot med den forskel, at forkortelsen som nævnt registreres som en selvstændig kolonne.

For det fjerde er der registreringen af 'Europa' og 'europæisk', når de anvendes i begreber som 'Europa forenede Stater', 'Det europæiske Fællesskab' eller 'Det europæiske Fællesmarked', som registreres separat. I disse tilfælde er der *ikke* lavet dobbeltregistrering. Bruges begreberne derimod

⁹⁸⁴ Rask Nielsen 1953: *Det europæiske samarbejde*, København: Det danske Forlag, s. 27

i betegnelser for EF, som der ikke laves separat statistik over – f.eks. 'Europa-markedet' eller 'Den europæiske Toldunion' – er de medtaget i statistikken, så en fuldstændig opgørelse over brugen af 'Europa' og 'europæisk' kan beregnes.

Endelig er der en vis usikkerhed omkring en række af betegnelserne for EF. Særligt 'Unionen' og 'Fællesskabet' - men i hvert fald i dele af perioden også 'Fællesmarkedet' - er almindelige navneord, som også bruges i andre betydninger i materialet. Jeg har kun registreret dem, når de henviser til det samarbejde, der blev grundlagt med Rom-traktaten. Det er nemt nok at udelukke formuleringer som "vi skal løse de økonomiske problemer i fællesskab", men når "Det europæiske Kul- og Stålfællesskab" omtales som 'fællesskabet' giver det flere problemer. Ikke mindst, hvis det er de tre fællesskabers opbygning og indbyrdes forhold, der diskuteres. Jeg har bestræbt mig på kun at registrere 'Fællesskabet', når det henviser til Det europæiske økonomiske Fællesskab, mens det ikke er medtaget, når det henviser til de øvrige fællesskaber. (Det gælder både de realiserede organisationer som Kul og Stålfællesskabet og Euratom og omtalen af dødfødte projekter som Forsvarsfællesskabet og Det politiske fællesskab.)

Det indbyrdes forhold mellem begreberne giver også vanskeligheder, fordi EF rent begrebsmæssigt er opbygget som et kassesystem, hvor fællesmarkedet egentlig kun er en del af fællesskabet, selvom det ofte bruges som betegnelse for det hele. Tilsvarende ligger hele EF-samarbejdet som en kasse – betegnet som en "søjle" – i EU efter vedtagelsen af Maastricht-traktaten. I Rom-traktatens artikel 2 slås det f.eks. fast, at "Fællesskabet har til opgave gennem oprettelsen af et fællesmarked og gennem en gradvis harmonisering af medlemsstaternes økonomiske politik at fremme en harmonisk udvikling..." Når denne artikel citeres i materialet har jeg registreret både 'Fællesskabet' og 'fællesmarked', selvom der kunne argumenteres for, at 'fællesmarked' i dette tilfælde ikke bruges som et synonym for EF. Jeg har imidlertid medtaget det, fordi sammenblandingen så ofte sker i den efterfølgende omtale. Jeg har derimod ikke medtaget kildesteder, hvor det omtales, at der skal etableres "et fælles marked for landbrugsprodukter". Den formulering er efter min vurdering for langt fra brugen af 'Fællesmarkedet' som egennavn.

Efter 1972 opstår en lignende usikkerhed omkring brugen af begrebet 'union' samt sammensætningerne 'økonomisk monetær union' og mindre udbredt 'politisk union'. Betegnelserne knytter sig typisk til vidtgående planer om at udvide samarbejdet, som imidlertid ikke afføder mange konkrete resultater. Disse begreber er ikke registreret som 'union', med mindre de henviser til EF-samarbejdet som en helhed. Det er kun sjældent tilfældet, idet 'økonomisk monetær union' i langt de fleste tilfælde bruges som 'toldunion', dvs. som en samarbejdsform.

Når det gælder betegnelsen 'De Seks' skal det understreges, at jeg ikke har medtaget de mange kildesteder, hvor der tales om "de seks lande". Her er der ikke tale om De seks som en blok, men derimod om det antal lande, som nu en gang har indgået et samarbejde om f.eks. en toldunion.

Til slut vil jeg gerne understrege, at sproget er så fleksibelt og bøjeligt, at der altid vil være en række grænsetilfælde, hvor der både kan argumenteres for at registrere begrebet som en betegnelse for EF og for at lade være. Registreringen har nok haft tendens til at lade tvivlen komme EF til gode, dvs. til at medtage disse grænsetilfælde for at få et så bredt indtryk af begrebsbrugen som muligt. Det skal dog også understreges, at langt den største del af registreringerne har været helt ukomplicerede.

Selvom begrebsregistreringen omfatter mange tekster, så udgør det dog kun et uddrag af den samlede danske debat om europæisk integration – og endda kun en meget lille del, hvis den ikke-offentliggjorte sprogbrug regnes med – og det rejser naturligvis spørgsmålet om, hvor meget enkelte forfattere og enkelte teksters begrebsbrug påvirker statistikken. Behandles perioderne under ét, og fokuseres der på de mest udbredte begreber er problemet uden betydning. F.eks. bruges betegnelsen 'EF' i alt 4053 gange i perioden 1961-72. Jo mere materialet splittes op – på enkelte år, på holdningen til integration mv. – og jo færre tekster der findes i de pågældende kategorier, desto større betydning får enkelte tekster naturligvis. F.eks. er der ingen tvivl om, at det først og fremmest er takket være Jens Kirks *Danmark, Norden og Rom-unionen*, at betegnelsen 'Romunionen' i 1963 udgjorde 18 % af begrebsbrugen. I det overordnede billede er der imidlertid ingen tvivl om, at statistikken kun i beskedent omfang forvrides af begrebsbrugen hos enkelte forfattere eller i enkelte tekster.

Bilag 2.b Principper for sortering af tekster til brug for statistisk behandling

Sorteringen af teksterne skal muliggøre sammenligning af begrebsbrug over tid og mellem forskellige grupper. Den grundlæggende enhed i statistikken er en tekst. Typisk drejer det sig om en kronik, en artikel eller en bog, der har samme forfatter(e) og er placeret under samme overskrift. Rundspørger og andre artikler, hvor flere personer interviewes, er registreret som én tekst. Medregnet er også overskriften, evt. indledende præsentationer, faktabokse og billedtekster, selvom disse ikke nødvendigvis er skrevet af artiklens forfatter. Der kan argumenteres for, at disse elementer burde registreres for sig, men jeg har undladt at gøre det, dels fordi teksterne for læseren fremstår som enheder, dels fordi en separat registrering ville betyde et stort merarbejde. Teksterne grupperes dels efter deres overordnede emne (velfærdsstat, integration og andet) dels efter deres holdning til emnet (positiv, negativ, neutral). Begge dele forudsætter et element af fortolkning.

For det første skal tekstens emne vurderes. Det er sket på baggrund af, hvad teksten overordnet handler om. En Danmarkshistorie kan f.eks. udmærket omtale både velfærdsstat og europæisk integration, men den ville stadigvæk være placeret under kategorien ”andet emne”, fordi hverken det ene eller det andet er tekstens egentlige anliggende. Et konkret eksempel kunne være Thomas Hatt Olsens artikel fra 1950 om bevægelsen *Een verden*, der arbejdede for en global føderation på baggrund af FN, men som også omtalte europæisk samling positivt som et skridt på vejen til det overordnede mål.⁹⁸⁵ Tekster, der ikke behandler velfærdsstaten eller europæisk integration som sådan, men kun et delelement heraf som f.eks. landbrugspolitikken eller folkepensionen, er placeret under de to kategorier. De neutrale tekster udgør kun en meget lille del af det samlede materiale, for undersøgelsens kilder er netop udvalgt, fordi de omhandler enten velfærdsstat eller integration. En undtagelse er teksterne fra starten af 1950’erne, hvor EF endnu ikke var skabt og begrebet ’velfærdsstaten’ endnu ikke introduceret. Her har jeg foretaget en vis tilbageprojicering fra den senere periode. Social- og boligpolitik hører til de mest omdiskuterede underemner i velfærdsstatsdebatten i slutningen af 50’erne, så tidlige tekster om disse emner er også medtaget under kategorien velfærdsstat. EF havde også sine forløbere, så artikler om Kul- og Stålfællesskabet, Europarådet og Europahæren er kommet med i denne kategori.

Det giver imidlertid nogle problemer i forhold til det andet spørgsmål, nemlig vurderingen af, om de enkelte tekster var positive eller negative overfor henholdsvis europæisk integration og

⁹⁸⁵ Thomas Hatt Olsen: ”Hvad vil Een Verden” i *Frit Danmark*, 8. årg. nr. 11, s. 19-22.

velfærdsstat. Der er så godt som ingen eksempler på, at forfattere principielt er modstandere af europæisk samarbejde, så skillelinjen går i stedet på spørgsmålet om suverænitetsafgivelse. Tekster betegnes som positive over for integration, hvis de generelt udtrykker tilslutning til overnationale myndigheder ved at omtale f.eks. føderalisme eller et 'forenet Europa' positivt, eller hvis de positivt omtaler organisationer med et overnationalt indhold. Det vil i første omgang sig Kul- og Stålfællesskabet og Europahæren, og fra 1957 naturligvis EF. Omvendt betegnes kilder som negative, hvis de tager afstand fra føderalismen eller de konkrete overnationale samarbejdsorganer. Det afgørende er holdningen til integrationen og især til EF som helhed, så en tekst, der er registreret som positiv, kan udmærket indeholde kritik af f.eks. den fælles landbrugspolitik eller pege på dyrere råvarer som et problem ved medlemskab. Teoretisk er det naturligvis muligt at tilslutte sig føderalisme og alligevel være mod EF eller de øvrige organisationer. Der findes da også enkelte eksempler i materialet, typisk i form af krav om opdeling af nationalstaterne i regioner, som derefter kunne indgå i en ligeværdig føderation. Men argumentet var af marginal betydning, i hvert fald ind til 1980'erne. Da disse tekster typisk tog eksplicit afstand fra EF som samarbejdsform, er de registreret som negative.⁹⁸⁶

Perioderne 1959-60 og 1968-70 udgør særlige problemer. Valget mellem EF og EFTA og senere debatten om NORDEK splittede tilhængerne af et forpligtende europæisk samarbejde. Tekster fra 1959-60 med krav om dansk indmeldelse i EF uden Storbritannien må naturligvis betegnes som positive, men det vil være misvisende at kategorisere alle EFTA-tilhængernes indlæg som negative over for EF. I inddelingen har jeg lagt vægt på, om argumentationen først og fremmest understregede de praktiske fordele ved EFTA-løsningen – dvs. adgangen til og afhængigheden af det britiske og de nordiske markeder – eller om forfatteren tog principielt afstand fra EF's samarbejdsform og medlemslande. I ratifikationsdebatten i februar-marts 1960 stod f.eks. Jens Otto Krag og Poul Møller for den første linje, mens Aksel Larsens afvisning af EF var kategorisk. Krag

⁹⁸⁶ Broberg, Peter og Kaj Spangenberg Schmidt 1970: "Ja til nedlæggelse, men ikke på den måde!" i Knud P. Pedersen (red): *Skal Danmark nedlægges?* Århus: Forlaget Mikro, side 86-93. Tankegangen fik en vis udbredelse i *Højskolebladet* i slutningen af 1980'erne under betegnelsen "balkanisering" der blev set som et positivt opgør med de undertrykkende og centraliserede europæiske nationalstater. Begrebet blev lanceret af Henning Eichberg i bogen *Abkoppelung: Nachdenken über der neue Deutsche Frage*, og udbredt i en række artikler af ham - "Folkelig kultur - en dansk eksport?" i *Højskolebladet* 113. årg. 1988, side 544-47 og især af Paul Engberg: "Grundtvig, folkeligheden og et balkaniseret Europa" side 603-04, "Balkanisering er ikke selvtilstrækkelig isolation" i 114. årg. side 98 og "Europa under hundrede flag" side 470-71. Afskaffelse af nationalstaterne blev hele tiden mødt med en vis skepsis, men det blev mere udtalt i takt med Jugoslaviens blodige opløsning. Se Else-Marie Boyhus 1991: "Balkanisering" i 116. årg. side 371.

Der findes også blandt tilhængere af EF enkelte fortalere for, at regionalisering var forudsætningen for ægte europæisk samling. Se især Erik Seidenfaden 1970: *Vejene til Europa*, København: DR, side 116-33. Et kort uddrag trykkes under titlen "Vejen til en union i Europa" i *Fremtiden* 1970, 25. årg. nr. 3, side 23. Disse registreres som positive, hvis regionaliseringen ses som et led i EF's udvikling.

og Møllers indlæg er registreret som neutrale, fordi de nok tilsluttede sig EFTA, men ikke gjorde det ud fra en principiel afstandtagen til EF. Problematikken gentager sig i forbindelse med forhandlingerne om NORDEK, hvor jeg dels har lagt vægt på, om det nordiske samarbejde blev fremstillet som et supplement eller et alternativ til EF, dels på en principiel stillingtagen til EF i teksten. Det er klart, at problemet er nemmest at håndtere, når det drejer sig om tekster fra de perioder, hvor valget mere entydigt stod mellem indmeldelse i et udvidet EF eller ej, dvs. 1961-63 og 1970-72. Til gengæld genopstår det for tekster fra tiden efter 1972 i forbindelse med debatterne om udvidelse af samarbejdet med f.eks. en økonomisk og monetær union, som også blev afvist af erklærede tilhængere af det eksisterende EF-samarbejde. Hvor der udtrykkes en positiv holdning til EF – typisk koblet med en afvisning af, at de vidtgående planer var ved at blive realiseret – er disse tekster registreret som positive.⁹⁸⁷ En undtagelse er socialdemokratiske tekster fra afstemningen om EF-pakken i 1986, der registreres som neutrale, fordi afvisningen gik på en konkret udvidelse af samarbejdet frem for på luftige planer.⁹⁸⁸

Der er stadig tekster, der må betegnes som neutrale. Det drejer sig om to grupper. For det første tekster, der ikke giver udtryk for en klar holdning til overnationalt samarbejde. Hovedparten af leksikonteksterne tilhører denne kategori, og frem til 1972 var der også i andre kildegrupper mange faktuelle tekster om EF's opbygning og politikområder. Hele perioden igennem findes tekster, der kun beskæftiger sig med en del af EF-samarbejdet, og disse er registreret som neutrale, hvis der ikke tages stilling til EF-samarbejdet som sådan. Tekster af denne type bliver mere udbredte efter 1972 – særligt i *LO Bladet* – hvor fokus til dels flytter sig fra en diskussion for eller imod EF til en nyhedsdækning af de sager, som EF rent faktisk beskæftigede sig med. I mange af disse tekster er det ikke muligt at udlede en holdning til EF som sådan. I det omfang enkelte EF-initiativer beskrives som fremskridt *set ud fra af afsenderens synspunkt*, er de dog registreret som positive, selvom der ikke tages stilling til EF som helhed.⁹⁸⁹ Denne skelnen er medtaget, fordi EF blandt tilhængerne blev en politisk kampplads, hvor f.eks. LO og DA vurderede direktivforslag forskelligt. Selvom begge parter overordnet støttede medlemskabet, var der ikke enighed om, hvad der var deciderede fordele. Den anden og meget mindre gruppe drejer sig om tekster, der rummer flere

⁹⁸⁷ F.eks. Anker Jørgensen 1975: "Om den europæiske union" i *Højskolebladet*, 100. årg. side 382-83.

⁹⁸⁸ Se f.eks. Svend Auken 1986: "Pakken og ansvaret" i *LO Bladet*, 82. årg. nr. 4, side 5.

⁹⁸⁹ I *LO-bladet* blev støtte hos dele af EF-apparatet til f.eks. ØD i 1970'erne eller sænkning af arbejdstiden i 1980'erne refereret udførligt. Se f.eks. Preben Sørensen 1977: "Danske ØD-principper forelagt EF som krav" i *LO Bladet* 73. årg. nr. 2, side 8-9 og Dorte Lund Pedersen 1983: "Stor interesse i EF for nedsat arbejdstid" i 79. årg. nr. 11, side 17.

synspunkter som f.eks. artikler, hvor både tilhængere og modstandere interviewes. Der er også enkelte eksempler på uenighed mellem interviewer og den interviewede.⁹⁹⁰

Når det gælder velfærdsstaten, er det heller ikke altid nemt at vurdere forfatterens stillingtagen, selvom der ikke i samme omfang som i EF-debatten knytter sig særlige problemer til enkelte perioder. Helt konkret er det største problem at slutte fra delen til helheden, fra tilslutningen til en enkelt reform til opbakning til det overordnede projekt. Venstre og Konservative blev jo ikke ubetingede tilhængere af velfærdsstaten, fordi de stemte for folkepensionen. Omvendt er kritik af specifikke ordninger ikke ensbetydende med, at velfærdsstaten afvises. Tværtimod kunne kritik være oplægget til yderligere udbygning af velfærdsstaten. For at vurdere en tekst som positiv, må der derfor konstateres en tilslutning til velfærdsstaten eller dens principper som helhed. Tilsvarende forudsætter en karakteristik af en tekst som negativ, at den principielt vender sig imod velfærdsstaten.

I forhold til de negative tekster, er det vigtigt at holde sig for øje, at afvisningen kunne komme fra både højre og venstre. Mens de borgerlige kritiserede umyndiggørelsen af borgerne, kritiserede kommunisterne og andre venstreorienterede velfærdsstaten for ikke bare at være utilstrækkelig, men også for ikke at gribe fat om nældens rod: det kapitalistiske system. Jeg har ikke i databehandlingen skelnet mellem de to former for afvisning, men de bliver naturligvis behandlet i den kvalitative analyse i kapitel 6.

De neutrale tekster udgøres som ved integrationsteksterne dels af faktuelle tekster uden stillingtagen, dels af tekster, der udtrykker forskellige holdninger til velfærdsstaten. Som ved integrationsteksterne kan stillingtagen udmærket rummes i en tekst, der hovedsagligt beskæftiger sig med et delaspekt. Det er imidlertid karakteristisk, at hovedparten af folketingsdebatterne om f.eks. folkepension *ikke* forholdt sig til dette overordnede perspektiv, og derfor er registreret som neutrale.

Vurderingen er foretaget tekst for tekst, så et tidsskrift eller en antologi kan rumme både negative og positive tekster. Det er oplagt, at opdelingen rummer et element af fortolkning, og at hverken modstandere eller tilhængere nødvendigvis vil dele min vurdering af konkrete tekster som neutrale. Det skal imidlertid understreges, at disse fortolkningsproblemer kun gælder en mindre del af materialet, og at hvor de neutrale tekster uundgåeligt får en vis karakter af rodekasse, så er forskellen mellem positive og negative tekster meget klarere. Inddragelsen af alle tekster – også dem, der vanskeligt lader sig rubricere – er udtryk for et bevidst valg. Et udvalg udelukkende

⁹⁹⁰ Se f.eks. Kate Flerons interview med Viggo Kampmann fra 1962: "Folkeafstemning om Fællesmarkedet – men ikke efter grundloven" i Frit Danmark, 20. årg. nr. 2 side 4-6.

baseret på klar stillingtagen ville vise en skarpere kontrast, men det ville også være et udvalg, der i mindre grad afspejlede sprobrugens kompleksitet.

Oversigt over bilag på cd-rom

Bilag 1 Systematisk gennemgåede kilder

- a. Alfabetisk
- b. Efter id-nr.
- c. Kronologisk
- d. Efter emne, holdning og år.
- e. Efter bogtitel eller tidsskrift

Alle listerne indeholder samtlige kilder udvalgt til den systematiske begrebsregistrering, som afhandlingens kvantitative analyse bygger på. Udover almindelige bibliografiske oplysninger angives ved hver tekst id-nummer, emne og holdning.

Id-nummeret er et unikt nummer, som jeg har anvendt ved registreringen af kilder i min database. Numrene angiver rækkefølgen for registreringen af artiklerne, men ikke deres kronologi eller den rækkefølge de er gennemgået i mv. Eftersom jeg i databasen har registreret alle kilder jeg er stødt på – også kilder som ikke er indgået i den systematiske behandling – er der huller i rækkefølgen. (Af databasens 9688 poster er 3863 med i den systematiske undersøgelse.)

Emne angives med enten eu (integration) eller vs (velfærdsstat). Angives intet er tekstens emne neutralt.

Holdning angives med p (positiv) n (negativ) eller ingenting (neutral)

Bilag 2 Artikler i systematisk gennemgåede tidsskrifter

I tabellerne angives antallet af udvalgte artikler i tidsskrifterne fordelt på periode, emne og holdning. Størst interesse har udviklingen i antallet af integrationstekster, og den fremstilles mere overskueligt i graferne.

Tabel 1. Udvalgte artikler i *Arbejderen / Løn og Virke / LO Bladet* 1950-92

Figur 1. Integrationstekster i *Arbejderen / Løn og Virke / LO Bladet* 1950-92

Tabel 2. Udvalgte artikler i *Arbejdsgiveren* 1950-92

Figur 2. Integrationstekster i *Arbejdsgiveren* 1950-92

Tabel 3. Udvalgte artikler i *Fremtiden / Udenrigs politiske magasin* 1950-92

Figur 3. Integrationstekster i *Fremtiden / Udenrigs politiske magasin* 1950-92

Tabel 4. Udvalgte artikler i *Højskolebladet* 1950-92

Figur 4. Integrationstekster i *Højskolebladet* 1950-92

Tabel 5. Udvalgte artikler i *Frit Danmark* 1950-92

Figur 5. Integrationstekster i *Frit Danmark* 1950-92

Bilag 3 Begrebsbrug i systematisk gennemgåede kilder (excel-dokument)

Kilderne er opdelt kronologisk i fire ark (1950-60, 1961-72, 1973-86, 1987-92) og underinddelt efter emne (neutral, velfærdstekster, integrationstekster) og holdning (positiv, negativ, neutral)

Tabellen indeholder ikke bibliografiske oplysninger, men i første kolonne angives det unikke id.nr. som også angives i oversigterne i bilag 1.

Bilag 4

Betegnelser for EF i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Grafer over betegnelserne for EF er opgjort efter holdning og angivet i procent. Procenterne angiver den andel som f.eks. 'Fællesskabet' udgør af den samlede begrebsbrug i henholdsvis positive, negative og neutrale tekster det pågældende år.

Figur 1. EEC i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 2. EF i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 3. Romunionen i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 4. Unionen i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 5. EF-unionen i integrationsteksterne 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 6. Fællesmarkedet i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 7. Det europæiske Fællesmarked i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 8. Fællesskabet i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 9. Fællesskaberne i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 10. De Seks i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 11. Det europæiske økonomiske fællesskab i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 12. Det europæiske fællesskab i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 13. De europæiske fællesskaber i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 14. Den europæiske Union 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 15. S sammensætninger med union i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Figur 16. S sammensætninger med fællesskab i integrationstekster 1950-92. Fordelt på holdning

Bilag 5

Betegnelser for velfærdsstat i velfærdstekster 1955-66

Grafer over betegnelserne for velfærdsstat er opgjort efter holdning og angivet i procent. Procenterne angiver den andel som f.eks. 'velfærdsstat' udgør af den samlede begrebsbrug i henholdsvis positive, negative og neutrale tekster det pågældende år.

Figur 1. Velfærdsstat i velfærdstekster 1955-66. Fordelt på holdning.

Figur 2. Velfærdssamfund i velfærdstekster 1955-66. Fordelt på holdning

Figur 3. Velfærdspolitik i velfærdstekster 1955-66. Fordelt på holdning

Figur 4. Velfærdssystem i velfærdstekster 1955-66. Fordelt på holdning

Figur 5. Formynderstat i velfærdstekster 1955-66. Fordelt på holdning

Bilag 6

Fordeling mellem egennavn, navneord og tillægsord i materialet

Grafer over fordelingen af 'Danmark', 'dansk' og 'dansker', samt 'Europa', 'europæisk' og 'europæer' i materialets integrationstekster. Figur 3 og 4 er opdelt i positive, negative og neutrale tekster, og procenterne angiver den andel som f.eks. 'dansker' udgør af den samlede begrebsbrug i disse pågældende år.

Figur 1. Danmark, dansk og dansker i integrationstekster 1950-92

Figur 2. Europa, europæisk og europæer i integrationstekster 1950-92

Figur 3. Danmark, dansker og dansk i integrationstekster 1957-72. Fordelt på holdning

Figur 4. Europa, europæer og europæisk i integrationstekster 1957-72. Fordelt på holdning

Figur 5. Danmark, dansker og dansk i velfærdstekster 1950-92

Bilag 7

Brugen af tillægsordene 'dansk' og 'europæisk' 1950-72 (excel-dokument)

Oversigt over brugen af tillægsordene 'dansk' og 'europæisk' i såvel velfærdsdebatten som integrationsdebatten. Bilaget er opdelt i følgende ark:

Integration 1: Begreber, der betegnes som 'danske', i integrationstekster 1950-72. Fordelt på holdning.

Opstillet alfabetisk (øverst) og efter hyppighed.

Integration 2: Begreber, der betegnes som 'europæiske', i integrationstekster 1950-72. Fordelt på holdning

Opstillet alfabetisk (øverst) og efter hyppighed.

Integration 3: Begreber, der hyppigt betegnes som 'europæiske', i integrationstekster 1950-72. Fordelt på holdning og perioder

Opstillet alfabetisk (øverst) og efter hyppighed.

Integration 4: Begreber, der hyppigt betegnes som 'danske', i integrationstekster 1950-72. Fordelt på holdning og perioder

Opstillet alfabetisk (øverst) og efter hyppighed.

Velfærd 1: Begreber, der betegnes som 'danske', i velfærdstekster 1950-72. Fordelt på holdning

Opstillet alfabetisk (øverst) og efter hyppighed.

Velfærd 2: Begreber, der betegnes som 'europæiske', i velfærdstekster 1950-72. Fordelt på holdning

Opstillet alfabetisk (øverst) og efter hyppighed.

Litteraturliste

- Abrahamson & Anette Borchorst 1996: *EU og Socialpolitik*. Rådet for Europæisk Politik's Skrift nr. 13
- Abrahamson, Peter og Anette Borchorst 2002: "EU – en udfordring for den danske velfærdsstat?" i *Politica*, 34. årg. nr. 1, side 38-52
- Abrahamson, Peter og Anette Borchorst 2004: "Den danske velfærdsstats europæiske udfordringer" i Klaus Petersen og Jørn Henrik Petersen (red): *13 udfordringer til den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 129-42
- Agerskov, Maj-Britt og Marie-Louise Bach 2006: *Hvem sagde Europa?* Århus: Jean Monnet Center
- Agitpop 1972: *Europasange*, København (LP)
- Allen, Hilary 1979: *Norway and Europe in the 1970s*, Oslo: Universitetsforlaget
- Andersen, Bent Rold 1966: *Socialpolitik i velfærdssamfundet*, København: Munksgaards Forlag
- Andersen, Bent Rold 1970: *Grundprincipper i socialpolitikken*, Albertslund: Det danske forlag
- Andersen, Bent Rold 1991: *Velfærdsstaten i Danmark og Europa*, København
- Andersen, Jørgen Goul: "Velfærdsstatens folkelige opbakning" i *Social Forskning*, august 1995, s. 34-45
- Andersen, Jørgen Goul 1997: "The Scandinavian Welfare Model in Crisis? Achievements and Problems in the Danish Welfare State in an Age of Unemployment and Low Growth" i *Scandinavian Political Studies* vol. 20, no 1. s. 1-37
- Andersen, Jørgen Goul & Jens Hoff 2001: *Democracy and Citizenship in Scandinavia*, Basingstoke & New York: Palgrave
- Andersen, K.B. Niels Matthiasen og Ole Vernerlund (red) 1961: *Idé og hverdag*, København: AOF
- Andersen, Niels Åkerstrøm 1999: *Diskursive analysestrategier*, København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne
- Andersen, Niels Åkerstrøm 2003: *Borgerens kontraktliggørelse*, København: Hans Reitzels Forlag
- Andersen, Poul Nyboe 1972: *Danmarks vej - Ja til EF*, København: Forlaget Aktuelle Bøger
- Andersen, Svend Aage 1997: *Arbejderkultur i velfærdssamfundet*, København: Selskabet for Arbejderbevægelsens Historie, Skriftserie nr. 39

- Bak, Jens Thorkild og Jens Holger Schjørring (red) 2005: *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: Forlaget Anis
- Barfoed, Niels 2001: *I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen*, København: Gyldendal
- Baldwin, Peter 1990: *The Politics of Social Solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press
- Barfod, Gustav 1959: *Nøgle til De Seks og De Syv*, København: Dansk Arbejdsgiverforenings Afdeling for Samfundskontakt
- Berentzen, Anette 1994, *Socialdemokratiets EF-debat 1971-1972*, upubliceret speciale, Odense Universitet, Center for Historie
- Betænkning om Folkepension. Afgivet af Folkgeforsikringskommissionen af 1948, 1955* København: Statens Trykningskontor
- Birkelbach, Davignon og Werner rapportererne. Aldo Moros erklæring*, Århus: Forlaget Mikro
- Bjørklund, Tor 1982: *Mot Strømmen. Kampen mot EF 1961-1972*, Oslo: Universitetsforlaget
- Bjørn, Claus 2004: *H.C. Hansen*, København: Fremad
- Blom-Hansen, Jens 2003: *Subsidiaritetsprincippet vendt på hovedet? EU's strukturpolitik og Danmark*, Århus: Magtudredningen
- Blom-Hansen, Jens og Jørgen Grønnegård Christensen 2004: *Den europæiske forbindelse*, Århus: Magtudredningen
- Bomholt, Julius (red) 1953: *Mennesket i centrum. Bidrag til en aktiv kulturpolitik*, København: Fremad
- Borchorst, Anette & Birte Siim 1984: *Kvinder i velfærdsstaten. Mellem moderskab og lønarbejde gennem 100 år*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag
- Borre, Ole og Jørgen Elklit 1972: "Nogle resultater fra TVA's analyse af EF-folkeafstemningen" i *Økonomi og Politik* bind 46, side 256-274
- Bourguignon, Roswitha 1990: "The History of the Association Agreement between Turkey and the European Community" i Ahmet Evin and Geoffrey Denton (Ed.): *Turkey and the European Community*, Opladen: Leske Verlag, side 51-63
- Bramming, Torben 1993: *Tidehvervs historie*, Frederiksberg: Forlaget Anis
- Branner, Hans 1995: "Denmark and the European Coal and Steel Community, 1950-53" i Thorsten Borring Olesen (ed) *Interdependence Versus Integration. Denmark, Scandinavia and Western Europe 1945-1960*, Odense University Press, side 115-28

- Branner, Hans & Morten Kelstrup (red) 2000: *Denmark's Policy towards Europe after 1945: History, Theory, and Options*, Odense: Odense University Press
- Bredsdorff, Nils: *Fremtidens Danmark, socialdemokraterne og keynesianismen – en doktrinhistorisk undersøgelse* Roskilde: skriftserie fra Roskilde Universitetsbibliotek nr. 29
- Brix, Carl Otto 2005: *Manden der ikke kunne tie*, København: Underskoven
- Brunner, Otto, Werner Conze og Reinhart Koselleck (Hg.) 1972-92: *Geschichtliche Grundbegriffe*, bind 1-7, Stuttgart: Klett-Cotta
- Bryld, Claus 1996: ”Arbejderbevægelsen og de politisk-historiske forudsætninger for velfærdsstaten,” i *Arbejderhistorie* nr. 4
- Bryld, Claus og Anette Warring 1998: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag
- Bukdahl, Jørgen m.fl. 1962: *Romtraktaten og Danmarks folkeliv*, København: Forlaget Idag
- Bøggild, Johs., Vagn Heiselberg og Tage Mortensen 1961: *Romtraktaten, Europamarkedet og Danmark*, København: Forlaget Idag
- Bøgh, Nikolaj 2003: *Hækkerup*, København: Aschehoug
- Callesen, Gert m.fl. (red) 1996: *Udfordring og omstilling. Bidrag til Socialdemokratiets historie 1971-1996*, København: Fremad
- Christensen, Hilda Rømer, Urban Lundberg & Klaus Petersen (red) 2001: *Frihed, lighed og tryghed. Velfærdspolitik i Norden*, Rapporter til det 24. Nordiske Historikermøde, bind II, Århus: Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie
- Christensen, Jacob 1994: ”På vej mod velfærdsstaten. Folkeforsikringskommissionen 1948-1955” i Birgit Nüchel Thomsen (red): *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Christensen, Jacob 1996: ”De sociale udgifter 1980-1990” i *Arbejderhistorie*, nr. 4, side 22-37
- Christensen, Jacob 1998: *K.K. Steincke. Mennesket og politikerens. En biografi*, København: Christian Ejlers’ Forlag
- Christensen, Jacob 1998: *Socialpolitiske strategier 1945-1972*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Christiansen, Ernst (red) 1960: *Internationalt Samarbejde*, København: Fremad
- Christiansen, Niels Finn 1996: ”Velfærdsstaten - et socialdemokratisk projekt?” i *Social Kritik*, nr. 44, juni 1996, s. 4-9

Niels Finn Christiansen 1996: "Velfærd. Vision og virkelighed" i Gerd Callesen m.fl. (red): *Udfordring og omstilling*, København: Fremad, side 110-42

Christiansen, Niels Finn og Klaus Petersen 2001: "The Dynamics of Social Solidarity: The Danish Welfare State, 1900-2000" i *Scandinavian Journal of History*, vol. 26, no. 3, side 177-196

Christiansen, Niels Finn, Klaus Petersen, Nils Edling og Per Haave (red) 2006: *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press

Christoffersen, Henrik 1984: *Dansk Velfærdspolitik efter 1945*, København: Nyt nordisk Forlag Arnold Busck

Clausen, H.P. 1961: "Aviser som historisk kilde" i *Fortid og Nutid*, bind 21, side 321-45

Dahlerup, Drude 1998: *Rødstrømperne. Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985*, København: Gyldendal

Dahlgaard, Tyge, Lauge Stetting og Erik Mortensen 1958: *De europæiske markedsplaner*, red. Thorkil Kristensen, København: Det udenrigspolitiske Selskab, Det danske Forlag

Dalgaard, Fr. 1957: *Danmark i Europa*, København: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd

Dalhoff, Jørgen 1972: "Dagspressen og EEC" i *Økonomi og Politik* bind 46, side 133-161

Danmark og De Europæiske Fællesskaber, bind I-II, 1968, København: Udvalget vedrørende Danmarks forhold til De Europæiske Fællesskaber. Desuden supplementsbind 1-4 1969-1972

Danmark og de europæiske markedsplaner nr. 1. Markedsplaner og erhvervsudvikling indenfor industrivareområdet, 1958 København 1958: Statens Trykningskontor

Danmark og De Europæiske Markedsplaner. Nr. 3. Problemer vedrørende arbejdsmarkedet og socialpolitikken, 1958, København: Statens Trykningskontor

Danmark og De Seks 1961, København: Forlaget Aktuelle Bøger

Danmark og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab, 1962, København: Udenrigsministeriet

Danmark og EEC, 1971: København: Landsorganisationen i Danmark

Danmark 30 år i EU – et festskrift, 2003, København: Gyldendal

Dansk landbrug og de nye europæiske samarbejdsplaner, 1957 København: De samvirkende danske Landboforeninger

Dansk Socialhistorie. Fra istid til nutid: Den jyske historiker 23-24, Århus 1982

Det nationale velfærd? Den jyske historiker 82, december 1998

- Dethlefsen, Anita 1988: *På vej mod EF. Landbruget og de europæiske markedsplaner 1957-72*. Odense: Landbohistorisk Selskab
- Dich, Jørgen S. 1957: "Diskussionen om velfærdsstaten" i *Socialpolitisk Forenings Medlemsblad*, 11. årg. nr. 1, side 1-3
- Dich, Jørgen S. 1958: "Bidrag til belysning af den moderne velfærdsstats økonomiske problemer" i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 96, side 17-50
- Dich, Jørgen S. 1973: *Den herskende klasse*, København: Borgen
- Due, Jesper, Jørgen Steen Madsen og Carsten Strøby Jensen 1992: *EF & den sociale dimension. En sociologisk analyse*, København: Jurist og Økonomforbundets Forlag
- Dyrberg, Torben Bech, Allan Dreyer Hansen og Jacob Torfing (red) 2001: *Diskursteorien på arbejde*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/Samfundslitteratur
- EEC-gruppen 1971: *EEC-? København: Soc*
- Engberg, Jens 1986: *I minefeltet. Træk af Arbejderbevægelsens historie siden 1936*, København: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd
- Ergün, Ismet 1990: "The Problem of Freedom of Movement of Turkish Workers in the European Community" i Ahmet Evin and Geoffrey Denton (eds.) 1990: *Turkey and the European Community*, Opladen: Leske Verlag side 183-194
- Eriksen, Erik (red) 1965: *På frihedens grund*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck
- Eriksen, Hanne 1978: *Partiet De Uafhængige 1953-60*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Esping-Andersen, Gøsta 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press
- Evin, Ahmet and Geoffrey Denton (eds.) 1990: *Turkey and the European Community*, Opladen: Leske Verlag
- Fairclough, Norman 1989: *Language and Power*, London and New York: Longman
- Federspiel, Ulrik 1985: *Integration i teori og praksis*, København: Jurist- og Økonomforbundets forlag
- Feldbæk, Ole 1991-1992: *Dansk Identitetshistorie*, bind 1-4, Viborg: C.A. Reitzels Forlag
- Filantropi - mellem almisse og velfærdsstat: Den jyske historiker* 67, 1994
- Fink, Janet, Gail Lewis & John Clarke 2001: *Rethinking European Welfare*, London: Sage Publications

- Fleming, Daniel m.fl. (red) 1998: *Global Redefining of Working Life - A New Nordic Agenda for Competence and Participation?* København: Nordisk Ministerråd
- Flora, Peter & Arnold J. Heidenheimer (red) 1981: *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick & London: Transaction Books
- Foighel, Isi 1969: *De europæiske fællesskaber*, København: Munksgård
- Fonsmark, Henning 1990: *Historien om den danske utopi*, København: Gyldendal
- Foreløbige retningslinier for et socialpolitisk program i fællesskabet*, 1972, København: Udenrigsministeriets Markedssekretariats Information
- Foucault, Michel 1981: *Archäologie des Wissens*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981 (Først udg. på fransk 1969)
- Foucault, Michel 2000: *Klinikkens fødsel*, København: Hans Reitzels Forlag. (Først udg. på fransk 1963)
- Frandsen, Henrik Mølgaard 2003: *Føderalisme*, Aarhus: Jean Monnet Center
- Friis, Henning 1954: *Socialpolitikken i Danmark siden socialreformen belyst ved udviklingen i de sociale udgifter*, København: Særtryk af Socialt Tidsskrift
- Friis, Henning & Klaus Petersen 1998: *Socialforskningsinstituttets forhistorie og første år*, København: Socialforskningsinstituttet
- Frit Nordens Hvidbog. Om EF og det nordiske alternativ*, 1972, Århus: Frit Norden
- Fællesmarkedet og Danmark 8: Arbejdsmarkedet. De sociale spørgsmål*, 1972, København: Markedssekretariatet
- Fællesmarkedet og Danmark 8: Socialpolitikken*. 1972, København: Socialistisk Information mod Fællesmarkedet
- Føllesdal, Dagfinn, Lars Walløe & Jon Elster 1992: *Politikens bog om moderne videnskabsteori*, København: Politikens forlag (Først udg. på norsk 1990)
- Gade, Sven Ove 2004: *Frode Jakobsen. En biografi*, København: Gyldendal
- Galbraith, John K. 1961: *Det rige samfund*, København
- Geyer, R., Ingebritsen, C. & J.W. Moses (red) 2000: *Globalization, Europeanization and the End of the Scandinavian Social Democracy?* London: Macmillan
- Goodin, Robert E. & Philip Pettit (eds): *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Oxford: Blackwell

- Gravesen, Bent 1980: *Velfærdsstatens krise*, Århus: Modtryk
- Greenblatt, Stephen 1991: *Marvelous Possessions*, Oxford: Clarendon Press
- Gregersen, Frans og Simo Køppe 1994 *Idéhistorie. Ideer og strømninger i det 20. århundrede*, bind I, København: Amanda
- Gudmondsson, Gestur 1993: *Den nordiske model – en afklaring af begreber*, Nordiske Seminar og Arbejdsrapporter 1993:646, København: Nordisk Ministerråd
- Götz, Norbert 2001: *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischen Volksheim*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft
- Hansen, Bent 1962: *Mennesket i Maskinen*, København: Fremad
- Hansen, Bent 1969: *Velstand uden velfærd*, København: Fremad
- Hansen, Eva Hemmer 1972: *Kvinderne og Fællesmarkedet. En samling oplysninger og et debatoplæg*, Århus: Frit Norden
- Hansen, K. Storm og Ole Bernt Henriksen 1958: *Frihandel og Fællesmarked*, København: Munksgaards Forlag
- Hansen, Lene 2001: "Historie, identitet og det danske europadilemma" i *Den Jyske Historiker* nr. 93, side 113-131
- Hansen, Lene & Ole Wæver (red) 2001: *European Integration and National Identity: The Challenge of the Nordic States*, London: Routledge
- Hansen, Per H. og Jeppe Nevers (red) 2004: *Historiefagets teoretiske udfordring*, Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Hansen, Peter 1969: "Denmark and European Integration" i *Cooperation and Conflict* vol. 4, side 13-46
- Hansen, Richard Wagner 1958: *Benelux. Et forspil til Europas enhed*, København: Det danske forlag.
- Hansen, Svend Aage & Ingrid Henriksen 1980: *Sociale brydninger 1914-1939*, bind 6 af *Dansk Socialhistorie*, København: Gyldendal
- Hansen, Svend Aage & Ingrid Henriksen 1980: *Velfærdsstaten*, bind 7 af *Dansk Socialhistorie*, København: Gyldendal
- Hansson, Finn 1975: *Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik*, Viborg: Kurasje
- Hartling, Paul 1990: *Erik Eriksen. Mennesket og politikerens. En biografi*, København: Christian Ejlers forlag

- Hauge, Hans 2005: "Titmuss og Tolkien" i Jens Holger Schjørring og Jens Thorkild Bak (red): *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: Forlaget Anis, 185-208
- Heiselberg, Vagn mfl. 1961: *Romtraktaten og Danmarks erhvervsliv*, København: Forlaget Idag
- Helin, David 2002: *30 år i folkestyrets tjeneste. Om Folkebevægelsen mod EU's historie 1972-2001*, Mørke: Grevas Forlag.
- Helin, David 2003: *Om Folkebevægelsen mod EU's historie 1972-2001*, København: Folkebevægelsen mod EU
- Hertel Hans 2002: "Kulturens kolde krig. Polarisering, antikommunisme og antiamerikanisme i dansk kulturliv 1946-60" i *Kritik* nr. 158, side 9-23
- Hobsbawm, Eric 1994: *The Age of Extremes*, London: Abacus
- Hoffmeyer, Erik (red) 1962: *Velfærdsteori og velfærdsstat*, København: Berlingske Forlag
- Hornemann Møller, Iver 1981: *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970*, København: Socialistiske Økonomers Forlag
- Hornemann Møller, Iver 1992: *Den danske velfærdsstats tilblivelse*, Frederiksberg: Samfundslitteratur
- Hækkerup, Per 1965: *Danmarks Udenrigspolitik*, København: AOF & Fremad
- Højlund, Niels 2000: *Det evindelige forbehold. Danmark i den store verden*, København: Gyldendal
- Højrup, Thomas 1989: *Det glemte folk*, 4. oplag, Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut
- Højrup, Thomas 2003: *Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej? Introduktion til et kulturteoretisk og kulturhistorisk bidrag*, København: Museum Tusulanums Forlag
- Haahr, Jens Henrik 1993: *Looking to Europe. The EC policies of the British Labour Party and the Danish Social Democrats*. Aarhus University Press
- Israel, Joachim 1970: *Velfærdssamfundet – og derefter?* København: Spektrums Aktuelle
- Jacobsen, Kurt 1993 *Aksel Larsen. En politisk biografi*, København: Vindrose
- Jakobsen, Frode 1950: *Europabevægelse og Europaråd*, udgivet af Europabevægelsens danske råd, København: Rosenkilde og Bagger
- Jensen, Bent 1999 *Bjørnen og Haren*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Jensen, Henrik 2003: *Europaudvalget – et udvalg i folketinget*, Århus: Aarhus Universitetsforlag og Magtudredningen

- Jensen, Henrik (ed) 2002: *The Welfare State. Past, Present, Future*, Pisa: Edizioni Plus – Università di Pisa
- Jensen, Knud W. 1966: *Slaraffenland eller Utopia. Artikler om velfærdsstatens kulturpolitik*, København: Gyldendal
- Jensen, Lars Rønn 1982, *Socialdemokratiets markedspolitik 1970-1972 med særligt henblik på de indre brydninger i partiet*, upubliceret speciale Aarhus Universitet, Institut for historie
- Jensen, Poul Kragh 2006: *Ligesom nazisterne!* Århus: Jean Monnet Center
- Jensen, Thorkil Borup 1992: "Danskhed i litteraturens kalejdoskop. 1920-1990" i Flemming Lundgreen-Nielsen (red): *På sporet af en dansk identitet*, København: Spektrum, side 207-56
- Jesper, Bente 1974: *Det lille røde leksikon*, København: Hans Reitzel
- Jespersen, Kr. (red) 1962: *Ja eller nej til Fællesmarkedet*, København: Samleren
- Jespersen, Knud 1991: *Stat og Nation*, bind 4 af Søren Mørch (red): *Det europæiske hus*, København: Gyldendal
- Jessen, Mette-Astrid 2001: "Den svære begyndelse – Socialdemokratiet og Europa 1945-1950" i *Den Jyske Historiker* nr. 93, side 12-31
- Johansen, Hans Chr. 1985: *Dansk økonomisk statistik 1814-1980*, bind 9 af *Danmarks Historie*, København: Gyldendal
- Johansson, Magnus 1970: *Dialog med en velfærdsproletar*, København: Spektrums aktuelle
- Johnson, Debra 1996: "The impact of the Nordic countries on EU social policy" i Lee Miles (ed): *The European Union and the Nordic Countries*, London: Routledge, side 186-202
- Järvinen, Margaretha og Nanna Mik-Meyer (red) 2003: *At skabe en klient. Institutionelle identiteter i socialt arbejde*, København: Hans Reitzels Forlag
- Jørgensen, Marianne Winther og Louise Phillips 1999: *Diskursanalyse som teori og metode*, Frederiksberg: Samfundslitteratur
- Kastrup, Anne-Marie og Ivar Lærkesen 1979: *Rindalismen*, København: Hans Reitzel
- Kautto, Mikko m.fl. (red) 2001: *Nordic Welfare States in the European Context*, London & New York: Routledge
- Kelstrup, Morten (red) 1992: *European Integration and Denmark's Participation*, København: Political Studies Press
- Kirk, Jens 1963: *Danmark, Norden og Rom-unionen*, København: Forlaget Credo

- Kjeldsen, Katrine Hald 2001: ”Skønjomfruen og Helvedesmaskinen” i *Historie* 2001, side 54-75
- Knudsen, Tim (red) 2000: *Kernebegreber i Statskundskab*, København: GadJura
- Knudsen, Tim (red) 2000: *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Koch, Lene 1999: *Racehygiejne i Danmark 1920-1956*, København: Gyldendal
- Koch, Henning 2002: ”Det europæiske statsfællesskab – et trojansk næbdyr” i Thomas Pedersen (red): *Europa for folket?* Århus: Magtudredningen og Aarhus Universitetsforlag, side 68-82
- Kolstrup, Søren 1994: ”Forskning i velfærdsstatens rødder” i *Historisk Tidsskrift* 94, side 315-36
- Kolstrup, Søren 1996: *Velfærdsstatens rødder. Fra Kommune-socialisme til folke-pension*, København: Selskabet for forskning i Arbejderbevægelsens Historie, Skriftserie nr. 38
- Koselleck, Reinhart 1972: „Einleitung“ i Otto Brunner, Werner Conze og Reinhart Koselleck (Hg.) 1972-92: *Geschichtliche Grundbegriffe*, bind 1-7, Stuttgart: Klett-Cotta, her bind 1, side tjek
- Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Koselleck, Reinhart 2000: *Zeitschichten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Krag, Jens Otto (red) 1954: *Tidehverv og Samfundsorden. En socialistisk orientering*, København: Fremad
- Kragh, Jens 1995: *Mellem socialismens velsignelser og praktikable fremskridt: SF 1960-68*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Krarup, Søren 2000: *Dansen om menneskerettighederne*, København: Gyldendal
- Kyed, Karsten og Niels Kjærgaard 2005: ”Da liberalismen døde” i Klaus Petersen og Jørn Henrik Pedersen (red): *13 reformer af den danske velfærdsstat*, side 117-32
- Kaaber, Anna-Lise 1964: ”Et udvalg af litteratur om Danmark og Fællesmarkedet i perioden 1957-62” i *Økonomi og Politik* 38, side 349-364
- Kaaber, Anna-Lise 1965: ”Et udvalg af litteratur om Danmark og Fællesmarkedet i perioden januar 1963-juli 1965” i *Økonomi og politik* 39, side 178-186
- Kaaber, Anna-Lise 1971: *Et udvalg af litteratur om Danmark og Fællesmarkedet i perioden august 1965 – november 1970. Et udvalg af litteratur om EFTA fra januar 1967 – november 1970. Et udvalg af litteratur om Nordisk Økonomisk Samarbejde (NORDEK) fra januar 1968 – november 1970*, København: Det udenrigspolitiske Selskab

- Laclau, Ernesto 1993: "Discourse" i Robert E. Goodin og Philip Pettit (eds): *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Oxford: Blackwell, side 431-37
- Laclau, Ernesto og Chantal Mouffe 1985: *Hegemony & Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London & New York
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe 1997: *Demokrati & Hegemoni*, København: Akademisk Forlag, Carsten Jensen (red)
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe 2002: *Det radikale demokrati. Diskursteoriens politiske perspektiv*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag
- Lammers, Karl Christian 2005: "Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter?" *Det dansk-tyske forhold efter 1945*, København: Schønberg
- Lang-Jensen, Sebastian 2003: *Den danske venstrefløjs modstand mod EF 1957-1972*, Århus: Jean Monnet Cente
- Larsen, Aksel 1961: *Hvad er fællesmarkedet?* Socialistisk Folkeparti
- Larsen, Christian Albrekt og Jørgen Goul Andersen 2004: *Magten på Borgen*, Århus: Aarhus Universitetsforlag og Magtudredningen
- Larsen, Dan 1993: *Danmark og den europæiske integration i efterkrigstiden*. Konferencerapport fra 10-12. februar 1992 fra Forskningsinitiativet: Dansk politik under forandring 1945-85, Statens humanistiske Forskningsråd, København
- Larsen, Dan 1995: *Et land i Europa, 1970-95. Venstre i 125 år* bind 4, København: Venstre
- Larsen, Finn (red) 1983: *Velfærdsstatens krise og socialpolitikken*, København: AOF's forlag
- Lauring, Palle 1972: *Punktum for Danmarkshistorien?* København: Forlaget Aktuelle Bøger
- Laursen, Johnny 2000: *Det danske Tilfælde. En studie i dansk Europapolitikens begrebsdannelse 1956-57*, i Johnny Laursen m.fl. (red): *I tradition og kaos. Festskrift til Henning Poulsen*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, side 238-277
- Laursen, Johnny og Rasmussen, Morten 2002: *Denmark's Road to the EEC, 1945-72. The State of the Art*, www.hum.au.dk/historie/pubnet.html
- Laursen, Johnny og Thorsten Borring Olesen 1994: "Det europæiske markedsskisma 1960-72" i Tom Swienty (red) *Danmark i Europa*, København: Munksgaard, side 93-160
- Laursen, Johnny og Thorsten Borring Olesen 1999: *Et nordisk alternativ til Europa?* Århus: Systime
- Lehmann, Anita 2001: "Venstres vej til Europa – Venstres europapolitik 1945-1960" i *Den Jyske Historiker* nr. 93, side 32-52

- Leonard, Mark 2005: *Why Europe will run the 21st Century*, London and New York: Fourth Estate
- Levine, Daniel 1978: "Conservatism and Tradition in Danish Social Welfare Legislation, 1890-1933: A Comparative View Comparative" i *Studies in Society and History*, vol. 20, side 54-69
- Lewis, Jane 1996: "Køn, familie og studiet af velfærds' regimer" i *Arbejderhistorie* nr. 4, side 79-92 fremhæver mere specifikt kønnets betydning for analyser af velfærdsstater.
- Lidegaard, Bo 2001-02: *Jens Otto Krag, I-II*, København: Gyldendal
- Lidegaard, Bo 2003: *Overleveren, 1914-1945*, bind 4 af *Danmarks Udenrigspolitik Historie*, København: Danmarks Nationalleksikon
- Lidegaard, Bo 2003: "Velfærdsstaten som en dansk overlevelsesstrategi" i Klaus Petersen (red): *13 historier om den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 149-57
- Lidegaard, Bo 2005: *Kampen om Danmark*, København: Gyldendal
- Liebetrau, H. 1984: *Dansk socialpolitik 1974-1982*, København: Socialistiske Økonomers Forlag
- Lowe, Rodney 1999: *The Welfare State in Britain since 1945*, 2nd ed. London: MacMillan
- Lund, Joachim (red) 2003: *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København: Gyldendal
- Lundbak, Henrik 2001: *Staten stærk og folket frit. Dansk Samling mellem fascisme og modstandskamp 1936-47*, København: Museum Tusulanums Forlag
- Lundberg, Urban & Klaus Petersen 1999: *Social Democracy and the Welfare State in Denmark and Sweden since the 1960s*, Working Paper no 3, 1999, Department of History, University of Copenhagen
- Lundestad, Geir 1998: *"Empire" by Integration. The United States and European Integration, 1945-1997*, Oxford: Oxford University Press
- Lundgreen-Nielsen (red) 1992: *På sporet af en dansk identitet*, København: Spektrum
- Lüsebrink, Hans-Jürgen 1998: „Begriffsgeschichte, Diskursanalyse und Narrativität“ i Rolf Reichardt (red) 1998: *Aufklärung und Historische Semantik, Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 21, side 26-44
- Lützen, Karin 1998: *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørehed i 1800-tallets København*, København (tjek)
- Lycksalighetens halvö. Den svenska välfärdsmodellen och Europa*, 1987, Stockholm: FRN - Framtidsstudier

Madsen, Henrik 2003: *Fra den nye verden til USA. En undersøgelse af europæisk identitet som den kommer til udtryk i europæernes Amerikadiskurs 1750-1800*, upubliceret konferensspeciale, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet

Malmberg, Mikael 1994: *Den ståndaktige nationalstaten. Sverige og den västeuropeiske integration 1945-59*, Lund: Lund University Press

Malmgart, Liselotte 2005: "Folkekirken og Steincke. To reaktioner på den danske socialreform i 1933" i Jens Holger Schjørring og Jens Thorkild Bak (red): *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: Forlaget Anis

Markedsperspektiver og strukturproblemer, 1971 København: Det Økonomiske Råd

Martens, Hans 1979: *Danmarks ja, Norges nej*, København: Munksgaard

Martinsen, Dorte Sindbjerg 2005: "The Europeanization of Welfare – The Domestic Impact of Intra-European Social Security" i *Journal of Common Market Studies*, vol. 43, nr. 5, side 1027-54.

Mazower, Mark 1998: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London: Penguin Books

Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck og Christina Carlsson Wetterberg 2006: *Inte ett ord om Kärlek. Äktenskap och Politik i Norden ca 1850-1930*, Göteborg og Stockholm: Makadam

Miles, Lee (red) 1996: *The European Union and the Nordic Countries*, London: Routledge

Miljan, Toivo 1974: *The reluctant Europeans. The attitudes of the Nordic Countries towards European Integration*, London, C. Hurst & Company

Milward, Alan S. 2000: *The European Rescue of the Nation-State*, 2nd ed. London: Routledge. (1. udg. 1994)

Modig, Jan-Erik & Poul Nielson (red): *Socialdemokrater fra 6 lande om EF*, København: Samleren

Mouritzen, Hans 2003: *Er vi så forbeholdne? Danmark over for globaliseringen, EU og det nære*, Århus: Aarhus Universitetsforlag og Magtudredningen

Myrdal, Gunnar 1960: *Beyond the Welfare State*, New Haven and London: Yale University Press

Møller, Grethe Fenger, Ove Nissen og Jørgen Fr. Blom (red) 1972: *Danmark og EF. Socialpolitik, Arbejdsforhold, levevilkår*, København: Europabevægelsen i Danmark

Møller, Poul 1977: *Gennembrudsår. Dansk politik i 50'erne*, København: Stig Vendelkærs Forlag

Møllgaard, Holger 1958: *In Tyrannos*, København: Gyldendal

Mørch, Søren, 1982: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, København: Gyldendal

Mørch, Søren 1996: *Den sidste Danmarkshistorie*, København: Gyldendal

- Mørch, Søren 2000: *24 statsministre*, København: Gyldendal
- Nevald, Anna-Lise 1977: *Et udvalg af litteratur om Danmark og EF i perioden december 1970 – maj 1977*, København: Juristforbundets Forlag
- Nevers, Jeppe 2004: ”Til begreberne!” i Per H. Hansen og Jeppe Nevers (red): *Historiefagets teoretiske udfordring*, Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Nielsen, Flemming Chr. 2000: *Anarkisten – en biografi om Mogens Glistrup*, København: Lindhart og Ringhof
- Nielsen, Fr. og Ole Hyltoft Petersen (red) 1960: *Hug og Parade. Tolv indlæg om velfærdsstaten og kulturen*, København: Fremad
- Nielsen, Niels Christian 2001: ”Man har et standpunkt... SF’s EF-politik 1959-1993” i *Den Jyske Historiker* nr. 93, side 53-72
- Nielsen, Niels Jul 2004: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, København: Museum Tusulanums Forlag
- Nielsen, Rask 1953: *Det europæiske Samarbejde*, København: Det danske Forlag
- Nielsen, Rask 1955: *To års Europa politik. 1953 og 1954*, Odense: Den europæiske Ungdomskampagne
- Nissen, Henrik S. 1991: *Landet blev by*, bind 14 af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, København: Politiken og Gyldendal
- Nissen, Henrik S. 1992: *Danskeren 1972. Billeder og budskab* i Ole Feldbæk (red): *Dansk identitetshistorie*, bind 4, København
- Nissen, Henrik S. 1992: *Nationalstaten og folket. 1920-1990* i Flemming Lundgreen-Nielsen (red): *På sporet af en dansk identitet*, København: Spektrum, side 257-282
- Nørgaard, Ellen 1977: *Lille barn, hvis er du?* København: Gyldendal
- Olesen, Thorsten Borring (red) 1995: *Interdependence Versus Integration. Denmark, Scandinavia and Western Europe 1945-1960*, Odense University Press
- Olesen, Thorsten Borring og Poul Villaume 2005: *I blokopdelingens tegn 1945-72*, bind 5 af *DanmarksUdenrigspolitik Historie*, København: Danmarks Nationalleksikon
- Otte, Helle m.fl. 1977, *Socialpolitik i Danmark 1891 til 1977: Den jyske historiker*, nr.10
- Paldam, Jørgen 1952: *Planlægning for velfærd*, København: Fremad
- Paldam, Jørgen 1960: *Danmark, de 6 og de 7*, København: Landsorganisationen i Danmark

- Pedersen, Jørgen 1957: *Fællesmarked og Frihandelsområde*, Aarhus: Akademisk Boghandel
- Pedersen, Jørgen 1960: *Danmark som medlem af den nye frihandelssammenslutning*, Århus: Weber & Sørensen Reklamebureau
- Pedersen, Knud P. (red) 1970: *Skal Danmark nedlægges?* Århus: Forlaget Mikro
- Pedersen, Ole Karup 1991: *Danmark og verden. 1970-1990. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 15*, København
- Pedersen, Thomas 1996: "Denmark and the European Union" i Lee Miles (ed): *The European Union and the Nordic Countries*, London: Routledge, side 80-100.
- Pedersen, Thomas (red) 2002: *Europa for folket? EU og det danske demokrati*, Århus: Aarhus Universitetsforlag og Magtudredningen
- Pers, Henrik 1981: *Velfærdsstatens gennembrud i Danmark: Den politiske debat omkring folkepensionens indførelse*, København: Forlaget Uglen
- Petersen, Jørn Henrik 1972: *Socialpolitisk teori*, bind I, Odense: Odense University Press
- Petersen, Jørn Henrik 1985: *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I, Oprindelsen*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Petersen, Jørn Henrik 1990: *The Danish Welfare State. Ideas and Consequences*, Skrifter fra Økonomisk Institut, Odense Universitet.
- Petersen, Jørn Henrik 1992: *Det indre marked, den økonomisk-monetære union og socialpolitikens harmonisering*, CHS Arbejdsnotat 1992:1, Odense Universitet
- Petersen, Jørn Henrik 1994: "Økonomi, økonomer og velfærdsstaten" i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 132. årg, nr 2.
- Petersen, Jørn Henrik og Klaus Petersen (red) 2004: *13 udfordringer til den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen, Jørn Henrik og Klaus Petersen (red) 2005: *13 reformer af den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Petersen, Klaus 1997: "Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945" i *Historisk tidsskrift* bind 97, s. 356-75
- Petersen, Klaus 1998: *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz

Petersen, Klaus 2000: *Velfærdsstat, principiel politik og politisk pragmatisme. Studier i Socialdemokratiet og velfærdsstaten i efterkrigstidens Danmark med særlig henblik på 1960'erne og 1970'erne*, Ph.d.-afhandling, Institut for historie, Københavns Universitet.

Petersen, Klaus 2001: *Socialdemokratisk Samfund. De loyales ungdomsoprør*, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, skriftserie nr. 42

Petersen, Klaus 2001: "Programmeret til velfærd" i *Arbejderhistorie* 2001, nr. 2, side 23-51

Petersen, Klaus 2001: "Himmel og helvede! Overvejelser om nogle temaer i velfærdsstatens begrebshistorie i efterkrigstidens politiske debat i Danmark" i Mads Mordhorst m.fl. (red): *Fortællinger i tiden*, København

Petersen, Klaus 2002: "Velfærdsstaten i dansk politisk retorik" i *Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol. 5, no 1, side 15-26

Petersen, Klaus 2002: "Fordelingspolitik, samfundsøkonomi og organisationsinteresser. Den danske arbejderbevægelse og spørgsmålet om tillægspension 1963-1990" i *Historisk Tidsskrift*, bind 102, side 126-69

Petersen, Klaus (red) 2003: *13 historier om den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag

Petersen, Klaus 2006: "Constructing Nordic Welfare? Nordic Social Political Cooperation 1919-1955" i Niels Finn Christiansen, Klaus Petersen, Nils Edling og Per Haave (red): *The Nordic Model of Welfare*, København: Museum Tusulanum Press, side 67-98

Petersen, Klaus & Niels Finn Christiansen (red) 2001: "The Nordic Welfare States 1900-2000", *Scandinavian Journal of History*, vol. 26, no. 3

Petersen, Nikolaj 1976: "Holdninger til europæisk integration og EF-folkeafstemningen 1972" i *Økonomi og Politik* bind 50, side 25-49

Petersen, Nikolaj 2004: *Europæisk og globalt engagement 1973-2003*, bind 6 af *Danmarks Udenrigspolitik Historie*, København: Danmarks Nationalleksikon

Philip, Keld 1947: *Staten og fattigdommen*, København: Jul. Gjellerups Forlag

Philipsen, Ingeborg 2002: "Selskabet for Frihed og Kultur. Congress for Cultural Freedom i Danmark 1953" i *Kritik*, nr. 158, side 38-51

Pierson, Christopher 1998: *Beyond the Welfare State*, 2nd ed. Cambridge: Polity Press

Pierson, Paul 1994: *Dismantling the Welfare State. Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*, Cambridge: Cambridge University Press

Pihl, Bent (red) 1959: *Mennesket i nutidens samfund*, København

- Plovsing, Jan 1990: *Socialpolitik i velfærdsstaten*, København: Handelshøjskolens Forlag
- Plum, Mikkel 1998: *Bombardér hovedkvarteret! Hvad venstrefløjen sagde, skrev og bedrev fra Stalins død til efter murens fald*, København: Gyldendal
- Olesen, Niels Wium 2002: *Jens Otto Krag. En socialdemokratisk politiker. De unge år 1914-1950*, Historisk Samling fra Besættelsestiden. Ph.d.afhandling
- Rapport om betydningen for ligestillingen i Danmark mellem mænd og kvinder af en dansk indtræden i De europæiske Fællesskaber*, 1971, København: Justitsministeriet
- Rasmussen, Frank og Peder Andersen 2002: *Globaliseringens økonomiske konsekvenser for Danmark*, Århus: Magtudredningen.
- Rasmussen, Hanne og Mogens Rüdiger 1990: *Tiden efter 1945*, bind 8 af Gyldendals Danmarkshistorie. København: Gyldendal
- Rasmussen, Hans Kornø 2004: *Det danske dilemma*, København: Tiderne skifter
- Rasmussen, Lise Hedegaard 2002: *Suverænitets, integration og interdependens*, Aarhus: Jean Monnet Center
- Rasmussen, Lise Hedegaard og Kristine Midtgaard (red) 2006: *Omverdenen trænger sig på*, Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Rasmussen, Morten 2000: *Vesteuropæisk integration 1947-1998. En analyse af fem integrationsteorier set fra en historievindskabelig vinkel*, Århus: Forlagt Historia
- Rasmussen, Morten 2001: "Ivar Nørgaards mareridt – Socialdemokratiet og den Økonomiske og Monetær Union 1970-72" i *Den Jyske Historiker* nr. 93, side 73-96
- Rasmussen, Morten 2004: *Joining the European Communities. Denmark's Road to EC-membership, 1961-73*, Firenze: European University Institute. Department of History and Civilization. Upubliceret ph.d.-afhandling
- Rasmussen, Morten 2006: "NORDEK – hasard med dansk europapolitik?" i Lise Hedegaard Rasmussen og Kristine Midtgaard (red): *Omverdenen trænger sig på*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 91-106
- Rasmussen, Søren Hein 1997: *Sære Alliancer*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Rasmussen, Søren Hein 2001: "Modstanden og det nationale" i *Den Jyske Historiker* nr. 93, side 96-112
- Reichardt, Rolf (red) 1998: *Aufklärung und Historische Semantik, Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 21

- Reichardt, Rolf og Eberhard Scmitt (red) 1985-: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820*, München: Oldenbourg Verlag
- Reintoft, Hanne 1980: *Den bedste forsorg i verden? Et kig ind bag velfærdsstatens kulisser*, København: Hans Reitzel
- Riis, Ole: "Den europæiske integrations udfordring til danskernes religiøse identitet" i Jakob Balling (red) 2000: *Kirken og Europa*, Århus: Århus Universitetsforlag
- Ritter, Gerhard A. 1991: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*, 2. udg., München: R. Oldenbourg Verlag
- Rosamond, Ben 2000: *Theories of European Integration*, London: MacMillan
- Rüdiger, Mogens 2000: *Uden tvivl. Erling Foss 1897-1982*, København: Gyldendal
- Ryborg, Ole Vignant 1998: *Det utænkelige Nej! Historien om 6 måneder, 9 dage og 17 timer, der rystede Europa*, København: Informations Forlag og Schultz Forlag
- de Saussure, Ferdinand 1970: *Kurs i allmänn lingvistik*, Budapest: Bo Cavefors Bokförlag (Først udg. på fransk 1916)
- Schjørring, Jens Holger og Jens Thorkild Bak (red) 2005: *Velfærdsstat og kirke*, Frederiksberg: Forlaget Anis
- Schroeder, Peter 1989: *Europa eller Norden? Socialdemokratiets akademikere og spørgsmålet om dansk deltagelse i et internationalt økonomisk samarbejde i perioden 1957-63*, upubliceret speciale, Københavns Universitet: Institut for Historie
- Scott, Joan W. 1991: "The Evidence of Experience" i *Critical Inquiry*, vol. 17, side 773-795
- Seip, Anne-Lise 1981: *Om velfærdsstatens framvekst*, Oslo: Universitetsforlaget
- Seip, Anne-Lise 1994: *Veiene til velfærdsstaten. Norsk Sosialpolitikk 1920-75*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Shore, Cris 2000: *Building Europe. The Cultural Politics of European Integration*, London and New York: Routledge
- Simonsen, Dorthe Gert 2000: *Tegnets tid. Historieteoretiske undersøgelser efter den sproglige vending*, upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet
- Siune, Karen 1991: *EF på dagsordenen*, Århus: Politica
- Siune, Karen, Palle Svensson og Ole Tonsgaard 1992, *Det blev et nej*, Århus: Politica
- Siune, Karen, Palle Svensson & Ole Tonsgaard, 1994: *- fra et nej til et ja*, Århus: Politica

- Skovmand, Sven (red) 1979: *Der var engang en folkeafstemning*, Alligåbro: SAMTID
- Det sociale tryghedssystem. Struktur og dagpenge*, Socialreformkommissionens 1. betænk. 1969
- Det sociale tryghedssystem. Service og bistand*, Socialreformkommissionens 2. betænk. 1972
- Stephan, Alexander (ed): *The Americanization of Europe. Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, New York: Berghahn
- Stråth, Bo 1980: "The Illusory Nordic Alternative to Europe" i *Cooperation and Conflict*, XV, 103-114
- Stråth, Bo 1992: *Folkhemmet mot Europa: Ett historiskt perspektiv på 90-talet*, Stockholm: Tiden
- Stråth, Bo 1993: "Den nordiska modellen" i *Nordisk Tidsskrift* 69. årg. side 55-61
- Stråth, Bo og Mikael af Malmberg 2002: *The Meaning of Europe*, Oxford & New York: Berg.
- Stråth, Bo og Øystein Sørensen (red) 1997: *The Cultural Construction of Norden*, Oslo mv.: Scandinavian University Press
- Stubkjær, Jens (red) 1962: *Meninger om Fællesmarkedet*, København: Forlaget Aktuelle Bøger
- Stubkjær, Jens (red) 1972: *Meninger om Danmark og EF*, Gentofte: Forlaget Aktuelle Bøger
- Swienty, Tom (red) 1994: *Danmark i Europa 1945-93*, København: Munksgaard
- Sørensen, Anders Thornvig 1998: *Et spørgsmål om suverænitet? Danmark, landbruget og Europa, 1950-53*, Haderslev: Landbohistorisk Selskab
- Sørensen, Arne 1952: *Fra Hollywood til Akropolis*, København: Samlerens Forlag
- Sørensen, Arne 1966: *Sokrates i forsamlingshuset. Indlæg i tidens debat 1949-1966*, København: Samlerens Forlag
- Sørensen, Carsten Lehmann 1976: "Danish Elite Attitudes Towards European Integration" i *Cooperation and Conflict*, vol. 11, side 259-278
- Sørensen, Carsten Lehmann 1979: "Danish Party Policies on European and Nordic Cooperation" i *Cooperation and Conflict* vol.15, side 171-191
- Sørensen, Carsten Lehmann 1980: "Danmarks første valg til Europa-parlamentet" i *Dansk Udenrigspolitisk Årbog* 1979, side 84-111
- Sørensen, Carsten Lehmann 1982: "10 år med EF" i *Økonomi og Politik* vol. 56 nr. 3, side 16-24
- Sørensen, H.E. (red) 1972: *Klart nej til Fællesmarkedet*, Skærbæk: Forlaget Melbyhus

- Sørensen, Nils Arne 2003: "Danmarkshistoriens vigtigste parentes" i Joachim Lund (red): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København: Gyldendal, side 346-368
- Sørensen, Nils Arne 2005: "Narrating the Second World War in Denmark since 1945" i *Contemporary European History*, vol. 14, side 295-315
- Sørensen, Nils Arne og Klaus Petersen 2005: "Ameri-Danes and Pro-American Anti-Americans" i Alexander Stephan (ed): *The Americanization of Europe. Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, New York: Berghahn
- Sørensen, Vibeke 1991: "How to become a Member of a Club Without Joining. Danish Policy with Respect to European Sector Integration Schemes, 1950-1957" i *Scandinavian Journal of History*, vol. 16, side 105-124
- Sådan sagde de om Danmark og EF. Fuldstændig gengivelse af folketingets markedsdebat den 16. december 1971, 1972*, København: Forlaget Aktuelle Bøger
- Tamm, Ditlev 2005: *Federspiel. En dansk europæer*, København: Gyldendal
- Tängerstad, Erik 1994: "Hvor ligger nationen - Om forholdet mellem sprog og historie i den videnskabelige praksis" *Den jyske historiker* 67
- Thing, Morten 1993: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle i tiden fra 1918 til 1960*
- Thing, Morten 1996: "Af velfærdsstatens tilblivelseshistorie" i *Social Kritik* 44, side 10-19
- Thomsen, Birgit Nüchel (red) 1993: *The Odd Man Out*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Thomsen, Birgit Nüchel (red) 1994: *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Thorsen, Leif 1998: *Hans Hedtoft. En biografi*, Odense: Odense Universitetsforlag
- Thøgersen, Flemming 1963: *Oplysningsfondens bibliografi over Bøger, pjecer, tidsskrift- og avisartikler om Rom-unionen*, udg. af Oplysningsfonden om Danmark og Rom-Unionen
- Til alle mænds tarv*, 1956, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck
- Tingkær, Kasper 2004: *Udenlandske arbejdere. En parentes på det danske arbejdsmarked*, Odense: Center for Historie, upubliceret speciale
- Tiilikainen, T. & I.D. Petersen (red): *The Nordic Countries and the EC*. København: Forlaget Politiske Studier
- Torfinng, Jacob 1995: *Politics, Regulation and the Modern Welfare State*, ph.d.-afhandling, Institut for Statskundskab, Københavns Universitet
- Torfinng, Jacob 1999: *Velfærdsstatens ideologisering*, Arbejdsrapport 2/99 fra Institut for Samfunds-

videnskab og Erhvervsøkonomi på RUC

Torfin Jacob 2001: "Velfærdsstatens ideologisering" i Torben Bech Dyrberg, Allan Dreyer Hansen og Jacob Torfin (red): *Diskursteorien på arbejde*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag/Samfundslitteratur

Torfin, Jacob 2004: *Det stille sporskifte i velfærdsstaten. En diskursteoretisk beslutningsprocesanalyse*, Århus: Århus Universitetsforlag og Magtudredningen

Tønnesen, Aud V. 2000: "...et trygt og godt hjem for alle"?. *Kirkelederes kritikk av velferdsstaten etter 1945*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag

Urwin, Derek 1995: *The Community of Europe*, 2nd ed. London & New York 1995

Villaume, Poul 1995: *Allieret med forbehold*, København: Eirene

Villaume, Poul 2005: *Lavvækst og frontdannelser*, bind 15 af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 2. udg. København: Gyldendal og Politiken

Waneck, Mads 2003: "Maastricht, sølvbryllup og fodbold. Billeder af danskhed i tre aviser juni 1992" i *Den jyske historiker* 101, side 139-58

Warring, Anette 2003: *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejring gennem 150 år*, Århus: Aarhus Universitetsforlag

Velema, Wyger: *From the Rule of Law to Popular Sovereignty: The Concept of 'Liberty' in the Dutch Republic, 1780-1787* i Rolf Reichardt (red) 1998: *Aufklärung und Historische Semantik, Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 21, side 69-82

Westberg, Jakob 2003: *Den nationella drömträdgården. Den stora berättelsen om den egna nationen i svensk och brittisk Europadebatt*, Stockholm: Stockholms Universitet, Statsvetenskapliga institutionen

Williams, Raymond 1976: *Keywords. A vocabulary of culture and society*, London: Fontana

Willumsen, Holger 1991: *Det danske Socialdemokratis Europapolitik 1945-49*, Odense Universitetsforlag

Wivel, Anders (red) 1998: *Explaining European Integration*. København: Forlaget Politiske Studier

Wolf, Preben og Erik Høgh 1966: *Kriminalitet i velfærdssamfundet*, København: Jørgen Paludans Forlag.

Worre, Torben 1979: "Europavalget" i *Økonomi og Politik*, bind 53, side 259-285

Worre, Torben 1988: "Denmark at the Crossroads: The Danish Referendum 28 February 1986 on the EC Reform Package" i *Journal of Common Market Studies*, vol. 26, side 361-388

Worre, Torben 1990: "Danskerne og Europa", i Ole Feldbæk og Erik Lund (red): *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, Odense: Dagspressens Fond og Odense Universitetsforlag, side 335-349

Worre, Torben 1993: "Folkeafstemningen om Unionstraktaten den 2. juni 1992" i Birgit Nüchel Thomsen (red.): *The Odd Man Out?* Odense: Odense Universitetsforlag

Worre, Torben 1994: "Folkeafstemningen om EF-pakken 1986," i Birgit Nüchel Thomsen: *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense: Odense Universitetsforlag

Worre, Torben 1995: "First No, Then Yes: The Danish Referendums on the Maastricht Treaty 1992 and 1993" i *Journal of Common Market Studies* vol. 33, side 235-257

Wæver, Ole 1996: "European Security Identities" i *Journal of Common Market Studies*, vol. 34, side 103-32

Zeuthen, Frederik 1958: *Videnskab og velfærd i økonomisk politik*, København: Gads Forlag

Ølgaard, Anders 2005: "Den strandede ITP-reform i 1967. En personlig reformhistorie" i Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen (red): *13 reformer af den danske velfærdsstat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, side 147-56

Østergård, Uffe (red) 1992: *Dansk Identitet?* Århus: Aarhus Universitetsforlag

Aagaard, Sune 2003: *For tidligt ude. Jørgen Schleimann. En biografi*, København: Lindhardt og Ringhof

Resumé

Afhandlingen analyserer de danske debatter om velfærdsstaten og EF i perioden fra 1950 til 1972 hvor danskerne stemte ja til EF ved en folkeafstemning. Særligt fokus er der på, hvordan de greb ind i hinanden. Udgangspunktet var en forventning om, at velfærdsdebatten kun i beskednen grad blev påvirket af EF-debatten, men at diskussionen om EF på den anden side tematiserede velfærdsstaten. Afhandlingens opbygning tager udgangspunkt i denne antagelse, idet de to debatter underkastes separate analyser.

Afhandlingen består af seks dele, som er underopdelt i tyve kapitler. I den første del gennemgås den eksisterende forskning om velfærdsstatsbegrebets historie og om den danske debat om EF, hvorefter afhandlingens teoretiske og metodiske grundlag fremlægges. Inspirationen er dels hentet i Chantal Mouffe og Ernesto Laclau's diskursteori, dels i den tyske begrebshistorie og ikke mindst dens teoretiske ankermand Reinhart Koselleck. Baseret på begrebshistoriens metode udvælges kildematerialet i form af en række leksika, klassikere og forskellige former for hverdagsprog, herunder avis- og tidsskriftartikler.

I anden del foretages en kvantitativ analyse af begrebsbrugen i de to debatter. EF-debatten var præget af betydelige variationer. For det første var der en række forskellige synonymer for EF i spil uden at et enkelt begreb blev dominerende. For det andet varierede begrebsbrugen markant over tid, hvor 'De Seks', 'Fællesmarkedet' og 'EF' afløste hinanden som de mest udbredte betegnelser. For det tredje var der betydelige forskelle på tilhængere og modstanderes begrebsbrug. Modstanderne introducerede en række alternative begreber, som bedre udtrykte deres opfattelse af EF som en begyndende statsdannelse. En analyse af 'Danmark' og 'Europa' viste desuden, at modstanderne ikke talte mere om Danmark end tilhængerne, men at de generelt talte betydeligt mindre om Europa. Som kontrast hertil var velfærdsdebattens begrebsbrug betydeligt mere entydig. 'Velfærdsstat' var den helt dominerende betegnelse under den ophedede debat i 1950'erne og starten af 1960'erne, hvorefter 'velfærdssamfund' blev næsten lige så udbredt. Deciderede modbegreber som 'formynderstaten' fik aldrig større udbredelse. Det vises, at begrebet 'velfærdsstat' kun i beskedent omfang bruges i EF-debatten, og at 'EF' kun sjældent nævnes i velfærdsdiskussionen.

I tredje del analyseres velfærdsdebatten 1950-72. Begrebet 'velfærdsstat' blev sandsynligvis indført i den politiske retorik af Socialdemokratiet omkring 1953, og selvom de i starten tog afstand fra begrebet, så begyndte de snart at identificere sig med velfærdsstatens konkrete indhold. Venstre

og de konservative søgte i første omgang at gøre 'velfærdsstat' til et negativt begreb, men da det mislykkedes introducerede de i stedet 'formynderstat' som modbegreb i sommeren 1956. Fra starten af 1960'erne forsvandt det begreb igen, og 1960'erne blev i stigende grad præget af konsensus på velfærdsområdet. Venstrefløjen og ikke mindst kommunisterne forblev kritiske over for velfærdsstaten, som måske nok løste nogle konkrete sociale problemer, men som ikke tog fat på det grundlæggende problem, dvs. kapitalismen. Velfærdsstaten blev opfattet som en særlig samfundsform, og derfor blev den sat i forhold til snart sagt alting. Debatterne om dens betydning for kunst og kultur, dens forhold til kristendom og dens betydning for menneskets psykiske sundhed viste som den politiske diskussion en udvikling fra skarp konfrontation til konsensus. Tidsmæssigt blev velfærdsstaten set som et moderne, samtidigt fænomen, hvis endelige udformning endnu ikke var afklaret. I velfærdsdebatten blev velfærdsstaten kun undtagelsesvis sammenlignet med forhold i andre lande, men den implicite nationale ramme om diskussionen forstærkede indtrykket af nationalstaten som den naturlige politiske enhed.

I fjerde del analyseres de overordnede træk i den danske EF-debat 1950-72. Det konstateres, at debatten i starten af 1950'erne var overvejende positiv over for vidtgående europæiske samarbejde, men at det blev kontroversielt omkring 1956/57, hvor EF blev dannet. En række temaer var stort set fraværende fra den danske debat. Det drejer sig om liberal kritik af EF, dansk pligt til at deltage i europæisk samarbejde af hensyn til Europa og isolationisme. En gennemgang af disse emner bruges til at pege på, at debatten var præget af opfattelsen af EF som kapitalistisk, og at udgangspunktet for debatten var nationalt, selvom internationalt samarbejde på den anden side blev opfattet positivt. Blandt de dominerende temaer fokuserer analysen på opfattelsen af suverænitets og forholdet mellem politik og økonomi i debatten. Der var en grundlæggende uenighed om, hvad suverænitets var, for mens modstanderne fokuserede på fastholdelsen af formel suverænitets, var tilhængerne villige til at opgive den for indflydelse på fælles beslutninger. Gennem hele perioden blev debatten kritiseret for at fokusere på økonomi frem for politik, men det vises at de politiske spørgsmål ikke blev holdt ude af debatten, og at uenigheden om vægtningen udsprang af forskellige vurderinger af et medlemskabs konsekvenser. I historisk perspektiv forsøgte tilhængerne at fremstille EF som et naturligt led i den økonomiske og politiske udvikling, mens EF's endemål ikke blev tillagt større vægt. Modstanderne sammenlignede derimod hyppigt EF med både det tysk-romerske rige og nazismen, ligesom de tillagde en afklaring af EF's fremtidige udvikling før medlemskab afgørende betydning.

I femte del analyseres tre temaer, hvor EF-samarbejdet i særlig grad syntes at påvirke den danske velfærdsstat. Social harmonisering blev i den tidlige periode sat i forhold til produktionsomkostningerne, men i 1960'erne flyttede fokus til uoverensstemmelserne mellem den nordiske velfærdsmodel med universelle ydelser finansieret over skatterne og den kontinentaleuropæiske model i EF-landene, hvor ydelser var knyttet til og finansieret gennem arbejdsmarkedet. Tilhængere og modstandere var uenige om, hvor vidtgående konsekvenserne ville blive, men der var en udbredt enighed om, at den danske model var det ideelle. Arbejdskraftens frie bevægelighed blev næsten udelukkende set som et problem i den danske debat. Igen var der uenighed om konsekvenserne og især om risikoen for indvandring, men igen var der også en grundlæggende enighed mellem tilhængere og modstandere om, at det danske arbejdsmarked burde bevares som en afgrænset enhed. Ligeløn blev især i den tidlige periode set som en kilde til stigende produktionsomkostninger, og efterfølgende var målsætningen at undgå, at dens indførelse nødvendiggjorde lovgivning. Bemærkelsesværdigt er det, at end ikke kvindebevægelsen så det som et markant fremskridt, og at tilhængere og modstandere også i ligestillingspørgsmål var enige om, at den danske model skulle bevares.

I sjette del perspektiveres resultaterne med en analyse af et mindre kildemateriale frem til 1992, hvor der bl.a. peges på, at skiftet fra betegnelsen 'De europæiske Fællesskaber' til 'Den europæiske Union' var en klar fordel for modstanderne i forbindelse med Maastricht-afstemningen i 1992. I konklusionen trækkes hovedlinjerne i analysen op, og der argumenteres for, at de to debatter trods alt var forbundne. Udbygningen af velfærdsstaten og velfærdsdebattens nationale ramme gjorde befolkningen mere skeptisk over for at afgive suverænitet, mens konsensusen om velfærdsstaten som en positiv værdi blev forstærket i EF-debatten, hvor tilhængere og modstandere var enige om at fremstille danske ordninger som et ideal.

Summary in English

This thesis analyses the Danish debates on the welfare state and the EC from 1950 to 1972, when the Danes decided to join the EC in a referendum. It is especially emphasised how the two debates were intertwined. Initially it was expected that the welfare debate was relatively unaffected by the EC debate, whereas the EC debate was thought to reflect on the welfare state. The structure of the thesis is based on this starting point and the two debates are analyzed separately.

The thesis consists of six parts, which are further divided into twenty chapters. In the first part, the existing research on the concept 'welfare state' and on the Danish EC debate is expounded, after which the theoretical and methodological basis of the thesis is produced. It is inspired in part by Chantal Mouffe and Ernesto Laclau's discourse theory and in part by the German conceptual history as developed by Reinhart Koselleck. Based on the method of the conceptual history the source material is selected. It consists of a number of encyclopaedias, classics and different forms of everyday language, including articles from newspapers and periodicals.

In the second part the usage of concepts in the two debates is analyzed statistically. The EC debate was characterised by substantial variations. Firstly, a number of different synonyms meaning 'EC' were used and no single concept became dominant. Secondly, the usage of concepts varied markedly over time. 'The Six', 'The Common Market' and 'EC' superseded each other as the most widely used concepts. Thirdly, there were marked differences between supporters and opponents of membership. The opponents introduced a number of alternatives which better expressed their understanding of the EC as a state in the making. An analysis of the concepts 'Denmark' and 'Europe' showed, that opponents did not talk more about Denmark than supporters, but they did talk distinctly less about Europe. By contrast, the usage of concepts in the welfare debate was much more unambiguous. 'Welfare State' was clearly the dominating concept during the heated debate in the 1950s and early 1960s, after which 'welfare society' was almost as commonly used. Counter concepts such as the 'guardian state' ("formynderstaten") was never widely used. It is shown, that the concept 'welfare state' was used only sparingly in the EC debate, whereas the concept 'EC' was hardly used at all in the welfare debate.

In the third part, the welfare debate 1950-72 is analysed. The concept 'welfare state' was probably introduced in political rhetoric by the social democrats around 1953, and even though they initially separated themselves from the concept, they soon began identifying themselves with the actual content of the welfare state. At first, the Liberal Party and the conservatives tried to turn 'welfare

state' into a negative concept but after this failed they introduced the 'guardian state' as a counter concept in the summer of 1956. In the early 1960s this concept disappeared again and the 1960s were increasingly characterised by consensus on welfare developments. The left wing, not least the communists, remained critical towards the welfare state, which may have solved some social problems but failed to deal with the fundamental problem, e.g. capitalism. The welfare state was seen as a distinct type of society and was therefore connected to more or less everything. The debates on its implications for art and culture, its relations to Christianity and its influence on human psychological well-being all developed from initial confrontation to consensus. In historical terms the welfare state was seen as a modern, contemporary phenomenon of which the final expression remained to be seen. In the welfare debate the welfare state was only exceptionally compared to other countries, but the implicit national context of the discussion strengthened the impression of the national state as the natural political unit.

In the fourth part, the general traits of the Danish EC debate 1950-72 are analysed. It is demonstrated that the debate of the early 1950s was predominantly positive towards extensive European cooperation, which, however, became controversial 1956/57 when the EC was formed. A number of themes were largely left out of the Danish debate. Liberal criticism of the EC, Danish obligation to participate for the sake of Europe and isolationism were all marginal. A reading of these subjects are used to point out, that the debate was dominated by the perception of the EC as capitalist, and that the starting point for most authors was national, even though international cooperation was regarded as something positive. Among the dominant themes the analysis focuses on the perception of sovereignty and the balance between political and economic considerations. There was a basic disagreement on what sovereignty actually was. The opponents were focused on retaining formal sovereignty, whereas the supporters were willing to give it up to influence common decisions. The debate was criticized throughout for focusing on economic rather than political arguments, but it is demonstrated that political considerations were not left out. Disagreement on the proper balance of considerations was founded in different assessments of the consequences of membership. In historical terms the supporters portrayed the EC as a natural stage in economic and political development, and they rarely discussed the final objectives of the EC. The opponents, by contrast, regularly compared the EC to the empire of Charles the Great or Nazism, and they believed a clarification of the future development of the EC to be mandatory before membership.

In the fifth part, the debate on three themes, which most directly seemed to influence the Danish welfare state, is analysed. In the beginning of the period, social harmonization was considered in

light of rising production costs, but in the 1960s the incompatibilities between the Nordic model of welfare with universal rights financed by taxes and the Bismarckian model in the EC countries, where rights and financing was tied to the labour market, were emphasized. Supporters and opponents disagreed on the consequences of membership but it was widely agreed that the Danish model was preferable. The free movement of labour was almost exclusively considered a problem in the Danish debate. Again, there was disagreement on the consequences of membership and especially on the risk of immigration, but, also again, there was a basic common understanding between supporters and opponents that the Danish labour market should be retained as a distinct unit. In the late 1950s equal pay for men and women was discussed as a source of rising production costs and later the goal was to avoid legislation in the implementation process. It is noteworthy that not even the women's movement considered it an unequivocal advantage. The debate revealed that both supporters and opponents of membership agreed that the Danish model of gender equality should be retained as well.

In the sixth part, a smaller amount of source material from the period 1972-92 is analysed to put the results of the main study in to perspective, and it is suggested that changing the name of the European Communities to the European Union clearly advantaged the opponents in the Maastricht-referendum in 1992. In the conclusion it is argued that the two debates were intertwined after all. The building of the welfare state and the national framing of the welfare debate increased scepticism to give up sovereignty, whereas the consensus on the welfare state was strengthened by the EC debate, where both supporters and opponents portrayed Danish arrangements as the ideal.